

SOCIJALIZAM NA KLUPI

*Jugoslavenko društvo očima
nove postjugoslavenske
humanistike*

UREDILI
LADA DURAKOVIĆ
ANDREA MATOŠEVIĆ

**SOCIJALIZAM
NA KLUPI**

Jugoslavenko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPI Sarnica, br. 3

Izdavači

Srednja Europa, d.o.o.
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Sa(n)jam knjige u Istri

Za izdavače

prof. dr. Damir Agičić
prof. dr. Alfio Barbieri
Magdalena Vodopija

Autorska prava © Autori tekstova

Nijedan se dio iz ove knjige ne smije umnožavati i distribuirati
bez odobrenja autora članka

Urednici

doc. dr. Lada Duraković
doc. dr. Andrea Matošević

Recenzenti

dr. sc. Ines Prica
prof. dr. Ulf Brunnbauer

Grafički urednik

Mauricio Ferlin

Fotografija na ovitku

Tanja Draškić Savić

Korektura

Boris Koroman

ISBN 978-953-7963-07-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7498-74-0 (Sveučilište Jurja Dobrile)

ISBN 978-953-57547-1-8 (Sa(n)jam knjige u Istri)

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 861387

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u studenome 2013.

SOCIJALIZAM NA KLUPI

*Jugoslavenko društvo očima
nove postjugoslavenske
humanistike*

Uredili

Lada Duraković
Andrea Matošević

Sa(n)jam
knjige u Istri

Pula – Zagreb

Zbornik radova pripremljenih za
međunarodni znanstveni skup
Socijalizam na klupi
*Kulturološke i povijesne interpretacije
jugoslavenskoga i postjugoslavenskih društava*
Pula, 5-7. XII. 2013.

9	Uvodna riječ urednika
	<i>Ivana Dobrivojević</i>
17	Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955.
	<i>Tvrtko Jakovina</i>
47	Neprijatelji ili samo loši susjedi? Jugoslavija i balkanske zemlje 1970-ih i 1980-ih
	<i>Igor Duda</i>
75	Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina
	<i>Andrea Matošević</i>
103	Politika rada Pokreta za visoku produktivnost
	<i>Nebojša Jovanović</i>
125	Seksologija, muška homoseksualnost i film u socijalističkoj Jugoslaviji
	<i>Ana Kladnik</i>
153	Iskanje novih paradigem in uporaba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socialistični Sloveniji
	<i>Maša Kolanović</i>
177	Utopija pod upitnikom. Predodžba "Amerike" u stihovima dekadentnog socijalizma

- 217 *Radina Vučetić*
Kauboji u NOB-u: Partizanski vestern i strip
u socijalističkoj Jugoslaviji
- 251 *Boris Koroman*
Nostalgija modernosti: Predodžba socijalističke
prošlosti u suvremenim hrvatskim romanima o
tranziciji
- 279 *Ana Hofman*
Ko se boji šunda još? Muzička cenzura
u Jugoslaviji
- 317 *Martin Pogačar*
"GAME OVER": Računalniki, socializem in spomin
- 351 Podaci o autorima

Uvodna riječ urednika

Ovaj je zbornik, nastao kao rezultat jednogodišnjeg rada dvanaestoro istraživača mlađe i srednje generacije humanista, iako *a prima vista* ne nužno uočljivo, moguće razlučiti na konceptualne dijelove koji nisu nebitni pri njegovom čitanju ili smještanju unutar koordinata recentne znanstvene produkcije. Pored teme jugoslavenskog, "domaćeg" socijalizma, dakle samoupravnog ili pred-samoupravnog, kojoj je jedanaest radova sadržanih u ovoj knjizi posvećeno, njezinu posebnost čini i generacijsko ishodište zastupljenih autora. Svi su oni, *grosso modo*, u vrijeme pada socijalizma i raspada Jugoslavije bili pioniri ili omladinci, koji državu i sustav nisu iskusili kao odrasli građani nego mahom iz perspektive školskih klupa. Danas sjede u nekim drugim klupama, neki među njima na korak su od obrane doktorske disertacije ili su doktori znanosti postali, gledano iz vremenske točke objavljivanja ovog zbornika, uglavnom u petoljetki 2009-2013. Takav namjeran čin generacijskog privilegiranja i ekskluzije temelji se na nekoliko uredničkih namjera – pokušaju svojevrsnog manevra detabuiziranja "nepoćudne teme" koja je dugo vladala znanstvenim prostorima i općenito društvima zemalja proizašlih iz rasapa jugoslavenske federacije; detekciji tema i pristupa sadržaju za koji smatramo da uvelike definiraju našu post-socijalističku svakodnevicu te sondiranja mogućih daljnjih sadržajnih, epistemoloških i hermeneutičkih smjerova istraživanja u domeni socijalističkih tema. Interpretacija socijalizma lišena uzajamno isključivih atribucija, nataloženih kako kroz historiografski pristup tako i kroz medijski diskurs i publicistiku, intencija je koja pobliže pojašnjava naslov zbornika. Binarne, crno-bijele interpretacije, obilježene nacionalističkom apologijom s jedne, a zarobljene u nostalgijačarskoj paradigmi s druge strane, jednako kao i strategije izbjegavanja, dugo su hranile kontroverzije i vrednosne konfuzije nudeći jednostrane ocjene obremenjene subjektivno-iskustvenim i političkim idejnim nazorima.

Upravo zato ovaj je zbornik generacijski impostiran, a ako je svako pisanje uvjetovano prethodnim autorskim iskustvom, onda ovakva generacijska impostacija knjige znači, barem donekle, namjeran odabir predstavljanja istraživanja kojima nedostaje dugogodišnje i potpune direktne i osobne,

iskustvene uronjenosti u teme koje se analiziraju. Djelomičan manjak u ovom je slučaju, čini nam se, osvježavajuća prednost. Nerijetko isključiv autoritet, što proizlazi iz iskustva sadržanih u kratkoj i britkoj jezičnoj formi "bio sam, vidio sam, doživio sam", u većini tekstova zamijenjen je drugačijim, sadržajnijim oblicima argumentacije. Sagledano iz rakursa ovih slojevitih nakana, ambicije zbornika nisu male i bez rizika. No, ti argumentirani, istraživanjem potkrijepljeni glasovi pripadnika mlađe i srednje generacije humanista, imaju još jednu značajnu karakteristiku – to su tekstovi pisani "iznutra", iz "podneblja" zemalja Jugoslavije i, značajno je, na jezicima koji su bili službeni u Federaciji, a danas su, *mutatis mutandis*, materinji ili jezici sredina iz kojih autori dolaze. Inzistiranje na jezičnim specifičnostima i pripadnostima autora, smješta čitatelja u okrilje misaone i izražajne konciznosti i vjerodostojnosti te nas lišava problema nepreciznosti prevođenja koncepata, dinamika ili specifičnih terminologija, često krucijalnih za razumijevanje problematike kojoj je *Socijalizam na klupi* posvećen. Višejezičnost ove knjige korelira s njezinom disciplinarnom otvorenosti, pa tako čitanje otkriva različite književno-komparativne, etno-antropološke, povijesne i muzikološke vizure. Takav pristup podrazumijeva gdje i različite metodološke zahvate, koji nerijetko u prostoru akademske produkcije opstoje bez nužne interakcije, no u ovom zborniku smješteni su jedan do drugoga, nudeći se neposrednoj komparaciji.

Zbornik otvara rad Ivane Dobrivojević o ekonomskoj politici Komunističke partije u prvih deset poratnih godina, odnosno rapidnoj industrijalizaciji, modernizaciji i urbanizaciji zemlje u to doba. Po uzoru na Sovjetski Savez, Petogodišnji plan kao i njegove naknadne post-sovjetske modifikacije te jednogodišnje investicijske projekte vlast je od građana očekivala da sve aspekte života podrede izgradnji "sretne" i "svijetle" budućnosti. Takav je imperativ unutrašnje proizvodne politike, impregniran snažnim entuzijazmom, nerijetko rezultirao rješenjima daleko od upotrebljivih. Nasilna radna mobilizacija, nekvalificiranost radnika, nizak standard, samo su neki od razloga neizbježnog kraha krutog centraliziranog privrednog modela. Ne uvijek dobronamjerna i transparentna vanjska politika Titove Jugoslavije i susjednih zemalja tema je priloga Tvrtka Jakovine. Hladnoratovska podjela, utjecaj pojedinih republičkih vodstava te emigracije na vanjsku politiku SFRJ, povijesni prijepori kao i odnos do politike nesvrstavanja, rezultirali su bremenitim međususjedskim odnosima, posebice u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošloga stoljeća. Okružena BRIGAMA (Bugarskom, Rumunjskom, Italijom, Grčkom, Albanijom, Mađarskom i Austrijom), Jugoslavija je vremenom uspjela s većinom zemalja popraviti diplomatske odnose, ali ne i s balkanskim

susjedima čije su vlade sjedile u Tirani i Sofiji. Važan inicijacijski proces odrastanja u socijalizmu simbolički vezan uz rođendan Republike – primanje u pionire kroz organizaciju Savez pionira, piše Igor Duda, prijelomni trenutak doživljava pismom Milovana Đilasa 1950. u kojem se osuđuje pretjeran vojnički duh organizacije te nedovoljno pružanja igre, zabave i radosti djeci. Ideja o bezbrižnom djetinjstvu, sastavni dio modernizacijskih procesa te period života na koji su suvremena društva posebno osjetljiva, svoju je snažnu artikulaciju u Jugoslaviji dobio upravo kroz tu "instituciju" koja se, stubokom mijenjajući status iniciranih, ali podrazumijevajući i standardizaciju upečatljive uniforme ili uronjenost u "pionirsku godinu", imala snažno urezati u sjećanje. Tekst Andree Matoševića također tematizira pokušaj stvaranja "novih socijalističkih ljudi", s akcentom na političnost rada u zenitu raskola između Tita i Staljina, trenutka u kojem stahanovizam zamjenjuje njegova jugoslavenska inačica, Pokret za višu produktivnost rada, jedan od rezultata oslanjanja na "vlastite proizvodne snage". Upravo se iz tog razloga o Pokretu može govoriti prvenstveno kao politički i simbolički značajnom jer je, s jedne strane, označavao pobjedu nad "sovjetskim radnim heroizmom", dok je s druge djelovao kao uzor domaćem trudbeništvu – u mnogočemu najvrednijem kapitalu kojim je sistem u poraću raspolagao. Dispozitive seksualnosti, rečeno *foucaultovskim* rječnikom, kroz seksološku literaturu i jugoslavenski film, razmatra u svom članku Nebojša Jovanović. Rezultati njegova istraživanja ukazuju na činjenicu da homoseksualnost u socijalizmu nije bila monolitno definirana kategorija, već podložna stalnim antagonističkim redefiniranjima i pregovaranjima, na što upućuje već i sama pojava prvog nedvosmisleno homoseksualno kodiranog lika u jugoslavenskoj kinematografiji – fra Tetke u debitantskom filmu Fedora Hanžekovića *Bakonja fra Brne* iz 1951. Rad, kojeg valja čitati i kao pledoaje za daljnja interdisciplinarna istraživanja ove teme, sadrži i temeljitu bibliografiju seksoloških izdanja objavljenih u socijalističkoj Jugoslaviji. Ana Kladnik u prvome dijelu svog rada komparira različite historiografske pristupe proučavanju socijalizma, od teorija totalitarizma do onih suptilnijih, čiji je cilj proniknuti u svakodnevicu građana. Metodološke postavke potom nadgrađuje analizom arhitekturnih rješenja pri projektiranju modernističkih gradova u Sloveniji – Nove Gorice i Velenja, nastalih u prvih petnaest poratnih godina te opstalih i u domeni simboličkih koordinata na urbanističkoj karti socijalizma. Prvi se gradio na granici Slovenije i Italije dok je drugi rezultanta povećane potrebe za ekstrakcijom ugljena, lignita, te je stoga direktan rezultat industrijalizacije i potrebe rješavanja socijalno-stambenog pitanja radnika. Metodološko uporište rada Maše Kolanović čini interdisciplinarno sjecište književne povijesti i teorije, komparativističke

imagologije i kulturalnih studija. Autorica analizira zamišljaje Sjedinjenih Američkih Država u bogatom korpusu književnih i popkulturnih uradaka, s posebnim naglaskom na posljednju dekadu domaćeg socijalizma. Val vesternizacije u kojem je Amerika igrala nemalu ulogu, koji započinje nakon 1948, donosi promjenu društveno-političke klime. To rezultira širokom paletom predodžbi koje čine ambivalentan i slojevit američki socijalistički imaginarij, koji uvijek lavira između kritičkog i utopijskog, fascinacijskog i negacijskog. Temom amerikanizacije na jugoslavenskom filmu i u stripu, zborniku se pridružila i Radina Vučetić. Osterni ili crveni vesterni predstavljali su vrstu hibrida između američkog filmskog izričaja i domaćih, narodnooslobodilačkih tema, dok je strip, nakon poratne zabrane i snažne osude zbog tobožnje buržoaske dekadencije doživio proliferaciju, pa se šezdesetih godina intenziviralo tematiziranje tekovina NOB-a i kroz strip. Recepcija i preuzimanje američkih modela ukazuju na protejski kapacitet te na moduse instrumentalizacije tih izričajnih formi u raznorodnim kontekstima od strane vladajuće ideologije. Kroz nekoliko toposa, poput djetinjstva u socijalizmu, rasapa dominantnog ideološkog narativa te ulaska u nekoversno stanje liminalnosti ili "čekaonicu razvoja" koju nazivamo tranzicijom, Boris Koroman na uzorku od dvadesetak suvremenih romana rekonstruira zamišljaje socijalističkoga kao dijela produkcije predodžbi koju hrvatsko društvo proizvodi o svojoj prošlosti. Emocionalni se ulog nostalgije, unatoč polifonom ocrtavanju prošlosti u analiziranim djelima, zaključuje Koroman, sidri ponajprije na mjestu nostalgije za "čvrstim modernitetom", a manje za konkretnim prošlim režimom. Tema muzičke cenzure u Jugoslaviji s posebnim naglaskom na specifikum auto-cenzure, dijelom procesa samosubjektivizacije kroz usvajanje pravila važnih za samoreprezentaciju i samopercepciju, čime autorica Ana Hofman izbjegava *aut-aut* rješenja pri eksplikaciji fenomena, sadržaj je pretposljednjeg teksta. Koliko je cenzorski domašaj bio domišljat, prilagodljiv, kao i pregovarački impostiran, pokazuje kooperacija urednika i autora u prilagođavanju "problematičnog djela" prihvatljivim normativima te posezanje za "štamarskom greškom" kako bi određeno "nepoćudno" djelo ipak ugledalo svjetlo dana. Zbornik zatvara rad Martina Pogačara temeljen na kazivanjima osoba koje su vlastiti svjetonazor koncem osamdesetih godina prošloga stoljeća gradile, među ostalim, i putem iskustava stečenih igranjem prvih računalnih igara. Članak u domeni etno-antropologije "nove" računalne tehnologije tog razdoblja progovara i o njezinom impaktu na poimanje "globalizirajućeg" svijeta i socijalizma te nudi vizure odrastanja uz Commodore 64 ili pak ZX Spectrum u prvom licu. Vraćajući igru, ovog puta onu digitalnu, u samu srž procesa učenja, autor je argumentira kao

dominantnu karakteristiku generacije koja je upravo putem kompjuterizacije svijet doživljavala izvan službenih, državnih, okvira.

Na kraju napominjemo da je ova knjiga komplementaran, pisani dio znanstvene konferencije *Socijalizam na klupi. Kulturološke i povijesne interpretacije jugoslavenskoga i postjugoslavenskih društava* koja se u organizaciji Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma treba održati na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli između 5. i 7. prosinca 2013. Na tom je skupu svoja izlaganja, pored autora zastupljenih u ovom zborniku, prijavilo i osamdesetak sudionika iz nekadašnjih jugoslavenskih republika i mnogih drugih europskih zemalja. Stoga, ukoliko još uvijek postoje nedoumice oko definiranja ili lociranja *klupe* iz naslova zbornika, naša je urednička sugestija da ju se razumijeva kao metonimiju studioznosti, nužan preduvjet svake argumentirane rasprave i polemike.

U Puli, 14. listopada 2013.

Andrea Matošević i Lada Duraković

Ivana Dobrivojević

**Industrijalizacija kao imperativ.
Ekonomska politika Partije 1945-1955.**

U dominantno agrarnoj i nerazvijenoj zemlji modernizacija, industrijalizacija i urbanizacija su predstavljali nužne i neizbežne procese. Naturalna poljoprivredna proizvodnja i primitivna industrija su uprkos izvesnom, ali ipak (pre)sporom napretku u međuratnom periodu, kočili i onemogućavali porast kvaliteta i kulture življenja, pa je Jugoslavija sve više zaostajala za razvijenim evropskim državama. Kraj ratnih operacija i oslobođenje zemlje su, prema viđenju partijskog vođstva, predstavljali samo kratak predah, kraj prve etape revolucije. Transformacija društva po ugledu na sovjetsko bila je ideal o kome se sanjalo i cilj kome se težilo, zbog koga je bilo opravdano primeniti "i oštrija sredstva" te na sve načine sprečavati "one koji hoće da onemoguće izgradnju socijalizma",¹ budući da se ni jedna revolucija, kako je docnije pisao Svetozar Vukmanović Tempo, nije mogla izvesti "u rukavicama".² Potreba da se društvo transformiše na prečac, preko noći, da se "lomi i kida ono što se stoljećima nagomilavalo",³ otvorila je put svojevrsnoj instant modernizaciji koju je karakterisala improvizacija, započete pa zaboravljene akcije, formalno ali ne i suštinsko menjanje starih navika i običaja te njihovo prenošenje u nove okvire i novu sredinu. Konfiskacijom, eksproprijacijom i nacionalizacijom nova vlast se obračunavala sa nekadašnjom elitom i prikupljala nužna finansijska sredstva za izgradnju teške industrije, stub buduće samodovoljne ekonomije, ali i glavni garant političke stabilnosti režima i vojne bezbednosti. U dobu "velikog revolucionarnog zanosa jednih i velikog straha drugih"⁴ od građana je zahtevano da se pomire sa siromaštvom koje ih je okruživalo i odreknu sadašnjosti zarad izgradnje novog, "srećnijeg" društva i svetle socijalističke budućnosti.⁵

¹ V. Tito, Josip Broz, Socijalistička demokratija mora imati snažnu ekonomsku podlogu (25. septembar 1951.), *Govori i članci*, t. VI, Napred, Zagreb, 1959., 176.

² Vukmanović Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče*, t. IV, Globus, Zagreb, 1982., 77.

³ Tito, Govor na Trećem kongresu Saveza komunista Srbije, *Govori i članci*, t. IX, 136.

⁴ Dimić, Ijubodrag, *Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji*, SANU, Beograd, 2001., 344.

⁵ V. Tito, Ostvarimo socijalizam u našoj zemlji (18. februar 1950.), *Govori i članci*, t. V, 8.

Industrijalizacija u uslovima planske privrede

Do početka 1947. godine bile su obavljene sve pripreme koje je trebalo da omoguće prelazak na dugoročno makroekonomsko planiranje i rapidan razvitak teške industrije. Iako Jugoslavija, baš kao ni ostale istočnoevropske zemlje sa izuzetkom Poljske i Rumunije, nije imala ni sirovinskih,⁶ a ni materijalnih mogućnosti za investiranje u skupa i tek na duži rok isplativa postrojenja teške industrije, dvoumljenja u pogledu oblika i tempa industrijalizacije nije bilo. Prihvatajući Lenjinovu doktrinu po kojoj bez izgradnje krupne industrije nije moglo biti socijalizma u jednoj zemlji, jugoslovenski komunisti su izradili obiman petogodišnji plan koji je predviđao podizanje krupnih industrijskih postrojenja i povećanje predratnog nacionalnog dohotka za čak 2,5 puta.⁷ Ipak, razlozi za prelazak na plansku privredu koja je imala obeležje "permanentne ratne ekonomije",⁸ i razvitak teške industrije nisu bili samo ekonomske ideološke i doktrinarne prirode, naprotiv. Koncentrisanje celokupne privredne moći, kontrolisanje i diktiranje ekonomskog razvoja, upropaštavanje poljoprivrede i sela za račun industrijalizacije imalo je i jasnu političku motivaciju. Uklapanje privatnog sektora u planske okvire privređivanja, a zatim i njegovo potpuno likvidiranje, predstavljalo je definitivno razvlašćivanje predratne elite i uklanjanje svake potencijalne mogućnosti otpora režimu. Sa druge strane, na spoljnom planu, u atmosferi velike zategnutosti i stalnih incidenata sa zapadnim silama, jedino je samodovoljna ekonomija zasnovana na jakoj mašinskoj, metalurškoj i elektroindustriji obezbeđivala vojnu bezbednost, a samim tim i političku stabilnost režima.

Partijska projekcija industrijskog, ekonomskog, a samim tim i političkog razvitka zemlje detaljno je razrađena u Zakonu o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede, donetom na Titovu inicijativu.⁹ Ova svojevrsna "magna charta" jugoslovenskog privrednog razvoja usvojena je bez bilo kakve diskusije na Politbironu,¹⁰ a onda, "u formi prilagođenoj javnosti", stavljena

⁶ Eichengreen, Barry, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2007., 142.

⁷ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. 4. 1947.

⁸ Eichengreen, 136.

⁹ Izlaganje Borisa Kidriča, *Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije 21 – 28. juna 1948., Stenografske beleške, bez naznačenog izdavača*, Beograd, 1948., 612.

¹⁰ Sednica Politbira CK KPJ od 11. aprila 1947., Petranović, Branko, *Zapisnici sa sednica Politbira Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. juli 1948.)*, Beograd, 1995., 201.

na skupštinski dnevni red.¹¹ Kako je, prema shvatanjima državnog vodstva, industrijalizacija bila "najvažnija stvar posle rata",¹² pred skromni budžet jedne od najsiriomašnjih evropskih zemalja su postavljeni impozantni zadaci. Sputavanje svake privredne inicijative i potiranje tržišnih zakona i ekonomske logike su, uprkos velikom (neracionalnom) investiranju, umesto najavljivanim privrednim čudom, rezultirali ekonomskim krahom i dramatičnim padom životnog standarda. Štaviše, prelazak na plansku privredu u punom smislu označio je ne samo njenu maksimalnu etatizaciju i centralizaciju, ukidanje svake tržišne konkurencije, marginalizovanje uloge novca u ekonomskim tokovima, već i grubo kidanje decenijskih ekonomskih veza sa zapadnoevropskim kooperantima i potpuno privredno, razume se i političko, okretanje ka Istoku. Štaviše, privredni eksperiment jugoslovenskih vlasti je rezultirao neverovatno širokim zakonodavnim okvirom. Razne uredbe su fabrikovane takvom brzinom da je prilikom prelaska na novi privredni sistem konstatovano da njihovu sadržinu ne samo da ne poznaju građani, već ni sami autori ovih zakonskih rešenja!¹³

Rapidna industrijalizacija i modernizacija je prema viđenjima partijskih ekonomskih teoretičara podrazumevala velika investiranja u elektrifikaciju i hidrogradnju, podizanje fabrika crne i obojene metalurgije, izgradnju mašinskih postrojenja i fabrika hemijske industrije, otvaranje novih rudarskih basena, mehanizovanje rudarske proizvodnje i izgradnju saobraćajne infrastrukture.¹⁴ O nerealnosti i neumerenosti jugoslovenskog komunističkog vrha, ali i o težnji za izgradnjom samodovoljne i od Zapada potpuno odsečene industrije, svedočio je i čitav niz novih artikala čiju je proizvodnju trebalo osvojiti.¹⁵ Režim je, primećivao je Aleks Dragnić, bio rešen da proizvodi "sve što postoji na ovom svetu"¹⁶ – kamione, traktore, teške lokomotive, teške građevinske mašine, dizalice, vodene turbine, velike parne kotlove, teške i srednje alatne i električne mašine, transformatore, poljoprivredne mašine većih

¹¹ Sednica Politbiroa CK KPJ od 11. aprila 1947., Petranović, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. juli 1948.)*, Komunist, Beograd, 1995., 201.

¹² Izlaganje Josipa Broza Tita na 26. sednici Politbiroa CK KPJ od 4. marta 1947., *Isto*, 195.

¹³ Zapisnik sa sednice Privrednog saveta vlade FNRJ održane 14. juna 1952.; Lekić, Bogdan, Zečević, Momčilo, *Privredna politika vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta vlade FNRJ 1944–1953.*, t. IV, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1995., 576.

¹⁴ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 30. 4. 1947.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ Dragnić, Aleks, *Titova obećana zemlja Jugoslavija*, Zadužbina Studenica, Beograd, 2004., 211.

tipova, montažne kuće, plastične mase, radio prijemnike, veštački kaučuk, veštačka vlakna, bešavne cevi, električne kablove, koks, azotna đubriva, bicikle, pisaće mašine i drugo.¹⁷ Paradoksalno, ekonomska politika većeg ulaganja u pasivne krajeve bila je slična politici predratnih vlada,¹⁸ pa je i petogodišnji plan, u cilju ravnomernog razvitka svih jugoslovenskih republika, predvideo najveća ulaganja u Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju.¹⁹ Iako veće investiranje u nerazvijene republike, prema partijskim shvatanjima, nije predstavljalo samo ekonomsku, već i političku meru koja je trebala da dovede do daljeg učvršćivanja "bratstva i jedinstva",²⁰ nacionalne težnje i republički ekonomski interesi, koji će vremenom bivati sve jači, ipak su dolazili do izražaja. Tako se delimičnom zanemarivanju industrijalizacije u Srbiji suprotstavio Blagoje Nešković, ističući da srpsko rukovodstvo nije učestvovalo pri sastavljanju petogodišnjeg plana.²¹ Negodovanje je izazivalo i najavljeno premeštanje stručnjaka u druge republike, pa se, kako su na Politbirou kasnije pokajnički priznavali Stambolić i Veselinov, u CK KP Srbije pričalo da će im "kadrove" uzeti CK KPJ.²²

Plan industrijskog razvitka zemlje je, da bi se istakla njegova važnost, donet u formi zakona, a "izvršavanje zadataka [...] postavljenih ovim planom" je proglašeno čašću i dužnošću svakog građanina.²³ Iako bi planirani investicioni projekti po svom obimu predstavljali teško breme i za daleko razvijenije ekonomije, jugoslovenski komunisti su, pogrešno procenjujući mogućnosti i limite agrarne i siromašne zemlje, poručivali da će plan biti moguće ne samo ispuniti, već i premašiti u pojedinim industrijskim granama.²⁴ Tako je, tačno godinu dana po prelasku na plansku privredu, sa skupštinske govornice upozoravano da je "bilo direkcija, preduzeća i viših operativnih rukovodilaca koji su znali da je neki konkretan plan prenizak, ali nisu ništa učinili da se takav nedostatak ispravi", i naglašavano je da rukovodioci preduzeća treba da "shvate da plan nije maksimum, nego minimum".²⁵ Ovi optimistički tonovi

¹⁷ Zakon o Petogodišnjem planu, 30. 4. 1947.

¹⁸ Dragnić, 91.

¹⁹ Zakon o Petogodišnjem planu, 30. 4. 1947.

²⁰ Plan unapređenja privredno zaostalih krajeva, AJ, 41 – 6 – 7.

²¹ 26. sednica Politbiroa CK KPJ od 4. marta 1947., Petranović, 191.

²² 26. sednica Politbiroa CK KPJ od 4. marta 1947., Petranović, 195.

²³ Zakon o Petogodišnjem planu, 30. 4. 1947.

²⁴ Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Jugoslavije, AJ, 41 – 137 – 260.

²⁵ Izlaganje Edvarda Kardelja na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda

bili su u skladu sa Titovim uverenjem da su Jugosloveni “kadri ostvariti i teže zadaće nego što je ovaj petogodišnji plan”.²⁶ Stoga je u očima jugoslovenskih komunista ostvarivanje plana predstavljalo istorijsku nužnost i neminovnost, “borbu za ekonomsku i političku nezavisnost zemlje”,²⁷ koja je morala biti svakodnevna.

Izvršenje plana i rapidna industrijalizacija su od aprila 1947. godine postali glavni i jedini državni cilj. Izbor sovjetskog modela privrednog razvitka i stavljanje akcenta na gradnju teških industrijskih postrojenja značio je izbor skupih i na kratki rok neisplativih investicija. Prema zvaničnim podacima koje je izneo Tito, u industriju je za samo šest godina investirano čak 5 milijardi i 623 miliona dolara.²⁸ Ipak, ni tako velika ulaganja nisu bila ni izbliza dovoljna da se izgrade svi objekti predviđeni planom, budući da su na brzu ruku sastavljeni investicioni predračuni gotovo po pravilu potcenjivali stvarne troškove podizanja i opremanja postrojenja.²⁹ U industrijalizaciji se išlo “protiv ekonomskih zakona i njihovog delovanja”,³⁰ a (pre)ambiciozno zamišljeni investicioni projekti gutali su gotovo trideset posto nacionalnog dohotka zemlje.³¹ Iako su zapadni ekonomisti procenjivali da Jugoslavija na industrijalizaciju može trošiti najviše 12% svog dohotka,³² zvanična statistika je pokazivala da je u 1947. godini učešće bruto investicija u bruto proizvodu iznosilo 29,7%, 1948 – 29,8%, 1949 – 29,7%, 1950 – 26,6%, 1951 – 22,7%, 1952 – 31,9% i 1953 – 25,8%.³³ U skladu sa postavljenim prioritetima, najviše novca je ulagano u tešku industriju, pa je u periodu od 1947. do 1954. godine polovina svih investiranih sredstava otišla na razvoj rudarstva.³⁴

održanoj 24. 4. 1948., *Peto redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 22 – 28. 4. 1948.*, *Stenografske beleške*, bez naznačenog izdavača, Beograd 1948., 169.

²⁶ Broz, Josip, Tito, O petogodišnjem planu, *Izgradnja nove Jugoslavije*, t II, Kultura, Beograd 1948., 285.

²⁷ Plan unapređenja privredno zaostalih krajeva, AJ, 41 – 6 – 7.

²⁸ Izlaganje Josipa Broza Tita, VI Kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2 – 7. novembra 1952. *Stenografske beleške*, bez naznačenog izdavača, Beograd 1952., 63.

²⁹ Industrija (31. 12. 1953), A JBT, KPR, III – a – 4 – a.

³⁰ Zapisnik sa sednice kod predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju robnog prometa, održane 17. i 18. avgusta 1951., AJ, 40 – 6 – 11.

³¹ Obim investicija i nacionalni dohodak, AJ, 130 – 926 – 1411.

³² Čobeljčić, Nikola, Mihajlović, Kostar, Problemi našeg tržišta sa naročitim osvrtom na tržište poljoprivrednih proizvoda, *Ekonomist*, 3–4, 1954., 44.

³³ Obim investicija i nacionalni dohodak, AJ, 130 – 926 – 1411.

³⁴ Deset godina privrednog razvitka FNRJ, A JBT, KPR III – a – 1 – a.

Međutim, čak ni prekomerna državna izdvajanja nisu bila dovoljna da se kraju privede izgradnja zamišljenih kapitalnih objekata, pa su na industrijalizaciju nemilice trošena i sredstva prikupljena prvim i drugim narodnim zajmom, ali i novac dobijen na račun zapadne pomoći ili zaduživanja u inostranstvu.³⁵

Velike investicije u tešku industriju ne samo da su presudno uticale na kvalitet života, već su upropaštavale i ostale privredne grane – pre svega proizvodnju robe široke potrošnje i zanatstvo budući da država nije imala sredstva da ulaže u razvitak ovih delatnosti. Štaviše, preliivanje novca iz poljoprivrede u industriju, dovelo je do dramatičnog pada poljoprivredne proizvodnje i nestašice hrane, pa je vlada bila primorana da konstantno uvozi žitarice, jedan od glavnih izvoznih artikala Kraljevine, i tako troši ionako oskudna devizna sredstva.³⁶ Iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda “radnog naroda”, stvarnost je bila potpuno drugačija. Loš kvalitet života nisu mogli prikriti ni partijski izveštaji o standardu, pa je otvoreno priznavano da je potrošnja prehrambenih proizvoda, ali i tekstila, obuće, ogreva i sapuna, i 1953. godine bila ispod nivoa zabeleženog 1939. godine. Štaviše, i zvanični statistički podaci pokazivali su da je standard u Jugoslaviji bio gotovo najniži u Evropi budući da su teže živeli još jedino Bugari i Rumuni.³⁷ Međutim, vreme će pokazati da postignuti rezultati u industrijalizaciji nisu predstavljali “ekonomski optimum s obzirom na uložena sredstva i napore”, pa je nacionalni dohodak Jugoslavije u 1957. godini iznosio svega 200 dolara po glavi stanovnika.³⁸ Štaviše, Jugoslavija je u periodu od 1948. do 1952. godine, usled sukoba sa Sovjetskim Savezom, hroničnog manjka sirovina i velikih vojnih izdataka, imala godišnju stopu rasta društvenog proizvoda od svega 1,7%, što je bilo niže od predratnih 2,14%.³⁹ Ipak, i pored svih teškoća u razvoju, industrija je u prvoj posleratnoj deceniji postala vodeća privredna oblast, pa je u skladu sa tim i struktura nacionalnog dohotka promenjena – udeo industrije i rudarstva je porastao sa predratnih 21,1% na 38,3% u 1956. godini.⁴⁰

³⁵ Dosadašnji razvoj, stanje i problematika privrede, A JBT, KPR III – a – 2 – a.

³⁶ Deset godina privrednog razvika FNRJ, A JBT, KPR III – A – 1 – a.

³⁷ Problemi životnog standarda, A JBT, KPR III – A – 1 – b.

³⁸ Isto, 3–5.

³⁹ Majdanac, Boro, *Industrijalizacija i porast radničke klase u Srbiji 1947 – 1952.*, Arhivski pregled, Beograd, 1981., 114; Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945 – 1952.*, INIS, Beograd, 1995., 167.

⁴⁰ Čobeljčić, Nikola, Privredni razvoj i kriterij proizvodne orijentacije. Proizvodni faktori i proizvodna orijentacija Jugoslavije, *Ekonomist*, 1–2, 1958., 4.

U želji da i najzabačeniji kraj dobije svoju, "socijalističku" fabriku, nije se mnogo vodilo računa o potrebama tržišta, sirovinskom potencijalu i saobraćajnoj povezanosti. Širom zemlje započinjana je izgradnja skupih, predimenzioniranih postrojenja, koja su prevazilazila jugoslovenske potrebe i mogućnosti, pa je za potpuno iskorišćavanje postojećih industrijskih kapaciteta trebalo samo za sirovine izdvajati po 12 milijardi dinara godišnje.⁴¹ Međutim, podizanje krupnih industrijskih objekata je u posleratnim uslovima bilo nepodesno ne samo iz finansijskih razloga. Visoka tehnologija proizvodnje koju je zahtevao rad u velikim fabrikama, iziskivala je i kvalifikovanu, stručnu i obučenu radnu snagu, a velika koncentracija radnika i adekvatnu stambenu i komunalnu infrastrukturu. Štaviše, izgradnja autarhične ekonomije nosila je i brojne probleme, budući da preglomaznim preduzećima nije bilo lako da se prilagode istinskim potrebama, kao i strukturi i veličini (skućenog) unutrašnjeg tržišta.⁴² Obim neracionalnog investiranja i otvaranja suvišnih fabrika poprimao je zabrinjavajuće razmere – proizvodnjom odlivaka metala i njihovih legura se, pored šest željezara, bavilo još i 101 manje ili veće preduzeće.⁴³ Mada je zacrtani tempo izgradnje novih postrojenja u Jugoslaviji bio znatno sporiji od predviđenog, zvanični podaci govore da su u pojedinim industrijskim granama, zbog nedostatka sirovina, i postojeći kapaciteti slabo korišćeni – u 1952. godini tekstilna i kožna industrija su koristile svoje kapacitete sa 61%, industrija drveta sa 62%, grafička industrija sa svega 40%,⁴⁴ dok je u godinama pre 1952. procenat iskorišćenosti bio još niži.⁴⁵

U trci za svakodnevno ispunjenje normi bilo je važno graditi, bez obzira na plan, tehničke mogućnosti i kvalitet radne snage. U romantičarskom zanosu i veri da se elanom i velikim požrtvovanjem mogu prevladati sve prepreke, improvizovalo se i tamo gde nikako nije smelo. U proleće 1947. godine zidalo se bez "definitivnih projekata i operativnih planova", na osnovu idejnih rešenja koja su neretko u hodu menjana.⁴⁶ Ova praksa je do te mere bila rasprostranjena da je čak i Josip Broz na Šestom kongresu SKJ priznavao da su "skoro svi"

⁴¹ Izlaganje Svetozara Vukmanovića Tempa, Zapisnik sa sednice kod predsednika Privrednog saveta FNRJ po pitanju robnog prometa održan 17. i 18. avgusta 1951., AJ, 40 – 6 – 11.

⁴² Čobeljić, Nikola, Privredni razvoj i kriterij proizvodne orijentacije. Proizvodni faktori i proizvodna orijentacija Jugoslavije, *Ekonomist*, 1–2, 1958., 20–21.

⁴³ Strebrić, Borislav, Osnovne komponente razmeštaja posleratne industrije Jugoslavije, *Ekonomist*, 3, 1958., 375.

⁴⁴ Industrija, A JBT, KPR III – A – 4 – a.

⁴⁵ Deset godina privrednog razvika FNRJ, A JBT, KPR III – A – 1 – a.

⁴⁶ Osnovna problematika na republikanskim akcijama, AJ, 114 – 124.

objekti, da se ne bi “izgubili rokovi”, započinjani bez “razrađenih projekata”,⁴⁷ ali i bez građevinskih dozvola.⁴⁸ Kako su projekti rađeni “paralelno sa gradnjom, a ponekad i iza gradnje”,⁴⁹ improvizacije su dovodile i do drastičnih promena – fabrika građevinskih mašina u Smederevu je prvobitno bila zamišljena kao postrojenje za proizvodnju gvozdених buradi,⁵⁰ “Prvomajska” je od fabrike za proizvodnju hidrauličnih mašina “prepravljena” u postrojenje mašina i alata,⁵¹ dok je “Zmaj”, nekada preduzeće vazduhoplovne industrije, dobio zadatak da proizvodi poljoprivredne mašine.⁵² Improvizacije su bile vidljive i u svim drugim oblastima, a ne samo u građevinarstvu. Do 1949. godine u Srbiji je započeto ukupno 87 elektrifikacija, pri čemu više od polovine nije imalo izrađene i odobrene tehničke elaborate.⁵³ Osim projekata, nedostajali su i stručnjaci, pa su na izgradnji velikih hidrocentrala bili angažovani inženjeri koji nisu imali nikakvog iskustva u tom poslu.⁵⁴

Eksperimentisanje u toku gradnje i podizanje fabrika na osnovu “idejnih” rešenja gutalo je ogromna materijalna sredstva i poskupljivalo radove za čak tri puta.⁵⁵ Ipak, u prvim mesecima ispunjavanja plana, ekonomičnost pri gradnji kao da nije previše zaokupljala jugoslovenske planere. Projektovane su “skupe i neracionalne konstrukcije” i podizane predimenzionirane fabričke hale u čiju je izgradnju ulagano mnogo više novca, nego u nabavku neophodne opreme.⁵⁶ U industrijalizacijskom zanosu, nije se vodilo računa ni o izboru lokacije. Gradnja je nepromišljeno otpočinjana na neispitanim i nedovoljno pogodnim terenima, da bi potom zgrada u izgradnji bila napuštena, a radilište premeštano na drugu, “podesniju” lokaciju.⁵⁷ Međutim, gradeći samodovoljnu industriju,

⁴⁷ Izlaganje Josipa Broza Tita, VI Kongres Komunističke partije Jugoslavije (*Saveza komunista Jugoslavije*) 2 – 7. novembra 1952. *Stenografske beleške*, bez naznačenog izdavača, Beograd, 1952., 66.

⁴⁸ Obrazloženje k izvršenju plana kapitalne izgradnje za 1947. godinu, AJ, 16 – 124 – 132.

⁴⁹ Osnovna problematika na republikanskim akcijama, AJ, 114– 124.

⁵⁰ Majdanac, 50.

⁵¹ Izlaganje Radeta Žigića na Drugom plenumu CK KPJ; Petranović, Branko, Končar, Ranko, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948–1952.)*, Komunist, Beograd, 1985., 150.

⁵² Izveštaj o radu Ministarstva teške industrije u 1947., AJ, 50 – 74 – 160.

⁵³ Problemi i zadaci Ministarstva komunalnih poslova NR Srbije u 1949. godini, AS, G 125 – 61.

⁵⁴ Tempo, 94.

⁵⁵ Investicije, A JBT, KPR III – A – 1 – c.

⁵⁶ Izlaganje Radeta Žigića na Drugom plenumu CK KPJ, Petranović, Končar, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ (1948–1952.)*, 149.

⁵⁷ Izlaganje Josipa Broza Tita na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda

režim je istovremeno gradio i samodovoljna postrojenja. Novopodignuti kapaciteti su često bili udaljeni ne samo od saobraćajnih komunikacija i industrijskih kooperanata, već i od poljoprivrednih regija koje je trebalo da ih snabdevaju, pa su nestašice osnovnih namirnica u radničkim naseljima bile gotovo svakodnevne. Snovi i planovi o ujednačenom regionalnom razvoju, ali i strateški razlozi, podsticali su vlasti da fabrike grade takoreći na "ledini",⁵⁸ što je ne samo uticalo na kvalitet života stanovnika privremenih radničkih kolonija, već se i ozbiljno odražavalo na celokupnu proizvodnju. Ne vodeći računa o realnim mogućnostima putovanja na posao,⁵⁹ a bez sredstava da se u prvoj posleratnoj deceniji ozbiljnije prihvate stanogradnje, partijski čelnici su, nevoljno i neplanirano, zapravo doprinosili stambenoj oskudici i potpunom urbanom haosu.

Iako se režim suočavao sa velikim problemima oko nabavke i uvoza mašinskih postrojenja i sirovina za novopodignute objekte, za propagandiste Agitpropa i goli zidovi fabričkih hala su predstavljali ispunjenje ciljeva petogodišnjeg plana, pa je čitave 1947. godine štampa samozadovoljno pisala "o završenim fabrikama ili proizvodima po prvi put napravljenim u Jugoslaviji".⁶⁰ Međutim, nedostatak mašinskih postrojenja nije predstavljao i jedini problem jugoslovenske industrije u povoju. Zbog manjka stručnjaka i obučenih radnika ni opremljenost fabričkih hala modernim strojevima nije nužno značila prelazak na mašinsku proizvodnju. Kontrola sprovedena po fabrikama je pokazala da su mašine u pojedinim preduzećima iskorištavane sa svega "50 do 60%", pa je recimo na gradnji postrojenja Vlasina od celokupne mehanizacije radilo samo 58% mašina.⁶¹ "Česta je slika", pisao je Tempo, "da mašine mesecima stoje neiskorišćene – bilo što se ne zna kako ih treba montirati, bilo da su pogrešno distribuirane ili su bez nekog dijela od kojeg zavisi njihovo funkcionisanje. Viši administrativni organi obično nijesu znali za takve pojave, ali, i kada bi bili obavješćavani, izvještaji su završavali po fiokama raznih ustanova".⁶²

održanoj 27. 4. 1950., *Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 24 – 27. 4. 1950. Stenografske beleške*, bez navedenog izdavača, Beograd 1950., 127.

⁵⁸ Tempo, 78.

⁵⁹ Srebrić, 378.

⁶⁰ Yugoslavia in 1947, *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, t III, ur. Robert Jarman, Archive Editions, London, 1997., 750.

⁶¹ Izlaganje Edvarda Kardelja na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda 22 – 28. 4. 1948., *Peto redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 22 – 28. 4. 1948. Stenografske beleške*, bez naznačenog izdavača, Beograd 170–171.

⁶² Tempo, 103.

Brzina i način izvođenja radova odražavali su se i na kvalitet podignutih objekata. Baš kao i svuda na Istoku, preduzeća su se u poslednjim kvartalima svom silinom trudila da ispune plan.⁶³ Kvantitet je tako postajao jedina mera uspešnosti i produktivnosti, pa preduzeća nisu ni najmanje pažnje pridavala kvalitetu svojih proizvoda. Normiranje, žurba i neprestani napor za ispunjavanje plana doveli su do apsurdnih situacija. Fabrike su isporučivale loš građevinski materijal – sirovu i natrulu drvenu građu, crep koji prokišnjava, nesolidan cement,⁶⁴ ali su, zbog “ispunjavanja” planom predviđenih rokova i normi bile novčano nagrađivane. U trci za planom, “statiku je trebalo podrediti politici”, pa su na izgradnji Novog Beograda, zbog neprestanog pritiska Komiteta i čitave partijske organizacije, zanemarivani tehnički propisi – zidalo se i malterisalo po mrazu, a unutrašnji radovi su izvođeni pre nego što su dovršeni spoljni. Nad stručnim mišljenjem inženjera i građevinskih tehničara u pogledu toka i tempa gradnje prevagu su odnosile političke direktive, pa se često moglo čuti: “Tako je rekao drug Batrić da se radi i mi smo zato tako radili.”⁶⁵

U uslovima planske privrede i obezbeđenog snabdevanja preduzeća su se stala okretati prirodnoj razmeni koja je, u skladu sa ekonomskim zakonima, morala cepati jedinstvo privrednog prostora.⁶⁶ Hrvatski kombinat “Borovo” je nudio beogradskom “Staljingradu” obuču za tekstil,⁶⁷ dok su bosanska preduzeća liferovala drvo, a u zamenu dobijala slaninu iz Vojvodine. “Negde se trampa vrši po nekoliko puta da bi se došlo do nečega do čega treba doći”, konstatovao je Jovan Veselinov.⁶⁸ Naturalna razmena je poprimila takve razmere da su partijski funkcioneri morali nemoćno konstatovati da je ne znaju i ne mogu kontrolisati.⁶⁹ U nemogućnosti da na drugi način nabave robu široke potrošnje ili namirnice, razmeni su pribegavali i građani, pa se u novinama,

⁶³ Eichengreen, 145; Draganić, 221.

⁶⁴ Izveštaj o radu Ministarstva teške industrije u 1947, AJ, 50 – 74 – 160.

⁶⁵ AJ, A CK SKJ, V, k – IV/30. (Jovanović prim. prev. I. D.).

⁶⁶ Gligorov, Vladimir, *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984., 79.

⁶⁷ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugom plenumu CK KPJ 29. januara 1949., Petranović, Končar, 143.

⁶⁸ Referat Jovana Veselinova o odlukama plenuma CK u privredi. Stenografske beleške sa savetovanja CK sa sekretarima SK, rukovodiocima PK i OK održanog 9. i 10. februara 1949. godine, AS, 122 – 4 – 3.

⁶⁹ Izlaganje Avde Hume na Drugom plenumu CK KPJ 29. januara 1949., Petranović, Končar, 154.

tokom februara 1948. godine, moglo pročitati i sledeće “Zamenjujem ženski štof za životne namirnice”; “Zamenjujem jaja za kukuruzno brašno”; “Dajem jedan kilogram kafe u zamenu za zavesu”; “Nudim šunku u zamenu za porcelansku šolju i umivaonik”, “Tražim šivaću mašinu, a u zamenu dajem kravu” i slično.⁷⁰

Što zbog nemara i nebrige, što zbog stahanovskog ispunjavanja petogodišnjeg plana, srpske i jugoslovenske fabrike, posebno one lokalnog značaja,⁷¹ isporučivale su proizvode koji nisu mogli zadovoljiti ni minimum zahteva potrošača. Beogradska fabrika tekstila “Staljingrad” je proizvodila žensku pamučnu tkaninu, krupnih dezena i vrlo loših boja “koja se pre mogla upotrebiti kao ponjava za pod”, nego kao materijal za haljinu. U muške štofove su ubacivani komadići belog pamuka, a opanci koje je izrađivala industrija obuće su bili “na više mesta neukovani, nejednake debljine i veličine”. Ugalj sa velikim procentom prašine,⁷² džemovi i kompoti u plehanim kutijama bez ikakvog naziva ili etikete, pogrešno numerisano svileni rublje,⁷³ nekvalitetne najlon čarape koje niko nije želeo da kupi,⁷⁴ dvobojne košulje sa jednim kraćim, a jednim dužim rukavom,⁷⁵ muška odela od cvetnog cica,⁷⁶ četkice za zube sa crnom dlakom,⁷⁷ natrula stolarija i crep koji prokišnjava,⁷⁸ “čekići od pet kilograma”, damske cipele isključivo u malim brojevima i “ženske čarape koje su se jedva mogle navući”⁷⁹ predstavljali su samo neka od “čuda” jugoslovenske planske privrede. O lošem kvalitetu industrijskih proizvoda otvoreno je pisala i štampa, pa se u *Ninu* moglo pročitati da je u Beogradu

⁷⁰ AJ, A CKSKJ, VIII, VI / 1 – b – 31.

⁷¹ Referat Jovana Veselinova na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950., AS, t22 – 2 – 2.

⁷² Br. 20 960 od 2. septembra 1947., AS, t22 – 9 – 1.

⁷³ Pov.br. 4609 od 24. februara 1949., AJ, 163 – 7.

⁷⁴ Problematika svilene trikotaže, čarapa iz umjetne svile i kaljača, AJ, 163 – 31.

⁷⁵ O radu naše partijske organizacije po privrednim pitanjima (1949.), AS, t22 – 13 – 10.

⁷⁶ Marković, Predrag, Beograd između Istoka i Zapada, Službeni list SRJ, Beograd, 1996., 312.

⁷⁷ O robi koja nam je svakodnevno potrebna. Zašto nema – pitaju se građani, *NIN* (Beograd), 10. 6. 1951.

⁷⁸ Izveštaj o radu Ministarstva građevina u 1947. godini, AJ, 50 – 78 – 166.

⁷⁹ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26 – 30. 12. 1948., *Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26 – 30. 12. 1948. Stenografske beleške*, bez navedenog izdavača, Beograd, 1949., 179–180.

gotovo nemoguće pronaći muške cipele u manjim brojevima, pristojne košulje ili lepo dezenirane haljine. Krojevi su ličili na one sa početka dvadesetih, a čak su i haljine za devojčice pravljene u crnoj boji.⁸⁰ Proizvođači tekstila i obuće nisu vodili računa ni o godišnjim dobima, pa su u oktobru isporučivane sokne, a čizme i kaljače u martu i aprilu.⁸¹ Ipak, (ne)kvalitet proizvoda i nepromišljena distribucija robe su doveli i do komičnih situacija. Tako se 1949. godine čitavo selo u Makedoniji obuklo u pidžame i gojzerice, jer druge odeće u radnjama nije bilo.⁸²

U jeku velikih planskih investicija sovjetsko vodstvo je počelo vršiti ekonomski pritisak na Jugoslaviju, najavljujući zaključenje novog trgovinskog ugovora tek za decembar.⁸³ Proleće 1948. godine je umesto željenog smirivanja donelo eskalaciju sukoba, pa je, pojačavajući pritisak, Kremlj u martu povukao vojne instruktore, a zatim i privredne stručnjake iz Jugoslavije.⁸⁴ Neposredno nakon donošenja rezolucije Informbiroa ekonomska razmena sa zemljama Istočnog bloka opala je ispod trećine, a daljim zaoštavanjem blokade 1950. godine potpuno je prekinuta. Kako je ekonomska izolacija sa Istoka nanosila ogromne štete jugoslovenskoj ekonomiji, preambiciozna investiciona politika koju je diktirao petogodišnji plan morala je biti modifikovana. U uslovima vojne ugroženosti i blokade sa Istoka, u početku bez podrške i oslonca na Zapadu, jugoslovensko državno i partijsko rukovodstvo je bilo prinuđeno da se okrene štednji.⁸⁵ Budući da je za 1949. godinu projektovan "vanredno veliki investicioni plan" koji bi sa teškoćama bio izvršen čak i da je "situacija bila normalna",⁸⁶ krajem januara 1949. godine, partijski čelnici su na Drugom plenumu CK KPJ oprezno i umereno najavili delimično odustajanje od nerealnih planskih zamisli i prilagođavanje ekonomske politike novim spoljno-političkim okolnostima. Kako bi se izvršio plan, najavljivana je velika štednja i "borba protiv svakog konkretnog rasipanja materijala", masovna upotreba

⁸⁰ Dobrivojević, Ivana, Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945 – 1955., *Istorija 20. veka*, 1, 2009., 79.

⁸¹ Aktuelna problematika trgovine, *AJ*, 163 – 6.

⁸² Kidrič, Boris, O nekim teorijskim pitanjima novog privrednog sistema u svetlu dosadašnjeg iskustva privrednog i društvenog razvitka naše zemlje, *Sabrana dela*, t. VI, Komunist, Beograd, 1985., 525.

⁸³ Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke partije Jugoslavije od 1. marta 1948., Petranović, 239.

⁸⁴ Djilas, Milovan, Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma, *Službeni list SRJ* (Beograd) 1994., 67.

⁸⁵ *AJ*, A CK SKJ, 507, VIII, 1 / 1 – a – 13.

⁸⁶ Kidrič, O privrednim problemima u vezi sa budžetom, *Sabrana dela*, t. VI, 23–24.

frontovskih brigada na radilištima, ali i “vaspitanje radnika koji dolaze sa sela i učvršćivanje radne discipline kod njih”.⁸⁷

Iako je obim investicija i gradnje bio delimično smanjen, jugoslovensko partijsko vodstvo ipak nije napustilo ambiciozne zamisli o podizanju jake, nezavisne i samodovoljne teške industrije, a plan ključne kapitalne izgradnje u pojedinim privrednim granama bio je mnogo širi nego petogodišnji plan.⁸⁸ Ovaj revidirani i, prema shvatanju partijskog vrha, novonastalim spoljopolitičkim (ne)prilikama prilagođeni plan najbolje je svedočio o nerealnosti privrednih želja, nepromišljenosti, ali i fanatičnoj spremnosti da se sa zadatom ekonomskom politikom nastavi uprkos svemu i protiv svih. Tako je odlučeno da se produži sa gradnjom svih započetih elektroprivrednih postrojenja, “iako među njima nijesu bili izabrani najrentabilniji objekti”. Nafta je tražena “svuda gde je bilo znakova o njenom postojanju”, ulagano je samo u najveće rudnike uglja, planirano povećanje proizvodnje i prerade bakra, aluminijuma, olova i cinka, izgradnja topionica, elektroliza, valjaonica i rafinerija. Nekadašnje manje radionice je prema ovom revidiranom i “umanjenom” planu trebalo pretvoriti u moderne fabrike za proizvodnju “motora, generatora, turbina, brodova, kamiona, traktora, kombajna, lokomotiva, vagona, radio-prijemnika, rentgen aparata, mašina za domaćinstvo”.⁸⁹ I novi plan je bio u skladu sa starom partijskom retorikom, pa je Tito, avgusta 1949. godine u Makedoniji, obećavao da će ubrzanom industrijalizacijom Jugoslavija postati “jedna od najnaprednijih zemalja”.⁹⁰ U prvi mah je 101 objekat proglašen ključnim, ali je spisak prioriteta neprestano menjan ili nadopunjavan,⁹¹ da bi do polovine 1950. godine narastao na 183.⁹² Zarad ovako postavljenih prioriteta, i pored smanjivanja obima investicija, ulaganja u industriju u periodu od 1949. do 1952. godine su bila u apsolutnom porastu.⁹³

⁸⁷ Boris Kidrič o gorućim pitanjima naše privredne politike. Izlaganje na Trećem plenumu CK KPJ 29. januara 1949. godine; Petranović, Končar, 93–101.

⁸⁸ Referat S. Vukmanovića Tempa na VI kongresu KPJ, *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije). Stenografske beleške*, 153.

⁸⁹ Tempo, 92.

⁹⁰ Tito, Govor delegaciji seljačkih radnih zadruga Makedonije (3. avgust 1949.), *Govori i članci*, t IV, 248.

⁹¹ Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta vlade FNRJ po pitanju izvršenja “A” plana investicija održane 2. septembra 1949. godine, Lekić, Zečević, t II, 413.

⁹² Zapisnik sa sednice Privrednog saveta vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta NR održane 31. jula i 1. avgusta 1950., godine, Isto, 558.

⁹³ Investicije, A JBT, KPR, III – A – 1 – c.

Iako su još u martu 1949. godine sve republičke vlasti dobile jasna uputstva da zanemare gradnju objekata republičkog i lokalnog značaja, republički čelnici za njih nisu mnogo marili. Na Privrednom savetu je stoga i u maju 1950. godine konstatovano da republička rukovodstva nisu zaustavila izgradnju "vanplanskih objekata". Tako je, mimo zaključaka Savezne planske komisije, Srbija na svoju ruku podizala 26 objekata, Hrvatska 7, Bosna i Hercegovina 16, a Slovenija 14.⁹⁴ Kako su se radovi na kapitalnoj izgradnji, usled nedostatka finansijskih sredstava, otegli sve do 1955. godine, a neki potrajali i do 1957, obim kršenja saveznih naredbi po republikama u pogledu prioritete gradnje ne samo da nije smanjen, već se neprekidno povećavao. Tome je svakako doprinosilo neprekidno menjanje liste prioriteta postrojenja i građevina zbog kojeg niko nije tačno znao "šta je to ključni objekat",⁹⁵ ali i narastajući republički i lokalni partikularizmi koje su mere delimične decentralizacije i liberalizacije, sprovedene od 1950. godine, samo podsticale. U želji da se od zajedničkog novca izgradi što kompletnija (republička) industrija, ali i reše komunalni problemi pojedinih gradova, stvorena je "specijalna taktika kako da se podvali saveznom rukovodstvu i da se stalno proširuju objekti". Lokalna partijska vodstva su neprekidno radila na dovršenju postrojenja, izbegavajući da najvažnije na objektu i završe, "kako bi se prinudilo državno rukovodstvo da i dalje investira".⁹⁶ Izvesno međurepubličko rivalstvo osećalo se i po pitanju radne snage, pa su fabrike pokušavale da sopstveni deficit nadoknade "vrbovanjem" radnika iz druge republike.⁹⁷

Baš kao i u Kraljevini Jugoslaviji, naravno diskretnije i prikrivenije, među republičkim rukovodstvom i lokalnim partijskim organima postepeno je sazrevalo shvatanje da baš njihova republika i njihov region ima, zahvaljujući prihodima ili pak svojoj nerazvijenosti, pravo da dobije najviše. Još od oslobođenja javila se tendencija da sve "republikanske vlade vuku što je moguće više na svoju stranu i kadrove i kompetencije", ne gledajući "na Jugoslaviju kao na celinu".⁹⁸ Razvijeni delovi zemlje su tako smatrali da sami treba da odluče da li će zadržati prihode sopstvene industrije ili će ih u vidu pomoći poslati zaostalim regijama, dok su pak nerazvijeni čvrsto verovali da bogatiji

⁹⁴ Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta narodnih republika održane 11. i 12. maja 1950. godine, Lekić, Zečević, t. III, 280.

⁹⁵ Izlaganje Ivana Mačeka na Drugom plenumu CK SKJ 17. juna 1953., AJ, 507 – II / 10.

⁹⁶ Izlaganje Svetozara Vukmanovića na Drugom plenumu CK SKJ 16. juna 1953. AJ, 507 – II / 10.

⁹⁷ Vrbovanje radne snage, 23. 6. 1949., AJ, 25 – 41 – 132.

⁹⁸ Iz zapisnika sa konferencije održane u Privrednom savetu vlade FNRJ, Lekić, Zečević, t. I, 75.

delovi Jugoslavije “mogu da stanu i pričekaju sa svojim razvitkom” kako bih ih sustigli pasivni regioni.⁹⁹ Još 1946. godine, rukovodstvo Bosne i Hercegovine je predlagalo da trasa autoputa Beograd – Zagreb, simbola nacionalnog izmirenja Srba i Hrvata,¹⁰⁰ prolazi i kroz Bosnu, zanemarujući činjenicu da bi takav put bio duži, skuplji i zbog specifičnosti terena komplikovaniji za gradnju.¹⁰¹ Vremenom su republičke težnje dobijale na intenzitetu, a приметni, iako još uvek stidljivi, otpori pojedinih republičkih funkcionera prema politici koja je iz centra usmeravana postajali sve veći, naročito od 1952. godine. Stoga je Svetozar Vukmanović na Brionskom plenumu 1953. godine, predramatizujući situaciju, rezignirano konstatovao da se sve u osnovi svodi na pitanje “hoće li se šest do sedam privreda ili jedna!”¹⁰²

Prevelike investicije u industriju, rastući vojni budžet ali i stravična suša koja je zemlju pogodila 1950. godine, uticali su da jugoslovenska nejaka ekonomija postaje sve zavisnija od strane pomoći i kredita. Iako je partijsko vodstvo isticalo da će se gradnja ključnih objekata “bez obzira na dobijanje zajma” nastaviti “sopstvenim sredstvima”,¹⁰³ o dubini egzistencijalnog ponora pred kojim se zemlja nalazila, rečito je svedočila i “ideja” Blagoja Neškovića, u to vreme potpredsednika jugoslovenske vlade, koji je predlagao da se u “borbu” za izvoz uključe svi, pa čak i pionirske organizacije koje bi mogle biti angažovane na branju lekovitog bilja.¹⁰⁴ Sumorne privredne prilike navele su stoga britanskog ambasadora u Beogradu da u januaru 1951. godine izvesti Forin ofis da je Tito još uvek “tehnički na površini” pre svega zahvaljujući zapadnoj pomoći, iako je suštinski, zbog ekonomskih teškoća u koje je zapao, režim faktički “potopljen”.¹⁰⁵ Međutim, u američkim vladajućim krugovima je od 1951. godine preovladalo shvatanje da od ekonomske stabilnosti Jugoslavije zavisi i njena odbrambena moć, pa je i finansijska i vojna pomoć počela da pristiže u daleko značajnijim iznosima nego ranije.¹⁰⁶

⁹⁹ Izlaganje Svetozara Vukmanovića na Drugom plenumu CK SKJ 16. juna 1953. AJ, 507 – II / 10.

¹⁰⁰ Đilas, Milovan, *Vlast*, bez navedenog izdavača, London, 1983., 85.

¹⁰¹ Zapisnik sa sednice Privrednog saveta od 22. jula 1946., AJ, 40 – 2 – 5.

¹⁰² Izlaganje Svetozara Vukmanovića na Drugom plenumu CK SKJ 16. juna 1953. AJ, 507 – II / 10.

¹⁰³ Zapisnik sa sastanka Politbiroa CK KPS održanog 26. 9. 1950., AS, Đ2 – Politbiro (bez broja) – 2.

¹⁰⁴ Izlaganje Blagoja Neškovića na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950., AS, Đ2 – 2 – 2.

¹⁰⁵ Yugoslavia: Annual review for 1950, Jarman, t. IV, 209–210.

¹⁰⁶ Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu: Odnosi sa velikim silama 1949 – 1955.*, Globus, Zagreb, 1988., 247.

Popuštanje ekonomskih stega i nova privredna iskušenja

Delimična liberalizacija ekonomskih prilika pripremana je još od jeseni 1949. godine. Uporedo sa pojavom stavova da je sovjetsko vodstvo izdalo osnovna načela marksizma i lenjinizma, u jugoslovenskom partijskom rukovodstvu sazrevala je i svest da stepen državne intervencije i kontrole u privredi, predviđen rigidnim zakonom o državnim privrednim preduzećima,¹⁰⁷ mora oslabiti. Tragajući za socijalističkim modelom najbližim teorijskim postavkama marksizma, vlasti su krajem decembra 1949. godine donele odluku da se pristupi formiranju radničkih saveta, na osnovu markističkih principa "da sredstvima za proizvodnju zaista upravljaju oni koji na njima rade".¹⁰⁸ Pola godine kasnije teza o odumiranju države je formalno dobila i svoj zakonski okvir. Osnovnim zakonom o upravljanju preduzećima je, naime, propisano da namesto starih "administrativno-operativnih rukovodioca"¹⁰⁹ svim privrednim subjektima "kao opštenarodnom imovinom u ime društvene zajednice upravljaju radni kolektivi u okviru državnog privrednog plana".¹¹⁰ Time je rukovođenje preduzećima formalno prešlo u ruke radničkih saveta i upravnih odbora.

Tito je krajem 1950. godine u izjavi nemačkom dopisniku Koernek u nagovestio da "neće biti drugog petogodišnjeg plana ove vrste" i da će "dalje opterećivanje naroda teškim bremenom" industrijalizacije biti izbegnuto.¹¹¹ Slični tonovi su preovladavali i u Brozovim obraćanjima stanovnicima Jugoslavije 1951. godine,¹¹² a popuštanje državne intervencije u privredi, stroge centralizacije i postepeno ukidanje distributivnog sistema snabdevanja, najavljivalo je uvođenje nešto elastičnijeg modela planiranja. Na Privrednom savetu juna 1951. godine Kidrič je ipak pojasnio da će, bez obzira na dalji razvitak zemlje, planiranje opštih proporcija dugo vremena ostati u domenu

¹⁰⁷ Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima, *Službeni list FNRJ*, 2. 8. 1946.

¹⁰⁸ Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta vlade FNRJ po pitanju formiranja radničkih saveta održane 8. decembra 1949., Lekić, Zečević, t. II, 701–702.

¹⁰⁹ V. Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima, *Službeni list FNRJ*, 2. 8. 1946.

¹¹⁰ Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, *Službeni list FNRJ*, 5. 7. 1950.

¹¹¹ Yugoslavia: Fortnightly summary for the period ending 25th November 1950, Jarman, t. IV, 199.

¹¹² V. Tito, Socijalistička demokratija mora imati snažnu ekonomsku podlogu, *Govori i članci*, t. VI, 169.

države i njenih prava.¹¹³ Ovo su dakle bili okviri u kojima se mogla vršiti delimična liberalizacija jugoslovenske ekonomije. Decembra iste godine donet je Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom koji je, uz niz finansijskih zakona, predstavljao svojevrsno zaokruživanje reformi započetih još krajem 1949. godine. Njime je propisano da se privredom upravlja na osnovu saveznog društvenog plana, "društvenih planova narodnih republika, autonomnih jedinica, srezova i gradova i na osnovu samostalnih planova privrednih organizacija". I pored izvesne decentralizacije, prelaska preduzeća u republičku nadležnost i velikih obećanja u pogledu liberalizacije i demokratizacije društva, državni upliv u privredne tokove je ostao znatan. O stepenu etatizacije privrede, i pored sprovedenih reformi, govorila je i činjenica da su savezne vlasti, određujući osnovne proporcije, zapravo zadržale pravo da propisuju obavezan minimum korišćenja kapaciteta proizvodnje po privrednim granama, osnovnu investicionu izgradnju uz specifikovanje postrojenja koja je potrebno izgraditi "po privrednim granama u celinu i u narodnim republikama", prosečnu stopu akumulacije, davanja u državnu kasu i visinu plata.¹¹⁴

Iako u partijski zadatim ekonomskim okvirima nije bilo previše mesta za razvijanje preduzetničkog duha i ispoljavanje samostalne inicijative, uvođenje novog privrednog sistema donosilo je ipak značajni pomak – u prvo vreme je centralnim planom utvrđivano više od 100 000 proizvoda koji je trebalo napraviti, zatim 16 000 hiljada, da bi polovinom 1951. godine bilo planirano samo 450 bilansnih grupa proizvoda.¹¹⁵ Štaviše, preovladavalo je i shvatanje da industrijalizacija ne znači samo podizanje preglomaznih, skupih i veoma često nerentabilnih preduzeća koja su, osim ekonomskih, stvarala i brojne urbane probleme. Naime, ubrzana industrijalizacija je uslovljavala i rapidan porast gradskog stanovništva, ali i dramatično opadanje kvaliteta života u gradovima, budući da dotrajala komunalno-infrastrukturalna mreža nije mogla da izdrži toliki pritisak. Stoga je najavljivano da bi, posle završetka petogodišnjeg plana, trebalo veći deo finansijskih sredstava izdvojiti za podizanje "malih fabrika sa velikom produktivnošću rada" jer izgradnja takvih postrojenja znači i mnogo manja ulaganja u stanogradnju.¹¹⁶

¹¹³ Zapisnik sa sednice Privrednog saveta vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta narodnih republika i predsednicima planskih komisija narodnih republika održane 26. i 28. juna 1950., Lekić, Zečević, t. III, 408.

¹¹⁴ Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom, *Službeni list FNRJ*, 30. 12. 1951.

¹¹⁵ Tempo, 112.

¹¹⁶ Zapisnik sa sastanka kod predsednika Privrednog saveta vlade FNRJ održanog 5. aprila 1951., Lekić, Zečević, t. IV, 90.

Međutim, krajem 1952. godine jugoslovenska ekonomska zbilja bila je sumorna. Uprkos ogromnom investiranju, industrijska proizvodnja je u 1951. godini bila za samo 23% veća nego u 1948. godini, što je Jugoslaviju po stopi rasta proizvodnje stavljalo tek na 12. mesto u Evropi.¹¹⁷ Ekonomsku realnost teško su mogli ulepšati optimistički tonovi vlasti, a Titova uveravanja izrečena na VI kongresu da je plan ispunjen sa neverovatnih 108%,¹¹⁸ sa lakoćom je demantovala čak i zvanična, doduše interna, statistika. Naime, utvrđeno je da skoro ni kod jednog artikla industrijske proizvodnje obuhvaćenog petogodišnjim planom, taj plan nije ispunjen.¹¹⁹ O nereálnosti zacrtanih ekonomskih projekcija svedočio je i podatak da je u pojedinim industrijskim granama, u okviru plana ključne kapitalne izgradnje, predviđana gradnja novih objekata, iako su već postojeći kapaciteti, što zbog pomanjkanja sirovina, radne snage i niske produktivnosti, što zbog pogrešno procenjenih potreba tržišta, stajali do pola neiskorišćeni. Iako su, i pored velike materijalne oskudice i sveopšteg siromaštva, vlasti u privredu investirale u predviđenom obimu, veliki deo ključnih objekata nije bio završen. Zbog pogrešnih finansijskih procena i neekonomične gradnje, projektovani objekti su gutali ogromne svote novca,¹²⁰ a da se kraj njihove izgradnje, u zimu 1952. godine, nije ni nazirao. Forsiranje teške industrije je dovelo do pojave disproporcija u privredi – laka industrija je zaostajala, a partijska politika prema selu rezultirala je potpunim devastiranjem poljoprivrede. Razvoj teške industrije nije bio praćen neophodnim razvojem saobraćajne infrastrukture, deficit je bio u neprestanom porastu, standard je nezaustavljivo pao, a cene vrtoglavo rastle. Troškovi proizvodnje su bili veliki, kvalifikovanost i kvalitet radnika nikakav, a produktivnost mala.¹²¹ Uprkos ogromnim sredstvima uložnim u nabavku savremenih i ne tako savremenih mašina, u mnogim preduzećima “koja proizvode vrlo komplikovane artikle”, proizvodnja je, usled neukosti radnika, obavljana “na zanatski način”.¹²² Pozitivne strane preduzetih ekonomskih reformi nisu mogle preko noći prouzrokovati privredni oporavak i boljitak, a na brojne finansijske nedaće režima se nadovezala i velika suša koja je pogodila zemlju u leto 1952. godine i

¹¹⁷ Bekić, 343.

¹¹⁸ Referat Tita na VI kongresu, *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije). Stenografske beleške*, bez naznačenog izdavača, Beograd, 1952., 63 – 65.

¹¹⁹ Industrija (31. 12. 1953.), A JBT, KPR, III – A – 4 – a.

¹²⁰ Industrija (31. 12. 1953.), A JBT, KPR, III – A – 4 – a.

¹²¹ V. Deset godina privrednog razvika, A JBT, KPR, III – A – 1 – a.

¹²² Industrija u periodu 1950 – 1953., A JBT, KPR, III – A – 4 – a.

primorala vladu da na uvoz osnovnih životnih namirnica troši ionako oskudna devizna sredstva.¹²³

Kako se bližio kraj petogodišnjeg plana, i najgorljivijim partijskim ideolozima je postalo jasno da se u investicionoj i ekonomskoj politici zemlje nešto hitno mora promeniti. Pritisnut uslovljavanjem velikih sila, suočen sa ogromnim platnim deficitom prema inostranstvu i kreditima koji su dospevali na naplatu, a verovatno i svestan činjenice da bi teške životne prilike, opšta oskudica i nizak standard mogli prouzrokovati erupciju nezadovoljstva i stvoriti unutrašnjopolitičke probleme, Josip Broz je bio prinuđen na izvesne ustupke i deklarativnu, ako ne i stvarnu, korekciju krutih dogmatskih pogleda na socijalističku industrijalizaciju. Stoga je govorom u Nišu jula 1952. godine, obećavajući skori završetak najvećeg broja ključnih objekata, poručivao okupljenim građanima da se socijalizam "svakim danom sve brže i lakše gradi",¹²⁴ a nekoliko meseci kasnije, na VI kongresu Partije, najavio da će u budućnosti planove biti nužno prilagoditi jugoslovenskim "materijalnim, umnim i fizičkim mogućnostima" i nagovestio smanjenje investicija u industriju, rast životnog standarda i povećano ulaganje u do tada potpuno zapostavljene oblasti – poljoprivredu i saobraćaj.¹²⁵

Titovi istupi u javnosti 1952. godine su zapravo najavljivali novu investicionu politiku dogovorenu na Privrednom savetu koja je za 1953. godinu predviđala nešto skromniju izgradnju i strogu štednju. Uštede su tražene u snižavanju materijalnih troškova, socijalnih davanja, ali i u budžetu. Privredni čelnici su polako shvatali da glavni problem jugoslovenske ekonomije ne predstavlja izgradnja novih industrijskih postrojenja, već pitanje potpunog iskorišćavanja postojećih objekata, njihove modernizacije i poboljšanja kvaliteta proizvoda.¹²⁶ Posle godina stagnacije i pada, u 1953. godini došlo je do laganog oporavka jugoslovenske industrijske proizvodnje, a trend porasta se nastavio i u narednim godinama. Završetak dela postrojenja teške industrije omogućio je bolje i potpunije snabdevanje fabrika sirovinama i polufabrikatima, pa je i uvoz pojedinih artikala, poput proizvoda od čelika bio smanjen.¹²⁷ Međutim,

¹²³ V. Zapisnik sa sednice Privrednog saveta vlade FNRJ održane 16. i 17. avgusta 1952., Lekić, Zečević, t. IV, 713.

¹²⁴ J. Broz-Tito, Govor u Nišu (6. juli 1952.), *Govori i članci*, t. VII, 122.

¹²⁵ Referat Tita na VI kongresu, 67.

¹²⁶ Zapisnik sa sednice Privrednog saveta vlade FNRJ održane 16. i 17. avgusta 1952., Lekić, Zečević, t. IV, 719 – 720.

¹²⁷ Deset godina privrednog razvitka FNRJ, A JBT, KPR III – A – 1 – a.

do povećanja je došlo samo u teškoj industriji, dok je u prerađivačkoj, pre svega tekstilnoj i industriji kože i obuće, i pored izvesnog investiranja, došlo do pada proizvodnje. Oskudna devizna sredstva pre svega su trošena za izgradnju giganta teške industrije predviđenih planom i uvoz prehrambenih artikala. Tako je maćehinski odnos prema prerađivačkoj industriji, i u reformisanim privrednim okolnostima, još jednom došao do izražaja. Kako novca za nabavku sirovina nije bilo, industrijski kapaciteti lake industrije bili su iskorišćeni sa jedva 60%. Ipak, nedostatak sirovina je bio glavni, ali ne i jedini uzročnik umanjene proizvodnje. Naime, politika višegodišnjeg favorizovanja teške industrije uzimala je svoj danak. Zastarele i dotrajale mašine, pre svega u mlinskoj, tekstilnoj i grafičkoj industriji, neprestano su ispadale iz stroja, za popravke i održavanje su trošene ogromne svote, kvalitet proizvoda je bio loš, a proizvodnja skuplja nego što bi trebalo.¹²⁸ Međutim, i pored brojnih problema, privredna konjunktura se, sudeći po zvaničnim statističkim podacima, 1954. godine osetila i u prerađivačkoj industriji. Porast proizvodnje nosio je i velike probleme – struje i uglja je bilo nedovoljno, a smanjenje obima seče drva, uz povećanje investicija, izazvali su znatan skok cena i poremećaje snabdevanja.¹²⁹

Međutim, čak ni porast jugoslovenske teške industrije, zabeležen 1953–1954. godine, nije pružao previše povoda za zadovoljstvo i optimizam. Planirana štednja pompezno najavljivana na sednicama Privrednog saveta 1952. godine, u praksi se još jednom pretvorila u prekomerno investiranje,¹³⁰ a velike cifre koje su govorile o porastu proizvodnje vešto su kamuflirale istinu. Uprkos rastu od 14–15 % zabeleženom u 1954. godini, prema podacima iznetim na Saveznom izvršnom veću, povećanje proizvodnje je i dalje značajno zaostajalo za povećanjem potrošnje.¹³¹ Prema zvaničnim statističkim podacima, bruto investicije u odnosu na 1952. godinu u 1953. godini na saveznom nivou porasle su za čak 68 milijardi dinara, dok su budžetski rashodi svih republika tek neznatno smanjeni. Trend porasta investicija, ali i budžetske potrošnje se nastavio i u narednoj, 1954. godini obzirom da se javila tendencija za stalnom izgradnjom novih industrijskih kapaciteta kao i za proširivanjem obima radova na već započetim postrojenjima, što je uticalo da se “program saveznih ključnih

¹²⁸ Industrija u periodu 1950 – 1953., A JBT, KPR, III – A – 4 – a.

¹²⁹ Savezni društveni plan za 1955. godinu, *Službeni list FNRJ*, 30. 12. 1954.

¹³⁰ Izlaganje Jovana Veselinova, Zapisnik Sednice centralnog komiteta SK Srbije održane 13. februara 1953. godine, AS, t22 – 3 – 1.

¹³¹ Srenografske beleške sa sastanka proširenog odbora za privredu održanog 20. februara 1955. Izlaganje S. Vukmanovića, AJ, 130 – 829 – 1307.

investicija produžuje u nedogled". Prelazak na kreditno finansiranje gradnje preko investicionih fondova formalno je rasteretio budžet, prebacio poslove na banku i smanjio uplitanje države u gradnju, ali se suštinski u pogledu odgovornijeg i racionalnijeg finansijskog ponašanja nije ništa promenilo. Investicioni krediti republika, narodnih odbora i preduzeća, neznatni u 1952. godini, prema zvaničnim podacima Narodne banke, u 1953. godini iznosili su 93,4 milijarde dinara, da bi 1954. godine bili povećani na čak 159,9 milijardi, dakle za čitavih 71,2%!¹³²

Jugoslovenska privreda je, tako, i u izmenjenim i unapređenim uslovima poslovanja, i dalje bolovala od starih bolesti. Pokazalo se da odluke Brionskog plenuma koje su podrazumevale menjanje strukture investicija, a samim tim i čitave ekonomske politike, "nije bilo moguće sprovesti".¹³³ Investiciona potrošnja je rasla brže od nacionalnog dohotka zemlje, a porast proizvodnje je uglavnom bio rezultat porasta zaposlenosti, a ne i porasta produktivnosti. Ovaj svojevrsni ekstenzivni privredni rast je imao veliku cenu – proizvodnja je ostala jednako skupa kao i ranije, a preduzeća su profit ostvarivala neprestanim poskupljivanjem proizvoda što je, naravno, dovelo do novog pada životnog standarda građana,¹³⁴ pa je i potrošnja stanovništva bila u stalnom opadanju.¹³⁵ O neskladu planova industrijalizacije i finansijskih mogućnosti siromašne zemlje rečito je svedočio podatak iznet na sednici Saveznog izvršnog veća u zimu 1955. godine. Naime, u jugoslovenski budžet se za samo pet godina slilo pola milijarde dolara ekonomske pomoći i 800 miliona dolara uglavnom kratkoročnih i srednjoročnih kredita što ni dalje nije bilo dovoljno za završetak ključnih objekata!¹³⁶ Pokazaće se da su jedan od glavnih problema jugoslovenske ekonomije predstavljali upravo krediti, koje su vlasti, sprovodeći politiku industrijalizacije po svaku cenu, nemilice uzimale počev od 1949. godine, ne mareći mnogo za nepovoljne kamate i vreme otplate. Lakomislenost u zaduživanju skupo je plaćena, pa je 1953. godine trećina jugoslovenskog izvoza otišla na izmirivanje kreditnih obaveza.¹³⁷

¹³² Deset godina privrednog razvitka FNRJ; A JBT, KPR III – A – 1 – a.

¹³³ Izlaganje S. Vukmanovića, IV plenum Saveznog odbora SSRN-a održanog 27. 11. 1955., AJ, 142 – 17 – 50.

¹³⁴ Deset godina privrednog razvitka FNRJ; A JBT, KPR III – A – 1 – a.

¹³⁵ Savezni društveni plan za 1955. godinu, *Službeni list FNRJ*, 30. 12. 1954.

¹³⁶ Izlaganje Nikole Čobeljica, Stenografske beleške sa proširene sednice Koordinacionog odbora održane 8. februara 1955., AJ, 130 – 829 – 1307.

¹³⁷ Tempo, 148.

Višegodišnje zanemarivanje poljoprivrede i rezultati pogrešne investicione politike stizali su na naplatu. Čitava privreda, finansirana nemilosrdnim izvlačenjem novca sa sela, postala je najednom talac zaostale zemljoradnje. Relativno povećanje investicionih ulaganja u zemljoradnju, počev od 1954. godine, nije se moglo osetiti preko noći. Loša mehanizovanost i primitivni uslovi obrade zemlje, potpuna zavisnost od meteoroloških prilika, upropaštavanje krupnijih poseda sposobnih za proizvodnju viškova, kao i neprestani strah od "gomilanja" novca kod seljaštva, doveli su do pada poljoprivredne proizvodnje, pa je država morala prehrambene artikle uvoziti čak i u prosečno rodnom godinama. Prenapregnutoj državnoj ekonomiji, zavisnoj od stranih dotacija, kredita i štampanja novca bez pokrića,¹³⁸ nije trebalo mnogo da zakorači u novu krizu. Tako se 1954. godine, pritisnut velikim kreditnim obavezama koje je trebalo izmiriti,¹³⁹ lošom žetvom, ogromnim smanjenjem isporuka robe iz ekonomske pomoći, nestašicom prehrambenih proizvoda, visokom inflacijom i padom standarda, režim našao pred nesavladivim ekonomskim iskušenjima.¹⁴⁰ Ni prestanak blokade sa Istoka, ni izdašna američka vojna i ekonomska pomoć, ni delimična liberalizacija privrednog života, a ni uvećani prihodi od turizma nisu previše doprinosili smanjenu deficita.¹⁴¹ Početkom 1955. godine jedno je bilo izvesno – po starom se više nije moglo nastaviti.

"Imamo pogoršanje političkog stanja i ozbiljne političke posledice zbog privrednih prilika u zemlji", konstatovao je Josip Broz na Politbirou CK KPJ u novembru 1954. godine.¹⁴² Iako je celokupno jugoslovensko rukovodstvo uviđalo da je standard neophodno što pre podići, uravnotežiti platni bilans, stvoriti rezerve hrane kako zemlja u slučaju suše ne bi ponovo zavisila od pomoći i stopirati prekomerno investiranje,¹⁴³ postalo je izvesno da će se izgradnja ključnih kapitalnih objekata nastaviti i u 1956. godini. Štaviše, konkretnih predloga i mera koje bi koliko-toliko konsolidovale situaciju nije bilo.¹⁴⁴ Uprkos trezvenim stavovima i kritičkim tonovima koji su se mogli čuti

¹³⁸ Bekić, 65.

¹³⁹ Dospеле rate kredita u prvom kvartalu 1954. godine iznosile su 48% celokupnog deviznog priliva Jugoslavije; Pregled privredne situacije u prvom tromesečju 1954. godine, AJ, 130 – 669 – 1105.

¹⁴⁰ Annual review of Yugoslavia during 1954; Jarman, t. IV, 605 – 606.

¹⁴¹ Confidential od 20. 1. 1956, R. Jarman, IV, 640 – 641.

¹⁴² AJ, A CK SKJ, III / 63 (3. 11. 1954.).

¹⁴³ Izlaganje Svetozara Vukmanovića Tempa, Stenografske beleške sa proširene sednice Koordinacionog odbora održane 8. februara 1955., AJ, 130 – 829 – 1307.

¹⁴⁴ Izlaganje Avde Hume, Stenografske beleške sa proširene sednice Koordinacionog odbora održane 8. februara 1955., AJ, 130 – 829 – 1307.

na Saveznom izvršnom veću, režim je zapravo tragao za nemogućim rešenjem. Trebalo je, naime, naći ekonomsku formulu koja bi omogućila povećanje standarda, očuvanje tempa privrednog razvitka, napredak poljoprivrede i nesmanjeno finansiranje vojske.¹⁴⁵ Ukorenjeno shvatanje da jedino industrijalizacija rešava sve probleme zaostalih regiona, godinama ponavljano u propagandnim govorima, dovodilo je savezne i republičke čelnike u gotovo bezizlazan položaj. Kako je bilo nemoguće promeniti ekonomske prioritete, a i dalje nastaviti po starom, Tempo je nemoćno konstatovao da novca nema ni za završetak ključnih objekata, a kamo li za "orijentaciju na poljoprivredu i standard kao što poručuje drug Tito".¹⁴⁶

Međutim, do leta 1955. godine glavne tačke zaokreta u ekonomskoj politici su se iskristalisale. Ekonomski zaokret je sproveden pod Titovim sloganom da je "sadašnja generacija uložila mnogo truda u izgradnju zemlje, da sada zaslužuje da živi bolje i da neki zadaci moraju da se ostave i budućim generacijama".¹⁴⁷ Josip Broz je stoga na mitingu u Karlovcu najavio završavanje onih objekata "koji su već odmakli u izgradnji i koji su neophodni" za dalji razvoj zemlje, dok je sa ostalima trebalo pričekati.¹⁴⁸ "Socijalizam ne znači", objašnjavao je Tito u Zvorniku dva meseca kasnije, "samo imati velike i moderne fabrike". Došao je red "da naši radni ljudi imaju bolje uslove života", konstatovao je dalje Broz, najavljujući investicije u ona preduzeća koja će doprineti poboljšanju kvaliteta života.¹⁴⁹ U sličnom tonu, u drugoj polovini 1955. godine, govorili su i ostali visoki rukovodioci – Tempo, Kardelj i Ranković, obećavajući manja ulaganja u tešku industriju, povećanje proizvodnje robe široke potrošnje, mehanizovanje poljoprivrede, veću stanogradnju,¹⁵⁰ ali i manja socijalna davanja.

Najava promene privredne politike, premeštanje ekonomskih prioriteta ka industriji široke potrošnje i poljoprivredi, ni u koliko nije značila prihvatanje poraza i neuspeha. Tito je priznavao da su podizane nepotrebno velike i skupe fabrike, da se gradilo na mestima na kojima nije bilo ni sirovinskih

¹⁴⁵ Izlaganje Nikole Čobeljica, Stenografske beleške sa proširene sednice Koordinacionog odbora održane 8. februara 1955., AJ, 130 – 829 – 1307.

¹⁴⁶ Izlaganje Svetozara Vukmanovića Tempa, Stenografske beleške sa proširene sednice Koordinacionog odbora održane 8. februara 1955., AJ, 130 – 829 – 1307.

¹⁴⁷ Confidential od 20. 1. 1956, Jarman, t. IV, 642.

¹⁴⁸ Tito, Govor na velikom mitingu u Karlovcu (27. juli 1955.), *Govori i članci*, t. X, 237.

¹⁴⁹ Tito, Govor prilikom puštanja u pogon hidrocentrale kod Zvornika (26. septembar 1955.), Isto, 274–275.

¹⁵⁰ Confidential od 20. 1. 1956, R. Jarman, t. IV, 642.

ni saobraćajnih preduslova za proizvodnju, a sredstva su olako rasipana.¹⁵¹ Najavljujući izgradnju manjih fabrika i proizvodnju zasnovanu na domaćim sirovinama,¹⁵² Broz je objašnjavao da je obustavljanje gradnje fabrika koje "nisu kritične za sadašnju fazu razvoja" i konzerviranje gradilišta, što je takođe prouzrokovalo ogromne materijalne izdatke, privremena mera koje nikako ne menja partijsko stanovište "o potrebi dalje izgradnje i teške industrije i elektroindustrije" bez koje se "ne može ostvariti socijalizam". "Ovo će biti samo jedan vremenski ograničeni predah", isticao je Josip Broz, "koji će nam omogućiti da prikupimo nove snage za još snažnije, ali lakše kretanje naprijed u našem razvitku".¹⁵³

Bibliografija

NEOBJAVLJENI IZVORI

Arhiv Jugoslavije

CK SKJ (1945 – 1955.)

Ministarstvo rada FNRJ (1946 – 1951.)

Ministarstvo teške industrije FNRJ (1945 – 1950.)

Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ (1944 – 1950.)

Predsedništvo vlade FNRJ (1945 – 1952.)

Privredni savet vlade FNRJ (1945 – 1953.)

Savez socijalističke omladine Jugoslavije (1945 – 1955.)

Savezna planska komisija (1945 – 1951.)

Savezno izvršno veće (1953- 1955.)

Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (1945 – 1955.)

Arhiv Josipa Broza Tita

Kabinet predsednika republike (1945 – 1955.)

Kancelarija maršala Jugoslavije (1945 – 1955.)

¹⁵¹ J. Broz Tito, Govor na IV plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Isto, t. X, 298–301.

¹⁵² Isto, 300–302.

¹⁵³ Isto, 309–310.

Arhiv Srbije

CK SKS (1945 – 1955.)

Ministarstvo komunalnih poslova NR Srbije (1945 – 1951.)

OBJAVLJENI IZVORI

Broz, Josip, Tito, *Izgradnja socijalističke Jugoslavije*, t I – IV, Kultura, Beograd, 1947 – 1952.

Jarman, Robert, *Yugoslavia: Political Diaries 1918 – 1965*, t III – IV, Archive Editions, London, 1997.

Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, t IV – VII, Komunist, Beograd, 1985.

Lekić, Bogdan, Zečević, Momčilo, *Privredna politika vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta vlade FNRJ 1944 – 1953.*, t I – IV, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1997.

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Stenografske beleške, bez navedenog izdavača, Beograd, 1949.

Sednice CK KPJ 1948 – 1952., ur. Branko Petranović, Komunist, Beograd, 1985.

Stenografske beleške Narodne skupštine FNRJ 1945 – 1955., bez navedenog izdavača, Beograd, 1945 – 1955.

Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije. Stenografske beleške, bez navedenog izdavača, Beograd, 1952.

Zapisnici sa sednica Polibiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945 – 7. juli 1948.), ur. Branko Petranović, Beograd, 1995.

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955.*, Globus, Zagreb, 1988.

Čobeljčić, Nikola, Mihailović, Kosta, Problemi našeg tržišta sa posebnim osvrtom na tržište poljoprivrednih proizvoda, *Ekonomist*, 3–4, 1954., 30–71.

Dimić, Ljubodrag, *Istorija srpske državnosti*, t III, Platoncum, Beograd, 2001.

Dobrivojević, Ivana, Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955., *Istorija 20. veka*, 1, 2009., 73–86.

Dragnić, Aleks, *Titova obećana zemlja Jugoslavija*, Čigoja štampa, Beograd, 2004.

Đilas, Milovan, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Službeni list Srbije, Beograd, 1994.

Đilas, Milovan, *Vlast*, London, 1983.

Eichengreen, Barry, *The European Economy since 1945*, Princeton University Press, Princeton, 2007.

Gligorov, Vladimir, *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984.

- Majdanac, Boro, Industrijalizacija i porast radničke klase u Srbiji 1947–1952., *Arhivski pregled*, Beograd, 1981.
- Marković, Predrag, Beograd između Istoka i Zapada 1948 – 1965, *Službeni list SRJ*, Beograd, 1996.
- Obradović, Marija, "Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945 – 1952., INIS, Beograd, 1995.
- Srebrić, Borislav, Osnovne komponente razmeštaja posleratne industrije Jugoslavije, *Ekonomist*, 3, 1958., 357–379.
- Vukmanović, Svetozar, Tempo, *Revolucija koja teče*, III, Globus, Zagreb, 1982.

PERIODIKA

- O robi koja nam je svakodnevno potrebna. Zašto nema – pitaju se građani, *NIN* (Beograd), 10. 6. 1951.

Industrialisation as an Imperative. The Economic Policy of the Party 1945-1955

Summary

In the first post-war years, the Yugoslav communist elite tried to completely copy the Stalinist, socio-economic model. The desire was to build a strong, self-sufficient economy which would guarantee military and political security, and open the way to a hastened industrialization. Irrational overinvesting in heavy industry was in collision with the basic economic principles and practices. Factories were built on insufficiently tested sites and unsuitable terrain, away from transport routes and sources of raw materials. Split with the USSR, the financial and military support of Western countries and the collapse of rigid economic model, paved the way for gradual reforms that led to the noticeable and significant liberalization of the system. State intervention in the economy was weakening. A new financial system was introduced (1951), a five-year plan was replaced by annual plans (1952), the government was gradually abandoning price control and the compulsory redemption of agricultural products was abolished. However, it soon became clear that the economic problems could not be overcome by a more liberal economic policy. The heavily indebted country stepped into a new crisis in 1954. Therefore, changes were announced in economic policy. Announcing

that only top priority projects would continue to be built, Tito stated that “the present generation has invested much effort in the construction of the country and now deserves to live better. Some tasks must be left to future generations”. In spite of ten years of financial effort, the per capita income of the country in 1957 was only 200 dollars. Moreover, the annual growth of GDP between 1948 and 1952 was lower than it had been before the war, due to the conflict with the USSR, enormous army expenses and a chronic lack of raw materials. However, even with all the difficulties in development, in the first post-war decade industry became the leading area of the economy and the structure of the national income changed accordingly with industry and mining growing from the pre-war 21.1% to 38.2% in 1956.

Tvrtko Jakovina

**Neprijatelji ili samo loši susjedi?
Jugoslavija i balkanske zemlje 1970-ih i 1980-ih**

Jugoslavija je okružena BRIGAMA

“Nema dobar položaj ni jedna zemlja koja nema dobre odnose sa susjedima”, rekao je na sjednici Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) početkom prosinca 1970. državni sekretar za vanjske poslove Mirko Tepavac.¹ Osmam godina kasnije, 19. rujna 1978, jugoslavenski je šef države i Partije Josip Broz Tito sazvao u crnogorskom Igalu IV. sjednicu Predsjedništva CK SKJ, na kojoj se raspravljalo o odnosima sa zemljama koje su graničile s Jugoslavijom, BRIGAMA (Bugarskom, Rumunjskom, Italijom, Grčkom, Albanijom, Mađarskom i Austrijom). “Mogu da kažem, što se tiče naših odnosa sa susjedima, da se Jugoslavija ne nalazi baš u najpovoljnijem svjetlu”, započeo je Tito svoje izlaganje. “Ovakvo stanje – kao da smo izolirani”, između Bugara, Grka, Albanaca i Austrijanaca, “to nije povoljno za Jugoslaviju”, “to je vrlo opasno”.² Tito nije rekao ništa novo, ali je u svjetlu vrlo vidljive, često i hvaljene, politike nesvrstavanja koju je Jugoslavija dogmatično slijedila, malo razumijevanja moglo biti za trajno zaoštrene međudržavne odnose na europskom jugoistoku. Tvrdnje nekadašnjeg sekretara za vanjske poslove Tepavca i šefa države Broza izrečene su na početku i na kraju detanta, razdoblja kada su se odnosi u Europi između dva bloka uglavnom umirili.

Nakon Tita u Igalu je izlagao Edvard Kardelj, drugi čovjek režima. “Već duže vreme” bio je siguran kako je manjinska politika “jedna od najneproduktivnijih i najneuspješnijih tačaka naše spoljne politike”.³ Kada bi zbog manjina svi koji ih imaju, a imaju ih svi koji s nekim graniče, počeli lupati “pesnicom o sto” na način na koji to katkada čini Jugoslavija, podjele, pa i blokovske, u svijetu bi se samo pojačavale. Ako se ne želi rat, zaoštavanje pojačava nacionalizam

¹ Vuković, Zdravko, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Narodna knjiga, Beograd, 1989., 427.

² Josip Vrhovec (JV), Izlaganja druga Predsednika na IV sednici Predsedništva CK SKJ, 19. septembra 1978., godine u Igalu (tekst izlaganja na osnovu magnetofonskog snimka).

³ JV, Izlaganje E. Kardelja na zajedničkoj sednici Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ, 19. septembra 1978. godine, u Igalu.

većinske zajednice. Ugovor u Helsinkiju potpisan 1975. za Jugoslaviju nije bio samo formalan, već "iskreni" akt, rekao je Kardelj. Nacionaliste s druge strane granice SFRJ ne može "potamaniti", pa politiku treba mijenjati. "[...] sada u Sloveniju dolaze Italijani, na primer predsjednik Milana, odnosno predsjednik skupštine te provincije [...] čak ako i ne govoriš sa njima o nacionalnoj manjini, oni kad se vrate tamo, ipak, osećaju određenu moralnu odgovornost prema toj nacionalnoj manjini, a s druge strane, tako ne izazivaš nikoga". Iz Celovca/Klagenfurta Slovenci su dolazili na studij u Ljubljano. Kardelj je očito hvalio praksu bogatijeg sjeverozapada zemlje ili slao poruku siromašnijem jugoistoku. Manjinska se politika treba voditi na duge staze, Jugoslavija treba jačati prijateljske odnose sa susjedima, a manjine se trebaju vezati za demokratske snage u zemlji matici. Drugi čovjek Jugoslavije smatrao je da su Grci "izuzetni nacionalisti", ali na "hajku nacionalista" iz Atene treba odgovarati postizanjem sporazuma kao s Austrijancima i Talijanima. Nešto drukčiji bio je stav prema Bugarima. Oni negiraju Makedonce u Pirinskoj Makedoniji, da bi sutradan mogli tvrditi da ih nema ni u Vardarskoj, govorio je Kardelj. Sastanak s njima ne treba prihvatiti, jer bi ispalo da se pred Bugarima kapituliralo. S njima treba razvijati gospodarsku suradnju, zajedničke nastupe prema trećim zemljama, kulturnu i političku suradnju.⁴

U svjetlu smanjivanja hladnoratovskih napetosti u Europi, intenziviranja prekogranične suradnje, sve većih turističkih migracija i "smanjivanja" svijeta, nesređeno stanje na granicama bivalo je sve neugodnije. Jugoslavenski odnosi sa svim susjednim zemljama prošli su različite etape. Prekid s Informacijskim biroom komunističkih partija 1948. označio je prvu cezuru u odnosima, promjenu naglaska s Istoka na Zapad. Staljinova smrt 1953. i promjene sredinom pedesetih u Sovjetskom Savezu doveli su do normalizacije odnosa i sa članicama Varšavskog ugovora. Ukupno gledajući, od tada su se s većinom susjeda odnosi popravljali, ali je s nekima tijekom sedamdesetih došlo do ozbiljnog zastoja.

Tito je u Italiji i Austriji bio samo jednom. Na prostor obje države nakon rata ušle su jugoslavenske jedinice, a granično je pitanje s Rimom ostalo otvoreno još godinama. Austrija prije 1955. nije ni bila dokraja suverena, ali nakon što je 1955. sklopljen Austrijski državni ugovor, FNRJ je sporazum podržala, svjesna da neutralna zemlja na sjeverozapadu jamči i sigurnost jugoslavenskih granica. Od sredine šezdesetih, u vrijeme saveznog kancelara Josefa Klausea, Beč je nastojao popraviti odnose s južnim susjedom. Neutralna Austrija u

⁴ Isto.

jugoslavenskom nesvrstavanju pronašla je dodirnu točku za vanjskopolitičku suradnju. Pitanje manjina, prije svega slovenske u Koruškoj – položaj Hrvata u Burgenlandu razrješavan je lakše i brže – i dalje je opterećivao dvije susjedne zemlje, ali o tome 1964. kada je Tito doputovao u Beč, s domaćinima uopće nije govorio.⁵

S Italijom su, objektivno, prilike bile najsloženije. Dok se nije razriješilo pitanje Trsta sredinom pedesetih, odnosi dviju zemalja bili su očajni.⁶ Mada su se prilike postupno popravljale, prvo nakon razmjerno povoljnog razgraničenja između Italije i Jugoslavije 1954. a onda Osimskog sporazuma 10. studenog 1975. jugoslavenski šef države posjetio je Rim samo jednom, 1971. godine. Tada je i kao prvi komunistički vođa posjetio Vatikan.⁷ S Mađarskom su nakon 1948. odnosi bili toliko loši da je još 1956. Tito odbio preko mađarskog teritorija vlakom putovati na sastanak s Nikitom Hruščovom u Sovjetski Savez. Putovao je duže, preko Rumunjske. Dolaskom Jánosa Kádára na vlast, unatoč svim zaoštavanjima tijekom prevratničkih zbivanja 1956. odnosi su se trajno poboljšali.⁸ Rumunjska je bila prva država koju je maršal Tito posjetio još 1944. kao predsjednik partizanske vlade, NKOJ-a. U Bukureštu je 1956. održao veliki govor, ali se u glavni grad Rumunjske vratio tek deset godina kasnije, 1966. u eri Nicolaea Ceaușescua. S nesimpatičnim mu šefom susjedne države održavani su redoviti sastanci, koji su barem izvana postali gotovo primjer dobrosusjedstva.⁹ Sporna pitanja s Grčkom ostala su trajno otvorena, ali su odnosi s Atenom nakon gotovo pa prekinutih diplomatskih

⁵ Tončić-Sorinj, Iujko, *Usamljena borba Hrvatske: od pobjede jezika do pobjede oružja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., 76-78.

⁶ Razgovor s Vjerom Velebit, 21. 6. 2013., Zagreb. Vera Becić Velebit bila je supruga jugoslavenskog veleposlanika u Rimu 1951. i 1952. Vladimira Velebita.

⁷ Mandić, Blažo, *Tito u dijalogu sa svijetom*, Agencija "MiR", Novi Sad, 2005., 161-358-359.

⁸ Jakovina, Tvrko, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Fraktura, Zaprešić, 2011., 32-38; Cvetković, Vladimir, *Spoljna politika Jugoslavije i zemlje narodne demokratije u susjedstvu 1953-1958., Jugoslavija u hladnom ratu. Prilozi istraživanjima*, ur. Aleksandar Živorić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010., 77-95; Cvetković, Vladimir Ij., *Diplomatske misije FNRI u Sofiji, Bukureštu i Tirani 1953-1954: povratak ambasadora, uslovi rada i incidenti*, ur. Slobodan Selinić, *Jugoslavenska diplomatija 1945-1961, zbornik radova*, INIS, Beograd, 2012., 205-221; Baev, Jordan, *Bulgaria and the Balkan Pact (1953-1954), Međunarodni naučni skup "Balkanski pakt 1953/1954"*, Beograd, 9. i 10. novembar 2005., *Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, Institut za strategijska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008., 237-250; Kovačević, Katarina, *Obnavljanje jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1954. godine, Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961., Zbornik radova*, ur. Slobodan Selinić, INIS, Beograd, 2008., 168-186.

⁹ Mandić, 165. NKOJ – Nacionalni komiter oslobođenja Jugoslavije.

odnosa zbog pomaganja komunističke gerile na sjeveru Grčke (što je bio jedan od razloga donošenja Trumanove doktrine¹⁰) postali sasvim pristojni, saveznički.¹¹ Kako je makedonsko pitanje za Atenu ostalo trajno iritirajuće, trajne su bile i oscilacije, česte propagandne kampanje s antijugoslavenskom oštricom, no ozbiljnijih zastoja nije bilo. Dobro su bile veze sa ciparskom zajednicom, predsjednikom Macariosom, prije svega zbog nesvrstane politike Cipra, što se u odnosima s Atenom također valoriziralo.¹²

Tek s Bugarima i Albancima odnosi su od 1948. bili trajno loši. U Albaniju Tito nikada nije otputovao,¹³ baš kao što se nakon 1968. Tito i Todor Živkov, bugarski vođa, nikada više nisu susreli na teritoriju vlastitih država. Oskudne, neuspješne ili gotovo posve nepostojeće bile su i razmjene na nižim razinama. Punih trideset godina prošlo je prije no je između Albanije i Jugoslavije, 1979. godine, došlo do posjete na ministarskoj razini. Albanije se Jugoslavija nije bojala. Tirana nije imala nikakav ugled u svijetu, bila je izolirana, bez pomoći SSSR-a nije značila puno. Bugarska je bila drukčija. Nikada nije bilo posve jasno jesu li agresivni potezi prema Jugoslaviji česti zato što Bugare guraju Sovjeti ili su prije svega bugarska "rabota"? Tito je u razgovoru sa šefom grčke vlade Karamanlisom u Splitu 1979. rekao kako nije posve siguran da Leonid Brežnjev i Sovjeti "podstiču Bugare u njihovoj politici" prema Jugoslaviji. "Oni su sami skloni eskaliranju", rekao je Tito.¹⁴ No, na sastanku u Igalu

¹⁰ Mada je u svjetlu kasnijih dobrih odnosa Jugoslavije i SAD-a, pa i zajedničkih interesa Grčke i Jugoslavije, riječ o činjenici koja nije osobito popularna, jedan od najvažnijih hladnoratovskih dokumenata uopće, doktrina koja je označila dubinsku promjenu američke politike, Trumanova doktrina, bila je izravno inspirirana ponašanjem jugoslavenske strane na Balkanu. Onima koji traže važne događaje za koje smo "mi" odgovorni ili zaslužni, za početak Hladnog rata imaju dosta dobre argumente.

¹¹ O Balkanskom paktu postoji obimna literatura. Među novijim radovima je: *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*, Institut za stratejska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008.

¹² O rušenju Macariosa i ciparskom problemu, ali i važnosti nesvrstane politike Cipra vidi uzbudljivu knjigu: O'Malley, Brendan, Craig, Ian, *The Cyprus Conspiracy. America, Espionage and the Turkish Invasion*, I.B. Tauris Publishers, London/New York, 1999.

¹³ Životić, Aleksandar, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, INS/Arhipelag, Beograd, 2011.; Dedijer, Vladimir, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948)*, Borba, Beograd, 1949.; Tasić, Dmitar, *Jugoslovensko-albanski odnosi i Balkanski pakt 1953-1955.*, *Međunarodni naučni skup "Balkanski pakt 1953/1954"*, Beograd, 9. i 10. novembar 2005., *Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, Institut za stratejska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008., 226-236.

¹⁴ JV, SSIP (Savezni sekretarijat za vanjske (inostrane) poslove), Str.pov.79/79, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike sa premijerom Grčke Konstantinom Kramanlisom, održanom u Splitu 17. 3. 1979.

podvukao je kako je Sovjetskom Savezu cilj voditi jadransku politiku, doći do Makedonije, pa onda do mora. "To je moje duboko uvjerenje", nešto čega se Moskva lako i brzo neće odreći, bez obzira što sada takav rasplet nije bio aktualan.¹⁵ U slučaju dolaska na vlast dogmatskih krugova u Moskvi, stvar se mogla promijeniti.¹⁶

Jugoslavenske brige s Albanijom, Grčkom i Bugarskom

Samo nekoliko mjeseci prije nego je u kasno ljeto 1978. sazvao sastanak najvišeg partijskog tijela zemlje, govoreći o posjeti Makedoniji, Tito je šefu kabineta generalu Berislavu Badurini 24. veljače 1978. ljutito odgovorio. "PR(edsjednik) oštro reagovao – rekao da ne ide tamo u ovoj situaciji kada nam drugovi u SRM prave teškoće sa Grčkom – ne drže onoga što je dogovoreno (PR sa Karamanlisom) kakve koristi imamo od takve politike? Makedonci traže podršku čitave zemlje za ove stavove, a ne vide načina interesima čitave zemlje – ne može se tako raditi. Ja rekao da samo PR može u ovom smislu intervenirati – svaki drugi savezni funkcioner bio bi optužen za miješanje u poslove SR i SAP za centralizam i sl. U vezi sa ovim PR rekao da sada imamo teškoće s mnogim susjedima (Albanijom, Grčkom, Bugarskom, Austrijom, čak nas i Turska napada), moramo ovo ozbiljno razmotriti. O ovome PR razgovarao prošlih dana sa Minićem".¹⁷ Na sastanku partijskog vrha u rujnu 1978. Tito je razloge ljutnje obrazložio. Zbog Makedonije SFRJ su napadali Grci. Bugari su slali deklaracije diljem svijeta, pa su i novine u Peruu pisale o "ratnom hušakaču" Jugoslaviji, koja je prijetnja miru u Europi. Jugoslaviji, rekao je Tito u Igalu. Jugoslaviji, koja je na mir pozivala zemlje Trećeg svijeta, zalagala se za suzdržavanje od uporabe sile, moglo se prigovoriti kako je prijetvorna, jer traži od drugih ono što sama ne čini.¹⁸ Josip Broz Tito je, bez da ih je imenovao, Makedoncima poručio. "Ja ne znam, drugovi, meni malo nije jasno, zašto mi tako uporno odbijamo Bugarima da idemo na stvaranje sporazuma o nenapadanju [...]". "Moramo biti fleksibilniji, moramo malo

¹⁵ JV, Izlaganja druga Predsednika na IV sednici Predsedništva CK SKJ, 19. septembra 1978., godine u Igalu (tekst izlaganja na osnovu magnetofonskog snimka).

¹⁶ JV, Izlaganje E. Kardelja na zajedničkoj sednici Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ, 19. septembra 1978. godine, u Igalu.

¹⁷ Berislav Badurina (BB), 24. 2. 1978. Miloš Minić je bio savezni sekretar za vanjske poslove od 1973. do 1978.

¹⁸ Orlandić, Marko, *U predvečerje sloma. Sjećanja jugoslovenskog ambasadora u Moskvi 1979-1982*. NJP "Pobjeda", Podgorica, 2002., 119.

neke stvari i progutati. Ne smijemo dozvoliti da nas prikazuju u svijetu kao nepomirljivu državu [...]”.¹⁹ Kritika je vanjske politike moguća, ali “razni centri gdje se [...] apostrofiraju spoljni faktori” ne čine nikome dobro.

Albanci su Beograd napadali neprestano od 1948, a nova dionica zaoštavanja u odnosima otvorena je nakon Titova puta u Kinu 1977. godine.²⁰ Potom je Peking 7. srpnja 1978. obavijestio veleposlanstvo Albanije da povlači savjetnike, vojnu i drugu pomoć Tirani. Enver Hoxha žestoko je uzvratio napadajući uzvratnu posjetu kineskog vođe Hua Guofenga krajem kolovoza 1978. Beogradu, Brijunima, Zagrebu, Puli, Zemunu i Skopju.²¹ “Provokator prema albanskoj naciji”, “šef kineskih revizionista i prijatelj generala i maršala” – tu je Hoxha mislio na generala Augusta Pinocheta iz Čilea i Tita – namjerno je došao u blizinu albanske granice “da bi kovao intrige” protiv Albanije i ostalih država. Pohvala jugoslavenskom uređenju, bez spomena na siromaštvo razbacanih Albanaca koji “predstavljaju jedan jedinstven narod”, nije marksistička, kritizirao je Hoxha one koji su mu do jučer bili glavni pokrovitelji.²² U govoru 8. studenog 1978. Hoxha je optužio Kineze kako imaju ambiciju postati novi vođe nesvrstanih čim Tito side sa životne scene. Na vitriolične napade iz Tirane SFRJ je ostajala hladna.²³

Dio političara smatrao je, kao što je Titu početkom 1979. ponovio i grčki premijer Karamanlis, da se Kinezi možda, privlačenjem Rumunja i Jugoslavena, žele sa Sovjetima sukobljavati baš na Balkanu, što je bila inačica teze iz početka sedamdesetih.²⁴ Tada se govorilo kako bi grupiranje komunističkih, a protiv Sovjeta okrenutih režima na Balkanu, trebalo biti jezgra politike Kine na europskom jugoistoku. Četiri mjeseca nakon sastanka u Igalu, 13. siječnja 1979. kada je u Sofiju doputovao sovjetski vođa Leonid Brežnjev, Todor Živkov njegovu je posjetu ocijenio kao dokaz osobne brige za Bugarsku, internacionalizam, napose kada je postalo jasno da “topljenje leda” između

¹⁹ JV, Izlaganja druga Predsednika na IV sednici Predsedništva CK SKJ, 19. septembra 1978., godine u Igalu (tekst izlaganja na osnovu magnetofonskog snimka).

²⁰ Kola, Paulin, *The Search for Greater Albania*, Hurst and Company, London, 2003., 147-148; Tončić-Sorinj, 96.

²¹ Mijalković, Sava, Brajović, Aleksa, *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980.*, Privredna štampa, Beograd, 1980., 468; Jakovina, 649.

²² JV, SSIR, Iz predizbornog govora Envera Hodže 8. novembra 1978. godine u Tirani.

²³ Crampton, Richard J., *The Balkans since the Second World War*, Longman, Harlow, UK, 2002., 163-164.

²⁴ JV, SSIR, Str.pov.79/79, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike sa premijerom Grčke Konstantinom Karamanlisom, održanom u Splitu 17. 3. 1979.

Kine, Jugoslavije i Rumunjske, počeci vojne suradnje, kao i njihova sve veća bliskost sa zapadnim imperijalizmom, ima ne samo anti-sovjetske, već i anti-bugarske ciljeve kako bi se Sofija izolirala na Balkanu.²⁵ Svoje viđenje ovakvog saveza, imao je i Enver Hoxha. Prema njemu, sve je bilo usmjereno ka rušenju neovisne Albanije koja, eto, sada smeta ne samo zapadnim imperijalistima i Sovjetima, već i Kini.²⁶

Izolirana Albanija, bez sovjetske i kineske podrške vjerojatno jedina svjetska integralno samostalna država, trebala se pronaći, budno se motrilo kojim će putem dalje. "Ja moram da kažem da bi bilo najteže za nas ako bi se okrenula prema Istoku", rekao je Tito, objašnjavajući zašto je bolje izdržati ispade Tirane koja je sada na međunarodnom planu mogla djelovati jedino kroz ionako malo utjecajne Ujedinjene nacije, gdje je Jugoslavija višestruko dominirala.²⁷ Predsjedništvo SFRJ je u travnju 1977, a Savezno izvršno vijeće dva puta tijekom iste godine zauzelo stav da za polemiku s Albanijom nema ni vanjskih, ni unutrašnjih potreba. Jugoslavija je prilike nastojala umiriti, otvoriti dijalog. Gospodarska je suradnja bila mala, ali se povećavala: 1978. iznosila je 27,9 milijuna dolara, godinu dana kasnije 60 milijuna, 1980. 115,4 milijuna.²⁸

S Albanijom se puno više od ovoga teško moglo učiniti. U svjetlu sve boljih odnosa Grka i Bugara, jugoslavenski je podbačaj prema Sofiji postajao sve očitiji. Od 1964, kada je Todor Živkov izjavio da Bugari nemaju teritorijalnih pretenzija prema Grcima, Atena i Sofija potpisali su 33 sporazuma, uključujući i 1973. potpisanu Deklaraciju o principima dobrosusjedstva, razumijevanja i suradnje. Deklaracija je polazila od Opće povelje OUN-a, naglašavala načelo samoodređenja naroda, priznavanja osnovnih sloboda, sve što, mislili su u Beogradu, ni Grci ni Bugari ne priznaju Makedoncima, a jednako tretiraju

²⁵ CWIHP (Cold War International History Project), Minutes of the meeting between the Politburo of the CC of the BCP and Comrade Leonid Brezhnev – Secretary General of the CC of the CPSU and President of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, 13th January 1979.

²⁶ JV, SSIP, I uprava, Informacije o aktualnim pitanjima jugoslovensko-albanskih odnosa, br. 462905, 15. 12. 1978.

²⁷ Primjerice, u godini demonstracija Albanaca na Kosovu, u svibnju 1981. na terasi kuhinje Ambasade SFRJ u Tirani dogodile su se dvije eksplozije. Jugoslavenska reakcija, osim oštrog protesta pomoćnika saveznog sekretara Melovskog albanskom ambasadoru u Beogradu, nije išla puno dalje. JV, SSIP, Kabinet pomoćnika saveznog sekretara M. Melovskog, 24. maj 1981. Zabeleška o razgovoru pomoćnika saveznog sekretara M. Melovskog sa ambasadorom NSR Albanije u SFRJ S. Plakuom, 24. maja 1981.

²⁸ JV, SSIP, Informacija o jugoslovensko-albanskim odnosima 1979. godine., Br. 463315, 12. XII. 1979.

i tursku manjinu.²⁹ Iako su nedvojbeno popravljali odnose i s Bugarima, Grci su, sudeći prema onom što je Konstantin Karamanlis 30. srpnja 1975. rekao u razgovoru s američkim predsjednikom Geraldом Fordом, činili to zbog straha od budućnosti. Premijer države koja je u ljeto 1974. svrgnula vojnu huntу, nakon poraza s Turskom na Cipru,³⁰ smatrao je kao je sudbina SFRJ čiji je vođa bio u ozbiljnim godinama upitna. Karamanlis je mislio da je nakon Titove smrti u Jugoslaviji moguće da prilike ostanu kakve su bile i do tada, ali podjelu Jugoslavije, pa i sovjetsko preuzimanje zemlje, nije trebalo isključivati. Po sudu grčkog premijera, za takav scenarij, da u Beogradu prevladaju zagovornici bližih odnosa sa Sovjetima, postoje barem polovične šanse. Jugoslavija bi tako preko noći mogla postati saveznica Bugarima, pa je Ateni bilo potrebno uspostaviti što bolje odnose i s Turskom.³¹ Povratak Jugoslavije u sovjetski Lager mogao je destabilizirati ukupne odnose na Balkanskom poluotoku. Moskva će vjerojatno ostati suzdržana, neće zauzeti stranu ni Ankare niti Atene.³²

Tako je na krajnjem jugoistoku Europe kraj sedamdesetih obilježilo neugodno iščekivanje Titovog biološkog odlaska, uz nekoliko posve nepredvidljivih faktora kao što je to uvijek bila politika Envera Hoxhe, ali i vidljivo nastojanje da se nesporazumi pomire, barem između Atene i susjeda, Turske i Grčke, Bugara i Grka. Najozbiljniji je, bez vidljivih napredaka, bio problem u odnosima Sofije i Beograda. Kada su sredinom ožujka grčki predsjednik vlade Konstantin Karamanlis i ministar vanjskih poslova Georges Ralis doputovali 1979. u Split, kruti stavovi jugoslavenskih sugovornika prema Bugarima su ponovljeni. "S Grčkom za nas u našim odnosima nije aktualno tzv. makedonsko pitanje. Nama je poznat vaš stav. Vama je poznat naš stav. Nama ovaj problem predstavlja poteškoće u odnosima s Bugarima. Radi se o historijskim razlikama, ali i o bugarskim pretenzijama prema Makedoniji i Jugoslaviji". Vrhovec je očito smirivao odnose s Atenom, ali zaoštravao s Bugarima. "Mi se ne plašimo Bugara, ali je činjenica da iza njih stoji jedan jaki blok koji prihvaća stalno podsticanje 'makedonskog pitanja' i na taj način se vrši pritisak [...]". Kada bi se potpisao sporazum o nepostojanju teritorijalnih pretenzija, što traži Živkov, u uvjetima dok Bugari tvrde da Makedonaca nema,

²⁹ JV, SSIP, 13. novembar 1978., Odnos grčke prema jugoslovensko-bugarskim odnosima u vezi sa makedonskom nacionalnom manjinom (teze).

³⁰ O'Malle, Craig, 222-227.

³¹ FRUS (Foreign relations of the United States), 1973-1976, Vol. XXX, dokument 51, Memorandum of Conversation, Helsinki, July 30, 1975 (Ford-Karamanlis).

³² Isto, dokument 56, Washington, December 15, 1975 (US and Allied Security Policy in Southern Europe).

sve to u kriznoj situaciji može prerasti u "teritorijalne pretenzije", miješanje.³³ Doduše, pogledaju li se grčki stavovi prema Makedoncima, onako kako su uneseni u tekst informacije o rezultatima posjeta, teško da su mogli biti posebno prihvatljivi Beogradu ili Skopju. "Ne postoji makedonska manjina u Grčkoj; oni koji govore slovenski jezik govore i grčki, njihova nacionalna svest je grčka; dileme su raščišćene u građanskom ratu, oni koji su pobjegli u Skoplje i drugde, stvaraju i danas probleme; pošto su ovo još sveža pitanja, koja negativno utiču na naše odnose, ne treba da se pokreću; greška je Skoplja što stalno ističe to pitanje; u interesu dobrih odnosa on ne reaguje na neke izjave u našoj štampi, ne reaguje ni država, ali reaguje javnost".³⁴ Predsjednik SIV-a, federalne vlade, Veselin Đuranović, koji je vodio dio razgovora, branio je jugoslavensku politiku, naglašavajući da razdora između makedonskih i saveznih vlasti nema. Time je odgovorio i na kritike skopskih medija, ali dosta grubo izjavio i da se "ne postavlja pitanje da li neko priznaje makedonski narod i manjinu ili ne, jer je to objektivna stvarnost", za koju u Ateni očito nema razumijevanja.³⁵ Karamanlis je, opet, govorio kako oni čine sve da poprave suradnju s Albanijom, ali u situaciji kada još uvijek između dvije države traje ratno stanje, kada se ne priznaje postojanje 200.000 Grka u Sjevernom Epiru, o pravom napretku nije lako govoriti. Unatoč svim nepovoljnim okolnostima, neovisna je Albanija najviše odgovarala i Grcima.³⁶

Rumunjski vođa Ceaușescu bio je izuzet iz negativnog niza. Između Rumunjske i Jugoslavije nisu postojala otvorena pitanja, granični problem. Tito je u studenom 1979. postao prvi stranac kojemu je dodijeljena diploma počasnog građanina Bukurešta.³⁷ Vodstva države neprestano su se susretala, Bukureštu su dobri odnosi s Beogradom bili neobično važni. Konačno, Leonid

³³ JV, SSIP Br. 416843, 28. mart 1979.; Zabeleška o razgovoru saveznog sekretara za inostrane poslove J. Vrhovca sa grčkim ministrom inostranih poslova G. Ralisom, u Splitu, 17. marta 1979. godine.

³⁴ JV, SSIP Br. 421601, 19. april 1970., Informacija o poseti predsednika vlade Republike Grčke Konstantina Karamanlisa SFR Jugoslaviji od 16. do 18. marta 1979. godine. Ambasador SFRJ u Ateni tada je Radko Močivnik, a Grčke u Beogradu Dimitris Heraklides. Trajko Trajkovski bio je načelnik Uprave za susjedne zemlje u SSIP-u, Petronije Stanojević šef Grupe za Grčku, Tursku i Cipar u upravi SSIP-a.

³⁵ Isto.

³⁶ JV, SSIP, Str. pov. 79/79, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike sa premijerom Grčke Konstantinom Kramanlisom, održanom u Splitu 17. 3. 1979.

³⁷ JV, SSIP, Str. pov. br. 454171, Informacija o zvaničnoj prijateljskoj poseti Predsednika Republike i predsednika SKJ Josipa Broza Tita SR Rumuniji od 2. do 4. novembra 1979. godine. Ambasador SFRJ u Bukureštu bio je Trifun Nikolić. Nicolae Mihai bio je veleposlanik SR Rumunjske u Beogradu.

Brežnjev u Bugarsku je 14. siječnja 1979. putovao vlakom, a mediji su javljali da nakon "povijesne posjete" nije uopće zastao u Rumunjskoj niti se susreo s Ceaușescuom, jasno pokazujući kako su odnosi dvoje saveznika još uvijek hladni.³⁸ Tada su Živkov i Brežnjev jugoslavensko i rumunjsko gledanje na sukob Kine i Vijetnama ocijenili "buržoasko-nacionalističkim i neklasnim", prokineskim, pokazujući zazor od politike Beograda unutar nesvrstanih.³⁹ Glede odnosa s Bugarskom, predsjednik Ceaușescu je "nastupao kao da želi da odigra posredničku ulogu u poboljšanju naših odnosa s NR Bugarskom". "[...] mislim da bi bilo neobično važno da dođe do Vašeg susreta sa T. Živkovim", rekao je Nicolaja Titu, a on je uzvratio kako "razmišlja o tome". Razmišljao je i o prijedlogu da se "barem dve godine izostave istorijske polemike i da vidimo da li će to biti korisno", prijedlog o kojem bi svaki ozbiljni povjesničar imao ponešto reći.⁴⁰ Ceaușescu se slagao s bugarskim stavom da za vlastitu zemlju mogu određivati tko u njoj živi. Ako priznaju Makedonce u SFRJ, ne moraju u Bugarskoj. Bilo je to nedovoljno dobro za Jugoslavena. "Stekao se utisak da je Čaušesku želio po svaku cijenu da odigra ulogu posrednika između nas i Bugara. Pri tom je pokazao nepoznavanje razvoja makedonske nacije, ali i svoju zainteresovanost da se pitanje statusa makedonske nacije u Bugarskoj tretira kao unutrašnja stvar Bugarske".⁴¹

Bugari su, javljali su jugoslavenski obavještajni izvori na samom kraju 1979, držali kako se u Jugoslaviji prilike pogoršavaju. Zemlja nije riješila niti jedno sistemsko pitanje, nezaposlenost, inflacija i međunacionalni odnosi postaju sve gori. Takav trend, trend sukobljavanja bogatijih i siromašnijih samo će se nastaviti i produbiti. Tito je star i očito na zalasku. Slično kao i drugi, procjenjivali su da je najteže na Kosovu i u Makedoniji.⁴² Za Albance su, doduše, bili u pravu. Ono što je na Balkanu očito bilo trajno, što nije ovisilo o ideologijama i političkim sustavima, bilo je zakopavanje u vlastito tumačenje prošlosti. Kako je socijalizam ulazio u sve dublju krizu, tako su i stalno povlačeni povijesni prijevori postajali sve važniji.

³⁸ Orlandić, 58; CWIHP, Minutes of the meeting between the Politburo of the CC of the BCP and Comrade Leonid Brezhnev – Secretary General of the CC of the CPSU and President of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, 13th January 1979.

³⁹ JV, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 843, 29. XII. 1979., Pregled obavještajnih elemenata za procenu bezbednosnog položaja SFRJ.

⁴⁰ JV, Kabinet Saveznog sekretara, Državna tajna, Zabeleška sa razgovora u četiri oka, vođenih između Predsednika Republike i Predsednika SKJ Josipa Broza Tita i Predsednika Socijalističke Republike Rumunije, 3. novembra 1979. godine od 11,00 – 13,00 časova u Bukureštu.

⁴¹ Isto.

⁴² JV, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 843, 29. XII. 1979., Pregled obavještajnih elemenata za procenu bezbednosnog položaja SFRJ.

Sukobi zbog prošlosti

Josip Broz Tito od kraja siječnja 1980. u ljubljanskom je Kliničkom centru bio bez svijesti, a o ishodu njegove borbe za život nije se dvojilo. Trenutak koji se desetljećima iščekivao u velikom broju zemalja, prolazio je mirno. Titova bolest i smrt imali su privremeni kohezioni efekt na zemlju. Na pogreb u Beograd početkom svibnja došao je i Todor Živkov, ali iz Albanije nije poslan nitko. Tito za života nije bio prepreka rješenju otvorenih sporova među susjedima. Poteškoće su ostale, usložene za gubitak središnje ličnosti u Jugoslaviji i dodatnu negativnu internacionalizaciju nakon izbijanja demonstracija Albanaca na Kosovu 1981. godine.

Savezni sekretar za vanjske poslove Josip Vrhovec 18. listopada 1980. u Sofiji se susreo s kolegom Peterom Mladenovim. Susreti na toj razini bili su rijetki, pa je ovaj izazvao veliko zanimanje. "Najteže probleme ostavila nam je historija", rekao je Mladenov, a posebno se to odnosi na "makedonsko pitanje". Makedonaca u Bugarskoj nema, pa se ni Jugoslavija nema razloga brinuti, nastavio je bugarski ministar. Realizam je najbolji pristup, treba tražiti suradnju na onome što je prohodno. "Ne bi imalo smisla da se razgovori odgovornih rukovodioca pretvaraju u bezizgledne sporove o istorijskim, lingvističkim, statističkim i etnografskim i sličnim problemima", već je to trebalo ostaviti povjesničarima.⁴³ Mediji također ne pridonose razrješenju pitanja o kojima se raspravlja, napose ako se preko njih međusobno vrijeđa. Josip Vrhovec bio je nešto opširniji, govorio je da realnost granica ne mora značiti nestanak nacionalnih manjina. "Mi imamo osjećaj da se u Bugarskoj dovodi u pitanje egzistencija makedonske nacije", bio je otvoren Vrhovec. Razgovori povjesničara ne mogu ponuditi više od objašnjenja ili istraživanja činjenica, oni ne mogu *potvrditi* da postoji makedonska nacija, jer ona je historijska činjenica. U jugoslavenskoj revoluciji – bio je za one prilike očito jasan, a iz kasnije perspektive dramatično politički nekorektan visoki hrvatski političar – nastala je nacija Muslimana. "Ne dozvoljavamo nikakvoj nauci da to dovodi u pitanje". Sastanak dvojice šefova diplomacije trebao je završiti potpisivanjem zajedničkog dokumenta, ali s obzirom da je već potpisan akt u Helsinkiju 1975, na ovom nije trebalo inzistirati.

Samo nekoliko dana kasnije, 26. prosinca 1980, Ljudmila Živkova, kći vođe i vodeća ličnost kulturne politike Bugarske, na svečanom je zasjedanju partijskog i državnog vrha u Sofiji objavila proglas o obilježavanju 1300. obljetnice

⁴³ JV, SSIP, Kabinat Saveznog sekretara, Sig. II/3-102, Zabeleška o razgovoru saveznog sekretara Josipa Vrhovca sa ministrom inostranih poslova Bugarske Peterom Mladenovim 18. novembra 1980. godine u Sofiji.

državnosti. Rezimirala je neke od povijesnih dionica, svrstala braću Miladinov, Gocu Delčeva, Jane Sandanskog, Dame Grueva u "ideologe nacionalno-revolucionarne borbe", "velikane duha i dela, velike narodne vođe u borbi za duhovno, nacionalno, političko i socijalno oslobođenje", pa Ilinden iz 1903. u glavne bugarske povijesne epizode. Venko Markovski, nekadašnji makedonski revolucionar, a onda informbiroovac i protivnik Titova režima, pjesnik koji je u Sofiju došao u egzil, imenovan je članom pripremnog odbora, na čijem je čelu bio sam Todor Živkov. Markovski je konačno pomazanje režima dobio nakon što je napisao "Bugarijadu", povijest Bugarske u stihovima, s nizom uvredljivih strofa o zemlji čijeg se državljanstva odrekao.⁴⁴

Ideja je u Beogradu dočeka sa sumnjom, u Skopju sa zgražanjem, a događaj je bojkotiran. "Bugari su nas uvrijedili", rekao je kasnije diplomat koji je služio u Sofiji. Za Bugare je, zbog odlaska u davnu prošlost, ovo predstavljalo i odmicanje od Rusa kao ključnog čimbenika u bugarskoj povijesti, pokušaj popravljanja vrlo lošeg imidža države, ali se zadiralo u gotovo sve sporne povijesne događaje – odjednom. Dan oslobođenja Bugarske 3. ožujka 1978, stvaranje "Sanstefanske Bugarske" u gradiću 12 kilometara udaljenom od Istanbula, i velika okrugla obljetnica vidljivo je proslavljena u svim socijalističkim državama. To je poslužilo kao baza proslavi 1300. godišnjice stvaranja bugarske države. Govori koji su 1978. bili pripremljeni navodno su bili toliko oštri prema Turcima, da su u sadržaj intervenirali sami Sovjeti.⁴⁵ Puno drukčije nije bilo ni ranije. Primjerice, Lazar Koliševski je 1958. reagirao na izrečeno povodom tadašnje proslave San Stefana, a i taj je članak, s nizom sličnih, ponovo tiskan 1981.⁴⁶ Bio je to jugoslavenski odgovor na povijesne

⁴⁴ "Samoupravni vođa istrebljuje komuniste stanovništvo, on vrši genocid. Od koga je to naučio? Od Hitlera i Himmlera [...] Neka je proklet za sva vremena taj stjegonoša antisovjetizma [...]; Svijet ne poznaje toliku samovolju kroz despociju – vođu, koji uništava svoj vlastiti proletarijat [...] Vođo, gdje si naučio te đavolske metode mučenja, špijunaže i nedjela [...] možda od Gestapa? Ti si natkrililo i Hitlera sa svojim pogromima [...] ti si izgradio svoje djelo na antisovjetizmu [...] neka tvoj put prati sramota i prezir [...]; Naša je jedina krivnja, što smo izgovorili – Moskva ima pravo [...]; Skopje mnoge stvari krivotvori [...] Beograd pretvara Bugare u Makedonce. Srpski šovinizam vlada u dolini Vardara. Iz jednog naroda stvaraju dva naroda. Iz jednog jezika konstruiraju dva jezika [...] Mandžuka, Zoran, "Bugarijada"; *Borba* (Beograd), 15. 9. 1983.; Uz 1300 obljetnicu bugarske države, prema Die Welt, Carl Gustav Stroeck, *Hrvatska Revija*, 11, 1981.

⁴⁵ JV, SSIR, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str. pov. br. 912. 13. 12. 1978; Kratak pregled činjenica o bugarskim akcijama u IEZ u toku 1978. godine oko spornih pitanja sa Jugoslavijom; Glenny, Misha, *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999*, Penguin Books, London, 1999., 133.

⁴⁶ Koliševski, Lazar, *Aspekti makedonskog pitanja*, Narodna knjiga / Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1981., 223-231.

manipulacije iz Sofije, držali su u Beogradu. Na izgovoreno na proslavama 90. obljetnice sklapanja Sanstefanskog mira, a Todor Živkov je rekao kako treba naglašavati "patriotsko" u obrazovanju, cara Samuila i Ilindenski ustanak, jugoslavenska je strana i protestirala zbog "antijugoslavenske" retorike s iredentističkim pretenzijama.⁴⁷

U veljači 1981, kada je u opticaj došao časopis *Vekovi* iz svibnja 1980, objavljen je i članak Dobrina Mičeva "Jugoslavenska historiografija o jugoslavensko-bugarskim odnosima 1941-1945". U njemu se SFRJ optuživala za "grubi antisovjetizam", što je pokazivala jugoslavenska kritika "hegemonističke" sovjetske politike prema Balkanu. Potom je objavljena knjiga *Sudbina Bugarske s aspekta naučnika*, u kojoj je skupina sovjetskih i bugarskih autora problematizirala i pitanje Makedonije. Hristo Hristov napisao je kako u Makedoniji nije na snazi nikakav proces stvaranja nove nacije, već jednostavna "denacionalizacija Bugara u Makedoniji".⁴⁸ Na opetovane, brojne, očito uzrujavajuće napise, Savezni sekretarijat za vanjske (inostrane) poslove (SSIP) 9. travnja 1981. poslao je Aide Mémoire bugarskoj strani. Na šest stranica i 15 točaka, uz priložene citate iz *Povelje duga* Cole Dragojčeve, referata Ljudmile Živkove, brošure *Bugarska - 13 stoljeća postojanja*, članaka u časopisima *Vekovi* i *Istorički pregled*, pobrojano je sve ono što je jugoslavenska strana smatrala netočnim.⁴⁹ Sažimajući najproblematičnije tvrdnje koje se iznose "pod plaštom nauke", izjednačavanje KPJ i "velikosrpske buržoazije", stvaranje "novoizmišljene makedonske nacije", svojatanje povijesnih ličnosti, Bugarska je optužena za "izazivanje sumnji i nepovjerenja", unošenje "elemenata nestabilnosti, napetosti i nepovjerenja" između Jugoslavije i trećih zemalja, širenje duha antisovjetizma.⁵⁰

Propagandna zloporaba prošlosti dolazila je i iz Albanije koja je često apostrofirala bijedan položaj Albanaca upravo u Makedoniji, pa je južna republika SFRJ doista bila posebno ugrožena. Mada su Albanci, kako je izjavio Ramiz Alija, prestano strahovali od jugoslavenskog anti-albanstva, "feudalnog i paternalističkog mentaliteta" Beograda, koji je njihovu zemlju želio pretvoriti u sedmu republiku SFRJ, trajan je bio tek zazor, stalna napetost. Ono što je kod Bugara palilo sve alarme, bilo je i dalje tolerirano Albancima.

⁴⁷ Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Ljevak, Zagreb, 2012., 357-358.

⁴⁸ JV, RSMO, Str. pov. br. 13-101/3, 12. mart 1981., Skoplje, karakter i stavovi sadržani u drugom izdanju Memoara Cole Dragojčeve i u drugim napisima bugarskih autora.

⁴⁹ JV, SSIP, Aide Mémoire Bugarskoj od 9. aprila 1981.

⁵⁰ Isto.

Enver Hoxha je u knjizi *Istorija Albanske partije rada* naveo kako je još 1936. na grobu Baja Topulije u Djirokastru izjavio kako se želi boriti za bolju domovinu i "istinsko ujedinjenje nacije". Svaka je proslava povijesnog događaja podsjećala da je "polovina albanske teritorije i polovina albanskog naroda" ostala izvan države, primjerice Prizren, Debar, Gostivar, Tetovo, Peć itd. Nije se smatralo da se ovo može preliti u aktivnu politiku, ali jest bilo potrebno neprestano se podsjećati na ovakve izjave. Kada je Enver Hoxha objavio novu knjigu i novi napad na SFRJ, *Jugoslavensko samoupravljanje – kapitalistička teorija i praksa*, sve što je predloženo u Jugoslaviji za odgovor bilo je pronaći nekog od "naučnih radnika sa SAP Kosova" koji je "u formi recenzije" trebao odgovoriti na napad "u skladu s našim stavovima o odnosima sa susjednim zemljama".⁵¹ Slično kao i nešto kasnije, selile su se kosti nacionalnih heroja, što je pojačalo iredentističke osjećaje još tijekom 1977. U sklopu 65. godišnjice državnosti Albanije, posmrtni ostaci Hasana Prishtine iz Grčke su preseljeni u Kukës. Još snažniji su bili propagandni udari izrečeni u lipnju 1978, kada se obilježavala 100. godišnjica Prizrenske (Albanske) lige. Enver Hoxha i predsjednik Vlade Mehmed Shehu krajem 1978. ponavljali su kako je "Hasan Prishtina kao i mnogi drugi albanski rodoljubi" pao za "ujedinjenje albanskog naroda". San mu je ostvaren djelomično, jer "tijelo majke Albanije podijeljeno je na dva dijela".⁵²

Nakon što su na Kosovu 1981. izbile demonstracije, Albanija je pokrenula propagandnu ofenzivu protiv Jugoslavije, koja je dodatno opteretila odnose, ali je razina "ljutnje", kao i mogućnosti da Albanija sve kapitalizira, ostala ograničena, prihvatljiva za Beograd barem tako dugo dok se skleroza socijalističkih režima nije počela jasno ocrtavati, a s njom preslagivanje globalnih odnosa.⁵³ Tirana je podizanjem velike buke zbog Kosova postizala glavni cilj, držala Albance u Albaniji napetima, pojačala osjećaj ugrožavanja iz Jugoslavije, što je režimu osiguralo veću potporu i koheziju, unatoč potpunoj bijedi koja je vladala u državi. Bugari su bili daleko agresivniji. Vidjelo se to i po načinu na koji su proslavu 1300. obljetnice upleli hrvatsku emigraciju, koja se u SFRJ nazivala ekstremnom. Bio je to lokalni Hladni rat unutar jenjavajućeg velikog Hladnog rata.

⁵¹ JV, Savezno izvršno vijeće (SIV), Br. str. pov. 372/78, 11. decembra 1978.

⁵² JV, SSIP, Str. pov. br. 1/78, 20. 1. 1978. Iz izveštaja ambasade SFRJ u Tirani.

⁵³ Petrović, Momčilo, *Pitao sam Albance šta žele, a oni su rekli: Republiku... ako može*, Radio B92, Beograd 1996., 19-23, 41-45 i drugdje.

Hrvatska emigracija i Bugarska 1300. obljetnica

“Da nam je država Hrvatska kao što je Bugarska!”, pisao je 1984. u *Hrvatskom vjesniku* čitatelj potpisan pseudonimom čije mišljenje nužno nije odražavalo stavove uredništva. Članak u glasilu hrvatskih iseljenika koji su za jugoslavenske vlasti bili neprijatelji opremljen je fotografijom Todora Živkova, predsjednika Državnog vijeća Republike Bugarske, kako je pisalo, bez pridjeva Narodne. Bugari imaju državu, vlastitu politiku, “svjetski su čimbenik”. Todora Živkova mrze svi Jugoslaveni “iz dna duše”, pisalo je, “iz jednostavnog razloga jer je Bugar”. Bugari i Albanci “naši su prirodni, politički i strateški saveznici”. “Tko se kao razboriti Hrvat ne bi zamijenio državno politički sa Bugarskom?”, pitao se autor u ovom hrvatskom glasilu. Hvaliti Živkova sredinom osamdesetih svakome tko je razmišljao o demokraciji bilo je pomalo neugodno, no očito da su veze Bugara, Albanaca i Hrvata postojale, o oba se naroda u krugovima hrvatskih iseljenika govorilo pozitivno.⁵⁴ Ono što je bio jedini stvarni predmet ljubomore, žudnje – bila je država. “Nacija koja nema svoju vlastitu državu [...] ne može razviti svoju privredu i kulturu [...] ne može dati ni svoj prilog ljudskoj civilizaciji u svoje vlastito ime”, pisao je 1981. Mate Meštrović u *Hrvatskoj reviji*, u članku u kojem je opisao sudjelovanje na znanstvenom (i političkom) skupu u Bugarskoj, prvom bugarističkom kongresu održanom u godini velikih proslava u Sofiji 1981.

Najprije je *Nova Hrvatska* objavila kako je na proslavi bugarske države koju su na Sveučilištu Columbia organizirali Odjel za slavenske jezike i Zavod za istočnu i Srednju Europu u suradnji s Bugarskom akademijom znanosti prisustvovalo izaslanstvo Hrvatskog narodnog vijeća. Događaj je okupio predstavnike Bugarske pravoslavne crkve i znanstvenike iz Amerike, različite slaviste, poput Ante Kadića s Indiana University. Kadić je izlaganje naslovio “Rani hrvatski pisci o staroj Bugarskoj”, a “Bugari (su mu) oduševljeno aplaudirali”, jer je Kadić naglasio tradicionalne simpatije Hrvata prema Bugarima. Kako je iz Sofije u New York doputovao Georgi Džagarov, zamjenik Todora Živkova, akademik Hristo Hristov, koji je dokazivao bugarski karakter Makedonije dokazujući štetnost politike grecizacije i srbizacije, a bio je i veleposlanik NR Bugarske pri UN-u Boris Cvetkov, skup je bio više od znanstvene konferencije.⁵⁵ Hrvatski emigrantski političari iz *Croatian National Congress* Bogdan Radica, Mate Meštrović, Hrvoje Lun (pravim imenom Josip

⁵⁴ Diogenes, Jedno mišljenje, *Hrvatski vjesnik* (The Croatian Herald) (Clifton Hill, Australija), 25. rujan 1984.

⁵⁵ Meštrović, Mate, Delegacija HNV-a na proslavi bugarske države, *Nova Hrvatska*, (London) no.1, (259), god. XXIII, 11. siječanj 1981.

Badurina) i ranije su često kontaktirali s Bugarima iz zemlje i inozemstva, ponekad i s makedonskim, probugarskim, skupinama. Skupu na Sveučilištu Columbia nazočili su i predstavnici Generalnog konzulata SFR Jugoslavije u New Yorku.

Hrvatska je emigracija tako u proljeće 1981. iskorištena za zaoštavanje odnosa između dvije države, ali je u stanovitoj mjeri i ona dobila priznanje neke svjetske države. Bio je to čin koji je bio neugodan, vjerojatno namjerno proizveden s bugarske strane. Mate Meštrović, nekadašnji novinar *Timea*, a onda profesor suvremene europske povijesti na privatnom Fairleigh Dickinson University u sjevernom New Jerseyu, vodio je Ured za vanjske poslove Hrvatskog narodnog vijeća (HNV) u New Yorku. Kada je Tito umro, HNV je u *New York Timesu* objavio plaćenu reklamu "Yugoslavia Will Not Survive", koju su potpisali Janko Skrbini i Hrvoje Lun.⁵⁶ Odgovor jugoslavenske strane bio je brz i razmjerno učinkovit. Objavili su fotografiju Janka Skrbina u ustaškoj uniformi, što je povuklo njegovu ostavku na čelu HNV, pa ga je 1982. godine zamijenio Mate Meštrović.

Činjenica da su Bugari predložili Meštroviću da sudjeluje u radu Prvog Međunarodnog kongresa bugarskih znanosti od 25. svibnja do 1. lipnja 1981, bila je jasan izazov, hladnoratovska poruka jednog susjeda drugom. Do toga je trenutka Meštrovićeva politička djelatnost bila tako dobro poznata i toliko kritizirana iz Jugoslavije da je poziv, koji je, navodno, došao od same Ljudmile Živkove, sasvim sigurno bio politička poruka. O izričitoj želji Lj. Živkove da se u Sofiju pozove Meštrović, ovom je političaru kasnije pričao i generalni konzul NR Bugarske u Torontu Nikola Vaptzarov 1989. Navodno su se njih dvoje ranije upoznali, mada se sam Meštrović susreta s Ljudmilom Živkovom nije sjećao.⁵⁷ Osim Meštrovića, u Sofiju su otputovali Ante Kadić s Indiana University u Bloomingtonu, uz četrdesetak drugih Amerikanaca. Kadić se bavio utjecajem Mavra Orbinija, Pavla Rittera Vitezovića i Andrije Kačića Miošića na Bugarina Paisija u XVIII. stoljeću. Iz Austrije su došli hrvatski jezikoslovci Josip Hamm i Radoslav Katičić, pa Josip Matešić iz SR Njemačke, no nitko od zagrebačkih ili drugih jugoslavenskih slavista. Bugari su u sklopu kongresa organizirali proslavu svetih Ćirila i Metoda, a slike Klimenta Ohridskog, pa ustanika protiv Osmanlija iz 1870-ih, sa Svetom Braćom, nošene su uz slike Georgija Dimitrova, Todora Živkova, sovjetskog vođe Brežnjeva i klasika marksizma.

⁵⁶ Razgovor s Matom Meštrovićem, Zagreb; Prpić, Jure, *Hrvati u Americi*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1997., 361.

⁵⁷ Arhiv Mate Meštrovića (MM), Pismo Mate Meštrovića, 18. 5. 1989.

Po slijetanju u Sofiju Meštrović je jednu noć proveo u hotelu s ostalim sudionicima skupa, a potom je preseljen u hotel Bugarska (kasnije Radisson). Tijekom kongresa bio je na prijemima koje je organizirao Todor Živkov, upoznao je Dobri Đurova, ministra obrane NR Bugarske, Venka Markovskog. "Markovski je progonjen zbog toga što se osjećao Bugarinom", slično kao Franjo Tuđman, kao Hebrang kojeg je Tito jednako kao Markovskog optužio za staljinizam, pisao je poslije Meštrović.⁵⁸ Meštrović je razgovarao na nacionalnoj televiziji s Aksinijom Đurovom, kćerkom ministra obrane, o povijesnim vezama Hrvata i Bugara.

Ovako vidljivo javno djelovanje, o kojem je Meštrović pisao u *Novoj Hrvatskoj*, a o svemu je javljala i radio-stanica "Slobodna Hrvatska" u New Yorku, jugoslavensku je stranu razbjesnilo. Protesti jugoslavenske strane bili su ozbiljni, svakako pojačani povijesnim reminiscencijama na suradnju VMRO-a i ustaša Ante Pavelića. Da su tada znali kako je Venko Markovski spomenuo Meštroviću da ima rukopis knjige o sjećanjima na Goli otok, čije mu je tiskanje u Americi Meštrović obećao, stvari bi vjerojatno postale još zaostrenije. Meštrović se vratio u SAD, ponudio rukopis Stephenu Fischeru Galatiju s University of Colorado, koji je zamolio Ivu Banca, tada na Sveučilištu Yale, da se pronade urednik za rukopis. Konačno je knjiga *Goli Otok – The Island of Death* Venka Markovskog 1984. tiskana u Sjedinjenim Američkim Državama.⁵⁹ Knjigu su preveli Bugari, što je još jedan pokazatelj kako su dugoročno promišljene i izdašne bile njihove akcije u sukobu s Jugoslavijom.

Znanstveni skup, jedna od manifestacija jačanja bugarskog nacionalizma, tumačen je kao dio opće djelatnosti protiv cjelovitosti SFRJ. Zbog Meštrovićeva dolaska u Sofiju Bugarima je 22. srpnja 1981. protest uputio ambasador Danilo Purić. Načelnik međunarodnog odjela CK KP Bugarske C. Nikolov obećao je dostaviti objašnjenje, koje se čekalo tri tjedna. Zato je otpravnik poslova bugarskog veleposlanstva u Beogradu V. Ilijev 13. kolovoza 1981. pozvan u Ulicu kneza Miloša, gdje je upozoren na "neshvatljivo odugovlačenje" objašnjenja ovog "ispada".⁶⁰ Potom je 20. kolovoza došlo

⁵⁸ Meštrović, Mate, Tjedan dana u Sofiji, *Nova Hrvatska*, (London) No. 12, (270), godina XXIII, 1981., 14. lipanj 1981. Hrvatski slavisti, baš kao i njihovi kolege iz Beograda, Skopja i drugih mjesta, u Bugarsku su ipak odlazili. Godine 1973. organiziran je ljetni seminar za strane slaviste i bugariste, na kojima je bio i dr. Marko Samardžija iz Zagreba te Luko Paljetak. Bugari su vrlo agilno, na različitim jezicima, opskrbljivali i slavistike u Njemačkoj propagandnim materijalom. / Razgovor s Markom Samardžijom, 9. siječanj 2013., Zagreb.

⁵⁹ Razgovor s Ivom Bancem, 6. prosinca 2012., Zagreb.

⁶⁰ JV, SSIP, Promemorija Bugarskoj od 3. septembra 1981.

pismo koje Beograd nije zadovoljilo. Meštrović je, navodno, u Sofiju došao kao "privatno lice", bez poziva. Čim je greška uočena, on je otišao iz službenog hotela Akademije. Svim sastancima kongresa, koji su bili otvoreni, mogao je, doduše, prisustvovati.⁶¹ Očito zgrogjeni ovakvom isprikom – vizu u putovnici Meštrovića – "široko poznatog po notornoj neprijateljskoj antijugoslavenskoj, antisocijalističkoj i profašističkoj djelatnosti" – izdale su bugarske vlasti te to nije moglo biti slučajno. Očito je sve to bio dio propagandnog rata, pokazivanje neiskrene politike dobrosusjedskih veza, što je izazivalo "najdublje ogorčenje jugoslavenske javnosti".

Za javnost u SFRJ ovo je dugo ostalo nepoznanicom. Tek je polovicom rujna beogradska *Borba* objavila je članak "Dobrosusjedsvo – i na djelu" Slobodana Pavlovića, a sve je nekoliko dana kasnije prenio zagrebački *Vjesnik*.⁶² Isti dan, relativno detaljno, u svome je "Dnevniku" o ovom zaoštavanju odnosa Beograda i Sofije pisao Franjo Tuđman, komentirajući da su od Meštrovićevog boravka u Sofiji prošla četiri mjeseca, a više od godinu dana od gostovanja akademika Hriste Hristova na seminaru na Sveučilištu Columbia, pa je stoga neobično da se o ovom piše tek sada.⁶³ Povezujući nepovezivo – da je sve možda poruka SAD-u nakon tek završene posjete državnog tajnika SAD-a Alexandera Haiga Beogradu, dodao je još manje realno: "A moglo bi značiti: oštrije protiv mene, izvlačenjem Meštrovića zbog 'Copyrighta'."⁶⁴ Bitka se, zapravo, vodila na posve drugoj razini, što se dalo pročitati i u tekstu koji je prenosio *Vjesnik* – da su jugoslavenska "službena" traženja za objašnjenje događaja s Meštrovićem ignorirana ili su bila smiješna.

Mati Meštroviću nešto kasnije jedan od bugarskih diplomata u New Yorku priopćio je kako je Jugoslavija zbog svega protestirala u Moskvi. Sve što se dogodilo nakon ovoga bilo je stišavanje. Nakon smrti Ljudmile Živkove (u ljeto 1981) susreta bugarskih diplomata s Meštrovićem nije bilo, mada je on, nakon tiskanja Markovskog u Americi, ponovo otputovao u Bugarsku, očito zadržavajući određene veze sa Sofijom.⁶⁵

⁶¹ Isto. Tekst je potpisao zamjenik načelnika Međunarodnog odjeljenja CK BKP Malejev.

⁶² Ustaški emigranti na kongresu bugaristike, *Vjesnik* (Zagreb), 24. rujna 1981.

⁶³ JV, SSIP, Promemorija Bugarskoj od 3. septembra 1981.

⁶⁴ Tuđman, Franjo, *Osobni dnevnik 1979.-1983.*, knjiga 2, Večernji edicija, Zagreb, 2011., 141-142.

⁶⁵ MM, Pismo Mate Meštrovića, 18. 5. 1989.; Razgovor s Matom Meštrovićem, 5. prosinca 2012., Zagreb.

Zaključak

Još dok se zvala Demokratska i Federativna, Jugoslavija je imala nesređene granične odnose sa svim zemljama koje nisu bile pod sovjetskim, barem ne ekskluzivnim, utjecajem. Titove su jedinice posljednjih dana rata ušle u Austriju i Italiju, pomagale grčkim gerilcima, kao bratska pomoć upućene su vojne jedinice u Albaniju. Sve se promijenilo preko noći u ljeto 1948. godine. Smirile su se prilike na zapadnim i južnim granicama, iako problemi nisu razriješeni. Istočnoeuropske države, od Mađarske do Albanije, postale su neprijatelji. Incidenti na granicama bili su svakodnevni, povučeni su veleposlanici, jedno se vrijeme očekivao rat. Nakon 1953. popravljanje odnosa s državama istočnog lagersa teklo je nejednako brzo, ali su mnogi, Rumunji, Mađari, pa na Zapadu Austrijanci, Talijani, Grci, na kraju postajali sve više dobri susjedi ili barem ono što je izgovarano u metropolama tih država više nije plašilo vlasti u Beogradu. Ono što se, međutim, čulo iz Tirane i još više Sofije, bez obzira na kratkotrajna poboljšanja, ostalo je trajno problematično, osobito neugodno za pojedine dijelove socijalističke Jugoslavije. Tako su s Bugarima i Albancima odnosi i nakon 1948. ostali loši, a poboljšanja nije bilo i kada su federalni organi željeli da se stvari poprave, kada su otvoreni odnosi imali sve negativniji utjecaj na ukupnu vanjsku politiku Jugoslavije.

Kako je Kiro Gligorov, jedan od najvažnijih makedonskih saveznih kadrova rekao tijekom večere kod američkog ambasadora Malcolma Toona u njegovoj beogradskoj rezidenciji 1972, sastav jugoslavenskog izaslanstva koje je bilo u Sofiji na obljetnici rođenja Georgi Dimitrova nije imao veze s odnosima dviju država. Bio je to znak priznanja velikom bugarskom političaru koji je "vidio makedonsko pitanje na ispravan način", bez šovinizma koji "obilježava sadašnju politiku Bugarske". Danas Bugari "ionako nisu neovisni u kreiranju svoje vanjske politike", rekao je Gligorov.⁶⁶ Strah da Moskva progovara i prijeti kroz izjave bugarskih političara bio je stalan, ali vjerojatno pretjeran. Pokazali su to i kasniji odnosi na Balkanu, tvrdnje pojedinih političara u ono vrijeme, pa i brojni kasniji podaci. Kako se, primjerice, sjećao Robert Barry, američki veleposlanik u Sofiji 1981-1984, Todor Živkov šapnuo mu je da Sofija ima mnoštvo problema sa Sovjetima, koji pokazuju sve manje razumijevanja za bugarske gospodarske potrebe. Kada bi Sjedinjene Države promijenile kritiku Bugarske zbog organizacije atentata na papu Ivana Pavla II, Amerika bi

⁶⁶ NARA (National Archives and Record Administration), RG 59, General Records of the Department of State, From POI. 7 YUGO to POI. 6 YUGO (Box 2836); 151405Z, Jun 72, Yugoslav delegation to Sofia. U Sofiju je putovao Veljko Vlahović, Lazar Koliševski, a ambasador u Sofiji tada je Ante Drndić.

mogla postati najbliža bugarska saveznica, rekao je Živkov. Dobio je duhovit odgovor: "Da sam moćan postići nešto tako, ne bih bio ovdje u Bugarskoj", poručio je Barry.⁶⁷

Možda bi se moglo utvrditi da su svi strahovi i razmišljanja na Balkanu sedamdesetih i osamdesetih godina, ma kako da logične izgledale kombinacije poput stvaranja kineskog bloka u jugoistočnoj Europi, pa i straha od prelaska Jugoslavije Sovjetima nakon Titovog odlaska, u konačnici bile previše ambiciozne, ne dokraja usuglašene sa svjetskim realnostima. Sve što se na Balkanskom poluotoku događalo bilo je puno razumljivije iz konteksta balkanske politike, tradicionalnih odnosa između balkanskih država i tek se manje ili više realno uklapalo u globalne odnose Washingtona i Moskve. Bugarska je, slično kao i Grčka, koristila plašt saveza kojima je pripadala, Varšavskog ugovora ili NATO-a. Jugoslavija je bila u drukčijem položaju, daleko složenije organizirana iznutra, s bitno drukčijim odnosima i sa Istokom i Zapadom. Federalna struktura države osiguravala je da se partikularni interesi mogu nametati cjelini, pa su pojedini dijelovi Jugoslavije koristili ili bili korišteni za postizanje određenih ciljeva. Bugari su pritiskom na hrvatsku emigraciju u SAD-u slali poruku Jugoslaviji; Makedonci su, naslanjajući se na Beograd i federaciju, katkada pregrijavali odnose sa Sofijom, držeći da tako potvrđuju nacionalnu samobitnost. Mada su napadi koji su dolazili iz Tirane često bili grublji ili bezobzirniji od onih iz Bugarske – pozivanje Mate Meštrovića u Sofiju i isprike koje su slijedile bile su zapravo komične – prema jednoj je zadržan hladan, zreo odnos, prema drugoj se ponašalo previše osjetljivo, uvrijeđeno. SR Srbija je imala podjednako mnogo razloga osjećati se ugrožena albanskom politikom, kao Makedonci bugarskom. Prema Sofiji, ali i prema Grčkoj, Makedonci su reagirali kruto, često blokirajući ukupnu vanjskopolitičku strategiju Federacije, uz upitne dugoročne učinke za vlastiti položaj.

Jugoslavija je, čini se, doista imala politiku prema susjednim zemljama koja se vodila na nekoliko kolosijeka. S jedne se strane kritiziralo, kako je 1982. izjavio Ilija Topaloski, da je u SFRJ poznato što se događa u Namibiji, kakvu politiku vode Palestinci, a zbivanja na Balkanu nisu poznata. Savezni sekretarijat za vanjske poslove, njegov dio za „štampu“, kritizirao je opet 15. svibnja 1981. novine u zemlji tvrdeći da previše pisanja o Balkanu, napose

⁶⁷ Association for Diplomatic Studies and Training, Foreign Affairs History Project, Ambassador Robert L. Barry. Interviewed by: Charles Stuart Kennedy. Initial Interview date: October 2, 1996.; Razgovor s Robertom Barryjem, 10. travanj 2013., Washington.

Bugarskoj i Albaniji, cijelu Jugoslaviju "prizemljuje" i "balkanizira".⁶⁸ O Kosovu, koje je tada s demonstracijama gorilo, trebalo je pisati raznovrsnije i uopće manje, bez da se ostavi dojam straha. Tu je prevladavao odnos koji su Tito, ali i njegovi nasljednici toliko puta podvlačili. Savezni sekretar za vanjske poslove Josip Vrhovec ponovio ga je na sjednici SIV-a 14. svibnja 1981, ističući kako "[...] postoji mnogo gora varijanta od toga [...] moguće povezivanje Albanije s jednim od blokova, a naročito s Istočnim blokom", bila je inačica koju je trebalo sprečavati i motriti da se s jugoslavenske strane Albanija nikako ne gurne u naručje Moskvi.⁶⁹

Politika prema susjedima bila je tako odraz jugoslavenskih ukupnih odnosa, odraz unutrašnjih strahova. Susjedi doista nisu bili jugoslavenski prijatelji, a u prijatelje samostalnih država uglavnom se nisu pretvorili ni nakon što je nestalo SFRJ. Susjedne zemlje, pa čak ni Albanija i Bugarska, nisu bile ni prave neprijateljice, jer puno više je bilo interesa na obje strane željezne zavjese za smirenje odnosa, neprodubljivanje podjela. Jugoslavija, koja se neprestano bojala za svoju opstojnost, bila je važna svima koji su se bojali rata. U analizi Saveznog sekretarijata za vanjske poslove iz svibnja 1991. vidljivo je kako su susjedi prilike u raspadajućoj Federaciji procjenjivali jednako kao i dotada odnose u SFRJ. Bugari su bili zabrinuti zbog krize, podržavali opstanak države, otklanjali sumnju prema pretenzijama na Makedoniju, ali su i "otvoreno ispoljavali solidarnost prema separatizmu Makedonije", pisali kako u Jugoslaviji živi "dva miliona Bugara".⁷⁰ Grci su bili iskreniji, držali su da bi nastanak suverenih država, pa onda i Makedonije, Ateni stvorio više poteškoća od jedinstvene Jugoslavije. Albanci su ponavljali da "nema razrješenja jugoslovenske krize bez učešća Albanaca".⁷¹

U Beogradu su dobro procjenjivali kolika je opasnost od destabilizacije Jugoslavije. Ono što nisu vidjeli dokraja jasno, bio je pravi izvor opasnosti za državu. On se nije nalazio ni u Ateni, ni u Sofiji niti u Tirani. Bio je upisan u jugoslavenskom poretku, dijelom socijalizmu kao sustavu, dijelom neraspletenim međurepubličkim odnosima i nacionalizmima. Njih su razbuktravali tradicionalni balkanski odnosi, manje velika, globalna politika. Razrješenja problema nije bilo u socijalizmu, nije ga donio ni (liberalni) kapitalizam koji ga je naslijedio.

⁶⁸ JV, SSIP, Sektor za štampu, 18. 5. 1981.

⁶⁹ JV, Savezno izvršno vijeće, Zapisnik 376 sjednice, 14. svibanj 1981.

⁷⁰ Osobna arhiva Budimira Lončara (BI), SSIP, br. 04097, 26. maj 1991., Postavljanje međunarodnih faktora prema najnovijem razvoju u Jugoslaviji.

⁷¹ Isto.

Bibliografija

ARHIVSKI IZVORI

Association for Diplomatic Studies and Training, Foreign Affairs History Project, Ambassador Robert L. Barry. Interviewed by: Charles Stuart Kennedy. Initial Interview date: October 2, 1996.

Cold War International History Project (CWIHP), Minutes of the meeting between the Politburo of the CC of the BCP and Comrade Leonid Brezhnev – Secretary General of the CC of the CPSU and President of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, 13th January 1979.

Foreign relations of the United States (FRUS), 1973-1976, Vol.XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, US Government Printing Office, Washington, 2007.

National Archives and Record Administration (NARA), Record Group (RG) 59, General Records of the Department of State, From POL 7 YUGO to POL 6 YUGO (Box 2836).

Osobna arhiva Berislava Badurine (BB), Zagreb. Bilježnice šefa kabineta PR.

Osobna arhiva Budimira Lončara (BL), Zagreb. Materijali Saveznog sekretarijata za vanjske/inostrane poslove.

Osobna arhiva Mate Meštrovića (MM), Zagreb.

Osobna arhiva Josipa Vrhovca (JV), Zagreb. Materijali Saveznog sekretarijata za vanjske/inostrane poslove i Saveznog izvršnog vijeća.

RAZGOVORI

Razgovor s Robertom Barryjem, 10. travanj 2013., Washington.

Razgovor s Ivom Bancem, 6. prosinac 2012., Zagreb.

Razgovor s Matom Meštrovićem, prosinac 2012., Zagreb.

Razgovor s Markom Samardžijom, 9. siječanj 2013., Zagreb.

Razgovor s Vjerom Becić Velebit, 21. lipanj 2013., Zagreb.

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

Baev, Jordan, Bulgaria and the Balkan Pact (1953-1954). *Međunarodni naučni skup "Balkanski pakt 1953/1954", Beograd, 9. i 10. novembar 2005., Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, Institut za strategijska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008., 237-250.

- Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, Institut za strategijska istraživanja, Odelenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008.
- Crampton, Richard. J., *The Balkans since the Second World War*, Longman, Harlow, UK, 2002.
- Cvetković, Vladimir, Spoljna politika Jugoslavije i zemlje narodne demokratije u susedstvu 1953-1958., ur. Aleksandar Životić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Prilozi istraživanjima*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010., 77-98.
- Cvetković, Vladimir Lj., Diplomatske misije FNRJ u Sofiji, Bukureštu i Tirani 1953-1954: povratak ambasadora, uslovi rada i incidenti, ur. Slobodan Selinić, *Jugoslovenska diplomatija 1945-1961, zbornik radova*, INIS, Beograd, 2012., 205-219.
- Dedijer, Vladimir, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948)*, Borba, Beograd, 1949.
- Glenny, Misha, *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers, 1804-1999*, Penguin Books, London, 1999, 133.
- Jakovina, Tvrtko, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Fraktura, Zaprešić, 2011.
- Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Ljevak, Zagreb, 2012.
- Kola, Paulin, *The Search for Greater Albania*, Hurst and Company, London, 2003.
- Koliševski, Lazar, *Aspekti makedonskog pitanja*, Narodna knjiga/Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1981., 223-231.
- Kovačević, Katarina, Obnavljanje jugoslovensko-mađarskih odnosa 1953-1954. godine, *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961.*, *Zbornik radova*, ur. Slobodan Selinić, INIS, Beograd, 2008., 168-186.
- Mijalković, Sava, Brajović, Aleksa, *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980.*, Privredna štampa, Beograd, 1980.
- O'Malley, Brendan, Craig, Ian, *The Cyprus Conspiracy. America, Espionage and the Turkish Invasion*, I.B. Tauris Publishers, London/New York, 1999.
- Orlandić, Marko, *U predvečerje sloma. Sjećanja jugoslovenskog ambasadora u Moskvi 1979-1982.*, NJP "Pobjeda", Podgorica, 2002.
- Petrović, Momčilo, *Pitao sam Albance šta žele, a oni su rekli: Republiku... ako može*. Radio B92, Beograd, 1996., 19-23, 41-45 i drugdje.
- Prpić, Jure, *Hrvati u Americi*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1997., 361.
- Tasić, D Mitar, Jugoslovensko-albanski odnosi i Balkanski pakt 1953-1955. godina; *Međunarodni naučni skup "Balkanski pakt 1953/1954"*, Beograd, 9. i 10. novembar 2005., *Zbornik radova*, ur. Nemanja Milošević, Institut za strategijska istraživanja, Odelenje za vojnu istoriju, Beograd, 2008., 226-236.

Tuđman, Franjo, *Osobni dnevnik 1979.-1983., knjiga 2*, Večernji edicija, Zagreb, 2011.

Životić, Aleksandar, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945-1961)*, INS/Arhipelag, Beograd, 2011.

PRILOZI IZ NOVINA

Mandžuka, Zoran, "Bugarijada"; *Borba* (Beograd), 15. 9. 1983.

Meštrović, Mare, Delegacija HNV-a na proslavi bugarske države, *Nova Hrvatska*, (London) no.1, (259), god. XXIII, 11. siječanj 1981.

Meštrović, Mare, Tjedan dana u Sofiji, *Nova Hrvatska*, br.12, (270), godina XXIII, 14. lipanj 1981.

Diogenes, Jedno mišljenje, *Hrvatski vjesnik* (The Croatian Herald) (Clifton Hill, Australija), 25. rujna 1984.

Ustaški emigranti na kongresu bugaristike, *Vjesnik* (Zagreb), 24. rujna 1981.

Enemies or Just Bad Neighbours? Yugoslavia and Balkan Countries in the 1970's and 1980's

Summary

The article deals with the Balkan policy of Tito's Yugoslavia in the late 1970s and 1980s. The focus is on two neighbouring countries with which Yugoslav relations were permanently strained: Bulgaria and Albania. Based on published sources from the American archives (FRUS) and documents from two private collections of Yugoslav Federal Secretaries for Foreign Relations (Josip Vrhovec, minister from 1978-1982 and Budimir Lončar, 1988-1992), notes from Marshall Tito's last chief of staff Berislav Badurina, private collections of the Croatian émigré politician Mate Meštrović as well as oral interviews with several actors, the author showed to what extent non-alignment was major factor in overall Yugoslav foreign policy, clearly visible in shaping relations with Sofia and Tirana. It also sheds different light on the influence of the Yugoslav republics on the federal foreign policy. The manipulations and differing interpretations of history, old and recent ones, were one of the most problematic phenomena in relations between Sofia, Tirana, Athens and Belgrade. While Yugoslavia was rather lenient vis-à-vis the obnoxious,

overly sensitive and sometimes ridiculous moves of the Albanian leadership, willing to tolerate the vitriolic propaganda of the Enver Hoxha regime, it was overly sensitive towards Bulgarian politicians. In the light of Tito's illness and delicate age, possible negative developments in Yugoslavia were of relevance for the improvement of relations between Greece and Turkey. In a separate chapter, the celebration of 1,300th anniversary of the Bulgarian state in 1981 is described. The Bulgarian state had invited Mate Meštrović, No.3 in Croatian émigré circles to visit Sofia as one of the participants, causing a dramatic slowdown in relations between the two countries.

Igor Duda

**Djeca socijalističke domovine.
Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj
1950-ih godina**

Zajedno s državom i Komunističkom partijom pedesetih je godina dvadesetoga stoljeća kroz jugoslavensku društvenu reformu prolazilo i djetinjstvo. Odmak od Sovjetskoga Saveza koji se imao očitovati u deetatzaciji, debirokratizaciji i decentralizaciji, a povrh svega u socijalistički shvaćenoj demokratizaciji, morao se osjetiti u obrazovnom sustavu i cjelokupnoj društvenoj brizi o najmlađima. Međutim, pazeći da upravo specifični i novi samoupravni socijalizam bude oblik uređenja i upravljanja koji će učenici savladavati, obrazovne vlasti i društveno-političke organizacije nisu mogle zaboraviti još uvijek nerazriješena pitanja iz poratnih kasnih četrdesetih. I dalje su djeca mogla podleći shvaćanjima koja su smatrana nazadnim, reakcionarnim i malograđanskim, neprihvatljivim zastranjenjima čiji su izvor mogli biti novoj vlasti neskloni roditelji, politički neosvijesteni učitelji i Partiji dogmatski konkurentske vjerske organizacije. U slučaju da su učitelji slijedili nastavni plan i program, dijete je tako u školi moglo učiti jedno, a u obitelji i kod vjeroučitelja drugo ili čak treće. Vrijeme koje se dnevno provodilo u školi nije se moglo bezrazložno produljivati pa je tako ispravnost učenja valjalo proširiti na izvannastavne aktivnosti i na izvanškolsko, dakle slobodno vrijeme. Pjevanju u crkvenome zboru, igranju nogometa sa svećenikom, slobodnom udruživanju u neslužbene udruge i opasnoj prepuštenosti ulici u svakoj je sredini trebalo ponuditi svjetovnu, politički ispravnu i javnim novcem poduprtu zamjenu. Samo takvo djelovanje izvan škole, uz provođenje svih propisanih školskih aktivnosti, jamčilo je povoljne uvjete za izgradnju novoga socijalističkog čovjeka.

U tako zamišljenom odgoju djece i oblikovanju slobodnih aktivnosti neizostavna je bila uloga socijalističkih društvenih organizacija. Program Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. njima je namijenio da "s jedne strane zadovoljavaju najrazličitije potrebe građana, a s druge strane postaju i instrument društvene zajednice kao cjeline, njenih najnaprednijih socijalističkih snaga u provođenju dosljedne socijalističke politike, u socijalističkom društvenom odgajanju masa i u njihovom kulturnom uzdizanju".¹ Kada je riječ o

¹ Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965., 121.

najmlađim građanima, jasni su bili uloga i područja djelovanja pojedinih organizacija: "Razne društvene organizacije, koje u određenim aktivnostima okupljaju veliki dio omladine i djece (fiskulturne, naučno-tehničke, kulturno-prosvjetne, ferijalne, izviđačke i druge organizacije), od velikog su značaja ne samo zato što zadovoljavaju radne potrebe i interesiranje svojih članova već i zbog toga što pridonose formiranju socijalističke ličnosti mladog čovjeka."² U svemu tome ključno je bilo djelovanje samih komunista čija je obveza bila da "smišljeno i organizirano djeluju u pravcu socijalističkog odgoja mladog pokoljenja".³ Politički program jasno je iznio osnovne ciljeve takvog odgoja i obrazovanja:

[...] razvijanje stvaralačkog odnosa mlade generacije prema budućem pozivu i prema radu uopće; razvijanje socijalističke društvene svijesti i osposobljavanje omladine za učešće u društvenom životu zemlje, u organima društvenog samoupravljanja i upravljanja; upoznavanje i usvajanje dostignuća naših naroda i cjelokupnog čovječanstva na raznim područjima socijalnog, naučnog, tehničkog, umjetničkog i ostalog kulturnog stvaralaštva; razvijanje duha bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda; razvijanje internacionalizma, duha međunarodne solidarnosti radnih ljudi i ideje ravnopravnosti i zbliženja svih naroda u interesu mira i napretka u svijetu; usvajanje osnova naučnog, materijalističkog pogleda na svijet; razvijanje svestrane, aktivističke ličnosti s intelektualnim i moralnim osobinama građana socijalističke zajednice; poboljšavanje fizičkog zdravlja, naročito razvijanjem fizičke kulture i tjelesnog odgoja kao uslova za normalan stvaralački život.⁴

Ovo su bile programske smjernice za budućnost, ali već su ranije uvelike bile primjenjivane u praksi. Većim su dijelom zaživjele odmah po završetku rata, da bi potom bile dopunjene u procesu društvene reforme te su do 1958. već bile dio novostvorene tradicije. Do tada je bila razriješena svaka dvojba oko toga koja će društvena organizacija imati glavnu riječ u prenošenju ideoloških smjernica u dječje izvannastavne aktivnosti. Savez pionira Jugoslavije, pa tako i Savez pionira Hrvatske kao njegov dio, imao je svoju povijest u četrdesetima, no novo je desetljeće pred organizaciju postavilo nove izazove. Usprkos opasnosti od različitih rasplera, pedesete su – kao formativno razdoblje za hrvatsko socijalističko društvo – jednako važne bile za opstanak i afirmaciju Saveza pionira. U istraživanju toga procesa važno je postaviti pitanja o položaju organizacije u ranoj fazi samoupravnoga socijalizma, o ulozi Savjeta

² Isto, 230.

³ Isto, 229.

⁴ Isto, 209–210.

Saveza pionira Hrvatske, odnosu s novoosnovanim Savezom društava Naša djeca i Narodnom omladinom Hrvatske, ali i o stupanju u Savez pionira kao političkome ritualu i obredu prijelaza, o pionirskim aktivnostima i oblikovanju posebnoga ritma godine te razinama ideologizacije dječjega slobodnog vremena.⁵ Dio odgovora krije se u za ovu priliku korištenim spisima iz fondova Republičke konferencije Socijalističkoga saveza radnog naroda Hrvatske, Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske i Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, te u izdanjima Biblioteke Saveza pionira Narodne Republike Hrvatske.

Organizacija za najmlađega socijalističkog čovjeka

Savez pionira Jugoslavije osnovan je u Bihaću, u Bosni i Hercegovini, 27. prosinca 1942, tijekom Prvoga kongresa Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Dvije su masovne društvene organizacije – pionirska i omladinska – sljedećih osam godina ostale tijesno povezane u svom radu s pionirima i omladincima, a suradnja se na drugačiji način nastavila i kasnije. Okupljajući djecu u dobi od sedme do četrnaeste godine, sve do njihova prelaska među omladince, Savez pionira surađivao je i s drugim socijalističkim organizacijama te uvelike pridonosio razvijanju osjećaja domoljublja i vjere u socijalizam kod najmlađih koji su i najlakše upijali nove ideje. Savez je u poratnom razdoblju okupljao djecu u obnoviteljskim akcijama, a potom sve više u raznim izvanškolskim aktivnostima, manifestacijama povodom državnih praznika i protokolarnim prigodama. Izravan uzor pri osnivanju Saveza pionira bila je istovrsna organizacija u Sovjetskom Savezu, a slični su oblici udruživanja i djelovanja provedeni i u ostalim zemljama državnoga socijalizma.⁶ Kako je sovjetski socijalistički model 1948. u Jugoslaviji prestao biti neupitnim uzorom, uslijed desovjetizacije kroz reformu je morao proći i Savez pionira.

Već 1949. na Trećem plenumu Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije Milovan Đilas, kao jedan od sekretara KPJ, isticao je ulogu

⁵ O ritmu godine i ritmu života vidi Rihtman-Auguštin, Dunja, *Metamorfoza socijalističkih praznika*, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21–32.

⁶ Erdei, Ildiko, 'The Happy Child' as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ur. John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest – London, 2004., 154–155. Vidi također Kelly, Catriona, *Children's World. Growing Up in Russia, 1890–1991*, New Haven – Yale University Press, London – Yale, 2007.

masovnih organizacija u socijalističkom odgoju i izgradnji socijalističkoga čovjeka:

Svima nam je jasno da to treba da bude socijalistički čovjek koji voli svoju zemlju i poštuje druge narode, da to treba da bude građanin nove, socijalističke Jugoslavije. To znači da on treba da bude čovjek bogatog unutrašnjeg života, fizički i moralno zdrav, krepak i čio. [...] Jedno je, svakako, sigurno: mi treba da vaspitavamo slobodne, socijalističke ljude, ljude koji smjelo i odvažno misle i rade, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne ljude čiji će umovi biti potišćani na isti način.⁷

Plenum je u svoju rezoluciju preuzeo Đilasove ideje ističući potrebu jačeg partijskog angažmana na mobilizaciji masovnih organizacija u pružanju pomoći školama, ali i potvrđujući da je "ukalupljenost misli" neprihvatljiva za socijalističkoga čovjeka.⁸ Hrvatski je Agitprop sljedeće godine istaknuo da je potrebno "formirati lik novog čovjeka" te iznio svoja stajališta o zadacima prosvjetnih radnika "u pogledu obrazovanja novog građanina naše zemlje" i o tome da u školi treba biti "nepomirljiv prema neprijatelju, izgrađivati borce za ostvarivanje Petogodišnjeg plana i socijalizma".⁹ Tijekom pedesetih ponavljale su se ideje o izgradnji djece kao "pozitivnih ličnosti", ali i o socijalističkom čovjeku kao "slobodnoj stvaralačkoj ličnosti".¹⁰ Doista se utopistički vjerovalo da je obrazovanjem i odgojem u najranijoj životnoj dobi "moguće promeniti svet preko istinski drugačijih osoba koje je socijalizam nameravao da 'proizvede'".¹¹

⁷ Đilas, Milovan, Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji (Referat na III plenumu CK KPJ), *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 13.

⁸ Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 1. Više o školstvu npr. u Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.; Spahnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2002.

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop, kutija 1, Odgojna uloga prosvjetnih radnika po zadacima školstva i u radu sa omladinom [1950.].

¹⁰ Koritnik, Mladen, Izvještaj o radu društava između II. i III. godišnje konferencije, *III. godišnja konferencija društava Naša djeca NR Hrvatske*, Biblioteka Saveza pionira Hrvatske, sv. 18 (BSPH 18), Savez društava Naša djeca NR Hrvatske, Zagreb, 1953., 23; *Programi SKJ*, 240.

¹¹ Erdci, Ildiko, Odrastanje u poznom socijalizmu – od 'pionira malenih' do 'vojske potrošača', *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Iada Čale Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 210.

Milovan Đilas se u ime CK KPJ iznova oglasio 8. srpnja 1950. i na valu društvenih reformi na tri-četiri stranice strojopisa dao jasne upute za izbjegavanje već spomenute "podšišanosti" i "ukalupljenosti" umova među osnovnoškolcima kao najmlađim socijalističkim ljudima. Riječ je o Đilasovu pismu koje je potaknulo reformu Saveza pionira, promijenilo njegov položaj i djelovanje, te tako postalo prekretnicom u povijesti ove dječje organizacije.¹² Pismo je na osnovi razmatranja CK KPJ i CK Narodne omladine Jugoslavije istaklo dobre strane u dotadašnjem djelovanju Saveza pionira koji je uspio "da u velikoj mjeri razvije kod djece interes i ljubav za kolektivan život i rad, da kod njih pobudi i gaji patriotizam", no ističe se da je organizacija "nedovoljno pružila djeci igre, zabave i svakodnevne dječje radosti", podlegla "šabloniziranom i krutom sadržaju rada" i "uvođenju pretjeranog vojničkog duha i discipline" te da je stoga "još uska i nedovoljno popularna među djecom". CK KPJ pismom je tražio "korijenite izmjene u sistemu rukovođenja i načinu rada", dakle reformu kojom je Savez pionira trebao poprimiti odgojno-zabavni karakter te ponuditi raznovrsne dječje aktivnosti. Kako bi se osiguralo "provođenje ovako postavljene linije Partije", u Beogradu je osnovan Inicijativni savjet Saveza pionira Jugoslavije, a na nižim je razinama trebala biti stvorena mreža savjeta Saveza pionira koji bi okupljali pedagoge, kulturne radnike, druge stručnjake i roditelje. Trebali su to biti ljudi "koji imaju ljubavi, interesa i smisla za rad s djecom", koji će raditi prema načelu dobrovoljnosti te razviti suradnju kotarskih i republičkih savjeta s Antifašističkom frontom žena i drugim organizacijama. Inicijativni savjet u svojim je napucima ponovio da Savez pionira kao odgojno-zabavna izvanškolska organizacija treba zadovoljiti "potrebe djece za igrom, zabavom, fiskulturom i da organiziranim kulturnim i društvenim korisnim radom razvije kod djece inicijativu, stvaralaštvo, smisao za kolektivni život, ljubav prema svojoj zemlji i slobodoljubivim narodima i sve one osobine i sklonosti, koje doprinose pravilnom i svestranom razvitku čovjeka".¹³ Dok su odrasli činili savjete, pioniri su se udruživali u pionirske odrede kao osnovne organizacijske jedinice pri školama i drugim dječjim ustanovama te su takva paralelna struktura i zajedničko djelovanje odraslih i djece trebali jamčiti uspjeh. Pedesete godine postale su tako vrijeme oblikovanja onih tradicija po kojima će se Savez pionira među djecom i odraslima prepoznavati u sljedećim desetljećima pa ova reforma "predstavlja značajan

¹² HIDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 1, CK KPJ, dopis od 8. srpnja 1950.; 5, dopis upućen CK KPH, 8. srpnja 1950.; Pismo CK KPJ, *I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira NR Hrvatske* (BSPH 1), 1951., 7–9.

¹³ Okvirna uputstva za organizaciju i rad Saveza pionira Jugoslavije i Savjeta Saveza pionira, BSPH 1, 10.

trenutak u procesu 'proizvodnje detinjstva' u socijalističkoj Jugoslaviji, jer je njom učinjen značajan preokret u praksi državne intervencije u procesu socijalizacije".¹⁴

Međutim, u prepoznatljivosti Saveza pionira, čak i njegovu opstanku kao organizacije na jugoslavenskoj razini, poseban su doprinos dali hrvatski i slovenski savezi pionira. Čak bi se moglo reći da su, nakon brzoga učinka Đilasova pisma, nastojanja Saveza pionira Hrvatske bila druga, dugoročna i postojana, prekretnica ključna za opstanak organizacije u Hrvatskoj i šire. Krajem 1950. održana je I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira Narodne Republike Hrvatske na kojoj je republički ministar znanosti i kulture Miloš Žanko poručio:

Mi imademo sve uvjete, da ostvarimo direktive CK KPJ o radu s djecom, da pionirsku organizaciju razvijemo u odgojno-zabavnu dječju organizaciju, koja će biti privlačljiva za djecu i zadovoljiti potrebe djece za igrom, zabavom, fiskulturnom, koja će preko svoje aktivnosti pridonijeti razvijanju svih onih osobina i sklonosti, koje će najmlađu generaciju naučiti da voli svoju zemlju i poštuje druge narode, da postane dostojna omladine naše herojske socijalističke zemlje.¹⁵

Uzevši sve to u obzir, Danica Nola, inspektorica ministarstva prosvjete NRH, istakla je važnost predstojećega zadatka, "a taj je, da pravilno organiziramo slobodno dječje vrijeme, kako bi društvo postalo snažnim odgojnim faktorom i pomoglo nadoknaditi slabosti današnjeg našeg porodičnog odgoja".¹⁶ Domoljubna i partijska ideologija trebale su tako prožeti radno nastavno vrijeme i slobodno nenastavno vrijeme čime bi se postigao konačan cilj pionirske organizacije:

Izvršavajući ove zadatke, savjeti Saveza pionira ostvarivat će liniju naše Partije i druga Tita o našoj djeci – budućim nastavljacima započete borbe za socijalizam. To znači, da su savjeti oni, koji zajedno s ostalim društvenim faktorima, porodicom i školom udaraju temelje novog socijalističkog čovjeka, čovjeka odvažnog i slobodnog, čija su shvaćanja široka i raznovrsna, čovjeka, koji voli svoju zemlju i poštuje druge narode, čovjeka, koji je bogat unutrašnjim životom, moralno zdrav, krepak i čio.¹⁷

¹⁴ Erdeci, Odrastanje, 212.

¹⁵ Žanko, Briga Komunističke partije i narodne vlasti za život i odgoj najmlađe generacije, BSPH 1, 38.

¹⁶ Nola, Danica, Uloga pionirske organizacije u vanškolskom odgoju, BSPH 1, 59.

¹⁷ Zaključci I. zemaljske konferencije Savjeta Saveza pionira NRH, BSPH 1, 54. Usp. Žanko, Briga Komunističke partije, BSPH 1, 21; Đilas, Problemi školstva, 13.

Međutim, na terenu nije sve bilo u čilom stanju "jer se zbog reorganizacije dogodilo, da se negdje išlo nagore, da nemamo ni onog, što smo jučer imali".¹⁸ Godine 1950. i 1951. donijele su zastoje, 1954. godina jače oživljavanje na hrvatskoj, a 1956. na jugoslavenskoj razini.¹⁹ Naime, poslije Đilasova pisma nastupila je kriza pionirske organizacije jer su stara vodstva, učitelji i omladinski predstavnici na terenu ponegdje odmah prestali s radom, a novi sustav sa savjetima Saveza pionira još nije bio izgrađen. Istodobno su druge organizacije preuzimale brigu o nekim dječjim aktivnostima pa je 1951. pokrenuta inicijativa za osnivanjem Saveza izviđača Hrvatske koji je zapravo iz dotadašnje djelatnosti pionirske organizacije preuzeo aktivnosti u prirodi.²⁰ Mnogo šire bilo je djelovanje Saveza društava Naša djeca, osnovanoga krajem 1950, koje je na sebe – uz predviđenu suradnju s vlastima i drugim masovnim organizacijama – preuzelo brigu o predškolskoj djeci, dječjim kulturnim ustanovama te materijalnim i drugim problemima djece, organizaciju proslava dječjih praznika i obrazovanje roditelja: "Radom društva djeca treba da se razvijaju i odgajaju u ljubavi prema svojoj socijalističkoj zemlji, Partiji i drugu Titu, da cijene i poštuju rad, da čuvaju narodnu imovinu, da međusobno razvijaju drugarstvo, da se razvijaju kao odlučni, borbeni, inicijativni, požrtvovni, pravični i poštenu itd."²¹ Međutim, SDND preuzeo je brigu i o Savezu pionira Hrvatske na način da je pod svoje okrilje uzeo savjete Saveza pionira. Kako su obje organizacije istodobno stasale, dijelile su niz zajedničkih problema koji su imali tri zajednička nazivnika: kadrovi, prostor i novac. Njih je pak povezivalo pomanjkanje zanimanja i neshvaćanje potrebe za dječjim organizacijama unutar Socijalističkog saveza radnog naroda, kao krovne masovne organizacije.²² Kako se rad u dječjim organizacijama podcjenjivao, česti su bili loši kadrovi i nesocijalističke pojave, ali i nestajanje entuzijazma i želje za besplatnim sudjelovanjem u društvenim akcijama.²³ Mjesna društva Naša djeca negdje su tako jače dolazila do izražaja, negdje slabije, a njihove

¹⁸ Žanko, Briga Komunističke partije, BSPH 1, 26.

¹⁹ Paravina, Emil, Savez pionira Hrvatske u uvjerima društvene brige za odgoj djece (1950–1957), BSPH 43, 1957., 4, 8, 11–12.

²⁰ Paravina, *Savez pionira Hrvatske*, BSPH 43, 10.

²¹ HDA, 1231, Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske (RK SSOH), 236, Uputstva za rad društva Naša djeca [1950?].

²² HDA, 1228, Republička konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH), Društvene organizacije i udruge građana (DOUG), 578, Zapisnik sa sastanka Komisije za društvene organizacije SSRNH, 11. svibnja 1954.

²³ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, O nekim problemima u društvenim organizacijama [17. rujna 1956.].

su pionirske i druge aktivnosti bile "često manifestacionog ili kampanjskog karaktera, od proslave do proslave".²⁴ Uslijed loše organizacije i traženja pravoga koncepta na višoj razini te uz istodobno pozivanje na važnost lokalne inicijative – pri čemu počeci primjene samoupravljanja također igraju svoju ulogu – mjesna su društva često bila "prepuštena sama sebi".²⁵ Stanje vrlo dobro oslikava izvješće iz Šibenika: "Organizacije SSRN nisu pružale pomoć društvu 'Naša djeca'. U društvima uglavnom rade prosvjetni radnici. Osjeća se odsutnost omladine koja bi mogla pružiti konkretnu pomoć društvu 'Naša djeca' i pionirskoj organizaciji. Organizacijama nije osigurana ni najnužnija financijska pomoć."²⁶ Usprkos svemu, aktivan rad Glavnog odbora SDND NRH i njegovih tijela te Savjeta Saveza pionira NRH davao je rezultate na području kadrovske jačanja, osnivanja novih mjesnih organizacija i osmišljavanju aktivnosti dviju povezanih organizacija čiji masovni status potvrđuju brojke iz 1957. kada je SDND okupljao oko 150 tisuća članova dok je dvostruko veći broj djece bio obuhvaćen Savezom pionira Hrvatske.²⁷

Na jugoslavenskoj se razini prekretnica u djelovanju pionirske organizacije dogodila 1956. kada je objavom novoga pisma završilo razdoblje krize i neizvjesnosti uvjetovanih reformom iniciranom pismom iz srpnja 1950. godine. U međuvremenu se Savez društava za staranje o djeci i omladini Jugoslavije – dio kojega je bio i hrvatski SDND koji je jačao Savez pionira – nije izjašnjavao o pionirskoj organizaciji, a tumačenja Đilasova pisma u raznim dijelovima Jugoslavije "svela su se praktički na likvidiranje pionirske organizacije".²⁸ U listopadu 1956. svim društvima za brigu o djeci, omladinskim organizacijama i školskim odborima u obliku letka poslano je pismo čiji su sadržaj 18. rujna u Beogradu na zajedničkoj sjednici razmatrali Sekretarijat Saveza društava za staranje o djeci i omladini Jugoslavije i CK Narodne omladine Jugoslavije.²⁹ Pozvali su na osnivanje pionirskih organizacija i savjeta ondje gdje ih još nije bilo, istakli da je potrebno "negovati ime pionir kao simbol etičkog deteta" te dali niz naputaka za rad: o simbolima, primanju u organizaciju, pripremi

²⁴ Koritnik, Mladen, Izvještaj o radu, V. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, BSPH 29–30, 1955., 29; HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 621, Pregled rada Saveza društava Naša djeca za sjednicu Predsjedništva Glavnog odbora SSRNH, 1956.

²⁵ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Uloga i rad Saveza društava Naša djeca, 1957.

²⁶ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 582, GO SSRNH Šibenik, Zapisnik sa sastanka Komisije za pomoć društvenim organizacijama SSRN, 16. prosinca 1954.

²⁷ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Uloga i rad Saveza društava Naša djeca, 1957.

²⁸ Paravina, *Savez pionira Hrvatske*, BSPH 43, 84.

²⁹ Isto, 88–91.

proslava, osnivanju popratnih ustanova i razvoju djelatnosti. Sve napisano neodoljivo podsjeća na dotadašnju hrvatsku praksu pa su sljedeće godine u Zagrebu teško razdoblje, koje je potrajalo od pisma do pisma, ponosno zaključili riječima: "Mi smo nastojali da tu dječju organizaciju razvijamo i onda, kad u drugim republikama tome nisu posvećivali pažnje."³⁰ Preostalo je još razriješiti neke međurepubličke prijepore poput onih o organizacijskoj strukturi i povezanosti Saveza pionira sa školom, odnosno njegovoj školskoj ili izvanškolskoj djelatnosti, pri čemu su se hrvatski predstavnici zalagali za samostalnost organizacije.³¹ U nizu su navrata u spisima i brošurama uporno isticali potrebu da Savez pionira okuplja djecu u njihovim odgojno-zabavnim izvanškolskim aktivnostima i tako utječe na kvalitetu njihova slobodnog vremena.

Unutarnje slabosti masovnih organizacija nisu jedine komplicirale stanje na terenu tijekom pedesetih, već je tome pridonosio i odnos s vjerskim zajednicama, u Hrvatskoj posebno s Katoličkom crkvom, čiji su svećenici razvijali kulturni i prosvjetni rad s djecom što je postalo posebno osjetljivo kada je zbog reforme u nekim područjima opadala aktivnost pionirske organizacije, a slobodno se vrijeme našlo na ideološkoj vjetrometini. U socijalističkim su organizacijama stoga zaključivali: "[...] osjećamo jak utjecaj klera i drugih nazadnih elemenata koji nastoje da odvlače djecu od nas, da ih odgajaju u jednom duhu koji mi ne bismo željeli [...]".³² Vlasti je smetao "reakcionarni utjecaj klera" te je nastojala "likvidirati utjecaj neprijatelja na najmlađu generaciju".³³ Prije svega tako što je nastojala "energično onemogućiti i ne dozvoliti" njoj neprihvatljive aktivnosti pa čak i organiziranjem tjelovježbe, priredbi, zborova i izleta "nedjeljom prijedodne, u doba mise".³⁴ Takvi su potezi trebali spriječiti, primjerice, da u Grubišnom Polju "koriste pionire da ministriraju popu".³⁵ Borba terminima bila je obostrana, a suparništvo se širilo na razne aktivnosti. U Ogulinu su franjevci djecu okupljali u igri loptom dok društvene organizacije nisu imale primjerenih prostora i igrališta.³⁶ Lopta

³⁰ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Uloga i rad Saveza društava Naša djeca, 1957.

³¹ Paravina, *Savez pionira Hrvatske*, BSPH 43, 86–88.

³² HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 621, Stenografski zapisnik IV. godišnje konferencije društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, 8–10. travnja 1954.

³³ Žanko, Briga Komunističke partije, BSPH 1, 23, 26, 37.

³⁴ HDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 1, Odgojna uloga prosvjetnih radnika po zadacima školstva i u radu sa omladinom [1950.].

³⁵ Isto.

³⁶ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 582, GO SSRNH Ogulin, Zapisnik sa sastanka KDO, 26. listopada 1955.

je kao magnet poslužila i u Vukovaru gdje "pop igra sa djecom nogomet i tako ih pridobiva na svoju stranu".³⁷ Ondje gdje je prostora i bilo roditelji su, primjerice, izbjegavali djecu slati u vrtić za vrijeme vjerskih blagdana.³⁸ U čakovečkom kotaru učenici su u školi dobivali "naučne pogleda na život i svijet", ali su svećenici i mnogi roditelji širili "stara shvaćanja" pa su se djeca našla u procjepu: "Vole i učitelje i roditelje, a roditelji su im ipak najdraži."³⁹ Dobra je to ilustracija borbe za moć koja se nerijetko odvijala između države i obitelji.⁴⁰ U okolici Đakova zabilježeno je da je svećenik djeci čak govorio "da ne budu u pionirskoj organizaciji, jer će ih ista odvojiti od roditelja", a vjeronauk je zakazivao u vrijeme pionirskih sastanaka.⁴¹ Agitprop je primjećivao često visoki odaziv djece na sate vjeronauka, ali i nemile situacije, kako one u kojima je polazanje vjeronauka učenike oslobađalo domaće zadaće, tako i one u kojima je učiteljica tukla djecu koja nisu išla na vjeronauk.⁴² Povrh svega, izvješćivalo se da je mnogo djece prisiljeno vjerovati u "anđele i đavle".⁴³ Međutim, nisu samo religijska vjerovanja bila problematična, već i dječja književnost koja je mogla biti "bezidejna i štetna za odgoj pionira", posebno ako se u njoj "govori o kraljevićima, vilama i vješticama a mi želimo da našu djecu odgajamo u socijalističkoj stvarnosti".⁴⁴ Mitska bića i svetačke legende za takvu su stvarnost bili znak neprihvatljive fantazije i nazadnih vjerovanja, a pionirska je organizacija morala biti u stanju ponuditi bolja izdanja i sadržaje,

³⁷ HDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 5, Podaci o radu popova i učitelja [1952.].

³⁸ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 621, Stenografski zapisnik IV. godišnje konferencije društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, 8–10. travnja 1954.

³⁹ VI. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NRH, BSPH 39, 1957., 71.

⁴⁰ O djeci rastrganoj između države i obitelji vidi Mitterauer, Michael, A History of Childhood. Research and Teaching in South East Europe, *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade – Graz, 2001., 20.

⁴¹ HDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 5, Podaci o radu popova i učitelja [1952.].

⁴² Isto.

⁴³ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Uloga i rad Saveza društava Naša djeca, 1957.

⁴⁴ HDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 9, Zapisnik sa sastanka s književnicima po pitanju dječje literature i uopće pionirske štampe, 27. svibnja 1949.; HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 621, Stenografski zapisnik IV. godišnje konferencije društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, 8–10. travnja 1954. Vidi također Vučetić, Radina, ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: 'Socialism Tailor-made for Man' or 'Child Tailor-made for Socialism', *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade – Graz, 2001., 249–263.

ne samo djeci već posredno i njihovim roditeljima kojima su se društva Naša djeca i izravno obraćalo, primjerice, putem tečajeva, predavanja i sastanaka namijenjenih “pedagoškom uzdizanju”.⁴⁵

Politička inicijacija

Upravo onako kako je kršćanstvo podijelilo djetinjstvo na nekoliko razina koje su se obredno potvrđivale stjecanjem određene religijske zrelosti,⁴⁶ industrijska su sekularizirana društva razvila svoje svjetovne rituale kao vrstu “simboličkog ponašanja koje ima za cilj da prenese društvenu poruku”.⁴⁷ Poruke su posebno važne bile u društvima čija je javnost u dvadesetome stoljeću bila opterećena političkim jednonumljem i dominantnom ideologijom te manje ili više izraženim totalitarizmom. U takvim je uvjetima nametnuti kolektivizam posezao za najmlađim naraštajima kako bi različitim oblicima izravne ili prikrivene indoktrinacije usadio vjeru u političko vodstvo, zajedničke ideje i izgradnju novoga društva. I demokratsko i nedemokratsko političko organiziranje djece obično se nastojalo prilagoditi različitim uzrastima. U jugoslavenskom je socijalizmu postati članom pionirske organizacije značilo izaći iz predškolske dobi i najranijega djetinjstva, a prerastanje iz pionira u omladinca i člana omladinske organizacije poklapalo se s izlaskom iz zaigranoga dječjeg svijeta i ulaskom u pubertetske godine. Obje su svečanosti prijema tako bile “rituali stjecanja zrelosti”.⁴⁸ Bili su to rituali prijelaza (*rites de passage*) koji su mijenjali stanje i položaj djeteta u društvenoj strukturi.⁴⁹ Tim više što nije bila riječ samo o različitim razdobljima djetinjstva, već i o preuzimanju određenih političkih uloga. Naime, prvi od dvaju obreda – svečani prijem u pionirsku organizaciju – humanističke su znanosti već opisale kao obred inicijacije kojim je završavalo razdoblje političke nevinosti i počinjalo oblikovanje socijalističkoga građanina. Djeca su tako iz stanja “političke neopredijeljenosti” prelazila u stanje “političke opredijeljenosti” te stupanjem u “kolektiv” započinjala proces svoje “ideološke i političke socijalizacije”.⁵⁰

⁴⁵ HDA, 1231, RK SSOH, 236, Uputstva za rad društva Naša djeca [1950?].

⁴⁶ Erdei, ‘The Happy Child’, 22.

⁴⁷ Malešević, Miroslava, Prijem u pionirsku organizaciju, *Emološke sveske*, 5, 1984., 73.

⁴⁸ Rihtman-Auguštin, Metamorfoza socijalističkih praznika, 28.

⁴⁹ Malešević, Prijem, 74.

⁵⁰ Erdei, Odrastanje, 205, 209; Erdei, ‘The Happy Child’, 155.

Prema dostupnim narativima, svečanost primanja u pionire – kako se taj događaj najčešće nazivao – kod jugoslavenske je djece tijekom socijalizma obično izazivala “nesvakidašnje uzbuđenje i radost”.⁵¹ No, kako je bilo u ranom socijalizmu, kako je obred političke inicijacije izgledao pedesetih godina? Učenici prvoga razreda osnovne škole vrlo su kratko bili u svom novom, ali sasvim običnom učeničkom statusu. Vrlo brzo nakon početka školske godine i privikavanja na nove obaveze, krenule su pripreme učenika za ulazak u Savez pionira, koje su završavale svečanošću prijema u danima oko 29. studenoga kada se obilježavao Dan Republike.⁵² Datum je dobro odabran jer se rođenje države – proglašenje Demokratske Federativne Jugoslavije u Jajcu 1943. te Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Beogradu 1945. – tako moglo povezati s političkom inicijacijom šestogodišnjih ili sedmogodišnjih građana. Takvo vezivanje djece je trebalo činiti posebnu čast:

Taj veliki praznik slavi i pionirska organizacija. Pioniri su upravo ti, koji će naslijediti historijske odluke 29. XI., koji će prihvariti našu društvenu stvarnost i istim zalaganjem i borbom kao i njihovi roditelji nastaviti daljnji pobjedonosni put naše zemlje. Zato je jasno, da se već u svojim mladim godinama pioniri upoznaju sa značenjem 29. XI. i da taj dan slave kao svoj praznik, kao dan, koji je i njima omogućio lijep život i sretnu budućnost.⁵³

Savjeti Saveza pionira na lokalnoj razini dobili su 1951. vrlo jasne upute za organizaciju prijema u organizaciju koje su, iako ponuđene tek kao “jedan od prijedloga”, postale općeprihvaćene i u gotovo neizmijenjenom obliku opstale do kraja osamdesetih godina.⁵⁴ Sve se događalo u školskoj ili mjesnoj dvorani, ukrašenoj parolama, slikama i zastavama, te s dovoljno prostora za sjedeća mjesta za publiku, za odvijanje programa i za nove pionire dok stoje tijekom obreda i dok sjedeći prate nastavak priredbe. Budući članovi Saveza pionira posljednji bi ušli u dvoranu te se postrojili popraćeni pljeskom gledatelja, a pionir trubač potom bi označio početak svečanosti. Pionir zastavničar unio bi zastavu pionirskog odreda, a uz zvuke pionirskoga bubnja ulazilo bi potom vodstvo odreda s predstavnikom “Partije, narodne vlasti ili Armije”. Načelnici četa ili grupa, prema nazivlju iz pedesetih, podnosili bi potom prijavak o brojnom stanju prisutnih pionira. O značaju organizacije govorili bi predstavnik Društva Naša djeca ili JNA, koji bi zatim čitao zavjet na način da

⁵¹ Erdei, Odrastanje, 205.

⁵² O školskim proslavama Dana Republike vidi Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 410–415.

⁵³ Paravina, Emil, Proslava Dana Republike u pionirskoj organizaciji, BSPH 6, 1951., 7.

⁵⁴ Isto, 28–31.

u stankama djeca ponavljaju po nekoliko riječi. Članovi Društva Naša djeca i najbolji stariji pioniri vezali bi novim članovima marame, a zvuk trube označio bi potom kraj svečanosti čiji su završni dio činile čestitke i pozdravi. Prigodni program mogao je uslijediti kasnije poslijepodne ili odmah u nastavku, čim bi novi pioniri zauzeli svoja sjedeća mjesta. Preporučivalo se nakon svega organizirati "pionirsko veselje" i "zakusku": "Slobodne pjesme, zajedničko kolo i šale neka izraze praznično raspoloženje pionira. [...] Uz nešto kolača, slatkiša, peciva i dječjeg pića, bit će najljepši završetak svečanosti, a razdragana djeca za uvijek će se sjećati ovog, za njih značajnog dana." Upečatljivost svečanosti u dječjem sjećanju više je puta ponovljena i kao da je već te 1951. rečenicama u futuru zacrtan razvoj događaja u nekoliko sljedećih desetljeća:

Stupanje u jednu organizaciju, u organizaciju kao što je naša pionirska, treba da bude velik događaj za svako dijete, a sam dan prijema mora mu ostati u trajnom sjećanju, kao dan pun velike radosti i uzbuđenja, kao nezaboravan dan. U djetetu treba razviti osjećaj da je ono od tada član velike dječje organizacije, koja ima slavnu prošlost i tradicije, organizacije koja će mu pružati mnogo zadovoljstva, ali koja će od njega tražiti određene obaveze. Riječi koje dijete tada izgovori kao svoj zavjet organizaciji, primanje crvene marame i cijeli tok svečanosti zauvijek će se urezati u sjećanje i pamćenje djeteta.⁵⁵

Potrebno je pobliže razmotriti nekoliko točaka iz svečanosti prijema: maramu i kapu kao dio odore, zavjet te ulogu vojnoga časnika. Na samom početku pedesetih pitanje pionirske odore i simbola još uvijek nije bilo jasno razriješeno. U upotrebi su bili i pionirska zastava, truba i bubanj te pozdrav "Za domovinu s Titom – naprijed!", ali još uvijek nije bilo kasnije uobičajene slike pionira u plavim hlačama ili suknji, bijeloj košulji ili bluzi te s crvenom maramom oko vrata i plavom kapom titovkom na glavi. Glavni simbol tada su pionirske marame trokutastog oblika (osnove jedan metar i visine 40 centimetara) koje su mogle biti "raznoboje, prema boji i znaku grupe".⁵⁶ Tek je Pravilnikom Saveza pionira Hrvatske iz 1952. određeno da marame moraju biti crvene.⁵⁷ Crvena boja marame potjecala je s crvene pionirske zastave, a tamo se našla kao "dio zastave Komunističke partije i zato je [zastavu] pioniri čuvaju kao najsvjetliji simbol svoje organizacije".⁵⁸ Međutim, marama, iako vrlo jednostavan pionirski simbol, na terenu je zadavala niz briga jer su je

⁵⁵ Isto, 26.

⁵⁶ I. zemaljska konferencija, BSPH 1, 12.

⁵⁷ Paravina, *Savez pionira Hrvatske*, BSPH 43, 18–19.

⁵⁸ Paravina, *Proslava Dana Republike*, BSPH 6, 16.

organizatori svečanosti prijema na vrijeme morali nabaviti i platiti. Najbolje je to bilo učiniti preko SDND koje je prodavalo pionirsku opremu i na zahtjev slalo cjenik, no zbog loše pripreme u pojedinim su odredima pioniri primani bez marame kao tada jedinoga simbola koji ih je trebao podsjećati na dani zavjet.⁵⁹ Godine 1954. tek je polovica hrvatskih pionira imala marame i kape.⁶⁰ Povrh toga, bilo i slučajeva osobnoga nemara pa je, primjerice, član omladinskoga rukovodstva u Belom Manastiru maramama ispunio sjedalo svojega motocikla, kako bi ugodnije sjedio, a sve obavio pionirskom zastavom.⁶¹ Pitanje pionirske kape bilo je još složenije. Naime, iako se tada u pravilnicima nije navodila kao dio opreme, već 1951. nalazi se u oglasu Društva Naša djeca kao predmet koji je moguće naručiti. Na fotografijama iz pedesetih javljaju se pioniri bez kape, s bijelom trorogom kapom i bijelom titovkom, a tek u drugoj polovici desetljeća može se vidjeti plava titovka koja, kao i njezine prethodnice, sprijeda ima crvenu zvijezdu petokraku, a bočno sve češće pionirsku značku na kojoj su lijevo usmjerena lica pionira i pionirke, pionirski pozdrav, grančica i zvijezda.⁶² Sudeći samo po fotografijama, može se privremeno zaključiti da je dvojstvo bijelih i plavih kapa postojalo između 1955. i 1959. ali da su pioniri primljeni prije 1955. i dalje zadržali svoje bijele kape, pod uvjetom da su ih uopće dobili.⁶³ Tek će uvođenjem crvene marame i plave kape odora pionira i pionirki u Hrvatskoj prikazivati dvije trobojnice: jugoslavensku plavo-bijelo-crvenu pomoću kape, lica i marame te hrvatsku crveno-bijelo-plavu pomoću marame, košulje i hlače.

Pionirski se zavjet tijekom postojanja organizacije nekoliko puta mijenjao ili samo dopunjavao, no njegova hrvatska inačica iz 1951. sasvim je malo prerađena u usporedbi s tekstem iz četrdesetih. Djeca su se obvezivala na učenje i vjernost domovini, na čuvanje njezine neovisnosti i skladnih međunarodnih odnosa te na vlastiti doprinos u postizanju blagostanja:

Zavjetujem se pred pionirskom zastavom i svojim drugovima pionirima, da ću učiti i raditi kao vjeran sin svoje socijalističke domovine Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

⁵⁹ Isto, 33.

⁶⁰ Koritnik, Mladen, Izvještaj o radu, IV. godišnja konferencija društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, BSPH 23, 1954., 17.

⁶¹ Paravina, Emil, O materijalno-financijskom poslovanju u Savezu pionira, BSPH 1, 43.

⁶² Vidi npr. V. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, BSPH 29–30, 1955.

⁶³ Isto; Paravina, Emil, *Pioniri zemlje naše*, Republički savjet Saveza pionira Glavnog odbora Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, Zagreb, 1962.

Zavjetujem se, da ću čuvati bratstvo i jedinstvo naših naroda, slobodu i nezavisnost naše domovine, srećene krvlju njenih najboljih sinova, i da ću sve učiniti, da moja domovina bude sretna i bogata.

Za domovinu, s Titom – naprijed!⁶⁴

To što je zavjet obično čitao vojni časnik posebno je zanimljivo u kontekstu Đilasova pisma iz 1950. u kojem se kao slabost pionirske organizacije navodi i uvođenje "pretjeranog vojničkog duha i discipline".⁶⁵ Iako je Savez pionira pedesetih prolazio kroz reformu i uvodio niz zabavno-poučnih programa, čini se da se ipak nije uspio ili htio osloboditi niza značajki koje su i dalje podsjećale na militarizaciju djetinjstva. Upravo tako mogla bi se iščitati uloga časnika u čitanju zavjeta i držanju pozdravnoga govora jer djeca su pred časnikom – koji je k tome u pedesetima još uvijek sigurno pripadao naraštaju s ratnim partizanskim iskustvom – trebala prisegnuti na vjernost domovini te u časniku vidjeti simbol sigurnosti i čuvara svojega djetinjstva, a barem dječaci i uzor u slučaju nekoga budućeg rata. Kapa nastala po uzoru na vojnu, pozdrav sa stisnutom šakom koja dotiče sljepoočnicu, ustroj sačinjen od odreda, četa, grupa i desetina, prijedlozi za oznake pojedinih pionirskih grupa pa čak i programi poput natjecanja u gađanju zračnom puškom ili izrade oružja za igru u sklopu aktivnosti "Armija u igri i radu", također nesumnjivo podsjećaju na značaj vojnoga duha u pionirskoj organizaciji, ali i u društvu koje je djecu izlagalo takvome sadržaju.⁶⁶

Državovornim i socijalističkim sadržajima izložena su bila sva djeca, bilo preko nastavnih ili izvannastavnih aktivnosti. U Savez pionira bila su učlanjena sva djeca u dobi od sedam do četrnaest godina, početkom pedesetih čak uz mjesečnu članarinu od jednog dinara, no njihovo djelovanje u pojedinim pionirskim grupama, u slobodnom vremenu, bilo je slobodno i ovisilo je o osobnim sklonostima, pa čak ni programi rada nisu bili strogo određeni "kako

⁶⁴ Paravina, *Proslava Dana Republike*, BSPH 6, 3. Vrlo je sličan tekst *Svečanog zavjeta pionira* na srpskom iz 1946., usp. Milosavljević, Olivera, Otac – genije – ljubimac. Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece, *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Biblioteka Helsinške sveske, br. 23, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006., 257.

⁶⁵ HDA, 1220, CK SKH, Agitprop, 1, CK KPJ, dopis od 8. srpnja 1950.; 5, dopis upućen CK KPJ, 8. srpnja 1950.; Pismo CK KPJ, *I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira NR Hrvatske* (BSPH 1), 1951., 7–9.

⁶⁶ Paravina, *Proslava Dana Republike*, BSPH 6, 16–17; Paravina, *Pioniri zemlje naše*, 38; Kotirnik, Mladen, prir., *Vedri pionirski sastanci XIII*, BSPH 35, 1957., 70–100.

bi se izbjegla jednoličnost, jednostranost i sprečavao rani profesionalizam”.⁶⁷ Međutim, bilo je 1955. razmišljanja i o tome da ne budu sva djeca pioniri i da dijete ne treba poistovjećivati s pioninom: “Tako ćemo jedino početi izdvajati i uzdizati lik pionira. Neka se zna: To je dijete pionir, jer pripada pionirskoj organizaciji, jer radi u njoj, zato, što se pravilno odnosi prema drugovima i starijima, zato, što se ističe i razlikuje po pozitivnim svojstvima od onog djeteta, koje nije pionir. Što ta razlika bude veća, to će pionirska organizacija više vrijediti, biti privlačnija i jača.”⁶⁸ Dvije godine kasnije tvrdilo se da pionirska organizacija može okupiti “skoro svu našu djecu”.⁶⁹ Moguće je da se pritom mislilo na djelatno članstvo i stvarno sudjelovanje u aktivnostima jer su u organizaciju doista primana sva djeca, osim ponegdje s mogućom odgodom ako određeni mjesni Savjet SPH i DND nisu bili dobro organizirani. Razlikovanje članova i nečlanova među djecom podsjećalo bi na pitanje članstva u Savezu komunista koji, za razliku od Saveza pionira ili čak Socijalističkoga saveza radnog naroda, nije trebao postati masovna organizacija. Komunisti su trebali biti “avangardna snaga” koja ni u kojem slučaju neće poprimati obilježja “superiorne, od naroda odvojene elite”.⁷⁰ Početak puta budućega komunista bila je pionirska organizacija i zato je bilo dobro izbjeći elitizam i u nju učlaniti svu djecu, a konačni cilj oblikovanja dobrog pionira bila je izgradnja temelja za stvaranje novoga socijalističkog čovjeka pa i najboljih u toj skupini – komunista.

Pionirska godina

Nova država postupno je oblikovala novi kalendar i nove rituale koji su ritmizirali život novoga čovjeka. Oblikovana je socijalistička praznična godina iz koje su neki raniji praznici nestali, vjerski su se blagdani povukli u sferu privatnosti, neki su praznici poprimili nova značenja, a pridodan im je i niz novih: “Većina jugoslavenskih državnih praznika doista je imala pretenziju da tradicionalno obilježi važne historijske događaje, naročito one partizanskoga rata i ‘socijalističke revolucije’.”⁷¹ Tijekom pedesetih ustaljen je kalendar koji

⁶⁷ I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira NR Hrvatske, BSPH 1, 11.

⁶⁸ Paravina, Emil, Savez pionira na novom stupnju razvika, *V. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske*, BSPH 29–30, 1955., 70.

⁶⁹ Paravina, Emil, Savez pionira i neposredni zadaci, *VI. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NRH*, BSPH 39, 1957., 47.

⁷⁰ *Program SKJ*, 217, 221.

⁷¹ Rihtman-Augustin, *Metamorfoza socijalističkih praznika*, 22.

su činili neradni praznični dani – Nova godina (1. i 2. siječnja), Praznik rada (1. svibnja), Dan borca (4. srpnja), Dan Republike (29. i 30. studenog) te na republičkoj razini Dan ustanka naroda Hrvatske (27. srpnja) – ali i niz drugih važnih datuma poput Dana žena (8. ožujka), Dana mladosti (25. svibnja), Dana Armije (22. prosinca) i Dana dječje radosti (31. prosinca). Njihove proslave bile su “djelotvoran način usađivanja novih normi i vrijednosti” imale su izraženu spoznajnu funkciju jer “praznik čini razumljivim društvo i društvene odnose, služi organizaciji znanja o prošlosti i sadašnjosti i uvećava sposobnost zamišljanja budućnosti”.⁷² Praznici su stoga bili idealna prilika za ostvarivanje zaključaka i smjernica Saveza društava Naša djeca u čijem je radu trebalo “stvarati određene tradicije” te nastojati da se programi ponavljaju “određenog dana i mjeseca svake godine, te da to postane tradicija i nov običaj, koji se redovno očekuje”.⁷³

Praznici su se obilježavali i u školi pri čemu su u prigodnim programima, priredbama i natjecanjima do izražaja dolazile kreativne sposobnosti te tjelesna sprema učenika i nastavnika.⁷⁴ Pritom su bolje prolazili oni datumi koji nisu padali u vrijeme školskih praznika dok je srpanjske dane saveznog i republičkog ustanka školski kalendar zaobilazio. Međutim, kako je u Hrvatskoj cilj bio da pionirska organizacija bude izvanškolska, ona je u svojim priručnicima predviđala obilježavanje svih praznika. Zanimljiv se ritam pionirske godine može pratiti iz tematike dječjih pjesama predviđenih za događanja u pojedinim mjesecima.⁷⁵ U siječnju i veljači, kada uopće nema važnih državnih datuma, pozornost se obraćala zimskim radostima i pjesmama o “zimi, sanjkanju, grudanju, snješku i sl.”. Zbog Dana žena, u predškolskim i školskim ustanovama obično nazivanoga Majčinih danom, ožujak je bio namijenjen sadržajima posvećenim majkama. U travnju se pjevalo isključivo prirodi, proljeću i izletima čime se obogaćivao program manifestacije Pozdrav proljeću, no zato je svibanj zbog Praznika rada i Dana mladosti bio iznimno nabijen političkim manifestacijama i pjesmama o “Prvom maju, radnicima, o Titu, slobodi, o pionirskoj štafeti”. Zatišje je nastupalo sljedećega mjeseca kada su tema bili ljeto, more, izleti, pohodi i logorovanja. Bila je to najava školskih

⁷² Sklevicky, Lydia, Nova nova godina. Od ‘mladog ljeta’ k ‘političkom ritualu’, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., 185–186.

⁷³ III. godišnja konferencija društava Naša djeca NR Hrvatske, BSPH 18, 1953., 105; HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Mladen Koritnik, Izvještaj o radu Saveza društava Naša djeca između VI. i VII. godišnje konferencije, 1956–1957.

⁷⁴ Vidi Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 383–433, 449–471.

⁷⁵ Tomerlin, Vladimir, prir., Zapjevajmo pioniri. Pionirske, partizanske i narodne pjesme, BSPH 33, 1956., 12.

praznika i pomalo nerazrađenoga programa za ljetne mjesece koji je za srpanj zbog državnih praznika predviđao tek "koju borbenu i partizansku pjesmu", a u kolovozu samo "razne dječje pjesme". Glavni rujanski događaji bili su početak školske godine i jeseni s prigodnim stihovima "o školi, o početku jeseni, i plodovima i sl.", dok su zbog Dječjega tjedna i Međunarodnoga dana djeteta za listopad bile predviđene "dječje pjesme iz raznih krajeva svijeta". Uz svibanj, zbog Dana Republike i primanja u Savez pionira mjesec najviše zasićen političkim značenjem bio je studeni s predloženim temama "o Republici, slobodi, o pionirima, pionirskoj marami" i izvođenjem partizanskih borbenih i masovnih pjesama. Dvojak je bio sadržaj za posljednji mjesec u godini: pjevalo se Armiji, ali su u središtu pozornosti ipak bili Djed Mraz i Dan dječje radosti. Mali pjevači, članovi zborova i tamburaši glazbenim su programom učvršćivali svijest o svojem mjestu u zajednici: "Učenje borbenih i rodoljubivih pjesama utječe na jačanje patriotskih čuvstava, pogotovo ako se uzme u obzir, da će se takve popijevke pjevati i prigodom svečanih priredaba, o nacionalnim praznicima i historijskim spomendanima. Sve ovo daje svoj doprinos razvijanju moralnih osobina djece, stvaranju lika kasnijeg svjesnog i poštovnog člana narodne zajednice."⁷⁶

Prigodni program nije činilo samo pjevanje jer su se po istom modelu i s istom tematikom nizale recitacije, igrokazi, predstave i drugi sadržaji: "Mnoga društva svake godine organiziraju dječja korza i parade, dječje sajmove, dječje maskerade, čajanke s vedrim sadržajem, razne priredbe, izložbe i slično."⁷⁷ Pod okriljem SDND bilo je tu sajмова i turnira, festivala i smotri pionira zadrugara, mnoštvo prilika za pokazivanje dječjih, kulturno-umjetničkih, tehničkih i sportskih dostignuća. Priređivane su čak i čajanke, lutrije, zakuske i ples jer i oni imaju "čar za djecu, stvaraju vedrinu i prijatno raspoloženje".⁷⁸ Zabave je moglo biti i u mliječnim kuhinjama i restoranima. Pokladna veljača bila je vrijeme za pomalo sumnjiv krabuljni ples jer ponegdje je bilo "nerazumijevanja i za tu vrstu dječjih svečanosti i pogrešnih stanovišta i sa strane nekih političkih rukovodstava".⁷⁹ Gdje god je to bilo moguće, takve su se priredbe održavale u pionirskim domovima, posebnim zgradama namijenjenima pionirskim aktivnostima, kojima je upravljalo Društvo Naša djeca. Godine 1955. u Hrvatskoj je bilo 15 pionirskih domova, među kojima

⁷⁶ Špoljar, Zlatko, *prir., Rad pionirskih tamburaških zborova I*, BSPH 19, 1953., 6.

⁷⁷ HIDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Uloga i rad Saveza društava Naša djeca, 1957.

⁷⁸ HIDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Mladen Koritnik, Izvješčaj o radu Saveza društava Naša djeca između VI. i VII. godišnje konferencije, 1956–1957.

⁷⁹ Isto.

je najbolji bio onaj u Rijeci, ali aktivnosti su se diljem republike odvijale i u 186 pionirskih soba.⁸⁰ Sljedeće je godine pohvalu dobio Pionirski dom u Puli gdje su uspjeli organizirati razne sekcije te otvoriti dječju knjižnicu i čitaonicu.⁸¹ U domovima i drugdje održavale su se radionice i tečajevi za omladinu koji su kao pionirski rukovodioci radili s djecom u pionirskoj organizaciji, ali domovi su bili i prostor za kazališta lutaka i mala pionirska kazališta. Posebno je zapaženo bilo otvaranje cijeloga Pionirskoga grada u Zagrebu 1950, u kojem su najbolji učenici iz cijele Hrvatske jedno polugodište nastavu polazili u najboljim uvjetima i s učiteljima koji su primjenjivali eksperimentalne metode poučavanja.⁸² Pionirski grad bio je cilj brojnih izleta i posjeta, no bilo je i drugih izletišta, a dječja odmarališta na jadranskoj obali bila su određena tijekom ljetnih mjeseci. Boravak u prirodi bio je razlog za organiziranje pionirskih pohoda i logorovanja, brojna nova dječja igrališta bila su mjesto igre i sportskih susreta, a sve je to pridonosilo zdravom razvoju djeteta: "Zdravo i očvrslu dijete je, osim toga, vedro i poletno, orno za šalu, zabavu, smijeh, raspoloženo je i unosi optimizam u svoj život i rad."⁸³

Izdanja Biblioteke Saveza pionira Hrvatske od 1951. bila su puna ovakvih savjeta i izvor nadahnuća za organizatore dječjih aktivnosti, pionirske voditelje i članove savjeta Saveza pionira. Djeci su pak namijenjeni bili zabavni i poučni časopisi, ponajviše *Pionir* i *Radost*, koji su objavljivali radove odraslih autora, ali i dječje literarne i likovne uratke. Kada je riječ o Biblioteci SPH, izvješća su 1954. govorila o nakladi od 3.000 primjeraka po izdanju te zaključivala da "nema kotara ni grada u našoj Republici, koji uopće ne prima tu biblioteku".⁸⁴ Do tada je SDND NRH kao izdavač već objavio dvadesetak naslova, a do zaključenja serije 1961. njihov se broj popeo do pedeset i jedan, što je u tadašnjim uvjetima bio pravi izdavački pothvat čiji su veći dio kao urednici, priređivači i autori iznijeli Mladen Koritnik, Emil Paravina i Zlatko Špoljar. Pored deset svezaka koji su vrlo službeno obrađivali godišnje konferencije republičkoga Savjeta Saveza pionira i SDND, na drugoj je strani spektra bilo čak 16 knjiga pod naslovom *Vedri pionirski sastanci* koje su donosile prijedloge

⁸⁰ Koritnik, Mladen, Izvještaj o radu, V. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, BSPH 29–30, 1955., 19.

⁸¹ HDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 578, Mladen Koritnik, Izvještaj o radu Saveza društava Naša djeca između VI. i VII. godišnje konferencije, 1956–1957.

⁸² Paravina, *Pioniri zemlje naše*, 60–61.

⁸³ Paravina, Emil, Na pohod! Upute za organiziranje pionirskih pohoda, BSPH 51, 1961., 15.

⁸⁴ Koritnik, Mladen, Izvještaj o radu, IV. godišnja konferencija društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, BSPH 23, 1954., 27.

za trenutke namijenjene igri i dokolici. Kulturno-umjetničke sadržaje preko tekstova, notnih zapisa, savjeta i naputaka obrađivala su četiri sveska naslova *Rad pionirskih tamburaških zborova*, tri sveska naslovljena *Rad pionirskih glumačkih grupa: Igrokazi* te još četiri izdanja dramskog i glazbenog sadržaja. Tehnikom se bavio svezak *Rad pionirskih grupa vazduhoplovaca*, sportom knjiga *Pionirske fiskulturne igre*, a tri su sveska obrađivala izlete, logorovanja i pohode. Povijesnu su perspektivu u biblioteku donijela četiri naslova posvećena pionirskoj organizaciji tijekom Drugoga svjetskog rata, u razdoblju do 1950. te do 1957. godine. Naposljetku, već 1951. objavljene su četiri knjige koje su svojim uputama i ponuđenim sadržajima na najizravniji način stvarale nove tradicije: *Kako ćemo organizirati Pozdrav proljeću*, *Kako da pioniri proslave Titov rođendan*, *Proslava Dana Republike u pionirskoj organizaciji* te *Dan dječje radosti*. Bila su to četiri kamena temeljca pionirske godine. Dan Republike bio je državni praznik bez premca i početak pionirskoga razdoblja u svačijemu djetinjstvu, a Tito je po svojem političkom značaju i kultu bio dužnosnik bez premca – njemu su baš hrvatski pioniri od 1953. nosili Pionirsku štafetu i to nastavili činiti i nakon što se Titov rođendan 1957. preobrazio u Dan mladosti. Manifestacija Pozdrav proljeću vremenski se poklopila s iz javnosti iščezlim Uskrsom, a od 1949. Dan dječje radosti je s Djedom Mrazem i darovima preuzimao ulogu Božića i pridonosio resemantizaciji Nove godine.⁸⁵ Pioniri su tako godinu završavali s jednim ili dva dara – božićnim i novogodišnjim – već ovisno o ideološkoj usmjerenosti svojih najbližih.

Teret nove tradicije

Baš kao što su bile formativno desetljeće za socijalističko društvo, pedesete su bile jednako značajne za oblikovanje socijalističkoga djetinjstva. Usprkos dvojbama i prijemcima, pomanjkanju zanimanja, kampanjskom radu, nestručnom osoblju, nedostatku prostora i nedovoljnom financiranju Savez društava Naša djeca je sa Savezom pionira NR Hrvatske uspio razviti bogatu djelatnost čiji su mnogi sadržaji preživjeli pedesete i postali dijelom novonastale tradicije. Osjetljiva kombinacija slabijega nacionalnog, hrvatskog i jačega nadnacionalnog, jugoslavenskog domoljublja te sveprisutne socijalističke ideologije, ali i namjera da svaka aktivnost ima svoju odgojnu i zabavnu vrijednost, smjestila je pionirsku organizaciju na vrlo sklisko tlo, tim više što je na saveznoj razini sve bilo popraćeno višegodišnjim nesnalaženjem

⁸⁵ O Danu dječje radosti vidi Sklevicky, Lydia, Nova nova godina. Od 'mladog ljeta' k 'političkom ritualu', *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., 175–188.

glede opstanka i položaja Saveza pionira. Uzmemo li se u obzir osnovna načela pionirske organizacije te promicani lik idealnoga pionira, učenika i djeteta, primijetiti se može niz općeljudskih vrijednosti o poštenju, skromnosti, marljivosti, vjernosti, i iskrenosti, no i onih koje također mogu biti na cijeni u svakom drugom kontekstu, poput ljubavi prema domovini, njezinoj slobodi i političkim vrijednostima, ali su u ovome slučaju podrazumijevale Jugoslaviju, socijalizam i Tita. Stoga se upravo u ovoj konkretnoj situaciji valja zapitati o teretu, nadzoru i kalupu, trima utezima koji su mogli imati svoju odgojnu ulogu, ali su teško mogli biti učinjeni posebno zabavnima.

Ustrajnost na putu zacrtanom Narodnooslobodilačkom borbom i označenom krvlju poginulih za bolje sutra mogao je biti pretežak teret na dječjim plećima. Djeca su pionirima postajala na dan koji im je, kako je već rečeno, omogućio "lijep život i sretnu budućnost".⁸⁶ Upravo onakav život kakav su stariji naraštaji nekada mogli samo sanjati, a potom su stvorili uvjete u kojima su svojem potomstvu omogućavali djetinjstvo kakvo sami nisu nikada imali.⁸⁷ Bio je to opći trend europskoga poratnog Zlatnog doba, nikakva jugoslavenska posebnost. Međutim, pioniri su se u poratnoj Hrvatskoj visokim dužnosnicima zahvaljivali na svemu što je učinjeno za djecu: "Mi smo uvjereni da je sve što god radite za naše dobro i za naše sretnije djetinjstvo. Mi Vam dajemo našu pionirsku riječ da ćemo našim učenjem, radom i drugim dokazati našu zahvalnost za Vaš predani rad."⁸⁸ Nije važno jesu li to bile tuđe i za posebnu priliku naučene riječi jer posrijedi je javna uloga pionira koju oni ionako nisu sami stvarali. Od njih se očekivalo da izrastu u "svestrano razvijene ljude, sposobne da savladaju sve poteškoće i da smjelo nastave započeto djelo starijih – djelo izgradnje socijalizma".⁸⁹ Štoviše, pionirska organizacija morala je svakome pioniru omogućiti da spozna "kome duguje za svoje sretno i vedro djetinjstvo, za svoj svestrani i kulturni razvitak".⁹⁰ Na tome je putu spoznaje glavni zadatak svakoga pionira bio da dobro uči i da brine samo o učenju, a to je motiv koji se neprestano ponavljao još od Lenjina preko Tita pa do niza nižih dužnosnika.⁹¹ Učenje i poučavanje moglo se programirati nastavnim procesom, no izvanškolske su aktivnosti zauzimale slobodno vrijeme pa ni

⁸⁶ Paravina, *Proslava Dana Republike*, BSPH 6, 7.

⁸⁷ Usp. Erdei, 'The Happy Child', 160.

⁸⁸ HIDA, 1228, RK SSRNH, DOUG, 621, Stenografski zapisnik IV. godišnje konferencije društava Naša djeca u NR Hrvatskoj, 8–10. travnja 1954.

⁸⁹ Nola, Uloga pionirske organizacije, 57.

⁹⁰ Isto, 72.

⁹¹ Paravina, *Savez pionira Hrvatske*, BSPH 43, 110. Usp. Milosavljević, 258.

ono nije smjelo biti ostavljeno bez sadržaja, kao ni u drugim sličnim prilikama do tada u kojima se nadzorom slobodnoga vremena odraslih i djece u nizu zemalja nastojao postići određeni odgojni ili idejni učinak. Na stranu državni praznici i štafete, pedesetih je godina Savez pionira doista osmislio niz poučno-zabavnih programa i mnogi među njima nisu odisali socijalizmom, osim što je socijalistički bio poriv koji ih je stvorio, poriv koji je šireći ideju modernizacije tisućama učenika, posebno onima u manjim mjestima i slabije obrazovanim sredinama, omogućio bavljenje umjetnošću, tehnikom i sportom, sadržajima za koje tada izvan Saveza pionira i Društva Naša djeca nisu postojali uvjeti.

Možda se nove aktivnosti Saveza pionira doista mogu iščitati kao “neizravniji, neslužben i zavodljiv, čak i bezazlen, no jednako učinkovit pristup”, moguće čak i kao “suptilan oblik represije”.⁹² Moguće se zapitati i je li ostvarena prvotna namjera o izbjegavanju ukalupljenosti i jednake podšišanosti ili su neke nove frizure ipak bile propisane. Međutim, na umu pritom treba imati konkretno vrijeme i prostor, hladnoratovski kontekst, razvijenost društva i unutarjugoslavensku složenost. U takvim su okolnostima pioniri kroz zabavu i učenje vraćali nametnute im dugove – dug domovini i dug prethodnoj generaciji – te se spremali postati socijalističkim građanima i nositeljima budućnosti. Sami po sebi taj politički teret vjerojatno nisu osjećali, osim kada bi im ga takvim prikazali stariji koji su im ga i nametnuli. Čini se da su uspjehu svojevrjne opasne zavodljivosti političkoga sustava svoj značajan doprinos dali baš Hrvati i Slovenci spašavajući Savez pionira Jugoslavije od ukidanja i stvaranjem tradicije koja će potom postati općejugoslavenska.

Bibliografija

IZVORI

Hrvatski državni arhiv, fond 1228, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (Društvene organizacije i udruge građana)

Hrvatski državni arhiv, fond 1231, Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske

⁹² Erdei, ‘The Happy Child’, 157, 169.

Hrvatski državni arhiv, fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (Agitprop)

Biblioteka Saveza pionira Narodne Republike Hrvatske, 51 svezak, Savez društava Naša djeca Narodne Republike Hrvatske, Zagreb, 1951–1961.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965.

Dilas, Milovan, Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji (Referat na III plenumu CK KPJ), *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 7–32

Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 1–6.

Paravina, Emil, *Pioniri zemlje naše*, Republički savjet Saveza pionira Glavnog odbora Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, Zagreb, 1962.

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

Erdei, Ildiko, 'The Happy Child' as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ur. John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest – London, 2004., 154–179.

Erdei, Ildiko, Odrastanje u poznom socijalizmu – od 'pionira malenih' do 'vojske potrošača', *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 205–240.

Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.

Malešević, Miroslava, Prijem u pionirsku organizaciju, *Etnološke sveske*, 5, 1984., 73–82.

Milosavljević, Olivera, Otac – genije – ljubimac. Kult vladara – najtrajniiji obrazac vaspitavanja dece, *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Biblioteka Helsinške sveske, br. 23, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006., 188–291.

Mitterauer, Michael, A History of Childhood. Research and Teaching in South East Europe, *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade – Graz, 2001., 13–29.

- Rihtman-Auguštin, Dunja, Metamorfoza socijalističkih praznika, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21–32.
- Sklevicky, Lydia, Nova nova godina. Od 'mladog ljeta' k 'političkom ritualu', *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., 175–188.
- Spohnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- Vučetić, Radina, ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: 'Socialism Tailor-made for Man' or 'Child Tailor-made for Socialism', *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgrade – Graz, 2001., 249–263.

Children of the Socialist Homeland. Creation of the Pioneer Tradition in Croatia in the 1950's

Summary

The Pioneer Alliance of Yugoslavia was one of the mass socialist organisations with its origins in World War II and the National Liberation Movement. It was founded in 1942 in Bihać, Bosnia and Herzegovina, at the 1st Congress of the United Alliance of Anti-Fascist Youth of Yugoslavia. Throughout the socialist period all children aged from six/seven to thirteen/fourteen were members of the organisation through sections in elementary schools, and participated in various cultural and leisure activities, as well as in the celebrations of state holidays and anniversaries. They were easily recognised thanks to their pioneer caps and scarves and blue-white clothes, which were worn on official occasions. The turning point in the development of the Pioneer Alliance was marked by a letter sent from the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia in 1950, in the era of de-sovietization and political reforms. The letter listed the good sides of the previous period, but stressed that the Alliance provided "insufficient play, amusement and everyday children's joy", and suffered from political harshness and "military spirit". In Croatia the changes resulted in the creation of a network of Pioneer Alliance Councils, which were a part of the Alliance of Our Children Associations, and they

had the goal of gathering experts to work with children in inventing new educational and entertainment activities. However, the Pioneer Alliance still kept its role in developing patriotism and faith in socialism. The connection of the Republic Day with the pioneer inception was a clear sign of the initiation of the youngest population in the socialist society. The position of the Pioneer Alliance in the early phase of the self-management socialism, the issue of its survival, the ritual of political initiation of the new socialist men and women, the activities of the Alliance and the level of ideologization of children's leisure time are documented in the archival records of Croatian political and social mass organisations, as well as in the publications of the Pioneer Alliance of Croatia from the 1950s.

Andrea Matošević

Politika rada Pokreta za visoku produktivnost

Kada je u nedjelju 30. listopada 1949. u velikoj dvorani Radničkog doma u Zagrebu održano prvo savjetovanje boraca za višu (ili visoku) produktivnost rada na kojem su govorili istaknuti radnici, udarnici prvog petogodišnjeg plana, započetog gotovo dvije i pol godine ranije – Anton Bičić, Sonja Erbežnik, Franjo Sajbert, Barica Šćulac, Vlado Nazlić i ostali, mnogi su se među njima, pored izvještaja o radnim uspjesima, žustrom retorikom osvrnuli i na ondašnje političke događaje.¹ Dapače, njihova trudbenička retorika zagovarala je neodjeljivost rada i političkih događaja koji su zadesili Jugoslaviju – Rezolucija Informbiroa te udaljavanje SSSR-a i zemalja narodne demokracije nakon 1948. godine podrazumijevali su oslanjanje na vlastite proizvodne kapacitete.² Bara Šćulac, tkalja-omladinka iz tvornice Kordun tako je “povećanjem produktivnosti svog rada odgovarala na klevete iz SSSR-a. Za 45% povišala je proizvodnju svojeg stroja. Mijenjanje čunka od prosječno šest sekundi smanjila je na 1,8 sekundi i time oborila rekord najbolje tkalje u Sovjetskom Savezu, koja čunak mijenja za 2,5 sekunde”, dok traktorist Franjo Sajbert, pored isticanja da je petogodišnji plan ispunio za dvije godine, devet mjeseci i sedamnaest dana, dodaje u politički zaoštrenijem tonu: “Drugovi i drugarice, svijestan sam za što radim i kako treba da odgovorim svim kleveticima naše socijalističke domovine, pa obećavam ovdije vama, kao što sam u svom brzozjavu obećao i drugu Titu, da ću do konca 1951. izvršiti još jedan Petogodišnji plan”.³ Iako niti Franjo Sajbert niti Barica Šćulac nisu bili inicijatori Pokreta za višu produktivnost rada, već taj primat ima rudar Alija Širotanović, kopač iz srednjobosanskih ugljenokopa Breza, koji je 24. srpnja 1949. za 50 tona premašio rekord tada već proslavljenog sovjetskog kopača iz Donjecka Alekseja Stahanova od 102 tone iskopanog ugljena, značaj

¹ Savjetovanje boraca za višu produktivnost rada. Govorili su najbolji, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 5. studeni 1949., 12-13.

² Anić, Tomislav, Junakinje i junaci rada, *Refleksije vremena 1945.-1955.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 40-58.

³ *Ilustrirani vjesnik*, isto.

njihovih govora je višestruk.⁴ Pored već istaknute činjenice da su sukladno onodobnoj politici svoj rad razumijevali "političkom akcijom", pokazuju da je pokret iniciran duboko pod zemljinom korom dobio i svoje nadzemne inačice u velikom dijelu lake i teške industrije. Također, s druge strane držimo važnom i samu činjenicu da su industrijski manualni i ruralni radnici poput traktorista⁵ držali govore o svojim iskustvima rada, a gdje su prikazani i rame uz rame s inženjerima te su s njima elaborirali planove za daljnju proizvodnju,⁶ a najistaknutije pojedince primio je i Josip Broz Tito te s njima "u prisnom i ugodnom razgovoru proveo preko pet sati".⁷ Stoga možemo zaključiti da je samom sukusu udarničkog pokreta, a naknadno i Pokretu za višu produktivnost rada, reakciji na tešku političku situaciju, svojstvena de-hijerarhizacija klasične industrijske strukture bazirane na dihotomiji inženjer-radnik. Oslobođeni rad, kakvim se od 1949. naziva Pokret za visoku produktivnost, od tog trenutka bit će u pojedinim republikama Jugoslavije

⁴ O poznatim udarnicima, odnosno boricima za višu produktivnost rada snimljen je i dokumentarni film – Filmski pregled, kojim se prikazuje sijaset njihovih uspjeha u različitim proizvodnim granama – od rudarstva i metalurgije do drvne i tkalačke industrije. Usp. Bauer, Branko, *Filmski pregled broj 5. Borci za višu produktivnost rada*, Jadran film, Zagreb, 1950.

⁵ To je i jedna od značajki sovjetskog ruralnog stahanovizma. No, dok su najistaknutiji sovjetski industrijski i ruralni stahanovisti bili nagrađivani te su iskusili draži socijalnog rasta, retribucija domaćih udarnika i junaka rada u odnosu na sovjetske kolege zaustavila se prvenstveno na simboličkoj razini – poštovanju, moralnoj superiornosti i odlikovanjima. Prema Branku Horvaru, to ipak "povećava njihov prestiž, njihov društveni utjecaj i nerijetko, iako neizravno, i njihovo materijalno blagostanje". Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1983., 437. / U neke od najistaknutijih primjera nagrađivanja sovjetskih trudbenika ulaze i ruralne radnice Marija Demčenko, koja je, primjerice, 1937. postala zastupnica u Vijeću naroda Vrhovnog sovjeta, Mamlakat Nahangova, koja je prilikom posjete Moskvi upoznala Nikolaja Ostrovskeg, autora romana *Kako se kalio čelik*, ali i Alekseja Stahanova koji nakon postignutog uspjeha više nije kopao ugljen već je prešao u upraviteljske strukture, te Paša Angelina po kojoj je nazvana ulica u gradu Staljino (Donjeck) kao i brod koji je plovio moskovskim kanalom. Nagrađivanje radnica moralo je biti "druga strana emancipacije ruralne žene". Oja, Matt F., *From Krestianka to Udarnitsa. Rural Women and the Vydvizhenie Campaign, 1933-1941*, The Carl Beck Papers, Pittsburgh, 1996. Više o nagrađivanju sovjetskih stahanovaca u Siegelbaum, Lewis. H., *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988., 210-247; Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 2000., 89-109.

⁶ Usp. Markuš, Zoran, *100 dana u Brezi*, Zvezda film, Beograd, 1949. Tekstovi su u tisku nerijetko bili slično intonirani, primjerice: U borbi za plan. Veliki doprinos tehničke inteligencije socijalističkoj izgradnji, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 10. studeni 1949., 6-7.

⁷ Razgovor Maršala Tita s najboljim rudarima Jugoslavije, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 15. rujna 1949., 1.

Savjetovanje boraca za višu produktivnost rada. Govorili su najbolji
Ilustrirani vjesnik 1949.

ono što je stahanovizam bio za udarništvo u Sovjetskom Savezu, njegova “nadograđena” i poboljšana varijanta koja je, gledano s tehničke strane, od sada nužno uključivala osmišljavanje sistema proizvodnje “odozdo”, kao i, barem u službene svrhe, kratku ali intenzivnu masmedijalizaciju najzaslužnijih radnika. Iako je eksplicitna poruka Sirotanovićeve uspjeha bila privredna “te njegov primjer danas slijede tisuće radnika u rudnicima i tvornicama širom zemlje”,⁸ ona implicitna, politička, de-staljinizirajuća, u doba nakon 1948. i Rezolucije Informbiroa, nužno je morala doći u prvi plan. Odabrani među mnogima, prethodno citirani dijelovi govora Franje Sajberta i Barice Šćulac dodatno govore u prilog takvom višeznačju rada tijekom politički uzavrelog perioda.

Radna takmičenja

Iako su promjene započete 1948. bile deklarativno i praktično udaljavanje od Sovjetskog Saveza, dobar dio procesa koji su uslijedili bili su “predstavljeni kao povratak izvornome marksizmu i lenjinizmu što je uključivalo koncept

⁸ Portret Alije Sirotanovića, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 29. listopada 1949. naslovnica.

odumiranja države i uvođenje samoupravljanja”.⁹ No, prije no što će Narodna skupština FNRJ 27. lipnja 1950. donijeti Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva¹⁰ pod parolom *Tvornice radnicima!*, važan će se Lenjinov teorijski koncept ne samo zadržati, već i intenzivirati u periodu koji dijeli inicijalni trenutak domaćeg socijalizma izražen, naknadno i dodatno, monumentaliziranim Titovim “negativnim uzvikom” Staljinu od prelaska na samoupravljanje tvornicama. Lenjin je, kao i naknadno Staljin pod čijim se patronatom “rasplamsao stahanovizam”,¹¹ bio izraziti zagovaratelj socijalističkih takmičenja koja su se u privrednom tkivu jugoslavenskih republika zadržale ipak nešto duže no naklonost Staljinu i Sovjetima. Naime, socijalistička takmičenja morala su biti organizirana “odozdo”, kao izraz dominacije prakse nad “sramotnom, ‘sakatom’ intelektualnom nesposobnošću provedbe u život savjeta i uputstva”.¹² Prelazak s riječi na djela, pomicanje klatna s “intelektualca” na “manualca” moralo je biti ostvareno tako da “svaka tvornica, svako selo, svaka potrošačka zadruga, svaki komitet za snabdijevanje – istupi, takmičeći se jedna s drugom, kao praktičan organizator evidencije i kontrole nad radom i raspodjelom proizvoda”.¹³ Svojevrсна dominacija manualnog rada nauštrb misaonog¹⁴ u jugoslavenskoj je udarničkoj praksi ublažena

⁹ Duda, Igor, Uhodavanje socijalizma. Hrvatska u desetljeću poslije 1945. godine. *Refleksije vremena 1945.-1955.* Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2013., 10-40.

¹⁰ Holjevac Turković, Ana, Društveno-gospodarske reforme 1950-1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske, *Arhivski vjesnik*, 46, 2004., 132.

¹¹ Usp. Staljin, Josif, *Govor na prvom svesaveznom savetovanju stahanovaca – 17. novembra 1935. godine*, Kultura, Biblioteka Marksizma-Leninizma, Beograd-Zagreb, 1946.

¹² Lenjin, Vladimir Iljič i Josif Visarionovič Staljin, *O socijalističkom takmičenju*, Kultura, Biblioteka Marksizma-Leninizma, Beograd-Zagreb, 1946.

¹³ Isto.

¹⁴ Na tragu takvog stava naglašavanja radne prakse, a inferiorizacije ne toliko “intelektu” i misaonog procesa koliko grupe koja često na njega drži isključivi monopol, bio je i dio kazivanja jednog od rudara-udarnika s kojim smo razgovarali: “I vajka kada smo delali va minjere i kad sam betonirao doli, morali smo montirat struju morali smo montirat sve i to je bila odgovornost velika, su bili inženjeri unutra – ali nula! Ča mu rabi da je fini fakultet ako ni radi, ako nema praksu. On zna lajat teoriju, ali treba znat tamo stavit A, B i C!” (Intervju C. B.). O širem poimanju prakse i iskustva vezanim uz proizvodni milje naspram obrazovnih institucija razumijevanih nosiocima pasivnosti i nečinjenja više u Willis, Paul, *Learning to Labor. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Columbia University Press, New York, 1981. te nešto recentnija publikacija Dolby, Nadine i dr., *Learning to Labor in New Times*, RoutledgeFalmer, London & New York, 2004.

stavljanjem akcenta na racionalizatore i novatore, napose nakon 1948.¹⁵ Analiza tekstova onodobnih tvorničkih publikacija upućuje na zaključak da je polje jugoslavenske, posljedično i republičke privrede, bilo veliko natjecalište. *Hidrogradnja – list graditelja hidrocentrala na Neretvi i Rami* izvještavao je 1. svibnja 1950. da se u njihovom “poduzeću takmiči 166 brigada”¹⁶ te da radnici Elektrosonde, gdje su zaposleni trudbenici iz svih jugoslavenskih republika, postižu zaista pohvalne rezultate poput druga “Kazimira Tramišaka koji dnevni plan bušenja u ‘gabru’ (vrsta granita) od 1,70 m na brigadu, izvršava za 296%, Mile Stojkovskog za 285%, Antuna Levačića 224%. Tu valja naglasiti da je ovakvo veliko premašivanje dnevne norme bilo moguće samo zato što konstantno postoji brigadni sistem rada [...] koje se međusobno takmiče”.¹⁷ *Glas rudara – organ podružnice sindikata rudara bazena Kreka* izvještavao je 1949. godine o “novembarskom takmičenju u kojem je veliki broj brigada premašivao svoje dnevne zadatke [...]. Takmičenje se još više rasplamsalo kada je u rudnik došao proslavljeni banovički rudar Abdurahman Babajić”.¹⁸ No, pored konstantnih uspjeha rudara Raše i Labina, pilane u Klani koja svoj plan premašuje 25,29 posto, tvornice konzervirane ribe Kvarnero koja je prebacila plan za 20 posto zahvaljujući radnim takmičenjima, *Glas Istre* je već nekoliko godina unatrag izvještavao i o

[...] poduzećima gdje se uspjesi nisu nikako pokazali. Osim tvornice konzervirane ribe u Iki i Raši, nijedno naše poduzeće nije organiziralo radne takmičarske grupe za međusobno takmičenje, niti je organiziralo preuzimanje individualnih obaveza. Naša sindikalna rukovodstva nisu pravilno shvatila

¹⁵ Iako je kategorija novatora i racionalizatora prisutna i ranije, pravni akt *Zakon o pronalascima i tehničkim usavršenjima* kojim je definiran i uređen njihov status stupio je na snagu 15. prosinca 1948. Novatorstvo je bilo tehničko unaprjeđenje što je značilo novu primjenu poznatih metoda i pronalazaka u tehnološkom procesu kao racionalnije rješenje nekog problema dok je racionalizacija značila usavršavanje ili poboljšanje procesa proizvodnje racionalnijim korištenjem strojeva, materijala, radne snage ili pak poboljšanje organizacije i upravljanja gospodarstvom bez uvođenja većih novosti u same tehničke konstrukcije ili tehnologiju proizvodnje. *Službeni list*, br. 108, 15. prosinca 1948., prema Anić, Tomislav, *Radništvo i propaganda: “Socijalističko takmičenje” u Hrvatskoj 1945. – 1952.*, Doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 2010., 144-145.

¹⁶ U našem poduzeću takmiči se 166 brigada, *Hidrogradnja. List graditelja hidrocentrala na Neretvi i Rami* (Jablanica), 1. maja 1950., 1.

¹⁷ Takmičenje radnika “Elektrosonda”, *Hidrogradnja*, 29. novembra 1950.

¹⁸ U novembarskom takmičenju veliki broj brigada premašivao je svoje dnevne zadatke, *Glas rudara – organ podružnice sindikata rudara bazena Kreka* (Kreka), 12. decembra 1949., 1.

organizaciju takmičenja, nisu dovoljno utjecala, da se proizvodni plan poduzeća razradi po pojedinim odjeljenjima poduzeća [...].¹⁹

Upravo je *Glas Istre* bio posebno oštar u osvrtu na nedostatke radnih takmičenja, među kojima se ističu osnovni nedostaci naših poduzeća, nikakva ili nedovoljna evidencija o napretku takmičenja, odnosno o izvršavanju plana takmičenja. Potrebno je osim toga, isticali su, voditi grafikone, koji bi morali biti izvršeni na vidljivom mjestu u poduzeću i dnevno unositi u njih učinke rada, kao što je to pravilno postavila tvornica Torpedo u Rijeci. Jedan je od problema bilo i postavljanje radnih normi, koje su, doduše bile postavljane u svim poduzećima, ali ne uvijek pravilno. Na primjer u tvornici cementa u Koromačnu premašuje se norma za prosječno 60 posto. Jasno je da ta norma ne izgleda pravilna – izgleda niska, pa ju je trebalo preispitati i odrediti novu normu.²⁰ Također, u nekoliko poduzeća u Rijeci nagrađeni su rukovodioci poduzeća i sindikalni funkcionari, dok se o radnicima nije vodilo računa.

Naši udarnici i novatori moraju biti pravilno i dobro nagrađeni, oni to svojim radom posebno zaslužuju, a osim toga priznanje za njihov rad, kako moralno, tako i materijalno dar će podstreka i ostalim radnicima i namještenicima u njihovom radu. Iako se u našoj štampi piše o takmičenju i postignutim uspjesima, ipak se mora naglasiti, da je to oskudno. [...] Osim toga, o najboljim radnicima treba da pišu zidne novine naših poduzeća, da se odaže zaslužno priznanje udarnicima i novatorima, da se o njima govori na radničkim skupovima i konferencijama, da se ostalim radnicima objašnjava njihov način rada i tako prenašaju iskustva.²¹

Iz ovakvih izvještaja zamjetna je jedna od dominantnih karakteristika socijalističkog takmičenja – “vizualizacija” rada i učinaka, odnosno “očigledna agitacija”²² ne samo kroz reportaže i dokumentarne filmove već i kroz “jezik grafikona” te isticanje imena najboljih na “pločama časti” i govoru o njima kao i njihovim tehnikama postizanja rezultata. Iako izvještaji i reportaže o radnim takmičenjima održanim i nakon 1950. godine u poduzećima i postrojenjima ukazuju na opstojnost takmičarskog poticanja proizvodnje i nakon formalnog uvođenja radničkog samoupravljanja, u tom se periodu počinju “oblikovati

¹⁹ Uspjesi i nedostaci takmičenja “Za Tita – za novu Jugoslaviju”, *Glas Istre. Glasilo slavonsko-hrvatske antifasističke unije za Istru* (Rijeka), 7. veljače 1947., 2.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Voroncov, S., *Očigledna agitacija u fabričkim odjeljenjima*, Sindikalna biblioteka, Beograd, 1947.

dva mišljenja: *staro mišljenje*, s nastojanjem zadržavanja postojećeg stanja, i *novo mišljenje*, s prijedlogom ukidanja takmičenja, koje – s obzirom na nove uvjete – postaje nepotrebno, prije svega zato što će zakon ponude i potražnje dovesti do takmičenja poduzeća na tržištu, pri čemu treba razviti i posve nove oblike raspodjele dohotka, stimulatívne za svakog radnika pa tako i za sve kolektive”.²³ Autor na temelju arhivske građe piše da je 1950. godine “na teritoriju riječke oblasti bilo, prema evidenciji sindikalnih vijeća, više od tisuću radnika koji su obaranjem normi stekli pravo na zvanje udarnika, no niti jedan od njih nije bio proglašen udarnikom. Slično je vrijedilo i za sve ostale dijelove Hrvatske”.²⁴ Sportski se, takmičarski, princip u proizvodnji postupno umirovio uvođenjem Zakona o predaji tvornica na upravljanje radnicima, odnosno popularnije upamćenog kao Zakon o radničkom samoupravljanju. Ipak, socijalističko radno takmičenje u privredi bilo je utkano u simboličke temelje domaćeg socijalizma ishodišnim uspjehom Alije Sirotanovića u prebacivanju norme koju je četrnaest godina ranije postavio Aleksej Stahanov, čiji se uzor do 1948. apološki slijedio, a nakon Rezolucije Informbiroa postao je suparnik čiji se radni uspjesi moraju nadići.

24. srpnja 1949.

Političko-privredni događaj Sirotanovićevog uspjeha na filmskoj je traci zabilježio odnosno u suradnji s glavnim akterima naknadno rekonstruirao Zoran Markuš u “dokumentarcu” *100 dana u Brezi*. Bio je to uradak snimljen u domeni, po tvrdnji Danijela J. Gouldinga, “umjetničkog izričaja *narodnog realizma*”.²⁵ Centralni je dio Markuševa filma opis Sirotanovićeve radnog uspjeha, slikom, ali i riječju naratora koji nas vodi kroz privredni događaj, odnosno “trenutak velike pobjede u izgradnji jugoslavenskog socijalizma”:

U 10 časova i 15 minuta na radilištu broj 56, 127. vagonet bio je napunjen. Za 3 časa i 50 minuta Alija Sirotanović približio se radnom učinku Stahanova koji je postignut u osmočasovnoj smeni. Trenutak docnije upravnik separacije obavestio je radilišta, direkciju i partijsku organizaciju da su separacija i bunker zagušeni ugljenom, da proizvodnja mora da stane [...] Separacija se pomoću 200 komunista i van partijaca Breze rasteretila

²³ Anić, Tomislav, *Radništvo i propaganda*, n. dj., 51.

²⁴ Isto.

²⁵ Goulding, Daniel J., *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z., Zagreb, 2004, 3.

jer nisu ostali ravnodušni prema naporima svojih drugova u oknu. [...] U 11 časova zatvorene su nove mine; u 11 časova i 30 minuta dostignut je Stahanovljev rekord od 102 tone ostvaren 17 godina posle Oktobarske revolucije. Trenutak docnije – premašen. *Alija Sirotanović premašio je rekord Stahanova za 40 tona.* Brezanski rudar postao je inicijator *Pokreta za visoku produktivnost rada.* (Markuš 1949, kurziv A. M.)

Iako je Sirotanović premašio rekord Stahanova za 50, a ne 40 tona, odnosno iskopao 152 naspram 102 tone ugljena (253 kolica ili 15 željezničkih vagona čistog uglja, kako se ističe na internetskim stranicama Rudnika mrkog uglja "Breza"²⁶) u proizvodnu utrku sa sovjetskim herojem rada ušao je takmičeći se istovremeno s brigadom rudara iz slovenskog Trbovlja, sugerira se u filmu *100 dana u Brezi*. Dakle, takmičeći se sa slovenskim radnicima, ili rečeno sportskim rječnikom – "brigadnim sparing partnerima", njegov je cilj bio *premašivanje rekorda Stahanova*, u čemu je i uspio.

No, ikonografske i retoričke su poveznice među dvojicom egzemplarnih junaka rada mnogostruke – Sirotanovićeви su "herojski podvizi", baš kao i četrnaest godina ranije Stahanovljevi, definirani "prelaskom na viši stepen socijalističkog takmičenja".²⁷ Poput Stahanova, Sirotanović je dočekan ovacijama ispred ugljenokopa te mu je, baš kao i sovjetskom suparniku, uručen buket cvijeća dok mu se na crnom licu razvlačio širok osmijeh.²⁸ Nakon postavljanja rekorda tisak je pisao o njegovom *rasplamsavanju* pokreta,²⁹ što je jedna od metafora kojom se definiralo i brzo širenje stahanovizma. Također, važno je i neposredno masmedijsko kooptiranje njihovih likova i uspjeha, pa će o Stahanovu biti snimljena dva filma: *The Stakhanov Movement. Stakhanov*

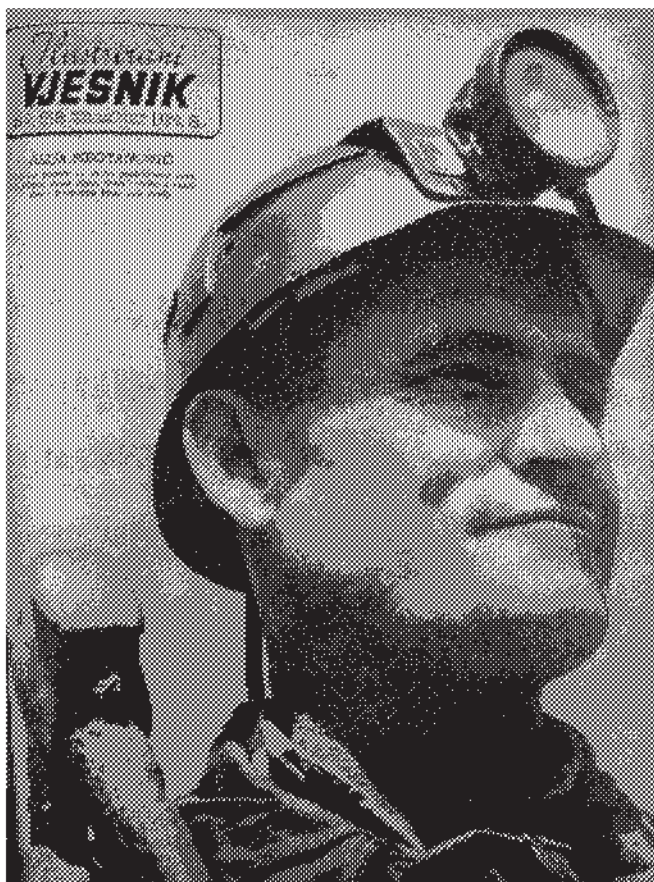
²⁶ http://www.rmubreza.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=148&Itemid=28

²⁷ Markuš 1949.

²⁸ Spominjemo osmijeh jer će ga naknadno, ponovo u filmu, ali sedamdesetih godina, zamijeniti neka vrst razočarane grimase. Ako su radnički osmijeh i sreća, napose medijski, označili početni entuzijazam s kojim su *stahanovci* i borci pokreta za visoku produktivnost rada kretali u radne podvige za izgradnju "sretnije budućnosti", onda su, analiza medija pokazuje, udarnička nesreća, razočaranje i melankolija dominantne koordinate te budućnosti kakvoj su stremili, u kojoj za njih nema mjesta. Više o temi udarničkog razočaranja u Matošević, Andrea, "This is a matter of numbers, not of heart". Re-signing shock labor in 1970s film, *Narodna umjetnost*, 1(50) 2013., 12-39.

²⁹ Kopači Alija Sirotanović, Nikola Škobić i Mujo Bajrić premašili su prve uspjehe ruskog kopača Alekseja Stahanova, *Glas rada. Organ Jedinjenih sindikata rudnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku* (Zagreb), 11. kolovoza 1949., 2.

at his record-breaking feat of Aleksei Stakhanov. At home with Stakhanov,³⁰ dok će Alija Sirotanović biti protagonistom, gorespomenutog “dokumentarnog” filma *100 dana u Brezi* čije je scene sa snimanja *Ilustrirani vjesnik* prenio u istoimenoj fotoreportaži na cijeloj stranici.³¹

Alija Sirotanović - inicijator pokreta za visoku produktivnost rada
Ilustrirani vjesnik 1949.

³⁰ Oba su filma dostupna na: <http://www.soviethistory.org/index.php?page=subject&show=video&SubjectID=1936stakhanov&Year=1936&navi=byYear> (redatelj i produkcijska kuća nisu navedeni).

³¹ Scena iz novog dokumentarnog filma “100 dana u Brezi”: proslavljeni rudar Nikola Škobić u rudniku, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 14. siječanj 1950.

Važno je naglasiti da je Sirotanovićev radni heroizam, koliko god bio slavljen kao važan u izgradnji domaćeg socijalizma, bio *per se* sićušan privredni korak i imao je prvenstveno simbolički značaj.³² S jedne strane, označavao je pobjedu nad "sovjetskim radnim heroizmom", dok je s druge djelovao kao uzor domaćem trudbeništvu. No, pobjeda nad Stahanovom zapravo kreće od *anno zero* jer rekord koji je Sirotanović iskopao premašuje onaj Stahanovljev iz 1935, kao da u međuvremenu nije proteklo četrnaest godina unutar kojih su njegov rekord više puta premašivali i njegovi sovjetski kolege. Upravo iz tog rakursa valja interpretirati relativno sitnu vijest objavljenu na naslovnici *Glasa rada* 8. rujna 1949. u kojoj se vrlo taksativno navodi hodogram postignutih uspjeha rudara Jugoslavije te njihovih sovjetskih suparnika. Pregled "naših rekorda u kopanju uglja" započinje "24. jula Alijom Sirotanovićem (Breza) s iskopanih 152 tone", a nastavlja se "29. jula – Nikola Škobić (Breza) – 166 tona; 17. august Ibrahim Trako (Kakanj) – 270 tona" te završava "31. augusta Anton Bičić (drugi rekord) 520 tona" te "4. septembra Anton Zagorišek (Trbovlje) 862 tone".³³ Kako bi se istaknuo uspjeh "naših trudbenika", ispod njihovih imena izlistan je "tempo kojim su postizani rekordi sovjetskih rudara", a započinje Aleksejem Stahanovom kojeg slijedi Miron Diukanov – 115 tona, Koncedalov – 125 tona, Aleksej Stahanov (drugi i treći rekord) 175 odnosno 227 tona; Aleksandar Tjurenkov – 669 tona; Ivan Skerbinskov 720 tona te završava imenima "Nikolaj Masalov 801 tona te Nikolaj Drnjev 860 tona (1948. godine)".³⁴

³² I Demokratska Republika Njemačka imala je svoga Stahanova – bio je to aktivist Adolf Hannecke, koji je koncem četrdesetih, nakon pažljivih priprema, u jednoj smjeni iskopao 24,4 kubna metra ugljena, premašivši time standardnu normu za 387%. Usp. (http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=1027). Razlika između Sirotanovića i Hanneckea, kojima je obojici uporišna točka bio Aleksej Stahanov, nalazi se u naknadnoj interpretaciji postignutoga – kod prvog *pro*, kod potonjeg *contra* onoga što Stahanov označava. U tom se smislu o radnom heroizmu može govoriti prvenstveno kao o simboličkom, a tek naknadno kao o privrednom radu.

³³ Vijest o najboljima, pored poviše spomenutih, prenositi će i uspjehe ostvarene tijekom kolovoza kada su gorovo iz dana u dan rušeni podzemni rekordi iskapanja – "17. augusta Ristro Mijatović (Kakanj) 354,2 tone; 18. augusta Đemal Ramović (Kakanj) 442 tone; 19. augusta Ethem Škorić (Kakanj) 396 tona; 21. augusta Dušan Timotijević (Senjski rudnik) 274 tona; 22. augusta Antun Bičić (Raša) 513 tona; 28. augusta Alojz Petek (Trbovlje) 517,9 tona". Uspjesi naših rudara. U borbi za veću proizvodnost rada brigada Anruna Zagoršeka iskopala 862 tone uglja, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 8. rujna 1949., 1.

³⁴ Isto.

Upravo jer se radi prvenstveno o “simboličkoj gesti” koja svoje uporište ima u “negaciji koju implicira akt imitacije”³⁵ – pobjedi izvojevanoj prema “njihovim pravilima”, a koja prvenstveno služi “podizanju morala” i samopoštovanja nauštrb sovjetskih kolega, tamošnjih, sada već i negdašnjih podzemnih trudbenika, nju je potrebno prikazati čim više ukorijenjenom u praksi kako bi dijalektika proizvodnje superiornosti između “nas i njih” izašla na vidjelo. Stoga, poradi specifične političke situacije raskola unutar kojeg, ali i za koji, borci pokreta za višu produktivnost rada djeluju, možemo ih, u većoj mjeri od samih stahanovista, svrstati prvenstveno u domenu “sudioništva u simboličkoj drami”.³⁶ To je smisao usporedbe radnih rekorda, natjecanja u kojem “naši trudbenici” odnose pobjedu u svakoj uspoređenoj točki, a među kojima su neki na kronološkoj putanji odvojeni dekadu i pol, te gdjekad i potpomognuti različitim posljednjim krikovima tehnologije, presudnim elementom opredmećenja stahanovizma, kao i, u mnogo manjoj mjeri, njegovog jugoslavenskog *mutatis mutandis* ekvivalenta – Pokreta za visoku produktivnost rada. Ipak, za prezentaciju oglednih radnika to držimo izrazito važnim: Stahanov je uvijek fotografiran i sniman s tehnološki naprednim otkopnim čekićem, dok portret Sirotanovića na naslovnoj stranici *Ilustriranog vjesnika*,³⁷ prikazuje s krampom, “oruđem prošlosti”, naslonjenim na rame. S krampom prebačenim preko ramena u foto-reportaži “Rudari – ponos radničke klase Jugoslavije” *Ilustriranog vjesnika* u rujnu 1949. prikazani su i “proslavljeni rudar Zenice Ibrahim Trako” te njegov kolega iz Zasavskih rudnika Alojz Petek.³⁸ Tek više od tri mjeseca kasnije, 14. siječnja 1950, još jedan “proslavljeni rudar”, ovoga puta Nikola Škobić, na posljednjoj stranici tjednika – fotografiji iz filma *100 dana u Brezi*, snimljen je s otkopnim čekićem na radilištu. Takva prezentacija uporište ima u poratnom nedostatku mehanizacije, što deciderano udaljavanje od Sovjetskog Saveza nije pospješilo. Stoga se o takvom manjku, s jedne strane, zapravo može govoriti kao prežitku neposredno poratnih proizvodnih rješenja koja bismo u najmanju ruku mogli okarakterizirati dovitljivima, dok, s druge, čini dio razlikovne artikulacije u odnosu na njihov sovjetski udarničko-stahanovistički pandan.

³⁵ Žižek, Slavoj, *The sublime object of ideology*, Verso, London – New York, 1989., 157.

³⁶ Clark, Katerina, *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism and the Evolution of Soviet Culture, 1931-1941*, Harvard University Press, Cambridge – London, 2011., 288. Time, dakako, ne podrazumijevamo da je udaljavanje od Staljina bilo isključivo simboličko, već da je među ostalim imalo i svoj simbolički aspekt čega su borci za veću produktivnost rada, a rudari kao njegovi inicijatori, posebno značajan dio.

³⁷ Portret Alije Sirotanovića, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 29. listopada 1949., naslovnica.

³⁸ Rudari – ponos radničke klase Jugoslavije, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 10. rujna 1949.

Dovitljiva oglednost

O značajnom doprinosu "tehničke inteligencije socijalističkoj izgradnji"³⁹ gdje se, interpretirajući izvještaje radnih uspjeha, može prije govoriti kao o, rečeno lévi-straussovski, "domaćoj majstoriji" nego tehnički minuciozno elaboriranim zahvatima, koji više nalikuju vještini brikoliranja, gdje radniku za razliku od "inženjera za izvršenje zadataka nisu neophodne [...] odgovarajuće alatke nabavljene u skladu s njegovim projektom: svijet njegovih instrumenata je zatvoren, a pravilo njegove igre je da se uvijek mora snaći sa 'priručnim sredstvima', to jest uz pomoć u svakom trenutku ograničene skupine alati i materijala".⁴⁰ Sljedeći primjeri iz nekoliko proizvodnih segmenata također zorno pokazuju koliko se gdje radilo prvenstveno o nekoj vrsti, naknadno standardizirane (ponekad i retribuirane), primjerne "domaće majstorije":

U gumari poduzeća Bata, u Borovu, zaposlen je kao majstor drug Milan Stavel. Prije kratkog vremena drug Stavel je prolazio u tvornici kraj velikih gomila otpadaka gume, koje su bačene kao neupotrebljive. Kao stari gumarski radnik, drug Stavel, se je zamislio na koji bi se način ti otpaci mogli ipak upotrijebiti da korisno posluže. Poslije dugog razmišljanja pronašao je mogućnost prerade tih otpadaka u gumene djonove i ta zamisao je odmah ostvarena. Sada se iz ovog materijala izrađuje dnevno četiri stotine pari gumenih polu-djonova sposobnih da posluže i te kako dobro ove zime mnogima, kojima su cipele poderane. Ovakovih poludjonova izraditi će se 50.000 pari. Za svijest i samoinicijativnost ravnateljstvo tvornice Bata podijelilo je za ovu ideju drugu Stavel Milanu pohvalu i nagradu od 2000 dinara.⁴¹

Na sličan način dovitljiv u proizvodnji bio je i Jakov Roje, električar u Jadranskom brodogradilištu u Splitu, čiji je uspjeh bio posebno istaknut:

On je u brodogradilište donio određenu količinu transformatorskog lima od izgorjelog i kroz rar porušenog transformatora. Ovim limom izgradio je nove aparate za elektrovarenje. Treba naglasiti da je za izradu ovih aparata trebalo bakrene žice obavijene pamukom do koje se nije moglo doći. Taj problem riješen je tako da je iz porušenih elektromotora, kao i iz dinama koji su vadjeni s morskog dna, skidana stara bakrena žica raznih prosjeka, pa

³⁹ U borbi za plan. Veliki doprinos tehničke inteligencije socijalističkoj izgradnji, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 10. studeni 1949.

⁴⁰ Lévi-Strauss, Claude, *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978., 57-58.

⁴¹ Savez radnika i namještenika kožarsko-prerađivačke industrije Jugoslavije, *Glas rada* (Zagreb), 28. rujan 1945., 5.

se proračunavala u paraleli od odgovarajućeg presjeka. Takvu žicu izoliralo se pamučnom ili svilenom vrpcom, jer druge nije bilo [...].⁴²

Prerada otpadaka u gumene donove
Glas rada 1945.

Posljednji u nizu "velikih uspjeha" kopanja ugljena, onaj banovićkog rudara Abdurahmana Babajića i 1010 iskopanih tona u jednoj smjeni, ne nalazi se na poviše citiranom popisu najboljih, no opis je istoga u *Glasu rudara. Organu podružnice sindikata rudara bazena Kreka* od 18. listopada 1949. u pogledu "udarničke brikolature" rada značajan i to iz nekoliko razloga. Za razliku od potonjih primjera iz 1945. i 1946. godine, ovaj pokazuje naknadnu opstojnost i nužnost radne dovitljivosti za imidž udarnika Jugoslavije, koji također valja interpretirati u komparaciji s prikazom sovjetskih stahanovista kao ljudi koji vlastite radne rezultate postižu isključivo zahvaljujući boljem korištenju tehnike. Upravo je na tom tragu intoniran izvještaj o najvećem uspjehu boraca za veću produktivnost rada. Kada je Abdurahmanova brigada od šesnaest članova započela rad:

Prva je detonacija od četrdeset mina oborila preko pedeset tona uglja. Međutim od eksplozije popustila je *primitivna skela koju je napravio sam*

⁴² Naši udarnici, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 28. travanj 1946., 29. Primjer radne dovitljivosti o kojoj se izvještavalo bio je i "19. godišnji Slovenac Franc Lagner koji je oštrio noževe na frez. mašinu. Tada je oštrio jedan nož za dva sata. Često je puta Franz mislio kako da ubrza rad oko oštrenja noževa i konačno je došao na ideju da konstruira mehanizam na ručni pogon. Za oštrenje jednog noža dovoljno mu je 15 minuta. Tako je doskorašnji partizan svojim stvaralačkim rukama prebacio normu za 700%", Omladinac ubrzao oštrenje noževa, *Glas Istre* (Rijeka), 28. veljače 1946., 2.

Abdurahman [...]. Kad je u trinaest časova polazila kompozicija puna uglja, otkao se posljednji vagon od pedeset tona [...]. Oko podizanja vagona i polaganja šina brigadisti su izgubili dva i po sata. Iskopana i utovarena količina uglja od 1010 tona svakako je veliki uspjeh, utoliko što su brigadisti kopali i vadili uglj isključivo lopatama i pijucima, odnosno bez ikakve mehanizacije. Međutim, uspjeh bi bio znatno veći da su bile temeljito izvršene sve tehničke pripreme. Naime brigada nije ovu količinu uglja iskopala u jednoj smjeni od osam časova i to zbog čestih kvarova na postrojenjima za transport. Zbog toga je brigada ostala na radištu od sedam ujutru do dvadeset i tri časa uvečer [...].⁴³

Ovakve izvještaje u onodobnom kontekstu možemo interpretirati dvojako – demonstracijom radnih i kreativnih kapaciteta *unatoč* tehničkom manjku kojeg nerijetko “uzrokuje neprijatelj”,⁴⁴ kao i oglednom, primjermom, dovrtljivošću koja jugoslavenske junake rada ujedno smješta u domenu *brikolera*, majstora koji rad organiziraju prvenstveno priručnim sredstvima pri čemu, napose nakon Rezolucije Informbiroa, do izražaja mora doći njihov inovatorski i racionalizatorski kakrakter. No, time njihov imidž i sam biva brikoliran jer dojam koji ostavljaju jest dojam polivalentnosti i radne modularnosti, gdje za razliku od sovjetskih udarnika manualni rad na koji su prisiljeni, osim što dodatno pospješuje antagonizam naspram neprijatelja kao snažan poriv za rad, čini od njih *homo fabere* u širokom smislu te riječi – radnike koji, kada je nužno, poznaju i odlično barataju mašinama i strojevima, ali i koji bez većih problema mogu “regredirati” i prilagoditi se “zastarjelom”, manualnijem, načinu obavljanja posla. Političnost njihova rada, okazionalno vješto korištenje tehnike,

⁴³ Velika pobjeda Banovičkog rudara Abdurahmana Babajića – 1010 tona uglja u jednoj smjeni, *Glas rudara* (Kreka), 18. oktobra 1949., 1, kurziv A.M.

⁴⁴ Tako će Babajićev uspjeh biti pokazatelj “velikih mogućnosti rada po novom načinu, novoj metodi, po kojoj rudari u “Titovim rudnicima” rade gotovo mjesec dana, a koja im je omogućila da svoje zadatke ostvaruju i bez predviđene mehanizacije, koju nije isporučila ČSR”. *Glas rudara* (Kreka), 18. oktobra 1949., 1. Prilikom puštanja u pogon nove visoke peći u Metalurgijskom kombinatu kod Siska novinari izvještavaju o “teškom i kompliciranom zadatku izgradnje visoke peći. Krupan nedostatak pripreme materijala, stručnih radnika i radne snage uopće – to su bile karakteristike u prvoj fazi izgradnje ovog objekta. S velikim ogorčenjem sjećaju se graditelji onih dana kad su uzalud čekali da stigne ugovoreni materijal iz Čehoslovačke i Mađarske. Čehoslovačka nam je po ugovoru trebala isporučiti šamotnu opsku a Mađarska fabričku halu. Samo, oni nisu pretpostavili, da ćemo peć izgraditi vlastitim snagama. Rad nije ukočen. Graditelji se nisu dali zbuniti niti na trenurak”. Nova visoka peć Željezare Sisak, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 26. studeni 1949., 10. Ovakvih je primjera nakon 1948. napretek, a protežu se i na film jer, kako nas glas naratora u filmu *100 dana u Brezi* informira: “Neispravni transporteri iz Čehoslovačke isporučeni su i ugljenokopu u Brezi prilikom postavljanja Sirotanovićeve rekorda”. Markuš 1949.

ali i manualan rad ili sposobnost da “svojim mišićima zamijene nedostatak mehanizacije”⁴⁵ činili su domaće udarnike, borce za veću produktivnost rada, drugačijima od njihovog ideološkog i praktičnog ishodišta – stahanovizma, ali i podobnima za nadilaženje i zaborav koji su vrlo brzo uslijedili.

Zaključak

Inicijalni uspjesi Barice Šćulac, Franje Sajberta, ali napose Alije Sirotanovića, kojim će on sam, unatoč činjenici da ga je postigao tijekom “socijalističkog takmičenja”, brigadnog rada “za zajednički probitak”, kako glasi jedna od njegovih definicija, dugoročno osvojiti istaknuto mjesto u masmedijskoj produkciji te posljedično kolektivnom imaginariju i memoriji, govore u prilog individualizaciji i konkretizaciji uspjeha vrlo apstraktnih kategorija “radnog naroda” i “radnih uspjeha”. No, same rekorde postizane tijekom zahuktalog kolovoza 1949. možemo okarakterizirati svojevrsnim, isključivo iz proizvodnog rakursa govoreći, *placebo učinkom*. Iako pojedinačno djeluju velebnim industrijskim podvizima, njihova je funkcija, pored političko-simboličke, prvenstveno oglednost koju radne zajednice imaju usvojiti, imitirati, te po mogućnosti i poboljšati. Također, valja nanovo naglasiti specifičnost ucjepljivanja sportskog, natjecateljskog, principa u onodobno srce industrije. Od samog početka govor o udarništvu i takmičenjima, proizvodnim partikularitetima socijalizma, odražavao je i, pored rizika od loše ili aljkave primjene, i rizik od zapadanja u “kapitalističku paradigmu konkurentnosti”. Sovjetsko iskustvo razlikovanja među srodnim terminima *konkurentsiia* i *sorevnovanie*, gdje je prva, piše Alfred Evans, “tradicionalno razumijevana lošom (zlobnom) kompeticijom karakterističnom za kapitalizam [...] dok je potonja smatrana prigodnom za socijalizam, a označavala je prijateljsku kompeticiju ili takmičenje”,⁴⁶ pronašlo je svoj pandan u riječima sekretara CK KPH te predsjednika vlade Narodne Republike Hrvatske Vladimira Bakarića prilikom obraćanja udarnicima na zemaljskom kongresu:

Naše takmičenje nema za cilj uništiti slabijeg, nego boljim, korisnijim, efikasnijim radom brže i jače pridonijeti zajedničkom probitku i interesu domovine. Jasno je da se ovako mnogo brže mogu razvijati produktivne snage naše zemlje i da

⁴⁵ Razgovor Maršala Tita s najboljim rudarima Jugoslavije, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 15. rujna 1949., 1.

⁴⁶ Evans, Alfred B., *Soviet Marxism-Leninism. The Decline of an Ideology*, Greenwood Publishing Group, Westport, 1993., 186.

se ovako može u dosada kod nas neviđenim uslovima razvijati i sposobnosti i ličnost našeg narodnog čovjeka.⁴⁷

Ipak, takvo će se udarničko takmičenje, i to je jedna od glavnih značajki mnogostrukih korisnosti elemenata Pokreta za višu produktivnost rada, uhvatiti u koštac, ne toliko s brigom oko “uništavanja slabijeg”, već u “borbu s jačim” na onodobnoj internacionalnoj fronti rada.

Bibliografija

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

Anić, Tomislav, *Radništvo i propaganda: “Socijalističko takmičenje” u Hrvatskoj 1945. – 1952.* Doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010.

Anić, Tomislav, Junakinje i junaci rada, *Refleksije vremena 1945.-1955.* Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2013., 40-58.

Bakarić, Vladimir, *Govor na zemaljskom kongresu udarnika*, Mala politička biblioteka Naprijed, Zagreb, 1946.

Clark, Katerina, *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism and the Evolution of Soviet Culture, 1931-1941*, Harvard University Press, Cambridge – London, 2011.

Dolby, Nadine i dr., *Learning to Labor in New Times*, RoutledgeFalmer, London & New York, 2004.

Duda, Igor, Uhodavanje socijalizma. Hrvatska u desetljeću poslije 1945. godine. *Refleksije vremena 1945.-1955.* Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2013., 10-40.

Evans, Alfred B., *Soviet Marxism-Leninism. The Decline of an Ideology*, Greenwood Publishing Group, Westport, 1993.

Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 2000.

⁴⁷ Bakarić, Vladimir, *Govor na zemaljskom kongresu udarnika*, Mala politička biblioteka Naprijed, Zagreb, 1946., 30. Kurziv A.M.

- Goulding, Daniel J., *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z., Zagreb, 2004.
- Holjevac Turković, Ana, Društveno-gospodarske reforme 1950-1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske, *Arhivski vjesnik*, 46, 2004., 131-146.
- Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1983.
- Lévi-Strauss, Claude, *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.
- Marošević, Andrea, "This is a matter of numbers, not of heart". Re-signing shock labor in 1970s film, *Narodna umjetnost*, 1,(50) 2013., 12-39.
- Oja, Matt F., *From Krestianka to Udarnitsa. Rural Women and the Vydvizhenie Campaign, 1933-1941*, The Carl Beck Papers, Pittsburgh, 1996.
- Siegelbaum, Lewis. H., *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941*, Cambridge University press, Cambridge, 1988.
- Staljin, Josif, *Govor na prvom svesaveznom savetovanju stahanovaca – 17. novembra 1935. godine*, Kultura, Biblioteka Marksizma-Lenjinizma, Beograd-Zagreb, 1946.
- Voroncov, S., *Očigledna agitacija u fabričkim odjeljenjima*, Sindikalna biblioteka, Beograd, 1947.
- Žižek, Slavoj, *The sublime object of ideology*, Verso, London – New York, 1989.
- Willis, Paul, *Learning to Labor. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Columbia University Press, New York, 1981.

PRILOZI IZ NOVINA

- Savez radnika i namještenika kožarsko-prerađivačke industrije Jugoslavije, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 28. rujna 1945.
- Omladinac ubrzao oštrenje noževa, *Glas Istre. Glasilo slavenko-talijanske antifasističke unije za Istru* (Rijeka), 28. veljače 1946.
- Uspjesi i nedostaci takmičenja "Za Tita – za novu Jugoslaviju", *Glas Istre. Glasilo slavenko-talijanske antifasističke unije za Istru* (Rijeka), 7. veljače 1947.
- Kopači Alija Sirotanović, Nikola Škobić i Mujo Bajrić premašili su prve uspjehe ruskog kopača Alekseja Stahanova, *Glas rada. Organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku* (Zagreb), 11. kolovoza 1949.
- Uspjesi naših rudara. U borbi za veću proizvodnost rada brigada Antuna Zagorška iskopala 862 tone uglja, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 8. rujna 1949., 1.

- Rudari – ponos radničke klase Jugoslavije, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 10. rujna 1949.
- Razgovor Maršala Tita s najboljim rudarima Jugoslavije, *Glas rada. Organ Glavnog odbora Saveza sindikata za Hrvatsku* (Zagreb), 15. rujna 1949., 1.
- Velika pobjeda Banovićkog rudara Abdurahmana Babajića – 1010 tona uglja u jednoj smjeni, *Glas rudara* (Kreka), 18. oktobra 1949.
- Portret Alije Sirotanovića, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 29. listopad 1949.
- Savjetovanje boraca za višu produktivnost rada. Govorili su najbolji, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 5. studeni 1949., 12-13.
- U borbi za plan. Veliki doprinos tehničke inteligencije socijalističkoj izgradnji, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 10. studeni 1949., 6-7.
- Nova visoka peć Željezare Sisak, *Ilustrirani vjesnik* (Zagreb), 26. studeni 1949.
- U novembarskom takmičenju veliki broj brigada premašivao je svoje dnevne zadatke, *Glas rudara – organ podružnice sindikata rudara bazena Kreka* (Kreka), 12. decembra 1949.
- U našem poduzeću takmiči se 166 brigada, *Hidrogradnja. List graditelja hidrocentrala na Neretvi i Rami* (Jablanica), 1. maja 1950., 1.
- Takmičenje radnika "Elektrosonda", *Hidrogradnja. List graditelja hidrocentrala na Neretvi i Rami* (Jablanica), 29. novembra 1950.

FILMOVI

- Bauer, Branko, *Filmski pregled broj 5. Borci za višu produktivnost rada*, Jadran film, Zagreb, 1950.
- Markuš, Zoran, *100 dana u Brezi*, Zvezda film, Beograd, 1949.
- "Aleksi Stakhanov", 1936., redatelj i produkcijska kuća nisu navedeni <http://www.sovierhistory.org/index.php?page=subject&show=video&SubjectID=1936stakhanov&Year=1936&navi=byYear>, 10. kolovoza 2013.
- "The Stakhanov Movement", 1938., redatelj i produkcijska kuća nisu navedeni <http://www.sovierhistory.org/index.php?page=subject&show=video&SubjectID=1936stakhanov&Year=1936&navi=byYear>, 10. kolovoza 2013.

KAZIVAČ

- C.B., Razgovor vođen 5. ožujka 2008.

PRILOGI S INTERNETA

http://www.rmubreza.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=28, 15. kolovoza 2013.

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_image.cfm?image_id=1027, 20. rujna 2013.

High Labour Productivity Movement's Politics of Work

Summary

Starting from 1948-1949 the Yugoslav post-war version of shock-work named High Labour Productivity Movement in various federal republics represented what Stakhanovism stood for in Soviet Union – an improved version of “simple” *udarnichevstvo*. Technically, its particularities and novelties were designing and organising a system of work from “below”, but its part and parcel was also a short and intensive representation of the most prominent workers in mass media. Miner Alija Sirotnanović was the High Labour Productivity Movement's initiator, but it, according to media reports and political speeches, very quickly spread to all branches of hard and light industry. This fact can be interpreted as a direct effect of the difficult political and economical situation that the federation found itself in, i.e. the Resolution of the Information Bureau Concerning the Communist Party of Yugoslavia from 28th June 1948, or the Tito-Stalin split, which also meant that Yugoslavia in that moment had to rely on its own productive forces. This is exactly why the movement should be interpreted as politically and symbolically significant, its importance derived, on the one hand, from the fact that it meant the victory over Soviet work heroism, while, on the other, it simultaneously functioned as a role model for the Yugoslav/ Republic labour. Although the lack of machinery was an insurmountable problem, in this very post-war moment it represented a source for ingenious work solutions due to which some of the shock- and high labour productivity workers can be seen as *bricoleurs*, but it also represented a starting point for the differentiation from the Soviet Stakhanovist counterpart.

Nebojša Jovanović

**Seksologija, muška homoseksualnost i film
u socijalističkoj Jugoslaviji**

Na svojoj hrvatskoj turneji u siječnju 2013. konzervativna američka publicistkinja Judith Reisman uspostavila je vezu među dvama objektima svog zazora: komunističke ideologije i liberalne seksologije. Naime, to što njezini kritičari u Hrvatskoj u Alfredu Kinseyju ne vide luđaka i pedofila a u homoseksualcima društveno zlo, za nju je nepobitan dokaz da su građani Hrvatske i danas indoktrinirani komunističkim dogmatizmom.¹ Štoviše, dalo bi se tvrditi da je uspostavljanje veze između Kinseyja i Agitpropa, takoreći, ključni razlog zašto je Reisman uopće posjetila Hrvatsku. Ne zaboravimo da se ona odazvala pozivu aktivista i političkih predstavnika moralne većine, u okviru njihove kampanje protiv uvođenja seksualnog odgoja u osnovne škole. Kao inozemna stručnjakinja, Reisman je trebala podržati njihovu glavnu tezu, prema kojoj je novopredloženi seksualni odgoj, iza koga stoje (nominalni) socijaldemokrati, samo nastavak socijalističke seksualne politike koja je za četiri-i-kusur desetljeća "Srboslavije" ugrožavala opstanak i tradiciju hrvatske nacije.

Samo na prvi pogled paradoksalno, Reisman i njezini domaćini u ovoj su stvari itekako u pravu, makar iz potpuno krivih razloga i, čini se, neznanja. Naime, liberalni stavovi o seksualnosti nedvojbeno su bili dio jugoslavenske socijalističke modernosti, a sprega liberalne seksologije i jugosocijalizma svojom čvrstinom i bogatstvom nadmašuje konzervativne ideološke fantazije. Upravo zato ona vapi za pojačanim znanstvenim interesom koji bi proizveo svojevrsnu historiju seksualnosti u jugoslavenskom socijalizmu. Prema glavnoj premisi ovog teksta, kraljevski put za to istraživanje pruža nam seksologija. Kao ključni diskurs socijalističke kulturne revolucije, koja je Jugoslaviju trebala uvesti u rodnu i seksualnu modernost, seksologija nudi jedinstven uvid

¹ Kada je tu optužbu adresirala na studente zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti, dekan Nenad Zakošek ju je podsjetio da su oni rođeni nakon pada socijalizma: "Pričate o komunističkoj indoktrinaciji, a jedini tko je ovu djecu mogao indoktrinirati jest Katolička Crkva". Citat prema: Verbalni sukob Judith Reisman sa studentima, uključio se i dekan, <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/judith-reisman-se-verbalno-sukobila-sa-zagrebackim-studentima-ispred-faksa-dva-polica-272488.html>.

u jugosocijalistički “seksualni dispozitiv” s njegovim brojnim antagonizmima i protuslovljima.² Ovdje ću je ocrtno tek s nekoliko najosnovnijih poteza, dok ću nešto detaljnije osjenčiti samo jedan njezin specifičan dio: narative o homoseksualnosti i njezinom statusu u socijalističkom društvu, jer, kako ćemo vidjeti, oni imaju posebnu vrijednost u postsocijalističkim opisima i vrednovanjima jugoslavenske prošlosti.

Ovom se tezom kritički suprostavljam totalitarnoj paradigmi, kao skupu iskaza i ideja koji socijalističku Jugoslaviju svode na totalitarnu “vještačku” tvorevinu čiji je koruptni režim tlačio cijele narode, koji i danas pate od kobnih posljedica tavorenja na slijepom kolosijeku socijalističke pseudo-modernosti. Preciznije, pravi objekt kritike je liberalna verzija totalitarnog modela. Naime, dok konzervativci uvezuju liberalnu seksologiju i socijalizam na osnovu njihove zajedničke “nemoralnosti” (rušenje starih obiteljskih vrijednosti itd.), liberalna verzija totalitarne paradigme tvrdi da je socijalizam nespojiv s bilo kakvim liberalnim konceptima: sve što liberalna seksologija pokušava osloboditi, komunistički totalitarizam navodno sputava i zabranjuje.

Kako istraživati historiju seksualnosti u socijalizmu

Kako me, kao filmologa, posebno zanimaju efekti totalitarnog modela u post-jugoslavenskim viđenjima jugoslavenske kinematografije,³ i ovdje ću poći od teksta jednog filmskog kritičara koji ocrnjuje njezinu prošlost. Naime, da bi dokazao represivnost jugoslavenskog socijalizma, autor je ilustrira reprezentacijama seksualnosti u jugoslavenskom filmu. Pri tome se posebno fokusira na reprezentacije homoseksualnosti:

pošto je istospolni seksualni čin zvanično dekriminalizovan tek početkom devedesetih, seksualne manjine su u srpskom/jugoslovenskom filmu bile svedene tek na neupadljiv detalj, na karikaturalni doprinos živopisnosti filmske priče.

Sveopštu zavereničku tišinu o tom pitanju poremetila bi tek poneka, mahom diskriminatorna epizoda, koja bi šaparom nagovestila da tamo negde vršljaju

² Pojam dispozitiva Foucault uvodi u *Historiji seksualnosti*, a za dodatno pojašnjenje pomaka od episteme do dispozitiva, vidi “Igra Mišela Fukoa”, u: Foucault, Michel (kao Mišel Fuko), *Moć/Znanje: Odabrani spisi i razgovori, 1972–1977*, Mediterran, Novi Sad, 2012., posebice 174–178.

³ Vidi, na primjer: Jovanović, Nebojša, *Kinematografija bunkera: O “crnim knjigama” jugo-filma, Horror Porno Ennui: Kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011., 299–310.

drugačije spodobе, upitne i nakaradne seksualne orijentacije. [...] Tu i tamo bi se kroz neki film provukla kakva naznaka o postojanju seksualno drugačijih [...], ali filmski autori su, prateći mustru države pod čijom šapom su stvarali, istrajno odbijali da seksualne manjine učine vidljivom stavkom u srpskom filmu. Stvari ništa bolje nisu stajale ni u okvirima SFRJ ili na nivou istočnoevropskog regiona [...]. [To] baca ogromnu senku na sada već uvreženo mišljenje, [...] po kojem je pokojna 'velika' Jugoslavija bila socijalistički raj na zemlji, nepresušni izvor naprednjaštva i nekako bezbedno ugnežđena na samoj ivici gvozdene zavese, ali ipak s bolje, one ispravne strane.⁴

Svođeci reprezentacije homoseksualnosti u jugoslavenskom filmu na neosporivi dokaz o represivnosti titoističkog režima, autor ne samo da kod drugih kritizira svoju vlastitu, "manjinsku" optiku, nego pravi i značajne previde i greške. Prvo, paragraf 186. jugoslavenskog Krivičnog zakona iz 1951. godine nije kriminalizirao homoseksualnost kao takvu, nego seks između muškaraca kao "protuprirodni blud"; osim toga, maksimalna kazna od dvije godine zatvora predviđena tim paragrafom, 1959. godine smanjena je na jednu godinu, a 1977. paragraf je stavljen izvan snage u Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Vojvodini. Konačno, ali nikako najmanje bitno, queer likovi u jugoslavenskom filmu nisu tek galerija spodoba i karikatura. Kako upozorava Richard Dyer, iako filmske reprezentacije homoseksualnosti možemo generalizirati kao "neumornu paradu uvreda", u pristupu koji ističu samo njihove najgore aspekte svejedno ima "nešto smrtonosno [...]: on nam govori premalo i otud nije mnogo politički učinkovit".⁵ Takva analiza previđa složenost različitih reprezentacija, antagonizme koji prožimaju njihovu produkciju i recepciju, odnosno previđa sukob tumačenja pojedinih reprezentacija kao politički konflikt.

Ono što omogućuje i čini "očiglednima" citirane proizvoljnosti i neistine jeste hladnoratovska dihotomija između superiornog Zapada i zaostalog Istoka. Na njoj autor temelji i tvrdnju kojom problem malog broja celuloidnih homoseksualaca proširuje na opće odsustvo erotike u jugoslavenskom filmu:

Bitno je napomenuti da je u isto vreme u Evropi, kao odjek američke seksualne revolucije, došlo do mini-poplave izrazito slobodoumnih filmova

⁴ Janković, Zoran, Nikad pokoran: *Marble Ass* Želimira Žilnika, *Novi kadrovi: Skrajnute vrednosti srpskog filma*, ur. Dejan Ognjanović i Ivan Velisavljević, Clio, Beograd, 2008., 187–188.

⁵ Dyer, Richard, *The Matter of Images: Essays on Representation*, London & New York, Routledge, 1995., 1.

s veoma grafičkim prizorima golotinje i samog seksualnog čina – i mada se s današnje tačke gledišta srpska/jugoslovenska kinematografija tog vremena doima kao oličenje organizovanosti i profesionalizma, ipak je iluzorno očekivati iole brže reagovanje na spoljne formativne uticaje.⁶

Osim što, izgleda, ne zna da je erotika bila prepoznatljiva odlika jugoslavenske kinematografije,⁷ autor kao da ne uviđa da homofobija nije bila nikakva specifičnost socijalističkih država. Ona je postojala s obje strane Željezne zavjese, a obilje historijskih dokaza pokazuje da homoseksualne osobe na Zapadu nisu nužno imale bolji društveni položaj i tretman na velikom platnu od onih na istočnoj strani Zavjese. Dovoljno je podsjetiti na intenzivne kampanje protiv homoseksualaca obaju spolova u Sjedinjenim Američkim Državama 1950-ih i 1960-ih: medijska huškanja, masovne policijske racije, zatvaranja i suđenja homoseksualcima koji su bili dovođeni u vezu s komunizmom.⁸ Robert J. Corber uvjerljivo je argumentirao kako je taj hladnoratovski homofobni diskurs nacionalne sigurnosti utjecao na Hollywood, gdje je snimljen niz filmova koji su homoseksualnost predstavljali kao prijetnju za “američki način života”.⁹ Dakle, prema Corberu, prisustvo homoseksualnih likova u holivudskim filmovima nikako ne znači to da su homoseksualci u Americi bili društveno prihvaćeni. Upravo suprotno, većina tih reprezentacija bila je integralni dio američke hladnoratovske homofobije. Otud, ma kako to skandalozno izgledalo sa stajališta totalitarnog modela, lakše je ilustrirati spregu kinematografije i vladajuće ideologije u stvaranju homofobne klime u SAD, nego u Jugoslaviji.¹⁰

⁶ Janković, Nikad pokoran, 188–189.

⁷ Opisujući Jugoslaviju kao “čudnovato razapetu između Istoka i Zapada” te otud prisiljenu “da u pogledu kulturnih opredeljenja hoda po žici”, John Russell Taylor istaknuo je 1975. godine da je zemlja “među čelnicima seksualne revolucije, što se kinematografije tiče, jer su potpuna nagost i vrlo eksplicitne seksualne scene bile redovan sadržaj jugoslovenskog filma [...] znatno pre Zapada”. Taylor, John Russell (kao Tjlor, Džon Rasel), Dušan Makavejev, *Dušan Makavejev: 300 čuda*, ur. Vladimir Blaževski, Studentski kulturni centar, Beograd, 1988., 91–92.

⁸ Vidi: Johnson, David K., *The Lavender Scare: The Cold War Persecution of Gays and Lesbians in the Federal Government*, University of Chicago Press, Chicago, 2004.

⁹ Vidi: Corber, Robert J., *In the Name of National Security: Hitchcock, Homophobia, and the Political Construction of Gender in Postwar America*, Duke University Press, Durham & London, 1993.; Corber, Robert J., *Cold War Femme: Lesbianism, National Identity and Hollywood Cinema*, Duke University Press, Durham & London, 2011.

¹⁰ Da vidljivost homoseksualnih likova u nekoj kinematografiji nije sama po sebi pokazatelj stupnja homofobije, pokazuje i veća vidljivost homoseksualnih likova u postjugoslavenskom filmu, koja ipak ne znači i opadanje homofobije. O tome vidi: Simić, Mima, Čuvarica granice:

Naravno, bilo bi naивно očekivati da ideološki imperativi postjugoslavenskog stanja ne utječu i na opise života homoseksualaca i statusa homoseksualnosti u socijalizmu. Totalitarna optika pritom po pravilu ide pod ruku s nacionalnom. Tako, na primjer, Dean Vuletić već na početku "Gay i lezbijske povijesti Hrvatske od Drugog svjetskog rata do 1990." – inače iznimno važnog pionirskog rada na ovu temu – pravi znakovitu omašku:

Hrvatska igra ulogu statista u jednom od najslavnijih romana s gay tematikom u povijesti. Hrvatska stupa na pozornicu klasične gay književnosti u *Smrti u Veneciji* Thomasa Manna, gdje se Istra nakratko javlja kao mjesto radnje [...] Prilično je neobično da Hrvatska igra ulogu u *Smrti u Veneciji*, da je vidljiva u jednom od najpoznatijih gay romana u povijesti, dok su homoseksualci i lezbijke bili toliko *nevidljivi* u povijesti Hrvatske.¹¹

No, reći da Mann uvodi Hrvatsku u kanon svjetske gay književnosti naprosto nije tačno. On je ni ne spominje jer Istra u to vrijeme nije bila njezin dio. Dok novela podrazumijeva jednu geopolitičku konstelaciju, Vuletić u nju učitava drugu koju, čini se, smatra za transhistorijsku iako to ona nije. Otud Hrvatsku u noveli nisu vidjeli ni sam Mann ni mnogi njegovi čitatelji. Ona postoji samo u oku promatrača koji ne dovodi u pitanje naciju kao *telos* historije.

Ovaj anakronizam simptomatičan je za Vuletićev projekt u cijelosti. On želi "gay i lezbijsku povijest" dodati postojećoj nacionalnoj historiji Hrvatske, pri čemu seksualnu orijentaciju i nacionalni identitet uzima kao samoočigledne datosti. Njegova strategija nesumnjivo osvjetljava neke dosad prešućene dijelove povijesti, ali ne preispituje same koordinate dominantnih historijskih narativa, njihovu nacionalnu teleologiju. U jednom pratećem prilogu uz Vuletićev tekst u časopisu *Gordogan*, Slobodan P. Novak piše o "povijesti hrvatskog homoseksualizma", i premda sam Vuletić nigdje ne koristi tu sintagmu, njegov se tekst savršeno uklapa u njezine ideološke koordinate.¹²

Tu strategiju možemo čitati kao akademsku verziju onoga što je Borislav Mikulić opisao kao "slijep[u] želj[u] gay zajednice za društvenim konformizmom", odnosno "želje [...] za priznanjem (od) hrvatstva".¹³ Riječ je o

Celuloidna lezbijka kao dvostruka metafora u re/konstrukciji postjugoslavenskih nacionalnih identiteta, *Na marginama: Manjine i mediji u jugoistočnoj Evropi*, ur. Edin Hodžić i Tarik Jusić, Mediacentar, Sarajevo, 2010.

¹¹ Vuletić, Dean, *Gay i lezbijska povijest Hrvatske od Drugog svjetskog rata do 1990.*, *Gordogan*, 1, 2003., 104.

¹² Novak, Slobodan P., Pismo glavnom uredniku, *Gordogan*, 1, 2003., 108.

¹³ Mikulić, Borislav, *Gay na balkanskoj transverzali*, <http://deenes.ffzg.hr/~bmikulic/Tranzitorij2007/05.GayTransverzala.htm>

strategiji nekih gay aktivista u Hrvatskoj koji su potisnuli radikalni politički kapacitet zahtjeva za priznanjem prava istospolnih osoba. Pokušavajući zaobići društveni konflikt koji taj zahtjev sa sobom povlači, oni su uvjerali javnost da i takve osobe mogu biti normalne po glavnim standardima dominantne nacionalne ideologije: dobri Hrvati i katolici. To što Vuletić nastoji izbjeći sličan konflikt u okviru hrvatske historiografije, prije ga čini LGBT verzijom Ive Banca, nego nastavljajući one historiografske tradicije koja počinje s Foucaultovom *Historijom seksualnosti*.

Vuletićev se anakronizam simptomatično razotkriva i u njegovom komentaru stavova Milovana Đilasa o partizanu za kojega se u jeku Drugog svjetskog rata ispostavilo da je homoseksualac: "Đilas je, dakle, imao nešto sućuti za homoseksualca, ali više zbog njegovih kvaliteta kao partizanskog vojnika i komunista, nego zbog neke posebne brige za položaj homoseksualaca."¹⁴ No, o kakvoj bi to "posebnoj brizi za položaj homoseksualaca" uopće moglo biti riječi u tom historijskom kontekstu? Vuletićeva tvrdnja više odražava suvremenu logiku politike identiteta i ljudskih prava, ali nje naprosto naprosto nije bilo u vremenu u kome je biti partizanski borac i komunist bilo na vrhu ljestvice društveno-političkih vrijednosti. Na kartu istog anakronizma igrao je i *Jutarnji list*, najtiražnije glasilo ideološkog mainstrea u Hrvatskoj, kada je dijelove Vuletićeve studije, praćene izjavama samog autora, objavio pod naslovom "Homoseksualci su za partizane bili 'nakaze koje treba strijeljati'" (28. lipnja 2009.).¹⁵

Primjer historičara Franka Dote još je značajniji, i to u mjeri u kojoj je njegov rad, po mom sudu, superioran Vuletićevom. Dok Vuletić uzima homoseksualni identitet kao datost, Dotina studija "A Life in a Sentence: Telling Gay Stories in a Croatian Court of Law (1947–1952)",¹⁶ o sudskim slučajevima muškaraca osuđenih za protuprirodni blud, razotkriva nestabilnost kategorije homoseksualnosti u ranom stadiju jugoslavenskog socijalizma. Analizirajući sudske dokumente u kojima su inkriminirana djela opisivali i tužitelji i

¹⁴ Vuletić, *Gay i lezbijska povijest Hrvatske*, 110.

¹⁵ Vidi: Arslani, Merita, Homoseksualci su za partizane bili "nakaze koje treba strijeljati", <http://www.jutarnji.hr/homoseksualci-su-za-partizane-bili-nakaze-koje-treba-strijeljati-/301243/>. O efektima sličnih anakronizama, vidi: Chauncey, George, *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Male Gay World, 1890–1940*, Basic Books, New York, 1994.

¹⁶ Rad predstavljen na konferenciji "Biography and Identity: Dilemmas and Opportunities", Central European University, Budimpešta, 6.–9. svibnja 2010. Ovaj tekst duuguje Dotinom radu mnogo više nego što ova fusnota može sugerirati.

osuđeni, Dora pokazuje kako su istospolni seksualni odnosi između muškaraca izmicali jasnoj definiciji, te bili opterećeni s više nedoumica i proturječnosti nego što se obično misli. Njegova analiza ne samo da podsjeća da ono u čemu advokati totalitarne paradigme vide režimski teror nad homoseksualcima nije nikakva specifičnost Jugoslavije ili socijalističkog svijeta općenito, nego pruža dovoljno dokaza da iza kriminalizacije homoseksualnosti, umjesto monolitne dogme, stoji niz različitih i antagonističkih ideja i prosudbi šta istospolnost jest i na koji način utječe na društvo. Štoviše, Dora ističe da je prethodni zakon o homoseksualnosti, donešen još u Kraljevini Jugoslaviji a primjenjivan u prvim godinama poraća, predviđao kaznu strogog zatvora do pet godina. Dijakronijski gledano, dakle, paragraf 186. od nedvosmislenog dokaza o brutalnosti totalitarnog režima pretvara se u prvi korak u postepenoj relaksaciji zakonskog tretmana homoseksualnosti u socijalizmu.

Bit će zanimljivo vidjeti kako će Dora konceptualizirati nastavak svog istraživanja (navedeni je rad tek njegov prvi dio), tim prije što u postjugoslavenskom ideološkom klimatu čak i tako sofisticirano istraživanje može skliznuti u totalitarnu paradigmu ili biti aproprirano od strane njezinih pobornika. Da takav rizik postoji, zorno pokazuje "oprema" Dotinog rada prilikom objavljivanja jednog njegovog dijela u *Jutarnjem listu* (9. siječnja 2010.).¹⁷ U naslov je izvučen citat "Neprirodni blud koji podriva temelje socijalističke Hrvatske", za koji nigdje ne doznajemo tko ga je izrekao (neki sudac? Tito? možda Vladimir Nazor?), ni u kojem kontekstu; podnaslovi ističu "Seksualno izživljavanje" i "Štrcanje otrova". Tu je i recentna fotografija dvojice mladića koji se drže za ruke u parku, valjda u ilustraciji "ružičastog" post-socijalizma naspram socijalističkoj tmini. Nažalost, to nije posljednji put da *Jutarnji list* senzacionalistički pakira ovu temu. Na primjer, tekst Nenada Polimca "Povratak Františka Čapa, prvog gay šikaniranog filmaša u Jugoslaviji" (5. lipnja 2010.), ne donosi nijedan dokaz o navodnom šikaniranju. Kao da već sama činjenica da je Čap bio homoseksualac podrazumijeva i da je zbog toga bio šikaniran, to jest da je homofobno maltretiranje bilo prirodno tadašnjem ideološkom klimatu.¹⁸

U najkraćem, status homoseksualnosti u socijalizmu zanima današnji ideološki mainstream samo u mjeri u kojoj se može iskoristiti za potporu

¹⁷ Vidi: Dora, Franko, "Neprirodni blud podriva temelje socijalističke Hrvatske", <http://www.jutarnji.hr/-cinite-protuprirodni-blud-koji-podriava-same-temelje-socijalisticke-hrvatske-/470469/>.

¹⁸ Vidi: Polimac, Nenad, "Povratak Františka Čapa, prvog gay šikaniranog filmaša u Jugoslaviji", <http://www.jutarnji.hr/povratak-frantiseka-cap/817039/>.

totalitarne “represivne hipoteze”: historija homoseksualnosti u jugoslavenskom socijalizmu svodi se na historiju režimskog terora koji je istospolnose seksualne odnose naprosto zabranjivao i kažnjavao. Otud je na ovom mjestu od ključne važnosti podsjetiti na Foucaultove opetovane pozive da zakon-kao-zabranu deprivilegiramo u historijskom istraživanju moderne moći:

Pravo nije ni istina ni alibi moći. Ono je njeno oruđe, istovremeno složeno i delimično. Oblik zakona i učinci njegovih zabrana treba ponovo da se smeste među mnoge druge nepravne mehanizme. Tako kazneni sistem ne treba da se analizira prosto i jednostavno kao aparat zabrane i represije jedne klase nad drugom, niti kao alibi kojim se štiti nezakonito nasilje vladajuće klase [...] Isto tako, kad je reč o seksualnosti, zabrana nipošto nije glavni oblik kojim moć opседа seksualnost.¹⁹

Ovdje možemo parafrazirati i Foucaultovu primjedbu da se “iz opšteg fenomena dominacije buržoaske klase dedukcijom može zaključiti bilo šta [u vezi s kapitalizmom]”.²⁰ Totalitarna je paradigma ista takva dedukcija iz dominacije komunističke partije, i stoga je za nju zakon u socijalizmu samo pravno uobličena i nametnuta režimska dogma. Vjerujem da kao istraživači jugoslavenske socijalističke prošlosti moramo primijeniti Foucaultov poučak, odhrvati se iskušenju takve dedukcije, te u igru, pored zakona, uvesti i ostale diskurse koji su oblikovali dispozitiv seksualnosti u socijalističkoj Jugoslaviji.

Montaža seksoloških atrakcija

Vi se sigurno interesujete za seksualnost. I dobro je što se interesujete! Žalosno bi bilo da se ne interesujete! I ja se interesujem za seksualnost, vrlo živo. Razume se, kao za objekat proučavanja. O seksualnosti se možda mnogo više šapuće nego što se govori. Ali o onome što se šapuće i što se krišom priča i piše, mi dovoljno ne znamo. Tek kad bismo to saznali, videli bismo koliko je interesovanje čovečanstva za seksualnost veliko.

Tako nam se na početku filma Dušana Makavejeva *Ljubavni slučaj, ili, tragedija službenice PTT* (1967), obraća stariji muškarac u odijelu, s leptir mašnom, koji stoji u svom kabinetu (iza njega je polica s mnoštvom knjiga, lubanjom, uramljenom fotografijom žene s mikroskopom). Titr nam otkriva da je govornik “Dr. Aleksandar Dj. Kostić, autor *Medicinske seksologije* i

¹⁹ Foucault, *Moć/Znanje*, 141–142.

²⁰ Isto, 105.

trilogije *Polno saznanje*”, za kojega je znatan dio jugoslavenske publike morao znati kao sivu eminenciju jugoslavenske seksologije.

Aleksandar Kostić

Scena iz filma *Ljubavni slučaj, ili, tragedija službenice PTT*
(Dušan Makavejev, 1967)

Dolazeći nakon natpisa s pitanjem “Hoće li biti reforme čoveka? Hoće li novi čovek zadržati neke stare organe?”, Kostićevo obraćanje ne ostavlja mjesta sumnji da su “organi” u pitanju zapravo genitalni organi, te sugerira da bi znanstveno proučavanje seksualnosti, kao onoga o čemu “dovoljno ne znamo”, imalo biti dio socijalističke “reforme čovjeka”.

No, to ne znači da se seksologija u Jugoslaviji može svesti na imperativ izgradnje novog, socijalističkog čovjeka, to jest da je bila ukorijenjena isključivo ili dominantno u najpragmatičnijim nakanama nomenklature. Pretpostavka da *Ljubavni slučaj* ironizira ili ismijava govor seksologa kao didaktičku pseudo-ekspertizu specifičnu za socijalizam,²¹ promašuje u mjeri u kojoj ne vidi da Makavejeva intrigira suvremena znanost kao takva. Njegova je ironija simptom ambivalentnosti koju ima prema naporima znanstvene modernosti da upravo kroz seks pronikne u dušu čovjeka, o čemu svjedoči opetovano vraćanje seksologiji u *WR: Misterije organizma* (1971) i u *Sweet Movie* (1974). Makavejev na taj način razotkriva da seksologija u socijalističkoj Jugoslaviji

²¹ Za Benjamina Halligana, na primjer, “komične lekcije seksologa dr. Aleksandra Kostića [u *Ljubavnom slučaju*] izgleda da satiriziraju rigidni didakticizam”, kakav Halligan prepoznaje u nekim jugoslavenskim dokumentarnim filmovima koje kritizira kao ništa manje nego staljinističke i soc-realističke. Halligan, Benjamin, *Idylls of Socialism: The Sarajevo Documentary School and the Problem of the Bosnian Sub-proletariat*, *Studies in Eastern European Cinema*, 1, (2) 2010., 211–212.

funkcionira kao sinegdoha globalne seksualne modernosti, a nikako kao endemska pojava koju bi određivala neka jugo-socijalistička ideološka *differentia specifica*.

Seksologija je u Jugoslaviji obuhvaćala mnoštvo raznovrsnih diskursa koji su, cirkulirajući u nepreglednoj bujici publikacija, razmatrali seksualni razvoj, tipove seksualnosti, brak, trudnoću, kontracepciju i pobačaj, seksualni odgoj, historiju seksualnih običaja, "psihologiju spolova", itd. *Ljubavni slučaj* ilustrira to interdisciplinarno bogatstvo tako što Kostić u svom prvom pojavljivanju govori o historiji (štovanje falusa u babilonskoj i egipatskoj civilizaciji), u drugom o biološkom temelju seksualnosti (nakon što izvadi jaje iz kokošinjca)

Scena iz filma *Ljubavni slučaj*
Kostić pomoću jajeta ilustrira biološku dimenziju seksualnosti.

a u trećem, posljednjem, o seksualnim motivima u umjetnosti (posebice u slikarstvu). Da je seksologija bila prepoznata kao diskurzivni i disciplinarni kolaž, pokazuje i primjer Lavoslava Glasingera, koji 1959. godine piše:

Seksološka literatura, koja je nastala posljednjih godina i koja po svom obimu raste iz dana u dan, danas je gotovo nepregledna. Među autorima tih djela nalazimo ne samo liječnike, i to samo fiziologe, embriologe, endokrinologe, venerologe, ginekologe, psihijatre, psihoanalitičare i higijeničare, nego i zoologe, filozofe, psihologe, pedagoge, pravnike, etnologe, sociologe, kulturne historičare, statističare, pa čak i teologe.²²

²² Glasinger, Lavoslav, Pogovor, u: Morus, *Historija seksualnosti*, Zora i Naprijed, Zagreb, 1959., 420.

No, u igri je i više od pluralnosti različitih znanstvenih disciplina. U jugoslavenskom seksološkom kolažu miješaju se – da upotrijebimo Foucaultovu dihotomiju – *scientia sexualis* i *ars erotica*, atlas anatomije reproduktivnih organa i *Figurae veneris*, edicija “Brak i porodica” Radničkog univerziteta i *Kama sutra*, *Crven ban* Vuka Stefanovića Karadžića i *Erotizam* Georgesa Bataillea. Otud ne čudi da je Branko Vučićević, suradnik na *Ljubavnom slučaju* i uopće jedan od najznačajnijih jugoslavenskih scenarista, početkom sedamdesetih preveo bestseler Davida Reubena *Sve što ste hteli da znate o seksu*.²³ Pored toga, seks nije samo objekt znanosti i umjetnosti, on je i vijest, spektakl, trač, skandal: osim književnih edicija, montaža seksoloških atrakcija uključuje i štampu, od dnevnih novina preko informativnih tjednika i časopisa za žene, pa sve do protopornografskih izdanja. U jednom te istom časopisu nalazimo priloge o neželjenoj trudnoći ili silovanju kao društvenim problemima, reportaže o ljubavnom životu Talijana i Šveđana, senzacionalističke tekstove o seks-bombama, savjete liječnika o menopauzi i fimozu, feljtonizirane bestselere o spolnom i bračnom životu i fotografije obnaženih ljepotica. Imperativ spolnog odgoja nadopunjavao se sa zakonima tržišta. Seks je bio tema o kojoj se imalo toliko toga saznati, ali i tema na kojoj isto tako moglo i zaraditi.

Već ova skica upućuje da seksologiju u jugoslavenskom socijalizmu ne možemo svesti na djela napisana u socijalističkoj Jugoslaviji. Kvantitativno i kvalitativno, u njoj su značajan udio imala djela sa Zapada i iz predrevolucionarne epohe.²⁴ Sam Kostić u *Ljubavnom slučaju* vizualno je kodiran kao netko iz predsocijalističke epohe: on je prije stereotipni “gospodin” nego “drug”, što i ne čudi jer se obrazovao i najveći dio svog simboličkog kapitala stekao još u Kraljevini Jugoslaviji.²⁵ Kanonski autori iz 19. i prve polovice 20. stoljeća – “avatar seksualnog prosvjetiteljstva [koji su] gradili znanost o želji, jedan novi kontinent znanja koje je trebalo otkriti skrivene ključeve naše prirode”²⁶ – činili su čvrstu jezgru na kojoj su gradili jugoslavenski seksolozi. Osim tog historijskog jaza, seksološki diskurs u Jugoslaviji nije priznavao ni aktualnu

²³ U *Ranim nadovima* (1969.), filmu Želimir Žilnika za koji je Vučićević napisao scenarij, također postoji „seksološka“ scena u kojoj Jugoslava, protagonistkinja filma, ženama sa sela drži predavanje o spolnom životu.

²⁴ Kratka, provizorna bibliografija seksoloških radova objavljenih u Jugoslaviji nalazi se u Apendiksu. Preglednosti radi, naslovi domaćih autora (od 1955. do 1965.) odijeljeni su od prevoda stranih autora.

²⁵ Vidi: Kostić, Aleksandar Đ., *Žena-pol, žena-čovjek*, Geca Kon, Beograd, 1936.; Kostić, Aleksandar Đ., *Palni život čoveka*, II. izdanje, Panteon, Beograd, 1932.

²⁶ Weeks, Jeffrey, *Sexuality and Its Discontents: Meanings, Myths and Modern Sexualities*, Routledge & Kegan Paul, London, Melbourne, Henley, 1985., 63.

hladnoratovsku podjelu. Izdavači su ažurno pratili i prevodili djela sa Zapada, u mjeri da ona od sredine 1960-ih količinom nadmašuju domaću produkciju. To pokazuje da su jugoslavenska seksologija i njezina izdavačka infrastruktura sebe vidjele sastavnim dijelom globalne seksualne modernosti, koja je podrazumijevala da seksualnost konačno ima biti analizirana u svojoj složenosti, daleko od ograničenja kakva su joj nametale prethodne epohe ili aktualne, hladnoratovske ideološke razlike.

Antagonizmi i protuslovlja

Veliki broj seksoloških izdanja pisao je o homoseksualnosti, nudeći javnosti heterogene, ponekad uzajamno suprotstavljene informacije i stavove, po pravilu artikulirane u terminima njezine društvene (ne)prihvatljivosti. Naravno, suvišno je i govoriti da su dominantne diskurzivne struje seksologije bile heteronormativne u mjeri u kojoj nikad nisu dovodile u pitanje heteroseksualnu obitelj s djecom kao istodobno najtemeljnije i najuzvišenije društveno dostignuće. Pa ipak, to ne znači da su svi jugoslavenski seksolozi omalovažavali i osuđivali homoseksualnost kao nešto što povlači kaznu, prevenciju ili liječenje. Štoviše, neka utjecajna seksološka djela izravno su se suprotstavila zakonskoj diskriminaciji "protuprirodnog bluda" među muškarcima i, za pretpostaviti je, pridonijela neprimjenjivanju i ukidanju paragrafa 186.

Uzmimo knjigu *Polni život* Nikole Palića, prvi seksološki bestseller u socijalističkoj Jugoslaviji (pet izdanja od 1953. do 1960. godine, u nakladi od 52.000 primjeraka). Na prvi pogled, nema mjesta nikakvom iznenađenju: homoseksualnost nalazimo u petom dijelu knjige "Izopačenosti polnog života", u poglavlju "Naopaki polni nagon (homoseksualizam)", kome prethode poglavlja "Istorijski pregled", "Algolagnija" (o sadizmu i mazohizmu), "Polni simbolizam" (o ekshibicionizmu i fetišizmu), te "Samozadovoljavanje" (simptomatično, najduže poglavlje). Pa ipak, na samom početku poglavlja čitamo:

Nauka je izrekla svoju presudu i danas možemo reći da je priveden kraju onaj deo diskusije o osnovnom problemu naopakog polnog nagona koji se vodio oko pitanja da li se radi o bolesti, degeneraciji, perverziji ili o urođenom nagonu, o 'omašci' same prirode. Presuda glasi u korist ovog potonjeg gledišta. Zbrka pojmova o stanju kojim se odlikuje otprilike dva–tri otsto čovečanstva ipak traje i dalje.²⁷

²⁷ Palić, Nikola, *Polni život*, IP Bratstvo–Jedinstvo, Novi Sad, 1960., 170.

Da je doktor u jednoj socijalističkoj zemlji pedesetih godina prošlog stoljeća smatrao spor o homoseksualnosti riješenim u ključnoj tački – homoseksualnost je *nepatološka* kategorija – te da to ističe i prije nego je ponudio i minimalnu definiciju istospolnosti, ne može a da nam ne izgleda neobično, s obzirom da živimo u epohi u kojoj taj spor i dalje traje, i u kojoj sa homoseksualnosti ni dalje nije skinuta etiketa individualne i društvene patologije.

U prilog svojoj tvrdnji, Palić sažima stavove Magnusa Hirschfelda, Iwana Blocha i kasnog Richarda von Krafft-Ebinga. Također upozorava da ako kod homoseksualaca i nalazimo na duševne poremećaje poput izražene nervoznosti ili neurastenije, oni nisu intrinzični homoseksualnosti, nego su reakcija homoseksualaca na "odbijajuće, gadljivo držanje sredine".²⁸ Povrh svega, poglavlje se u svom drugom dijelu pretvara u polemički *tour de force* čiji je adresat nedvojbjen:

Zato se ne može smatrati da je sasvim na svom mestu i da je naučno obrazloženo, kada zakonodavstvo jednu biološku pojavu proglašuje za porok i zločin, kao što čini i naš krivični zakonik. Ne možemo uopšte prihvatiti da je taj paragraf potreban, čak i bez obzira što je taj zakonski propis već sam po sebi dosta nelogičan i nejasan. Prvo, on kažnjava 'protuprirodnu blud' samo među muškarcima, dok se homoseksualna aktivnost među ženama uopšte ne pominje. Ako smo u pogledu muškaraca već zauzeli ovako nepravedno i ne sasvim naučno stanovište, onda nije dovoljno razumljivo zašto je to kod muškaraca greh, a kod žene ne. S druge strane nije jasan ni sam pojam 'protuprirodnog bluda'. Naime, pod tim se podrazumeva ne samo to, kada muškarac unosi svoj ud u čmar muškarca, dakle pedikacija, nego uopšte svaki čin među muškarcima koji potseća na snošaj (dakle felacija, unošenje uda među butine itd.), dok uzajamo vršeno zadovoljavanje, anilingus i druge perverzije nisu kažnjive.

Ne može biti reći ni o odbrani nekih pravnih dobara i javnog morala, jer veza odraslih ljudi ne može da ugrožava ličnu slobodu kada se vrši na osnovu međusobnog sporazuma, bez prisustva trećeg lica. Ako pak takav čin izaziva javnu sablazan, za to postoji drugi paragraf.

Ako se radi o silovanju, zavodenju maloletnih, onda ima mogućnosti i bez ovakvih propisa da se te krivice kažnjavaju.

U krivičnim zakonicima mnogih zemalja, i na Zapadu, i na Istoku, nema 'paragrafa za homoseksualce'. Šta izaziva pojavu homoseksualnog polnog nagona, na to još nauka nije dala pouzdan odgovor. Naše je da shvatimo *od*

²⁸ Isto, 174.

prirode datu suštinu te pojave, i da ne gledamo u njoj bolest. Bolest bi trebalo lečiti – a ovde ne pomaže nikakvo lečenje.²⁹

U svetlu ovih argumenata, cijelo se poglavlje retroaktivno čita kao poruka zakonodavcima koji mogu i trebaju promijeniti zakonski paragraf. Možda je prvi simptom tog adresiranja na jurističku struku već na samom početku poglavlja: "Nauka je izrekla svoju presudu...". Jer, znanstvenu bi presudu kao svoju glavnu smjernicu morala uzeti u obzir i pravna struka prije donošenja vlastitih presuda. Ako znanstvena presuda i nije najpotpunija u svim svojim aspektima (još uvijek ne znamo šta izaziva "homoseksualni nagon"), ipak bi morala biti dovoljna za ukidanje društvenog proganjanja i stigmatizacije homoseksualaca.

Treba reći da nakon nedvosmislenog zagovaranja nepatološke prirode istospolnosti i ukidanja zakonske diskriminacije muških homoseksualaca, Palić u posljednjem pasusu poglavlja ponovo cementira hetero-normu. Homoseksualnost je, po njemu, "pojava bez prirodnog smisla i svrhe", dok je "prirodna uloga i poziv čoveka [...] razmnožavanje".³⁰ Također: "Mi priznajemo homoseksualcu kao čoveku pravo na opstanak i moramo ga shvatiti i kao seksualnu jedinku, mada se kultura, napredak čovečanstva kreće po koloseku heteroseksualnosti".³¹ Pa ipak, tumačili mi ove tvrdnje kao Palićevo strateško uzmicanje nakon eksplicitnog suprostavljanja važećem zakonu, kao njegovo stvarno osobno uvjerenje, ili, zašto ne, kao i jedno i drugo, to ni na koji način ne umanjuje značaj prethodnog polemičkog pobijanja paragrafa 186.

Stajalište da homoseksualnost nije bolest nisu dijelili svi jugoslavenski seksolozi. U tom su pogledu egzemplarni stavovi koje je tridesetak godina nakon Palića iznio ugledni psihijatar Muradif Kulenović. U studiji *Metapsihologija, nastranosti, osobitosti* iz 1986. godine, u poglavlju "Homoseksualne neurotske osobine", on razmatra uspon subkulture homoseksualaca u jugoslavenskim velikim gradovima te prognozira da će se homoseksualci sve učinkovitije organizirati i postavljati društvene zahtjeve: "Možemo biti sigurni da se neće zaustaviti samo na erotskim izživljavanjima".³² Kulenović upire prstom u bogate i utjecajne homoseksualne elite koje, iako "ništa ne čine da bi pomogli da se ovakve spolne naklonosti liječe", nastoje da "izmijene i poboljšaju

²⁹ Isto, 175.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 176.

³² Kulenović, Muradif, *Metapsihologija, nastranosti, osobitosti*, Naprijed, Zagreb, 1986., 219.

sliku o homoseksualcima i stavljaju se u zaštitu ugroženih ili protjerivanih homoseksualaca” i “vatreno se bore da svaki od njih postigne osjećaj osobnog ponosa bez strahovanja od kazni i diskriminacije”.³³ On se protivi zahtjevima za jednakopravnost homoseksualaca i heteroseksualaca: “Ne znamo koliko je to uputno podržavati, a najmanje koliko je pametno pomagati i osnaživati da homoseksualci međusobno stvaraju isključiva erotska prijateljstva i rodbinske veze i da se u svim pravcima udružuju – od ‘braka’ do političkih stranki. Koliko će to njima pomoći da nađu ispunjenje svojih želja u stvaranju isključivo svojeg svijeta, u ostvarenju socijalnih, emotivnih, romantičnih i spolnih potreba?”³⁴ Istinska romansa, prema Kulenoviću, može biti samo heteroseksualna, dok je za homoseksualce pretpostavka o pravoj ljubavi neurotička deluzija.

No, od ovih negativnih stavova zanimljiviji je način na koji su nastali. Kulenović se u jednom trenutku neočekivano vraća u svoju mladost, prisjećajući se da je kao srednjoškolac imao sasvim drugačije nazore o homoseksualnosti:

Kao polaznik srednje škole bio sam duboko potresen sudbinom Oscara Wildea zbog osude i upućivanja u najstrožu tamnicu na tri godine robije zbog homoseksualnih aktivnosti. [...] Nikako mi nije išla u glavu pomisao da Wilde, tako velik odličnik duha i istančani pjesnik može biti ‘obični pederast’ i zavodnik mladića. Shvaćao sam to kao prava prijateljstva (što je odgovaralo mojoj dobi) i potrebu Wildea da u svojem mladom prijatelju vidi i voli svoju prošlu mladost, a nježnost upućivanu prijatelju samo kao dio njegove potrebe za istom. Film koji sam gledao nosio je naslov *Suđenje Oscaru Wildeu* i on me još više uvjerio u strahotu osude i odmazdu društva. Razmišljao sam da napišem esej ‘Oscar Wilde ili obrana homoseksualnosti’. Na to su me naveli i kasniji susreti s literaturom Lillian Hellman, Tennesseeja Williama i drugih; u eseju bi vjerojatno prevladavao osjećaj nezadovoljstva zbog nerazumijevanja, predrasuda i vulgarnih shvaćanja ljudi o svemu onome što se odvija po scenariju standardne, grube i utabane stvarnosti.³⁵

No, Kulenovićevo potonje obrazovanje i profesionalni razvoj zatrli su mladalačke vatre – “U miru i ozbiljnosti liječničkih ordinacija stvari izgledaju sasvim drugačije.” – te stubokom preokrenuli njegovo mišljenje o homoseksualnosti: “To je ipak devijacija i proizvod patoloških odnosa obiteljske sredine i treba sve učiniti da se u što većoj mjeri spriječi takav razvoj, a u razvijenim slučajevima [...] da se omogući i razumijevanje a ne kažnjavanje

³³ Isto, 220.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto, 257.

i progoni u krajnjem ishodu ipak nesretnih ljudi.”³⁶ I površan uvid u reference u ovom poglavlju ne ostavlja mjesta dvojbi šta, odnosno tko je katalizirao promjenu Kulenovićevog stava o homoseksualnosti. Već u prvom pasusu, kao svoju prvu referencu, on navodi ime koje će dominirati i ostatkom poglavlja kao neupitan autoritet: Irving Bieber, američki psihijatar čije je utjecajno djelo *Homosexuality: A Psychoanalytic Study* (1962), osporilo Kinseyjevu tezu o prirodnosti i normalnosti homoseksualnosti, odnosno o urođenoj biseksualnosti, načinivši presudan korak u difamiranju homoseksualnosti kao bolesti koja iziskuje psihijatrijsko liječenje.³⁷ Taj primjer zorno pokazuje da nisu sva znanja o spolnosti koja su u Jugoslaviju dolazila sa Zapada bila pozitivna, to jest upućuje na limit današnje analize hladnoratovskih odnosa Jugoslavije i Zapada, prema kojoj su, pojednostavljeno, sa Zapada dolazile samo dobre stvari, dostignuća neupitne vrijednosti koja stoje za modernost i napredak kao takve.³⁸

Kulenovićev veliki antagonist po pitanju homoseksualnosti bio je Marijan Košiček, najpoznatiji i najplodniji jugoslavenski seksolog. Kako ovdje nema mjesta za detaljnu analizu evolucije njegovih stavova o homoseksualnosti, samo ću reći da je Košiček zagovarao dekriminalizaciju i depatologizaciju istospolnih odnosa. Njegova knjiga *U okviru vlastitog spola*, prvo djelo jugoslavenskog autora u cijelosti posvećeno homoseksualnosti, izašla je iste godine kad i Kulenovićev ekspoze.³⁹ Istražujući istospolne odnose u optici historije, sociologije, kulture, biologije i medicine, studija je bila vrhunska potvrda Košičekove erudicije, ali i promjene društveno-političke klime u kojoj homoseksualnost postaje predmetom javnog angažmana. Košiček ističe da ga je na pisanje knjige potaknulo i to što “homoseksualnost postaje u posljednje vrijeme sve glasnija: sve upornije zahtijeva pravo da se slobodno ispoljava”.⁴⁰ On kritizira klasificiranje homoseksualnosti kao perversije, kao i heteronormativno stajalište koje spolni nagon promovira u nagon za očuvanjem vrste. U svojevrsnom negativu Kulenovićevih teza, Košiček upozorava da su prostitucija, spolno nasilje, spolno prenosive bolesti, problemi s trudnoćom,

³⁶ Isto, 258.

³⁷ O Bieberovoj studiji i njezinom utjecaju, vidi, na primjer: D’Emilio, John, *Sexual Politics, Sexual Communities: The Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940-1970*, University of Chicago Press, Chicago, 1983.

³⁸ Vidi, na primjer, Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture sedesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

³⁹ Jedina knjiga o homoseksualnosti prethodno objavljena u Jugoslaviji bila je: Vigliani-Rocca, Lorenzo, *Homoseksualnost*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.

⁴⁰ Košiček, Marijan, *U okviru vlastitog spola*, Mladost, Zagreb, 1986., 5.

i incestuozno zlostavljanje djece po pravilu tješnje i češće povezani s heteroseksualnošću: "Nameće nam se zaključak da homoseksualnost ne samo da nije neko društveno zlo, nego je po društvo čak manje štetna od heteroseksualnosti."⁴¹ Inzistirajući da "društvo može imati samo koristi od toga ako prihvati spolne veze među ljudima istoga spola kao prirodan oblik spolnoga života, ravnopravan onome među osobama raznoga spola",⁴² on pledira da homoseksualnim partnerima treba dati pravo na brak te da imaju djecu, svoju rođenu ili usvojenu. Ovakvi stavovi nisu ga spriječili da osudi određene oblike gay aktivizma, pripisujući ih militantnim i vulgarnim homoseksualcima koji "nastupaju izazovno, nametljivo pa i napadački [što] samo povećava odbojnost okoline prema njima", i tako osnažuju negativni stereotip prema kome su oni prije i poslije svega zapravo "razvratnici".⁴³ No, i pored te kritike, Košičekove teze ostaju vrhunski dokaz toga da je i jugoslavenski seksološki mainstream bio u stanju proizvesti izvanrednu kritiku diskriminacije na temelju spolne orijentacije. U završnici knjige Košiček izrijeком tvrdi da sve osobe bez obzira na izbor spolnog partnera mogu i trebaju raditi na postizanju potpune osobne povezanosti u vrhunskom erotskom skladu: "Taj veliki životni cilj za svakoga od nas je prava spolna ljubav".⁴⁴

Kako smo preživjeli komunizam i zaboravili fra Tetku

Prvi lik u jugoslavenskom filmu nedvosmisleno kodiran kao homoseksualac pojavljuje se u debitantskom filmu Fedora Hanžekovića *Bakonja fra Brne* (1951). To je fra Tetka (igra ga Milivoj Presečki), jedan od frataru u samostanu u koji dolazi Ivo, mladi protagonist filma. Na prvi pogled, Tetka je samo jedan iz galerije frataru koji utjelovljuju pohlepu, tvrdičluk, proždrljivost i ostale grijehе, predstavljajući ono najgore u Crkvi. U svom prvom pojavljivanju, očigledno je fasciniran dječakom: raspituje se tko je on i glasno odobrava kada čuje da je Ivo novi bakonja: "Bravo! Bravo!".

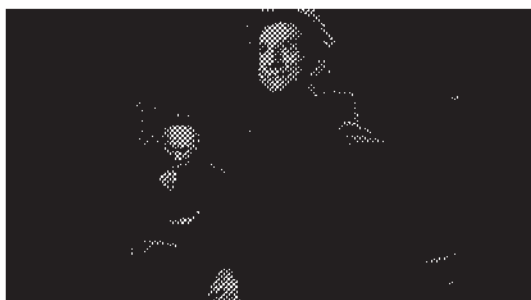
U svojoj sljedećoj sceni s Ivom, Tetka nosi cvijet i kada vidi kako drugi fratar neopravdano udara dječaka, prilazi Ivi, i blago mu govori, dok maše cvijetom: "Mene se ne trebaš bojati, znaš..."

⁴¹ Isto, 303.

⁴² Isto, 305.

⁴³ Isto, 306. Iz istog razloga, Košiček eksplicitno kritizira ljubljanski festival "Homoseksualnost in kultura" održan 1984. godine.

⁴⁴ Isto, 307.

Milivoj Presečki kao fra Tetka u *Bakonji fra Brne*
(Fedor Hanžeković, 1951)

“Mene se ne trebaš bojati...”: Ivo (Miša Mirković) i fra Tetka
Scena iz filma *Bakonja fra Brne*

Dok odlazi hodnikom, Tetka izvija tijelo i njiše kukovima, dok drugi bakonja koji ide iza njega posprdno oponaša te feminizirane kretnje.

Ali, u nastavku filma Tetka se ukazuje u značajno različitom svjetlu. U gluho doba noći Ivo ga zatiče kako u hodniku samostana ukrašava statueta sveca zaštitnika i pali pred njom svijeću.

No, čim Tetka ode, dolazi drugi fratar koji prezrivo gasi svijeću. Pogođen ponašanjem drugog fratra, Ivo će, kada ovaj ode, iznova zapaliti Tetkinu svijeću. Nasuprot ostalim karikaturnim fratrima, kroz koje Hanžeković kritizira Crkvu, Tetka na taj način postaje utjelovljenje vrline, kihotovski lik koji stoji za istinsko vjerovanje i krepost, te otud funkcionira kao dječakov uzor u čuvanju plamena vjere. Ostatak filma prikazuje kako Ivo postepeno prestaje biti istinski vjernik, fratar koji se zbog službe Bogu odrekao zemaljskih užitaka, a vrhunac njegove korupcije predstavlja veza sa kćerkom mjesne gostioničarke. Kao što

fra Brne, njegov pokrovitelj, već godinama živi u grijehu s gostioničarkom, tako i mladić pristaje na tajni erotski život s djevojkom, iako to predstavlja poraz svih njegovih ideala, uključujući i vjeru. U svjetlu Hanžekovićeve osude takve romanse, fra Tetka postaje dodatno zanimljiv. Njegova homoseksualna i *de facto* pedofilska želja nema nikakve posljedice po Ivu. Ukratko, Ivu u propast vode iskušenja heteroseksualnosti, a ne homoseksualnost.

Fra Tetka čuva svjetlo vjere u samostanu punom razvratnih frataru
Scena iz filma *Bakonja fra Brne*

To što jedan film u socijalističkoj Jugoslaviji nudi tako složenu reprezentaciju homoseksualnosti u isto vrijeme dok se donosi paragraf 186, zorno pokazuje da je status istospolnosti u socijalizmu daleko složeniji nego bi to zagovornici totalitarne paradigme htjeli priznati. Kako njihova optika privilegira zakon kao instrument režimske homofobije, za njih je i samo postojanje slojevitog lika poput fra Tetke takoreći strukturno nemoguće. No, ma koliko mi šutjeli o njemu,⁴⁵ Tetka je prvi nedvojbeni dokaz da jugoslavenski film nije svodio homoseksualce na "diskriminatorske epizode" te da komične reprezentacije istospolnosti ne smijemo olako svoditi na izraze homofobije koju je totalitarni režim navodno ubrizgavao u sve kapilare društva. Budući da nam seksologija, kao privilegirana diskurzivna i interpretativna arena, omogućava da aktiviramo kontradikcije i antagonizme seksualnosti u socijalizmu, njezino je istraživanje mnogo više od korektiva postojećih narativa na ovu temu. Ono podrazumijeva epistemološki i metodološki iskorak koji totalitarnu paradigmu u ovom trenutku možda i ne može u cijelosti eliminirati, ali sasvim sigurno pridonosi njezinoj temeljitoj kritici.

⁴⁵ Na primjer, nema ga u inventuri homoseksualnih likova u jugoslavenskom filmu, u: Polimac, Nenad, Gay momenti u YU kinematografiji, <http://www.jurarnji.hr/gay-momentiu-yu-kinematografiji/173995/>.

Apendiks: Bibliografija seksoloških izdanja u socijalističkoj Jugoslaviji (izbor)

JUGOSLAVENSKI AUTORI

- Berghofer, Mladen, *Problem onanije i njegovo rješavanje*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1958.
- Bošković-Pjevačević, Milica, *Higijena polnog života*, Rad, Beograd, 1962.
- Dragić, Milorad, *Devojka: Seksualni problemi devojke*, Omladina, Beograd, 1955.
- Dragić, Milorad, *Mladić: Seksualni problemi mladića*, Omladina, Beograd, 1955.
- Husar, Marta, Radić, Jelena, *Brak i trudnoća*, Rad, Beograd, 1957.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Polno saznanje III: Putevi (Seksualno vaspitanje)*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1953.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Polno saznanje II: Vrhovi (O ljubavi)*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1954.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Polno saznanje I: Temelji (Seksualitet u životinja)*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1955.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Higijena braka*, II. izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1958.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Osnovi medicinske seksologije*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1966.
- Kostić, Aleksandar Đ., *Seksualni život savremenog čoveka*, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
- Košiček, Marijan, *Spol, ljubav i brak*, Epoha, Zagreb, 1960.
- Košiček, Marijan, *Seksološki leksikon*, Privreda, Zagreb, 1962.
- Košiček, Marijan, *Ličnost, emocije, sukobi, brak, alkoholizam i radna sposobnost*, Privreda, Zagreb, 1963.
- Košiček, Marijan, *Seksualni odgoj*, Epoha, Zagreb, 1963.
- Košiček, Marijan, *Muškarac u škripcu*, Mladost, Zagreb, 1984.
- Košiček, Marijan, *Prikradena žena*, Mladost, Zagreb, 1985.
- Košiček, Marijan, *Seks i mit*, Prosvjeta, Zagreb, 1991.
- Košiček, Marijan, Košiček, Tea, *Muškarac i frigidnost u žene*, Prosvjeta, Zagreb, 1971.

- Mijušković, Milisav, *O slobodnoj ljubavi*, Rad, Beograd, 1962.
- Milošević, Bosiljka, *Prelazno doba kod žene i muškarca*, Rad, Beograd, 1962.
- Mladenović, Dragomir, *Moje dete i seksualnost*, Narodna knjiga, Beograd, 1964.
- Mladenović, Dragomir, *Frigidnost žene i brak*, Rad, Beograd, 1962.
- Mojić, Angelina, *Pobačaj i regulisanje začeća*, II. izdanje, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1957.
- Mojić, Angelina, *Polni život u braku*, Rad, Beograd, 1957.
- Mojić, Angelina, *Telesna građa žene i brak*, Rad, Beograd, 1957.
- Novak, Franc, *Začće po želji*, Rad, Beograd, 1962.
- Potrač, Jože, *O vaspitanju omladine za ravnopravne odnose u ljubavi i braku*, Rad, Beograd, 1962.
- Rogić, Davor, *O spolu, o prodaju i novorođenčetu*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Epoha, Zagreb, 1965.
- Šalom, Zaharija, *Polna nemoć muškarca i brak*, Rad, Beograd, 1962.
- Vučić, Marija, *Od dečaka do odraslog čoveka*, Rad, Beograd, 1958.
- Vučić, Marija, *Od devojčice do zrele žene*, Rad, Beograd, 1958.
- Žlebnik, Leon, *Ljubavni odnosi i osjećaji*, Znanje, Zagreb, 1965.

STRANI AUTORI

- Nova enciklopedija seksologije*, Nolit, Beograd, 1973.
- Šta odgovoriti djeci na pitanja o seksualnom životu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.
- Appel, Frederic C., *Tajne vašeg tijela*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Azuma, Iro Otoka, *Shindai sutra: Ljubavni i spolni život starog Japana*, Zora, Zagreb, 1972.
- Ballarin, Giuliano, *Mala seksološka enciklopedija*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Beers, Portia, *Upoznajmo muškarce*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Bing, Elisabeth, Colman, Libby, *Ljubavne igre za vrijeme trudnoće*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1979.
- Bundgaard, Lizzie, *Seksološki savjetnik za mlade*, Prosvjeta, Zagreb, 1982.

- Chesser, Eustace (kao Česer, Justis), *Ljubav bez straha: seksualni vodič za sve supružnike*, Medicinska knjiga, Beograd i Zagreb, 1960.
- Comfort, Alex, *Seksualne radosti: Kako vješto voditi ljubav*, Globus, Zagreb, 1984.
- Henriques, Fernando, *Historija prostitucije*, dva sveska, Epoha, Zagreb, 1968.
- Green, Maureen, *Ljubav i seks*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Kelly, G. Lombard, *Što treba znati o spolnosti*, NIP, Zagreb, 1955.
- Kokkoka, Pandit, *Kokka shastra: Tajne indijskog ljubavnog umijeća*, Zora, Zagreb, 1972.
- Lazarsfeld, Sofie (kao Lazarsfeld, Sofija), *Kako žena doživljava muškarca*, III. izdanje, Epoha, Zagreb, 1964.
- Monteleone, Paolo, *Seksualni život u braku*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Monteleone, Paolo, *Predbračni seksualni život*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Morus, *Historija seksualnosti*, Zora i Naprijed, Zagreb, 1959.
- Oheim, Gertrud, Möring, Guido, Zimmerman, Theo, *Spolni život*, Mladost, Zagreb, 1966.
- Parson, William, *Seksualne anomalije i perverzije – Impotencija*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Pomeroy, Wardell B., *Djevojke i seks*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972.
- Pomeroy, Wardell B., *Mladići i seks*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972.
- Reuben, David, (kao Rojben, Dejvid), *Sve što ste oduvek želeli da saznate o seksu (ali se niste usudili da pitate)*, Nolit, Beograd, 1971.
- Rumis, Federico, *Seksualnost u žene*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Saxe, Louis P., Gerson, Noel B., *Seksualni život zrelog muškarca*, Epoha, Zagreb, 1966.
- Schwarz, Oswald, *Psihologija seksualnosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
- Schwenda, István, Leuchner, Thomas, *Figurae veneris u boji: Ljubavni položaji u 100 slika*, Prosvjeta, Zagreb, 1982.
- Stone, Hannah M., Stone, Abraham, *Ljubav u braku*, Znanje, Zagreb, 1962.
- Toft, Mogens, *Figurae veneris: Ljubavni položaji u pedeset slika*, Binoza, Zagreb, 1970.
- Toft, Mogens, *Figurae veneris 2: Ljubavni položaji u šezdeset slika*, Binoza, Zagreb, 1971.

Van de Velde, Thomas, *Savršeni brak*, Narodna prosvjeta, Veselin Masleša, Sarajevo, 1955.

Wright, Charles, *Sto godina erotskih igara*, Zadruga štampa, Zagreb, 1981.

Bibliografija

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

Chauncey, George, *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Male Gay World, 1890–1940*, Basic Books, New York, 1994.

Corber, Robert J., *Cold War Femme: Lesbianism, National Identity and Hollywood Cinema*, Duke University Press, Durham i London, 2011.

Corber, Robert J., *In the Name of National Security: Hitchcock, Homophobia, and the Political Construction of Gender in Postwar America*, Duke University Press, Durham i London, 1993.

D'Emilio, John, *Sexual Politics, Sexual Communities: The Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940–1970*, University of Chicago Press, Chicago, 1983.

Dyer, Richard, *The Matter of Images: Essays on Representation*, London i New York, Routledge, 1995.

Foucault, Michel (kao Mišel Fuko), *Moć/Znanje: Odabrani spisi i razgovori, 1972–1977*, Novi Sad, Mediterran, 2012.

Glasinger, Lavoslav, "Pogovor", u: Morus, *Historija seksualnosti*, Zora i Naprijed, Zagreb, 1959.

Halligan, Benjamin, Idylls of Socialism: The Sarajevo Documentary School and the Problem of the Bosnian Sub-proletariat, *Studies in Eastern European Cinema*, 1, (2) 2010., 197–216.

Janković, Zoran, Nikad pokoran: *Marble Ass* Želimira Žilnika, *Novi kadrovi: Skrajnute vrednosti srpskog filma*, ur. Dejan Ognjanović i Ivan Velisavljević, Clio, Beograd, 2008., 185–234.

- Johnson, David K., *The Lavender Scare: The Cold War Persecution of Gays and Lesbians in the Federal Government*, University of Chicago Press, Chicago, 2004.
- Jovanović, Nebojša, Kinematografija bunkera: O "crnim knjigama" jugo-filma, *Horror Porno Ennui: Kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011., 299–310.
- Košiček, Mladen, *U okviru vlastitog spola*, Mladost, Zagreb, 1986.
- Kulenović, Muradif, *Metapsihologija, nastranosti, osobitosti*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Novak, Slobodan P., Pismo glavnom uredniku, *Gordogan*, 1, 2003., 108–109.
- Palić, Nikola, *Polni život*, IP Bratstvo–Jedinstvo, Novi Sad, 1960.
- Simić, Mima, Čuvarica granice: Celuloidna lezbijka kao dvostruka metafora u rekonstrukciji postjugoslavenskih nacionalnih identiteta, *Na marginama: Manjine i mediji u jugoistočnoj Evropi*, ur. Edin Hodžić i Tarik Jusić, Sarajevo: Mediacentar, Sarajevo, 2010., 205–224.
- Taylor, John Russell (kao Tejlor, Džon Rasel), Dušan Makavejev, *Dušan Makavejev: 300 čuda*, ur. Vladimir Blaževski, Studentski kulturni centar, Beograd, 1988., 87–98.
- Viglianedi-Rocca, Lorenzo, *Homoseksualnost*, Epoha Prosvjeta, Zagreb, 1968.
- Vuletić, Dean, Gay i lezbijka povijest Hrvatske od Drugog svjetskog rata do 1990., *Gordogan*, 1, 2003., 91–92.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Weeks, Jeffrey, *Sexuality and Its Discontents: Meanings, Myths and Modern Sexualities*, Routledge & Kegan Paul, London, Melbourne, Henley, 1985.

IZLAGANJE SA ZNANSTVENOG SKUPA

- Dota, Franko, A Life in a Sentence: Telling Gay Stories in a Croatian Court of Law (1947–1952), izlaganje na konferenciji "Biography and Identity: Dilemmas and Opportunities", Central European University, Budimpešta, 6.–9. svibnja 2010.

FILMOVI

- Hanžeković, Fedor, *Bakonja fra Brne*, Jadran film, Zagreb, 1951.

Makavejev, Dušan, *Ljubavni slučaj, ili, Tragedija službenice PTT*, Avala film, Beograd, 1967.

Makavejev, Dušan, *Sweet Movie*, V.M. Production, Pariz; Mojack Films, Montreal; Maran Films, München, 1974.

Makavejev, Dušan, *WR: Misterije organizma*, Neoplanta, Novi Sad; Telepool, München, 1971.

Žilnik, Želimir, *Rani radovi*, Neoplanta, Novi Sad, 1969.

PRILOZI S INTERNETA

Arsland, Merita, Homoseksualci su za partizane bili "nakaze koje treba strijeljati", <http://www.jutarnji.hr/homoseksualci-su-za-partizane-bili--nakaze-koje-treba-strijeljati-/301243/>, 9. travnja 2013.

Dota, Franko, Neprirodni blud podriva temelje socijalističke Hrvatske, <http://www.jutarnji.hr/-cinire-protuprirodni-blud-koji-podrive-same-temelje-socijalisticke-hrvatske-/470469/>, 9. travnja 2013.

Mikulić, Borislav, Gay na balkanskoj transverzali, <http://deen.es.ffzg.hr/-bmikulic/Tranzitorij2007/05.GayTransverzala.htm>, 9. travnja 2013.

Polimac, Nenad, Gay momenti u YU kinematografiji, <http://www.jutarnji.hr/gay-momentiu-yu-kinematografiji/173995/>, 9. travnja 2013.

Polimac, Nenad, Povratak Františka Čapa, prvog gay šikaniranog filmaša u Jugoslaviji, <http://www.jutarnji.hr/povratak-frantiska-cap-a/817039/>, 9. travnja 2013.

Verbalni sukob Judith Reisman sa studentima, uključio se i dekan, <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/judith-reisman-sc-verbalno-sukobila-sa-zagrebackim-studentima-ispred-faksa-dva-polica-272488.html>, 9. travnja 2013.

Sexology, Male Homosexuality and Film in Socialist Yugoslavia

Summary

A plea for a more comprehensive research into the history of sexuality in Yugoslav socialism, the article emphasises the importance of sexology as part of such research. I argue that sexology has been the key discourse of the socialist cultural revolution that was supposed to introduce Yugoslavia into the gender and sexual modernity. It encompasses a wide range of works written by both Yugoslav and non-Yugoslav authors, through which a plethora of heterogeneous discourses has described and defined issues such as sexual development, types of sexuality, marriage, pregnancy, contraception and abortion, "the psychology of the sexes", etc. By its sheer quantity, scope, variety and accessibility, published in both books and newspapers, sexology in Yugoslavia provides us with the royal road for exploring, in Foucauldian terms, the "dispositive of sexuality" in socialism, with many of its antagonisms and contradictions. While outlining the contours of sexology in socialism, I present in more detail one of its particular segments: the narratives about homosexuality and its social status in socialist society. This particular focus is inspired by the accounts that designate the Yugoslav socialist past in terms of sheer totalitarian repression and manipulation. In opposition to the advocates of the totalitarian paradigm who use the fact that male homosexuality was criminalized in Yugoslavia as an undisputable proof of the totalitarian terror, I draw upon Foucault's insights on modern power. I argue that this focus on the repressive law should be widened by taking in account other discourses about homosexuality, including the sexological ones. Only in that way one can see how homosexuality in socialism was not defined by some presupposed totalitarian, homophobic dogma, but was at the centre of ongoing redefinitions and debates, most of them actually asking for the decriminalization of the same-sex relations among men. Given my own background in film studies, I intertwine the analysis of sexological works and historical narratives of homosexuality in socialism, with the representations of sexology and homosexuality in Yugoslav cinema in socialism, which do not only additionally testify to the complexity of the Yugoslav "dispositive of sexuality", but also demonstrate the benefits of interdisciplinary approach to its inquiry.

Ana Kladnik

**Iskanje novih raziskovalnih paradigem in
uporaba novih metodologij na primeru novih mest
in naselij v socialistični Sloveniji**

Oblikovanje novih metodologij pri proučevanju socializma¹

V sedemdesetih letih 20. stoletja se je center raziskav zgodovine Sovjetske zveze iz obdobja stalinizma premaknil iz "centra", ki je predstavljal področje politične, socialne in intelektualne zgodovine, na "periferijo", z raziskavami zgodovine vsakdanjega življenja. Zgodovinarji, kot na primer Sheila Fitzpatrick, ki so sledili metodi zgodovine vsakdanjega življenja, so postali tarča kritik, da v svojih raziskavah obravnavajo zgodovino stalinistične Sovjetske zveze, pri čemer izpuščajo pomen države, kot tudi pomen terorja, prisile in propagande, kot osrednje točke totalitarne teorije.² V času pozne hladne vojne se je na Zahodu začela razvijati nova teorija o naravi socializma, s katero se je obstoječi model, ki je obravnaval sistem v Sovjetski zvezi kot totalitaran, začel majati.³ Po koncu obdobja socializma v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi in večji dostopnosti arhivov je bil storjen naslednji korak k boljšemu razumevanju narave socializma in življenja v njem. Že v osemdesetih letih 20. stoletja in intenzivneje v naslednjem desetletju, je nemško zgodovinopisje razvilo tim. metodologijo vsakdanjega življenja, *Alltagsgeschichte*, v času socializma.⁴ Ta

¹ V tekstu bo uporabljena oznaka socializem oziroma socialistični sistem, vendar je pri tem potrebno izpostaviti, da gre v tekstu za socializem, kot se je v času od konca druge svetovne vojne do demokratičnih sprememb ob koncu osemdesetih in začetku devedesetih let 20. stoletja razvijal v okviru enopartijskega sistema v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi. V nadaljevanju članek ponuja nekaj rešitev nove konceptualizacije tega sistema.

² Glej npr. Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford Univ. Press, New York, NY, 1999 ali Fitzpatrick, Sheila, *Stalinism: New Directions*, Routledge, London, 2000. Po totalitarnem modelu, uživata komunistična partija in njeno vodstvo popoln monopol moči in vsiljujeta svojo ideologijo na, v veliki meri, pasivno populacijo.

³ Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford University Press, New York, 1995, 140-142.

⁴ Najvidnejši teoretik te šole je Alf Lüdtke. Glej npr. Lüdtke, Alf (ur.), *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

metodologija predstavlja posebno obliko t. i. *bottom-up* pristopa, ki izhaja iz realnosti vsakdanjega življenja in išče interakcije med vsakdanjim življenjem in poskusi nadvlade, ki jih izvaja režim, pri čemer skuša najti zlasti oblike prilagoditve in načine samoobrambe, ki jih ljudje oblikujejo v okviru svojih vsakdanjih aktivnosti.⁵ Ta metodologija tudi omogoča identifikacijo *mej diktature* in zaznava motivacijo družbenih akterjev z analizo njihovega lastnega procesa osmišljanja ali gradnje samostojnih pomenov, skovanih v besedi *Eigen-Sinn* oziroma *Sinnwelt*.⁶ Kot rezultat poskusa nove konceptualizacije in interpretacije obdobja socializma, so zgodovinarji, ki proučujejo zgodovino Nemške demokratične republike, poskušali definirati sistem v NDR kot "moderno diktaturo" (Jürgen Kocka), "diktaturo blaginje" (*Fürsorgediktatur, welfare dictatorship*) (Konrad Jarausch), "diktaturo s sodelovanjem" (*participatory dictatorship*) (Mary Fulbrook) oziroma "diktaturo s soglasjem" (*consensus dictatorship*) (Martin Sabrow).⁷ Pri tem definicija "diktatura", za razliko od "totalitarizma" ne predlaga dihotomije med "vladajočimi" in tistimi, ki so "vladani", ampak do določene mere omogoča aktivno vlogo in reakcije širše socialne sfere.⁸ Nadaljnje interpretacije predlagajo koncept "socialistične diktature" oziroma "državnega socializma", kateri jasno nakaže mejo med razvojem politike socialnih demokracij na Zahodu na eni strani, ter na drugi v državah z enopartijskim sistemom in dominacijo komunistične politične elite. Omenimo še koncept "komunistične diktature", kateri izhaja iz dejstva, da so

⁵ Corner, Paul, Introduction, *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*, ur. Paul Corner, Oxford University Press, Oxford, 2009, 5.

⁶ O definiciji in pomenu *Sinnwelt* glej prevod teksta: Kolač, Pavel, Socialist Dictatorship as a World of Meaning v slovenščini: Socialistična diktatura kot miselni svet: uvodne opombe k splošnim karakteristikam projekta in razlogom za njegov nastanek, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, 173-176 (prevod Ana Kladnik) in hrvaščino: Socijalistička diktatura kao osmišljeni svijet: uvodne napomene o općim značajkama projekta i razlozima njegova nastanka, *Historiografija.hr*. Portal hrvatske historiografije (12.1. 2010) (prevod Igor Duda). Glej tudi: Apor, Péter, The Joy of Everyday Life: Microhistory and the History of Everyday Life in the Socialist Dictatorships, *East Central Europe/ECE*, 1-2, (35) 2007-2008, 185-218.

⁷ Jarausch, Konrad H., Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship, *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, ur. Konrad H. Jarausch, Berghahn Books, Oxford/New York, 1999, 47-73; Fulbrook, Mary, *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR 1949 – 1989*, Oxford University Press, New York, 1995.

⁸ Lindenberger, Thomas, Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung, *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, ur. Thomas Lindenberger, Böhlau, Köln am Rhein, 1999. Glej tudi: Fulbrook, Mary, Approaches to German Contemporary History since 1945. Politics and Paradigms, *Zeithistorische Forschungen*, 1, 2004, 31-50; Ross, Corey, *The East German Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*, Arnold, London, 2002.

politično elito v obdobju socializma predstavljali komunisti oziroma partije, ki so v svojem imenu nosile oznako komunistične.⁹

Medtem ko je zgodovino pisje na Zahodu, če že ne zavrlo, pa vsaj razpravljalo in iskalo alternativne metode in definicije pri proučevanju obdobja socializma, je po letu 1989 totalitarističen model našel svoj preporod, sicer ne povsod enako intenzivno, v zgodovino pisju bivših evropskih socialističnih držav. Osredotočeni na slovensko zgodovino pisje, bomo najprej izpostavili pojav oživitve koncepta Srednje Evrope in predstavo "totalitarizma" znotraj njega, v nadaljevanju pa bomo obravnavali poskuse razglasitve obdobja socializma v Sloveniji (Jugoslaviji) kot totalitarnega.

Medtem ko je od sedemdesetih let 20. stoletja dalje Srednja Evropa za madžarske, poljske, češke in slovaške disidente pomenila prostor zahodne demokratične civilizacije, v nasprotju z "vzhodnjaškim totalitarizmom", torej Sovjetsko zvezo,¹⁰ je za slovenske "srednjeevropejce", še posebej po razpadu Jugoslavije, začetku jugoslovanskih vojn in razglasitvi slovenske samostojnosti, srednja Evropa predstavljala ločnico med Slovenijo in južnimi republikami bivše Jugoslavije, medtem ko so države bivšega vzhodnega bloka predstavljale "totalitarno" Vzhodno Evropo. Gre torej za dvojno ločevanje: "civilizacijsko" nasproti republikam bivše skupne države, ter "ideološko" nasproti bivšim državam t. i. vzhodnega bloka, ki so domnevno doživele trdo, totalitarno različico socializma v nasprotju s posebno in veliko mehkejšo jugoslovansko različico.

V Sloveniji sta (bila) dva ključna momenta iz obdobja socializma še posebej politizirana: prvi se nanaša na obdobje druge svetovne vojne, ki je ključno za razumevanje legitimacijskih procesov v času od 1945-1990; drugi moment pa je jugoslovanski razkol s Sovjetsko zvezo in Informbirojem leta 1948, kar je omogočilo legitimizacijo samoupravnega socializma oziroma "titoizma".¹¹

⁹ Danes v nemški historiografiji največkrat uporabljen izraz za obdobje socializma v NDR, "SED Diktatur" (diktatura SED), se nanaša na tedanjo edino politično stranko v državi Sozialistische Einheitspartei Deutschlands.

¹⁰ Ash, Timothy Garton, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, Granta Books, Cambridge, second edition, 1991; Ash, Timothy Garton, *Does Central Europe Exist?*, The New York Review of Books, 1986; Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 2009, 140-160; Luthar, Oto, Luthar, Breda, *Marking the Difference or Looking for Common Ground? Southeast Central Europe, Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, ur. Nancy Meriwether Wingfield, Austrian Studies, Volume 5, Berghahn books, 2005, 231-241.

¹¹ Godeša, Bojan, *Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za drugačno zgodovino?*, *Zgodovinski časopis*, 3-4, (63) 2009, 440-457; Repe, Božo, *Jugoslovanska historiografija po*

V večini držav bivšega vzhodnega bloka je zgodovinopisje po letu 1989 obdobje socializma definiralo kot totalitarnega in zanj uporabilo skupen izraz "totalitaren sistem".¹² Politična tranzicija iz socialističnega, enopartijskega sistema v demokracijo je imela v Sloveniji karakter sodelovanja med političnimi elitami in prebivalstvom, za razliko od večine "vzhodnoevropskih" držav, kjer je šlo izrazito za konfrontacijo med obema. Bivše politične elite so v Sloveniji večinoma tudi po tranziciji ostale na oblasti, medtem ko je, na primer na Češkoslovaškem, prehod v demokracijo simboliziral prehod moči v roke bivših disidentov. Slovensko zgodovinopisje je sicer še pred spremembo sistema začelo odpirati nekatere teme, ki so bile poprej tabuizirane ali le delno obravnavane,¹³ medtem, ko so nekateri slovenski zgodovinarji že v šestdesetih letih in kasneje njihovi študentje v sedemdesetih in osemdesetih letih, začeli sprejemati nove teoretične in metodološke pristope.¹⁴ Presenetljivo pa, kot ugotavlja Oto Luthar, v devetdesetih letih ni prišlo do še večjega razmaha novih pristopov, saj je večina slovenskih zgodovinarjev tovrstne novosti zavračala.¹⁵ Za razliko od večine držav bivšega vzhodnega bloka, ki so politizacijo zgodovine doživele takoj po spremembi sistema, se je slovensko zgodovinopisje (in družba) močnejše polarizirala v začetku novega tisočletja. Tedanja politična konstelacija je omogočila, da so se v slovenskem zgodovinopisju pojavili močnejši poskusi razglasiti obdobje socializma v Sloveniji (Jugoslaviji) kot obdobja totalitarizma.¹⁶ Dve različni izhodišči

drugi svetovni vojni. *Tokovi istorije*, časopis Inštituta za novejšo zgodovino Srbije, 1-4, 1999, 312-325. Repe, Božo, *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*, Sophia, Ljubljana, 2003, 109.

¹² Leta 1993 je parlament Republike Češke razglasil politični sistem med februarjem 1948 in novembrom 1989 kot nelegitimen in totalitaren, leta 2004 pa je bil omogočen prosti dostop do večine arhivskega gradiva iz obdobja socializma. Kopeček, Michal, 'The Czech Republic: From Democracy Legitimization to the Politics of Memory', *Journal of Modern European History*, 2 (8), 2010, 145.

¹³ Horvat, Marjan, Božo Repe: Slovensko zgodovinopisje je pluralistično, a med zgodovinarji je premalo razprav o različnih pogledih, intervju, *Mladina* (Ljubljana), 13. 1. 2011.

¹⁴ Luthar, Oto, Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s, *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, LIT, Münster, 2004, 337.

¹⁵ Ibid, 337.

¹⁶ Ena od prvih večjih javnih predstavitev totalitarne narave slovenskega obdobja socializma je bila razstava v Muzeju novejši zgodovine v Ljubljani od decembra 1998 do januarja 1999, ki je bila pospremljena s katalogom *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990* (urednik Drago Jančar). Zgodovinarji, ki so skušali prikazati slovensko povojno zgodovino v okviru teorije totalitarizma, so leta 2008 pridobili institucionalno priznanje z ustanovitvijo Študijskega centra za narodno spravo. Center je bil usanovljen ob koncu mandata konservativne vlade Janeza Janše, pod zaščito Ministrstva za pravosodje.

interpretacije povojne zgodovine sta stali na različnih bregovih: na eni strani stranke in intelektualci pretežno desne provenience, ki so v obdobju druge svetovne vojne in povojnih pobojev iskali argumente za razglasitev totalitarne narave socialističnega sistema v Sloveniji (Jugoslaviji), ter na drugi strani tistih, ki so vztrajali pri jugoslovanski izjemni poziciji, kjer je jugoslovanska različica predstavljala mehkejšo obliko socializma, nasproti "totalitarni" obliki, kot naj bi jo poznali v državah bivšega vzhodnega bloka.

V zadnjem desetletju še posebej, je zgodovinopisje v nekdanjih evropskih socialističnih državah priča skokovitemu odpiranju novih tem, sprejemanju novih metodologij, številnim mednarodnim izmenjavam in sodelovanju v skupnih projektih. Vse to na eni strani omogoča zgodovinarjem predstaviti pojav in obdobje socializma v vseh njegovih različnih oblikah,¹⁷ kot tudi, da se monotona slika "totalitarne vzhodne Evrope" kaže v drugačni, veliko bolj barvni luči, medtem ko poudarjanje izjemnosti jugoslovanskega položaja nasproti državam bivšega vzhodnega bloka izgublja težo. "Jugoslovanske posebnosti", kot so npr. decentraliziran ekonomski model, pomen potrošništva, ali zunanja politika nasproti državam tretjega sveta, so postale predmet raziskav zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z zgodovino držav nekdanjega vzhodnega bloka. Našteto omogoča, da se v teh državah totalitarni model kaže kot neustrezen, vedno bolj pa prihajajo na plano posebnosti posameznih držav, kot tudi vloga socializma kot globalnega akterja.¹⁸ Novejše zgodovinopisje, ki obravnava obdobje socializma v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi, se nahaja na točki, ko vse številčnejše primerjave razkrivajo podobnosti in razlike med posameznimi socialističnimi državami, hkrati pa poskušajo najti skupne imenovalce narave socialističnega projekta, ki je vseskozi prepleten tudi z razvojem nacionalnega vprašanja in projektom modernizacije. Komunisti so poskušali vzpostaviti nove norme, vrednote in vzorce obnašanja, vendar so te transformacije določale tradicije, miselni vzorci in procesi iz obdobja pred socializmom (npr. stopnja modernizacije, urbanizacija, razvitost nacionalnega vprašanja, demokratičnost političnega sistema, stopnja sekularizacije, ženska

¹⁷ Glej tudi: Brunnbauer, Ulf, *Kontinuiteta in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope*, *Zgodovinski časopis*, 3-4, (57) 2003, 431-450.

¹⁸ Na primer odlična študija, ki prikazuje vlogo jugoslovanskega in madžarskega ekonomskega modela ter transnacionalne povezave pri razvoju neoliberalizma: Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, 2011. Jugoslavija je bila edina evropska država, ki je bila (ustanovna) članica gibanja Neuvrščenih, vendar vedno številčnejše študije kažejo vlogo Sovjetske zveze in posameznih evropskih socialističnih držav v državah tretjega sveta. Na primer: Engerman, David, *The Second World's Third World, Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1, (12) 2011, 183-211.

emancipacija, razvoj delavskega gibanja itd.), kot tudi izkušnja druge svetovne vojne in način prevzetja oblasti nacionalnih komunističnih partij.

V nadaljevanju se bomo osredotočili na študije primera, vzete iz načrtovanja, gradnje in vsakdanjega življenja v novih mestih in naseljih v Sloveniji v prvih petnajstih letih od konca druge svetovne vojne. V prvem delu bomo primerjali razvoj dveh novih mest, Nove Gorice in Velenja, ter pri tem zasledovali odnose med politiko in arhitekti ter pomen urbanizma in arhitekture na podobo pred in post-1948 Jugoslavije. V drugem delu pa bomo s pomočjo zgodovine vsakdanjega življenja skušali prikazati točke interakcije med oblastjo in prebivalci ter njihove (medsebojne) prilagoditve, ki so vplivale na miselni svet in življenje v novem socialističnem mestu.

Modernizem kot legitimacija jugoslovanske poti

Običajno se med nova mesta, ki so se v Sloveniji razvila v času socializma, prištevajo Nova Gorica, Velenje in Kidričevo. Prvi dve od naštetih mest se smatrata tudi kot edini modernistični mesti v Sloveniji.¹⁹ V nacionalnem in mednarodnem okviru je večje študijske pozornosti na področju družboslovja, humanistike, arhitekture in urbanizma deležna Nova Gorica, medtem ko Velenje komaj v zadnjem času opazneje postaja predmet študije primera. Večje zanimanje za razvoj Nove Gorice si lahko razlagamo (najmanj) zaradi dveh vzrokov. Prvi, pomemben predvsem za zgodovinarje, sociologe in antropologe, se nanaša na simbolno vrednost gradnje novega mesta, ter njegovo lokacijo na meji med Italijo in Jugoslavijo (Slovenijo). Rojstvu Nove Gorice je botrovala, z jugoslovanske perspektive, nepravilna odločitev mirovnih pogajanj v Parizu, ki je leta 1947 določila priključitev Gorice Italiji. Ob pravkar spuščeni železni zavesi in pričeti hladni vojni je stekla obsežna akcija za zgraditev novega mesta, Nove Gorice, ki naj bi se, kot je razglasila propaganda, "svetilo preko meje". Gradnja, v pristojnosti takratnega republiškega Ministra za gradnje Ivana Mačka – Marije, je bila financirana s strani federalnih in republiških rezerv, pri čemer so bili za gradnjo mobilizirani tudi prostovoljci – mladinci – ki so v Novo Gorico prišli iz cele Jugoslavije. Kmalu po znanih dogodkih leta 1948, ko je bila Nova Gorica komaj na pol zgrajeno mesto, je financiranje tega zajetnega projekta pristalo na šibkih lokalnih plečih. Drugi vzrok, zaradi katerega je Nova Gorica deležna večjega zanimanja, pomemben predvsem

¹⁹ Vodopivec, Aleš, *Modernistično mesto, Arhitekturna delavnica Velenje 2000*, ur. Urban Novak, MO Velenje, 2000, 3–6.

za umetnostne in arhitekturne zgodovinarje, lahko pripišemo popularnosti in karizmi prvotnega načrtovalca mesta, Edvarda Ravnikarja, takratnega profesorja na ljubljanski Fakulteti za arhitekturo, sicer bivšega študenta in asistenta pri profesorju Jožetu Plečniku, privržencu klasičnega arhitekturnega jezika. Ravnikar, ki je tik pred začetkom druge svetovne vojne nekaj mesecev študiral pri modernistu Le Corbusierju v Parizu, je po vojni našel sintezo med obema učiteljema. Po mnenju arhitekturnega zgodovinarja Vladimirja Kulića, bi lahko Ravnikarjevi projekti iz obdobja konca štiridesetih let 20. stoletja, če bi bili realizirani, predstavljali edinstven prispevek pri iskanju "nove monumentalnosti", ki vsebujejo specifično jugoslovansko konotacijo zaradi njihove navezanosti na Plečnika in hkrati svetovljanstvo in modernost v povezavi s Le Corbusierjem.²⁰ Pri Novi Gorici lahko povezavo med modernostjo Le Corbusierja in monumentalnostjo Plečnika najdemo tudi pri najbolj reprezentativni stavbi v mestu, mestni občini, za katero načrt je napravil Vinko Glanz, Plečnikov študent in kasneje njegov ožji sodelavec. Zgradbo lahko, primerno času v katerem je bila načrtovana, umestimo kot primer socialističnega realizma v arhitekturi, sloga ki v slovenskem merilu ostaja še dokaj neraziskan.

Velenje zgodovinske študije sicer omenjajo kot mesto, ki je nastalo zaradi povečanja izkopa premoga lokalnega Rudnika lignita Velenje (RLV) in čigar novi center je bil odprt leta 1959, v zadnjem času pa postaja tudi bolj zanimiv za umetnostne in arhitekturne zgodovinarje, ki poskušajo primerjati (arhitekturni) razvoj obeh mest.²¹ Za RLV je sicer prva jugoslovanska petletka načrtovala izkop izdatne količine lignita, ne pa tudi zadostnih pogojev za nastanitev novih delavcev, ki so povečini prihajali iz bližnjih vasi oziroma rudarje, ki so se po vojni vrnili v Jugoslavijo iz zahodne Evrope. Leta 1946 je podjetje dobilo dovoljenje za postavitve začasnih stanovanj, naselja barak, imenovanega provizoriji, ki je služilo svojemu namenu vse do srede osemdesetih let 20. stoletja. Leta 1948 je arhitekt Viljem Strmecki, tako kot njegov profesor Ivan Vurnik, zaprisežen funkcionalist,²² načrtoval rudarsko naselje za velenjske

²⁰ Kulić, Vladimir, *Land of the In-Between. Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*, doktorska disertacija, University of Texas, Austin, 2009.

²¹ di Batista, Alenka, *Nova Gorica in Velenje: čudeža socialistične gradnje v drugi Jugoslaviji*, diplomsko delo, Ljubljana, 2011; di Battista, Alenka, Čelik, Matevž, *New cities in Slovenia (1945-1960), Unfinished modernisations: between utopia and pragmatism: [architecture and urban planning in the former Yugoslavia and the successor states]*, ur. Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, UHA/CCA, Zagreb, 2012.

²² Leta 1919 je Slovenija dobila svojo prvo univerzo v Ljubljani, kjer je bil znotraj Tehnične fakultete ustanovljen tudi Oddelek za arhitekturo. Profesorja na oddelku sta bila "modernist"

delavce. Po Strmeckijevem načrtu je nastajalo novo naselje, imenovano Novo Velenje, v bližini premogovnika. Okoli leta 1953 pa so se začeli načrti spreminjati. Kot posledica notranjih čistk v republiškem Direktoratu za premog je bil namestnik direktorja Nestl Žgank (kazensko) poslan v Velenje, kjer naj bi prevzel mesto direktorja rudarskega podjetja. Žgank, sicer član Komunistične partije že pred vojno, je bil rojen v vasi nedaleč od Velenja. Kot direktor v provincialnem Velenju si je zadal nalogo, da partijskim veljakom v Ljubljani pokaže in dokaže, ne le, da lahko iz "kurjega rudnika"²³ ustvari enega najbolj modernih rudnikov v državi, temveč, da lahko zgradi tudi novo moderno mesto. Pri tem je imel zaslombo pri svojem partizanskem tovarišu in ministru zvezne vlade Francu Leskošku - Luki. Pri uveljavljanju svojih vizij pri razvoju podjetja in mesta je direktor Žgank izkoristil možnosti in kompetence, ki jih je uspel uveljaviti znotraj novega samoupravnega sistema. Po meni znanih podatkih, gradnja novega mesta Velenja ni bila načrtovana ne s strani republike ali federacije, temveč je bila predvsem lokalne narave. RLV je presežek od prodaje premoga akumuliral v gradnjo novih stanovanj in mestne infrastrukture, pri gradnji pa so izjemno vlogo odigrali prostovoljci iz vrst domačinov, ki so si nadejali čimprejšnje selitve v nova stanovanja. Načrt za novo mesto je RLV leta 1954 naročil pri (samoupravnem) arhitekturnem biroju Slovenija projekt. Glavni arhitekt, Janez Trenz, sicer Plečnikov študent in Le Corbusierjev privrženec, je imel številne težave s Žgankom, ki je arhitektu vsiljeval svoje poglede. Novo mesto je s svojo moderno arhitekturo pri republiških veljaki s sprožalo številne polemike (npr. bivši Minister za gradnje Maček – Matija, ki je bil odgovoren za gradnjo Nove Gorice je menil, da rudarjem namesto modernega mesta zadostuje rudarska kolonija; nasprotnik modernega Velenja je bil tudi član Zveznega komiteja ZKJ, Miha Marinko, sicer zaveznik tradicionalnih rudnikov v Zasavju). Začetna nezainteresiranost za dogajanje v Velenju s strani Beograda, se je začela spreminjati po letu 1958, potem ko je jugoslovanski predsednik Josip Broz - Tito prvič obiskal Velenje. Moderno mesto za rudarje se je izkazalo kot odlična prezentacija nove Jugoslavije. Sicer še nedokončan, je bil center novega mesta svečano odprt leta 1959, ob 40. obletnici KPJ/ZKJ. Jugoslovanski voditelji so mesto predstavljali

Ivan Vurnik in "tradicionalist" Jože Plečnik. Podoben antagonizem med obema vodilnima profesorjema na fakulteti se je nadaljeval tudi po drugi svetovni vojni med Edvardom Ravnikarjem (načrtovalcem Nove Gorice) in Edom Mihevcem. Po besedah umetnostnega zgodovinarja Petra Krečiča, so tisti študentje, ki so se zanimali za moderno arhitekturo, študirali pri slednjem. Teržan, Vesna, Edo Mihevc, *Mladina* (Ljubljana), 11.1.2012, 2.

²³ Izraz za rudnik, kot ga je sam uporabil v svojih spominih: Žgank, Nestl, *Spomini 'rudečega kralja'*, zapisala Damijan Kljajič in Vlado Vrbič, Karantanija, Ljubljana, 1999, 56.

kot dosežek jugoslovanske poti in v mesto so kmalu začele prihajati na obisk delegacije iz celega sveta.

Jugoslovanska politika in družba je v prvih petnajstih letih po drugi svetovni vojni doživela temeljite spremembe. Medtem, ko je bila Nova Gorica načrtovana in grajena v času, ko je bila Jugoslavija še zvesta privrženka Stalinove Sovjetske zveze in neposredno ob prekinutvi odnosov z njo, je Velenje, rudarsko mesto v slovenski provinci, odprtje novega centra doživelo leta 1959, v času brez velikih dogodkov, v že samoupravni Jugoslaviji. Po letu 1948 je nova jugoslovanska usmeritev zavrgla stalinističen model in postopoma začela iskati legitimacijo nove jugoslovanske poti v novih ekonomskih vzorcih, avtonomni zunanji politiki, odprla je vrata proti Zahodu, potrošništvu itd. Zato je presenetljivo, da razvoj Velenja, mesta ki je pravzaprav zrastle v in s pomočjo te nove usmeritve, do sedaj, v povezavi s pomenom sistema samoupravljanja, ni bil deležen bolj podrobne obravnave. Na primeru načrtovanja, gradnje in življenja v Novi Gorici in Velenju je mogoče analizirati, kako so se spreminjali odnosi med federalno, republiško in lokalno oblastjo pred in po letu 1948, ter kako med arhitekti oziroma prebivalci in oblastjo; kako so se spreminjale kompetence odločanja ter katere elemente je oblast uporabila za legitimacijo oblasti. Za ugotavljanje teh elementov je potrebno upoštevati stopnjo razvoja, ter vzorce in tradicije, ki so se oblikovali skozi daljše zgodovinsko obdobje, kot tudi različna obdobja v katerih so bila grajena. Na primer, povezava predvojne razvitosti arhitekturne prakse na arhitekturni izraz socialističnega realizma v prvih povojnih letih jugoslovanskega socializma, kot tudi vloga modernizma pri spreminjanju tradicionalnega življenja prebivalcev novih mest.²⁴ Če so mesta grajena v stalinističnem obdobju (v jugoslovanskem primeru do okoli 1950, v "vzhodnoevropskem" pa do okoli 1955/56) rezultat poskusa legitimacije oblasti v rokah komunistov oziroma priznavanja vodilne vloge Sovjetske zveze, načrtovanje in gradnja nista bila zgolj vsiljena kopija sovjetskega modela, ampak sta se znala prilagoditi posameznim nacionalnim, kulturnim in socialnim pogojem. Mesta, grajena v drugem obdobju, pa so izraz prizadevanj legitimacije post-stalinističnega sistema, zagotavljanja bivalnega prostora in orientacije v privatno sfero. V naslednjem poglavju se bomo osredotočili na življenje v novih naseljih v samoupravni Sloveniji (Jugoslaviji), ter ugotavljali predstave, prizadevanja in želje povezane z opremo stanovanj ter interakcije med oblastjo, oblikovalci in prebivalci.

²⁴ V Sloveniji v času med obema vojnama privrženci funkcionalizma niso bili politično nikoli cenjeni, po drugi svetovni vojni pa so bili v večini odstranjeni ali postavljeni ob stran arhitekturnega dogajanja.

Politika soglasja: počasno premagovanje starih vzorcev

Sredi petdesetih let 20. stoletja se je tradicionalno konservativna slovenska družba začela soočati z vedno večjim razslojevanjem. Razlike v opremljenosti stanovanj tistih, ki so se preselili v novo zgrajena stanovanja, kažejo na ogromne socialne spremembe, ki so potekale v Sloveniji (Jugoslaviji). Očitno je postalo razhajanje med stanovanji, ki so bila opremljena z masivnim, tradicionalnim pohištvo in med tistimi, ki so bila opremljena z novejšim, bolj modernim.²⁵ Slovenski arhitekti so si prizadevali popularizirati moderno, funkcionalno in poceni pohištvo tako pri pohištveni industriji, kot tudi pri potencialnih potrošnikih. Leta 1951 so prvi diplomiranci profesorjev Ravnikarja in Mihevc na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani začeli izdajati revijo *Arhitekt*, ki je služila kot mesto za razpravo in predstavitev novih trendov v sodobni arhitekturi. Mnogo člankov se je posvečalo opremljenosti stanovanj. Urednik revije, mladi arhitekt France Ivanšek, sicer Ravnikarjev diplomant, je po diplomi leta 1954 za šest let odpotoval na Švedsko, ob povratku v domovino pa sta skupaj z ženo Marto, tudi arhitektko, pričela sistematično raziskovati sodobne življenjske pogoje in stanovanjsko opremo v slovenskih stanovanjih, kot tudi mnenja uporabnikov.²⁶

Da bi raziskal dejansko opremljenost slovenskih stanovanj, je Ivanšek v začetku šestdesetih let 20. stoletja naredil raziskavo v katero je bilo vključenih skoraj 200 stanovanj v novo zgrajenem Savskem naselju v Ljubljani.²⁷ Raziskava je imela dva namena: na eni strani je želela strokovni javnosti predstaviti kakšne so navade stanovalcev naselja, kakšni problemi jih pestijo in kakšne so njihove želje in potrebe; na drugi strani pa je želela pokazati prebivalcem naselja, kaj lahko sami storijo, da bi bila njihova stanovanja bolj udobna. Raziskava je bila najprej predstavljena švedskim strokovnjakom in kasneje pozitivno sprejeta pri slovenski gradbeni in pohištveni industriji, zato je presenetljivo, da je bila Ivanškova študija objavljena šele leta 1988. Nekatere ugotovitve, kot na primer, da bi 70% gospodinjstev rado imelo pralni stroj, so našle nerazumevanje pri republiških oblasteh, ki so poskušale povečati kapaciteto komunalnih pralnic, kar je le 20% intervjuvancev označilo kot koristno. Ivanšek leta 1961 za izdajo svojih raziskav ni uspel najti založnika. Šele potem, ko je zakoncema Ivanšek

²⁵ I. ozar Štamcar, Maja, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja*, referat na zborovanju zgodovinarjev, Rogaška Slatina, 16.-18.10. 2008. Strani niso oštevilčene.

²⁶ Malešič, Martina, *Arhitektura France in Marta Ivanšek*, diplomsko delo, Ljubljana, 2008 in *Doma. Arhitektura Marta in France Ivanšek*, Muzej moderne umetnosti Ljubljana, 25. marec – 16. maj 2010.

²⁷ Ivanšek, France, *Družina, stanovanje in naselje*, Ambient, Ljubljana, 1988, 9.

leta 1986 na podelitvi nagrad Ikea v Kopenhagnu, strokovna komisija podelila nagrado za izjemne dosežke na področju arhitekture in notranje opreme, pri čemer je bila omenjena tudi študija iz leta 1961, se je Ivanšek odločil izdati knjigo v samozaložbi.

Savsko naselje v Ljubljani, kjer je Ivanšek opravil raziskavo, je bil velik stanovanjski kompleks, zgrajen z namenom namestitve številnih ljudi, ki so se na novo preselili v Ljubljano. Načrte sta naredila arhitekta Ilija Arnautović in Milan Mihelič, sicer do leta 1948 študenta arhitekture v Pragi, dovzetna za tehnične novosti in izostrenim občutkom za socialno vlogo arhitekture. Leta 1961 je v naselju živel 7.300 ljudi v 1.566 družinskih stanovanjih in 300 garsonjerah.²⁸ Ivanšek je želel izboljšati življenjske pogoje stanovalcev s primernim pohištvo in gospodinjskimi aparati, ki bi bili najbolj primerni za prebivalce, ki tam živijo. V ta namen je moral vedeti, kdo so bili ljudje, ki so se preselili v naselje in kakšen je bil njihov način življenja. Ivanšek je intervjuval stanovalce 195 gospodinjstev ter ugotovil, da so bili stanovalci Savskega naselja v večini zaposleni pri Jugoslovanski armadi, oziroma so bili direktorji, zdravniki ali profesorji, veliko žensk pa je bilo gospodinj. Študija je ugotavljala, da bi se več kot 41% družin vključenih v študijo, želelo preseliti iz stanovanja, v katerem trenutno živijo, za selitev pa so bile bolj zainteresirane mlade družine, stanovalci stari manj kot 35 let in tisti z višjo izobrazbo. Skoraj 52% tistih, ki so se želeli preseliti, je želelo živeti v enodružinski hiši.²⁹

Poleg tlorisa vsakega stanovanja, knjiga ponuja tudi originalne fotografije, ki so bile posnete v stanovanjih v Savskem naselju. Skupno 351 fotografij predstavlja odličen vir informacij za rekonstrukcijo interjerjev novo zgrajenih stanovanj s konca petdesetih in začetka šestdesetih let 20. stoletja v Sloveniji. Če se osredotočimo na fotografije posnete v stanovanjih, jih lahko na splošno razdelimo na dva modela. Prvi predstavlja stanovanja, ki so opremljena z modernim, svetlim pohištvo, kakršno je bilo v tem času predstavljeno v revijah oziroma razstavljeno na pohištvenih sejmih in trgovinah.³⁰ V teh stanovanjih so največkrat živeli zdravniki, intelektualci in upravitelji. Drugi model pa predstavlja stanovanja, katerih notranjost je dokaj natrpana, a udobna, z masivnim pohištvo, številnimi dekorativnimi odejami, zavesami

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid., 365.

³⁰ Na primer knjiga: Tancig, Branka, *Malo stanovanje - vendar udobno*, zbirka Arhitekt, Ljubljana, 1954; razstava: *Stanovanje za naše razmere*, Ljubljana, 1956. France in Marta Ivanšek sta leta 1965 v Ljubljani odprla stalni razstveni prostor in trgovino z notranjo opremo *Interier*, kateri je sledila trgovina *Ambient* v Mariboru.

in cvetličnimi okraski. Fotografije, ki jih je Ivanšek posnel v stanovanjih v Savskem naselju, vedno ne prikazujejo vseh sob v stanovanju. Na primer, spalnica je fotografirana tridesetkrat, in osemkrat lahko na fotografiji opazimo punčko-lutko, bambolo, postavljeno sredi zakonske postelje.³¹ V naslednjem delu bomo namenili več prostora tej lutki, saj nam ponuja zanimivo zgodbo.

V 15. stoletju je bila v Firencah navada, da so mlade neveste ali deklce ob vstopu v samostan, dobile v dar t. i. bambino, otroško lutko, običajno oblečeno v bogata oblačila. Navada, ki ponekod velja še danes, da se bogato oblečena punčka-lutka postavi na sredo zakonske postelje, najbrž pomeni zagotovilo plodnosti zakonskega para in materialni uspeh njunih otrok.³² V filmu Federica Fellinija, *Amarcord*, ki se odvija na italijanskem podeželju v tridesetih letih 20. stoletja, vidimo ženo, ki postavlja veliko bambolo na sredo postelje, pod sliko device Marije.³³ V času med obema vojnama je skoraj tretjina slovenskega ozemlja, ki je bilo po drugi svetovni vojni priključeno Jugoslaviji, pripadalo Italiji. V socialistični Jugoslaviji so otroške lutke, oblečene v bogate obleke in navadno postavljene na sredo zakonske postelje, postale eden najbolj popularnih artiklov, ki so jih ljudje iz Slovenije (Jugoslavije) kupovali v Italiji. V literaturi največkrat predstavljajo predmet, kupljen v italijanskih trgovinah in pretihotapljen čez mejo.³⁴ Vendar, kot ugotavlja Inga Miklavčič-Brezigar, bambole slovenskim ženam niso predstavljale želje po Zahodu, ampak simbol dobre gospodinje in urejenega doma.³⁵ Primer računovodkinje iz Primorske, gospe Gulin, rojene leta 1937, nam prikaže, kako pomembne so bile bambole za slovenske ženske. Tedaj še gospodična, bodoča gospa Gulin, je svojo prvo bambolo kupila leta 1958 na sejmu, takoj za mejo Nove Gorice, v italijanski Gorici, čeprav ji je mama svetovala naj raje kupi kaj bolj uporabnega. Za bambolo je bila Gulinova pripravljena žrtvovati dva od štirih dovoljenih prehodov meje na mesec. Bambola je bila zelo draga; za ta denar, bi si bila lahko kupila boljšo torbico ali par lepih čevljev. Bambolo je kupila, ker jo

³¹ Dvakrat namesto bambole najdemo na sredi postelje igračo v obliki medvedka oziroma zajčka.

³² Klapisch Zuber, Christiane, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1985, 311, 317.

³³ Fellini, Federico, *Amarcord*, E. C. Produzioni, Roma, 1973.

³⁴ Repe, Božo, *The influence of shopping tourism on cultural changes and the way of life in Slovenia after World War II*, konferenca: Culture with frontiers: shopping tourism and travelling objects in post-war Central Europe, CEU, Budimpešta, 1998. Luthar, Breda, Remembering Socialism. On Desire, Consumption, and Surveillance, *Journal of Consumer Culture*, 6 (2), 2006, 229-259.

³⁵ Miklavčič Brezigar, Inga, *Sponini naše mladosti*, Goriški muzej, 1998, 2.

je po poroki želela imeti v svoji spalnici. Poročila se je leta 1962 in dokler se z možem nista preselila v novo hišo, z novo opremljeno spalnico, je imela bambolo shranjeno v škatli. Nato je imela bambolo na postelji do leta 1995 in med tem časom ji je sorodnica tudi sešila nova oblačila.³⁶

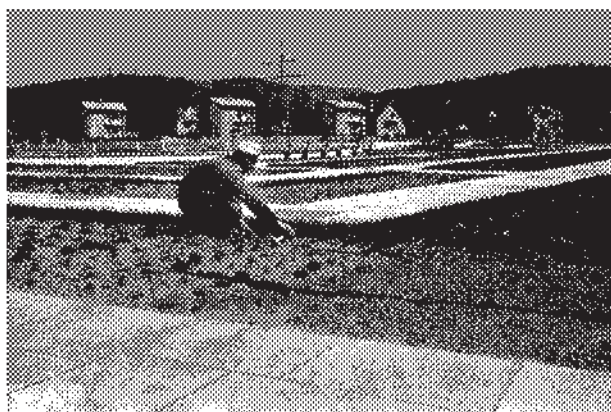
V stanovanjih v Savskem naselju v Ljubljani, kjer je bambola kraljevala na sredi zakonske postelje, so največkrat stanovale družine, kjer so bili možje uslužbenci Jugoslovanske armade, njihove žene pa gospodinje. Stanovanja so bila opremljena z masivnim pohištvom, z mnogo dekorativnimi prtički ipd. Uslužbenci Jugoslovanske armade so morali kazati močno lojalnost režimu, saj jim je med drugim partija služila kot dvigalo pri hitrem vzpenjanju na socialni lestvici, čeprav je bil njihov način življenja še zelo tradicionalen. Primer bambole tudi kaže na vlogo obeh spolov: gospodinje so bile tiste, ki so vsako jutro postiljale posteljo in dajale bambolo na sredino. Potrebno je izpostaviti tudi lokacijo, saj postelja oziroma spalnica ni bila soba, kjer se je preživil čas čez dan, kot tudi ni bila namenjena razkazovanju gostom. Bila je predvsem intimna soba zakoncev, kar daje bamboli še posebej skrivnostni pomen.

Iz slovenske prestolnice se sedaj preselimo v provinco, v novo mesto Velenje, in si oglejmo, kaj nam oprema stanovanj lahko pove o slovenski družbi in jugoslovanskem sistemu v drugi polovici petdesetih let 20. stoletja. V desetletju od prihoda novega direktorja Nestla Žganka na mesto direktorja Rudnika lignita Velenje (RLV) konec leta 1950, je mesto Velenje doživelo nesluten razvoj. Novo Velenje je bilo v prvi polovici desetletja grajeno kot moderna različica rudarskih kolonij. V bližini rudnika je bilo urejeno tudi prehodno naselje lesenih barak, tako imenovani provizoriji, za nastanitev delavcev v času gradnje stanovanj v novem mestu. Prebivalci provizorijev, ki so prihajali predvsem iz podeželja, so se v naselju, kot mi je povedala nekdanja prebivalka naselja, dobro počutili: "V provizorijih je vladala domačnost. Vse je bilo nizko, imeli smo vrt. Tudi to je bilo boljše kot tisto, odkoder smo prišli".³⁷ Nedaleč od provizorijev je v istem času RLV financiral gradnjo tako imenovanega naselja enodružinskih hiš Jezero, kamor so se preselili predvsem vodilni delavci podjetja. Gospa Seme je v pogovoru potrdila, da je bilo prebivalcem mesta jasno, kdo spada med višji in kdo nižji sloj in naselje Jezero se je smatralo kot naselje, namenjeno višjemu razredu. V drugi polovici desetletja je začel nastajati plan za novi center mesta na levem bregu reke Pake. Načrtovanje in gradnjo je sicer financiral RLV, vendar so stanovanjske bloke v centru kasneje odkupila različna mestna podjetja in institucije. Na primer, tako imenovani

³⁶ Ibid.

³⁷ Intervju z Zofko Seme, Velenje, januar, 2008.

Hartmanovi bloki na Cankarjevi ulici, ki je vodila na glavni mestni trg, je za svoje zaposlene odkupil Šolski center Velenje. Ob odprtju mestnega centra je edini nebotičnik v mestu (ki sta ga načrtovala ista arhitekta kot Savsko naselje v Ljubljani) ostal last RLV, podrobna analiza prvih prebivalcev nebotičnika leta 1961 pa kaže, da so v njem živeli tako rudarji, kot predstavniki uprave podjetja.³⁸

Od "provizorijev" na drugi strani Ljudskega parka (na fotografiji), je bilo sredi petdesetih let zgrajeno "mondeno" naselje enodružinskih hiš "Jezero".

Vir: Muzej Velenje

V naslednjem delu bodo predstavljeni trije tipi hiš, v katerih je novi direktor Žgank živel v prvih desetih letih od tedaj, ko je prišel v Velenje kot direktor. Ob prihodu v Velenje, sta Žgank in njegova žena dobila stanovanje v prvem nadstropju t. i. rudarske vile. Zakonca sta že imela svoje pohištvo, dodatno pa sta pri mizarju naročila pohištvo v rustikalnem stilu. Leta 1955, po rojstvu prvega otroka, se je družina preselila v "prestižno" naselje enodružinskih hiš Jezero, ki ga je zgradil RLV. Direktor Žgank je imel neprestano polemike z mestnimi arhitekti, katerim je očital, da niso dovolj ambiciozni in napredni. Leta 1960 si je zgradil hišo, skladno s tem, kar je sam smatral za moderno arhitekturo. Hiša je bila kvadratna, bela, postavljena sama na vrhu hrička s čudovitim pogledom na novo mesto. Duhovnik iz Velenja se spominja, da so jo ljudje začeli klicati bencinska postaja.³⁹ Fotografija, posneta v direktorjevi novi hiši iz srede sedemdesetih let, kaže na dokaj malomeščansko atmosfero:

³⁸ Arhiv Premogovnika Velenje, U14, U16.

³⁹ Intervju z N.D., Velenje, januar, 2008.

direktor posluša svojo hčerko, kako igra na klavir, na katerem je prtiček s figurico narodnih noš.⁴⁰

Direktor Rudnika lignite Velenje doma
(prva polovica sedemdesetih let 20. stoletja).
Vir: Žgank, *Spomini 'rdečega kralja'*, 1999

Kako si lahko razlagamo dejstvo, da so se prebivalci Velenja na eni strani zavedali socialne neenakosti, ki je bila mnogokrat prisotna med delavci in vodilnimi lokalnimi kadri, hkrati pa so te iste kadre podpirali, kot je to najboljše razvidno na primeru priljubljenosti direktorja RLV in bodočega dolgoletnega župana mesta Nestla Žganka? Del odgovora gre iskati v že omenjenem izboljšanju razmer, ne glede na vrsto pridobljenega bivalnega prostora; drugi del odgovora pa izpostavlja dejstvo, da pri velikem delu prebivalstva osnovni elementi komunizma, kot brezrazredne družbe, niso bili ponotranjeni.

⁴⁰ Žgank, *Spomini 'rdečega kralja'*. Tovrstne figure so bile popularne tudi v osemdesetih letih 20. stoletja. Predstavljale niso le narodne noše iz različnih slovenskih regij, ampak iz celotne Jugoslavije.

Leta 1955 in 1958 je RLV financiral izdelavo dveh propagandnih filmov, katera je verjetno naročil sam direktor Žgank. Leta 1955 je bil najprej posnet film *Življenje velenjskih rudarjev*.⁴¹ Ta kratek, trinajst-minutni film, se osredotoča predvsem na delo v jami in na uspehe RLV: modernizacija izkopa premoga, sodobna rudniška ambulanta, varnostni sistem v jami itd. Poleg tega so dodane scene, ki prikazujejo nove hiše in stanovanjske bloke v Novem Velenju, kot tudi športne in počitniške kapacitete. Ob valček glasbi v ozadju, je lahko gledalec užival ob posnetkih cvetličnega okrasja na balkonih in pred hišami. Predstavljena je bila tudi kratka scena v kuhinji, kjer je starejša ženska pripravljala kosilo in se zraven pogovarjala s svojim možem, nekdanjim rudarjem, ki je na balkonu bral časopis. V določenem trenutku upokojeni rudar s prstom pokaže na sosednjo hišo, kjer živi njegov sin z družino. V naslednji sekvenci je gledalec že v sinovem domu in to ravno v trenutku, ko se pred odhodom na delo poslavlja od žene in otrok.

Tri leta kasneje, torej 1958, je bil izdelan naslednji film z naslovom *Mesto nad lignitom*.⁴² Tokrat je le četrtina filma posvečena delu v jami. Takoj po posnetkih starega mestnega jedra ob vznožju velenjskega gradu, gledalec zagleda avto, ki se pelje po glavni Kidričevi cesti v Novem Velenju. Kar sledi, je dobra minuta ogledovanja izložb: v pritličju stanovanjskega bloka se nahaja trgovina polna raznovrstnih izdelkov: koles, radijskih sprejemnikov, igrač, kristala, itd. Ljudje si v izložbi in v trgovini ogledujejo in izbirajo izdelke, sprašujejo prodajalko, kupujejo. Zadnji del filma je posvečen predstavitvi rudarjevega doma, njegove male oaze, s vsakovrstnimi želenimi in modernimi dobrinami. Gledalec najprej vidi ženo, ki sedi na kavču in plete. Kavč je pokrit z dekorativno, ročno izdelano blazino, medtem ko je stena za kavčem pokrita z dekorativnim stenskim pogrinjalom, na katerem je upodobljena scena iz narave. Oče se s sinom igra namizno igro. Za njima stoji omara, na vrhu katere stoji keramična figura. Na drugi strani sobe stoji manjši predalnik, na katerem je pod prtičkom postavljen radijski sprejemnik. Na njem je postavljena vaza z rožami. Poleg predalnika se nahaja mnogo sobnih rastlin. Zavese v stanovanju imajo rožast vzorec, pod njimi pa so se čipkaste zavese. V kuhinji žena kuha na električnem štedilniku. V naslednji sobi je miza pokrita z belim prtom in vazo z rožami na sredini. Zavese so bele. V sobi je manjša omara, na kateri je

⁴¹ Badjura, Metod in Milka, režiserja, *Življenje velenjskih rudarjev*, Triglav film, Ljubljana, 1955. Film je najverjetneje naročil in financiral Rudnik lignite Velenje. V devedesetih letih 20. stoletja je Paka film Velenje izboljšal kvaliteto filma in ga deloma priredil.

⁴² Avtor filma neznan, *Mesto nad lignitom*, 1958. Leta 1998 je Paka film Velenje film delno priredil.

manjša okrasna figurica postavljena na belem prtju. Za mizo gledalec zagleda zakonsko posteljo, z ročno izdelanimi dekorativnimi blazinami in bambolo na sredi posteljnega belega pregrinjala.

Že leta 1958, kot je razvidno iz prikazanega filma, torej tri leta potem, ko sta Jugoslavija in Italija podpisali tako imenovan Videmski sporazum o obmejnem prometu, je direktor lokalnega rudarskega podjetja, okoli 180 kilometrov proč od italijanske meje, v okolju zgodovinsko povezanem z nemškim kulturnim področjem, dovolil in verjetno spodbudil, da je v filmu, ki naj bi prikazal napreden razvoj življenja v delavskem, socialističnem mestu, nastopala bambola, medtem ko je vsaj za sedemdeseta leta znano, da je bilo bambole možno kupiti v velenjski lokalni trgovini Moderna oprema.⁴³

Bambola sredi postelje v Savskem naselju.
Vir: Ivanšek, *Družina, stanovanje in naselje*, 1988

Če povzamemo: bambola je bila na pol religiozen objekt iz časa renesanse, ki je preživela vse do časa fašistične Italije. V socialistični Jugoslaviji je bambola delavskim ženam, ki so največini prihajale iz podeželja, predstavljala razkošen objekt. Bambola je nagovarjala predvsem žensko populacijo s kmečkim in religioznim (katoliškim) ozadjem. V prvih letih socializma so bile ženske emancipirane kot tovarišice, ki skupaj z moškimi gradijo novo socialistično družbo, vendar jim je že konec petdesetih let dvajsetega stoletja bila znova pripisana njihova tradicionalna vloga v okviru privatne sfere. Bambola je postala tisti predmet, ki so ga slovenske (jugoslovanske) oblasti prepoznale kot dovolj zaželenega in primernega, da ga izrabijo za promocijo razvoja socializma v državi.

⁴³ Hvala Urški Šramel Vučina za to informacijo.

Zaključek

V letu 2004 objavljenem članku, Oto Luthar ugotavlja, predvsem na primeru razprave o naravi medvojne kolaboracije in odpora, kako se v Sloveniji zgodovina in delo zgodovinarjev izrablja za potrebe vsakodnevne politike, kar proizvaja ideološki diskurz za potrebe uveljavitve moči in legitimizacije posameznih političnih akterjev.⁴⁴ Skoraj desetletje kasneje se zdi, da pri tovrstnih razpravah še vedno ni prišlo do večjega napredka. Namesto revizije zgodovine, kot jo predlaga del slovenskih zgodovinarjev, ponujajo novi metodološki pristopi in večje zanimanje za teoretična vprašanja ne samo možnosti večje samorefleksije zgodovinarjevega dela, ampak tudi novo konceptualizacijo slovenske (jugoslovanske) socialistične družbe, kot tudi boljše razumevanje socializma, kot se je razvijal in oblikoval v enopartijskih sistemih srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope dobrih štirideset let od konca druge svetovne vojne.

Bibliografija

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Premogovnika Velenje, U14, U16.

POGOVORI

Intervju z Zofko Semc, Velenje, januar, 2008.

Intervju z N.D., Velenje, januar, 2008.

KNJIGE, ZBORNIKI IN ČASOPISI

Apor, Péter, The Joy of Everyday Life: Microhistory and the History of Everyday Life in the Socialist Dictatorships, *East Central Europe/ECE*, 1-2, (35) 2007-2008, 185-218.

Ash, Timothy Garton, *Does Central Europe Exist?*, The New York Review of Books, 1986.

⁴⁴ Luthar, Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s, 347-348.

- Ash, Timothy Garton, *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*, Granta Books, Cambridge, second edition, 1991.
- di Battista, Alenka, Čelik, Matevž, New cities in Slovenia (1945-1960), *Unfinished modernisations: between utopia and pragmatism: [architecture and urban planning in the former Yugoslavia and the successor states]*, ur. Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, UHA/CCA, Zagreb, 2012, 48-49.
- di Barista, Alenka, *Nova Gorica in Velenje: čudeža socialistične gradnje v drugi Jugoslaviji*, diplomsko delo, oddelek za umetnostno zgodovino, oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2011.
- Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, 2011.
- Brunnbauer, Ulf, Kontinuiteta in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinsopisu Jugovzhodne Evrope, *Zgodovinski časopis*, Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 3-4, (57) 2003, 431-450.
- Corner, Paul, Introduction, *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*, ur. Paul Corner, Oxford University Press, 2009, 3-12.
- Engerman, David, The Second World's Third World, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1, (12) 2011, 183-211.
- Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford Univ. Press, New York, NY, 1999.
- Fitzpatrick, Sheila, *Stalinism: New Directions*, Routledge, London, 2000.
- Fullbrook, Mary, *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR 1949 – 1989*, Oxford University Press, 1995.
- Fullbrook, Mary, Approaches to German Contemporary History since 1945. Politics and Paradigms, *Zeithistorische Forschungen*, Zentrum für Zeithistorische Forschung, Potsdam, 1, 2004.
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Godeša, Bojan, Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za drugačno zgodovino?, *Zgodovinski časopis*, Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 3-4 (63), Ljubljana, 2009.
- Ivanšek, France, *Družina, stanovanje in naselje*, Ambient, Ljubljana, 1988.
- Jančar, Drago (ur.), *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana, 1999.

- Jarausch, Konrad H. (ur.), *Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship, Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, Berghahn Books, Oxford/New York, 1999.
- Klapisch Zuber, Christiane, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1985.
- Kolař, Pavel, Socialistična diktatura kot miselni svet: uvodne opombe k splošnim karakteristikam projekta in razlogom za njegov nastanek, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 48, 2008, 173-176.
- Kopeček, Michal, The Czech Republic: From Democracy Legitimization to the Politics of Memory, *Journal of Modern European History*, Zeitschrift für moderne europäische Geschichte, München, 8, 2010, 145-148.
- Kulić, Vladimir, *Land of the In-Between. Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945-65*, doktorska disertacija, University of Texas, Austin, 2009.
- Lindenberger, Thomas (ur.), *Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung, Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, Böhlau, Köln am Rhein, 1999.
- Lüdtke, Alf (ur.), *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, Princeton 1995.
- Luthar, Breda, Remembering Socialism. On Desire, Consumption, and Surveillance, *Journal of Consumer Culture*, Sage, London, 6 (2), 2006, 229-259.
- Luthar, Oto, Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s, *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, LIT, Münster, 2004, 333-350.
- Luthar, Oto, Luthar, Breda, Marking the Difference or Looking for Common Ground? Southeast Central Europe, *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, ur. Nancy Meriwether Wingfield, Austrian Studies, Volume 5, Berghahn books, 2005, 231-241.
- McDermott, Kevin, Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953, *Contemporary European History*, Cambridge University Press, 4 (19) 2010, 287-307.
- Malešič, Martina, *Arhitektura France in Marta Ivanšek*, diplomsko delo, oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2008.
- Miklavčič Brezigar, Inga, *Spomini naše mladosti*, Goriški muzej, 1998.
- Repe, Božo, *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*, Sophia, Ljubljana, 2003.

Ross, Corey, *The East German Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*, Arnold, London, 2002.

Tancig, Branka, *Malo stanovanje - vendar udobno*, zbirka Arhitekt, Ljubljana, 1954.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 2009.

Vodopivec, Aleš, Modernistično mesto, *Arhitekturna delavnica Velenje 2000*, ur. Urban Novak, MO Velenje, 2000.

Žgank, Nestl, *Spomini 'Rdečega kralja'*, zapisala Damijan Kljajič in Vlado Vrbič, Karantanija, Ljubljana, 1999, 56.

FILMOVI

Badjura, Metod in Milka, *Življenje velenjskih rudarjev*, Triglav film, Ljubljana, 1955.

Avtor filma neznan, *Mesto nad lignitom*, 1958.

Fellini, Federico, *Amarcord*, F. C. Produzioni, Roma, 1973.

Marič, Milan, režiser, *Na robu*, Kino klub Gorenje, Titovo Velenje, brez letnice.

PRILOZI S KONFERENCIJA (NEOBJAVLJENO)

Repe, Božo, *The influence of shopping tourism on cultural changes and the way of life in in Slovenia after World War II*. Conference Culture with frontiers: shopping tourism and travelling objects in post-war Central Europe. CEU, Budimpešta, 1998.

Štamcar Lozar, Maja, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja*, referat na zborovanju zgodovinarjev, Rogaška Slatina, 16.-18.10. 2008.

INTERNETNI VIRI

Horvat, Marjan, Božo Repe: Slovensko zgodovinopisje je pluralistično, a med zgodovinarji je premalo razprav o različnih pogledih, intervju, *Mladina* (Ljubljana), 13. 1. 2011.

Kolař, Pavel, *Socijalistička diktatura kao osmišljeni svijet: uvodne napomene o općim značajkama projekta i razlozima njegova nastanka*, Historiografija.hr. Portal hrvatske historiografije, 12.1. 2010.

Teržan, Vesna, Edo Mihevc, arhitekt, *Mladina* (Ljubljana), 11.1.2012, 2.

A Quest for New Paradigms and the Use of Different Research Methodologies in the Case of New Towns and Settlements in Socialist Slovenia

Summary

Since 1989, historiographies in former European socialist countries have been facing a difficult quest for new paradigms. In most of the countries of the former Soviet Bloc, studies followed more or less the totalitarianism-inspired approach, strictly dividing "Party" and "Society", while the far less radical politics in Slovenian history of the 1990s prevented the totalitarian paradigm to become a central one. Nevertheless, in the following decade, Slovenian historiography became polarized, since historians, trying to present post-war history within a totalitarian framework, received institutional recognition under governmental protection, while the "opposite pole" has tried to emphasise Yugoslavia's exceptional position within the socialist world. A complex discussion on conceptualizing the nature of the fallen system has taken place in German historiography. Here historians have tried to define the socialist system as a "dictatorship", which unlike "totalitarianism" does not suggest dichotomy between the "rulers and the ones who were ruled", but, to a certain extent, allows an active role and reaction from the broad social strata. Besides, in the last decade, a comparative approach and methodology of the history of everyday life in socialism have extensively expanded. They attempt to better understand the different experiences of life in various countries in the region during the second half of the 20th century. On examples taken from new towns and settlements that were planned and constructed in Slovenia in the first fifteen years after the end of the Second World War, this paper uses available methodologies in order to investigate the elements of socialism in Slovenia and to examine ways of consensual interpretation of reality between the communist authorities and the majority of the population.

Maša Kolanović

**Utopija pod upitnikom.
Predodžba “Amerike” u stihovima dekadentnog
socijalizma**

*Amerika se mijenja zajedno s nama
I kud god pošli
Amerika nam je za petama*

(Dubravka Oraić: *Urlik Amerike*, 1981)

Između stvarne i mitske zemlje

Premda postoje Sjeverna, Južna i Srednja Amerika, "Amerika"¹ je samo jedna. Ime za kontinent gotovo se redovito koristi kao označitelj zemlje koja na geografskoj karti nosi naziv Sjedinjene Američke Države. Oko imena Amerika pletu se široko rasprostranjena značenja koja su tijekom stoljeća dobila gotovo petrificirani mitski oblik pri čemu su upravo književnost i popularna kultura imale važnu ulogu u njihovoj gradnji i diseminaciji. Jedna od zasigurno najrasprostranjenijih značenjskih konotacija Amerike jest ona o pronađenoj utopiji. Kako tvrdi književni povjesničar Richard Ruland, čak i puno ranije nego što je uopće bila otkrivena, Amerika je postojala kao konstrukt europske imaginacije o obećanoj zemlji, neotkrivenom raju, Novom svijetu, Eldoradu, Arkadiji, Atlantidi i sličnim utopijskim sanjarijama, primjerice kod Platona, Homera, Plutarha, Dantea i dr.² Otkrićem američkog kopna, sanjarija je dobila stvarne geografske koordinate, a uz slike o *otkrivenom raju na zemlji*, kako je to pisao Kolumbo u svojim dnevnicima,³ pojavile su se i one o okrutnom (eu)ropskom iskorištavanju američkih domorodaca kao druga strana medalje slavnog otkrića.⁴ Ono što je bila otkrivena utopija za Europu, za domicilno je stanovništvo značilo noćnu moru. No, ta kao i ostale kontroverzne činjenice o stvarnosti na američkom kopnu tijekom proteklih stoljeća o kojima piše Zinn u svojoj povijesti SAD-a iz perspektive poraženih, nisu odviše izmijenile jednu od najdugotrajnijih kolektivnih sanjarija Staroga svijeta. Amerika je do

¹ "Amerika" pod navodnim znakovima ovdje se odnosi na diskurzivno konstruiranu predodžbu Sjedinjenih Američkih Država u književnim, popularnokulturnim i drugim tekstovima. Radi ekonomičnosti teksta, dalje u radu više ne koristim navodne znakove.

² Ruland, Richard, *America in Modern European Literature: From Image to Metaphor*, New York University Press, New York, 1976., 9-10.

³ Usp. Fischer, Manfred S., Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor, Đukić i dr., Srednja Europa, Zagreb, 2009., 44.

⁴ Usp. Zinn, Howard, *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb, 2012., 19-41.

dana današnjeg percipirana kao najpoželjnije društvo za živor⁵ što potvrđuje tezu "(...) da je naše stajalište o Americi očito u većoj mjeri obilježeno našim slikama Amerike nego njezinom stvarnošću".⁶ Iako Ruland u spomenutoj knjizi insistira na razlici između zamišljene Amerike, stvarane kroz književnost i ostale simboličke prakse i SAD-a kao stvarne zemlje, utopijska predodžba Amerike, dakako, nije lišena stvarnog konteksta SAD-a. Upravo zbog toga što u mitskoj slici postoje (iskrivljeni) tragovi stvarnosti, njezin je diskurzivni učinak toliko efikasan. Takav međuprožimajući odnos mitskog i stvarnosnog posebice dolazi do izražaja u dvadesetostoljetnom američkom imaginariju. I samo je 20. stoljeće još na svojoj polovici pridobilo etiketu "američkog stoljeća" kako glasi sintagma koju je 1941. skovao Henry Luce, nakladnik časopisa *Life* i *Time*, podrazumijevajući pod time razvitak SAD-a u vodeću svjetsku silu. Kako u razmatranju tog narativa tvrdi povjesničar Oliver Zunz, uspon SAD-a i njegova simbolička prevlast nad Europom u 20. stoljeću nije samo rezultat toga što su se svjetski ratovi odvijali izvan teritorija SAD-a, već prvenstveno oblikovanja društvenog poretka kroz sinergiju znanosti i tržišta što je pogodovalo razvoju kompetitivnog kapitalističkog društva i njegove dominacije na svjetskoj razini.⁷ Narativu o "američkom stoljeću", blizak je i narativ o "američkom snu" u značenju da u SAD-u svaki pojedinac bez obzira na porijeklo, rasu i religiju svojim radom može ostvariti vlastiti san o sreći koja se prvenstveno manifestira u materijalnom blagostanju.⁸ Taj je narativ postao američki nacionalni etos, ali i magnetska sila privlačnosti Amerike za ostatak svijeta. Dubljim ulaskom u 20. stoljeće, Sjedinjene Američke Države usavršavale su svoj *neodoljivi imperij* čiji se uspjeh, kako to u istoimenoj knjizi tvrdi povjesničarka Victoria de Grazia, upravo krije u razlici od klasičnog imperija s totalitarističkim predznakom. Riječ je o tržišnom imperiju koji de Grazia, parafrazirajući nekoliko naslova različitih studija o SAD-u, definira kao "imperij po pozivu, imperij po konsenzusu i imperij zabave".⁹ Posebice kad je riječ o *imperiju zabave*, jedan od recepata uspjeha SAD-a jest prepoznavanje važnosti trgovinom simboličkim vrijednostima kroz kulturne produkte.

⁵ Jakovina, Tvrtko, Povjesničar kojeg se obožava ili mrzi u: Zinn, 12.

⁶ Fischer, 45.

⁷ Zunz, Oliver, *Why the American Century?*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998., iv-xvi.

⁸ Usp. Brands, Henry William, *American Dreams: The United States Since 1945*, Penguin Books, New York, 2010.

⁹ De Grazia, Victoria, *Irresistible Empire: America's Advance through Twentieth Century Europe*, Cambridge – Massachusetts, London, 2005., 17.

Pritom se ti "kulturni produkti" prvenstveno odnose na popularnu kulturu kao jednu od najatraktivnijih američkih "sirovina".¹⁰ Narativ o "američkom snu" doživio je svoju kulminaciju u razdoblju Hladnoga rata kada je upravo američka popularna kultura postala jedno od važnih i efikasnih oruđa borbe s ciljem da postane globalna popularna kultura, jednako "naša", "svačija" i "američka".¹¹ SAD je u razdoblju nakon svršetka Drugog svjetskog rata kroz popularnokulturni imaginarij utvrdio arhetipske utopijske fantazije o zemlji blagostanja koje su među ostatkom svijeta postale široko rasprostranjena žudnja. Metaforički rečeno, Amerika je postala najpoželjnija sirovina "od kojih se prave snovi".¹²

U ovome ću radu promatrati fiktionalne predodžbe Amerika u jugoslavenskom socijalizmu s ciljem promišljanja njihova politička potencijala s obzirom da je u hladnoratovskom razdoblju Amerika imala vrlo specifično značenje za socijalističke zemlje, posebice Jugoslaviju, tog "pomalo ekscentričnog člana porodice socijalističkih sistema".¹³ Pritom nije na odmet spomenuti kako svatko tko ima pa makar i vrlo oskudno sjećanje na život u jugoslavenskom socijalizmu, može posvjedočiti o važnosti Amerike bilo da se ta Amerika nalazila na klupi ili ispod nje.¹⁴ Preko američkih filmova, stripova i video spotova svatko od "nas" je pomalo "Amerikanac koji to nikada nije bio".¹⁵

¹⁰ Usp. Koojiman, Jaap, *Fabricating the Absolute Fake: America in Contemporary Pop Culture*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008., 45.

¹¹ Usp. Cantor, Norman F. i Werthman, Michael S., ur., *The History of Popular Culture*, The Macmillan Company, New York & London, 1968.; Maltby, Richard, *Dreams for Sale: Popular Culture in the 20th Century*, Harlap, London, 1989.; Betts, Raymond, *A History of Popular Culture: More of Everything, Faster and Brighter*, Routledge, London & New York, 2004; Koojiman, 2008.

¹² Ruland, 11.

¹³ Hobbsawm, Eric John Ernest, *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka: 1914-1991*, Dereta, Beograd, 2004., 302.

¹⁴ Stereotipne predodžbe o nekoj stranoj zemlji usvajaju se upravo u djetinjstvu kako to tvrdi Joep Leerssen: "Stereotipi i predrasude [...] su takvi da se ne možemo prisjetiti gdje smo ih točno naučili. Uklopljeni su u našu kulturnu pismenost u ranom, neformalnom stadiju procesa socijalizacije, u ranom djetinjstvu, kao dio tekstova koji su po sebi kratkog daha i nepamtljivi (vječiti, stripovi, filmovi B-produkcije, poslovice i frazemi, promidžbeni plakati ili televizijske emisije). Sheme koje preživljavaju u našoj svijesti kao ostatak svih tih malih, pojedinačno beznačajnih iskustava kulturne socijalizacije nejasnog su izvora". Leerssen, Joep, Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled, u (ur. Đukić i dr.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, 116-117.

¹⁵ Naziv je to multimedijalnog umjetničkog projekta Chrisa Keulemansa koji se može posjetiti na web stranici: <http://www.deamerika.nl/index.jsp?lang=en>. Više o Keulemansu kod Koojiman, 2008.

Čak i kada je riječ o neslaganju s američkom politikom, to neslaganje ne isključuje nužno i simpatije prema američkoj popularnoj kulturi.

Jedan od zasigurno nezaobilaznih pojmova koji se odmah nameću u početnom promišljanju ove problematike jest proces *amerikanizacije* koji je uvelike utjecao na tijek jugoslavenskog društva nakon 1948. o čemu je u regionalnom kontekstu već više puta pisano.¹⁶ Osim studije Radine Vučetić koja uže artikulirano prati proces amerikanizacije jugoslavenske popularne kulture u 60-im godinama XX. st., šire shvaćen koncept amerikanizacije ili vesternizacije, na svojevrsan način dominira suvremenim pristupima socijalizmu. Naime, za razliku od ranijih pristupa koji su dominantno bili usredotočeni na institucionalne aspekte, totalitarni karakter, važne političke osobe i prijelomne događaje socijalističkog razdoblja, noviji prilozi suvremene humanistike s kraja 90-ih i početka 2000-ih uvelike proširuju mahom reduktivnu sliku o socijalizmu kao isključivo represivnom i totalitarnom režimu, postavljajući između ostalog zanimljivija analitička pitanja vezana uz svakodnevni život, popularnu i potrošačku kulturu, kulturnu razmjenu sa Zapadom, suživot ideologije i svakodnevnih praksi, moduse otpora sistemu i dr.¹⁷ Dakako, takva perspektiva ima svoju empirijsku utemeljenost jer je u promišljanju svakodnevne, popularne i potrošačke kulture druge polovice 20. st. nemoguće zaobići značenje Amerike i Zapada kao njezinog značenjskog ekvivalenta. No, ona isto tako nije lišena paradoksa zapadnacentrične perspektive prema kojoj se u bivšim socijalističkim zemljama grozničavo i selektivno traže tragovi Zapada ili, kako je u šali to formulirao jedan hrvatski povjesničar, u recentnim je studijama postalo važno pokazati kako je i najudaljenije mjesto u Sibiru imalo robnu kuću sa zapadnjačkim artiklima

¹⁶ O tome vidjeti poticajnu studiju Radine Vučetić: *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture čezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

¹⁷ Spomenut ću ovdje nekoliko takvih naslova kao što su *Beograd između istoka i zapada, 1948-1965*, Predraga Markovića (1996); *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe* (Susan E. Reid i David Crowley, 2000); *Socijalizam na američkoj pšenici* Tivrtka Jakovine (2002); *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih i Pronadeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* Igora Dude (2005; 2010); *Everything Was Forever, Until It Was No More: the Last Soviet Generation* ruskog antropologa Alexeja Yurchaka (2006) *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture* Reane Senjković (2008); *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (Breda Luthar i Maruša Pušnik, 2010); *Od "Internacionale" do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Zorana Janjetovića (2011) itd. I sama sam u knjizi *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura u hrvatski roman od socijalizma do tranzicije* (2011) u velikoj mjeri bila fokusirana na zapadnjačke popularnokulturne utjecaje i njihovu artikulaciju u književnom i popularnokulturnom polju jugoslavenskog socijalizma.

i lokalni pokret otpora. U promišljanju zapadnjačkih/američkih utjecaja potrebno je stoga pokušati uvijek iznova pronalaziti nove problemske izazove koji će pridonijeti boljem razumijevanju tog fenomena te posebice postavljati ona pitanja koja se tiču aktivnog i kreativnog odnosa socijalističkih zemalja prema Americi i Zapadu. U ovome ću radu stoga pokušati postaviti problemsko pitanje o prirodi predodžbe Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima u kontekstu jugoslavenskog socijalizma. Takva problematizacija, dakako, ne može izbjeći pitanje amerikanizacije, ali se problemski fokus od pitanja američkog utjecaja sada premješta na pitanje artikulacije Amerike kao kulturnog i društvenog znaka u nekom (popularnokulturnom, književnom i dr.) tekstu. Tekstovi koji će ovdje biti analizirani, dakako, nisu imuni od amerikanizacije kao procesa, ali je temeljna razlika u tome što oni taj proces najčešće i problematiziraju.

Sami pojmovi predodžbe, slike i imaginarija i drugi koje sam do sad više puta upotrijebila u ovome radu prizivaju specifičan metodološki okvir imagologije, grane komparativne književnosti koja se počela razvijati od 50-ih godina 20. st. i koja promatra književne predodžbe stranih zemalja u nacionalnim književnostima.¹⁸ Imagološka analiza predodžbe neke strane zemlje vodi računa o specifičnostima unutrašnje organizacije nekog teksta, istodobno ostajući otvorena prema kontekstu u koji se taj tekst smješta. Upravo u toj osjetljivosti na propusnost između teksta i konteksta u imagologiji pronalazim korisno metodološko oruđe u pristupu predodžbi Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima kasnog socijalizma. Kako tvrdi Leerssen: "Imagologija je književnoznanstveni pristup koji se poziva [...] na tu točku križanja između verbalnih (poetičkih) i povijesnih (ideoloških) osobina teksta, između teksta kao verbalnoga tkiva i teksta kao društvenoga čina, pristup, dakle, koji računa na integralno izučavanje i tekstualnih i povijesnih aspekata kulturnog i političkog imaginarija".¹⁹ Predodžbe o stranim zemljama iz perspektive imagologije nisu tek "proizvoljno pristupačan i raspoloživ dokumentacijski materijal"²⁰ ili pak "mimetičke reprezentacije empirijske stvarnosti već su to objcts discursifs"²¹ sa specifičnim društvenim učinkom. Takve je predodžbe pogrešno mjeriti o stvarnost, ali je opet nemoguće zanemariti utjecaj konteksta na njihovo oblikovanje kao i njihov povratan

¹⁸ Imagologija je u domaćoj sredini tek nedavno dobila značajniju teorijsku recepciju u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, ur. Đukić i dr., 2009.

¹⁹ Leerssen, 2009. a, 85.

²⁰ Fischer, 54.

²¹ Leerssen, 2009. b, 101.

utjecaj na društveno imaginarno. Riječ je, dakle, o složenom procesu koji nije jednosmjerne prirode i sa tom ću sviješću nastojati pristupiti odabranim tekstovima u ovoj analizi. Iako sam imagologiju ovdje istaknula kao temeljni, ona zasigurno neće biti i jedini metodološki oslonac u analizi. Tim više što u samoj disciplini postoji nekoliko ozbiljnih "unutarnjih" prijedora. Jedan od njih je taj da se književnosti iz perspektive imagologije uglavnom daje privilegirano mjesto u konstrukciji predodžbe o drugoj zemlji što se čini nedostatnim iz suvremene perspektive bujanja popularnokulturnih i medijskih predodžbi. Uz književnost je stoga nužno uključiti i te ostale predodžbe, a samim time i metodološki obzor teorija popularne kulture, posebice one kulturalnih studija.²² Jednako tako, prigovor se može uputiti na primarnu fokusiranost imagologa u proučavanju književnih stereotipa²³ o drugoj zemlji što također smatram odviše ograničavajućom i simplificiranom metodološkom premisom. Naime, književni i popularnokulturni tekstovi isto tako mogu propitivati ili oponirati nekim uvriježenim stereotipima o stranoj zemlji u matičnoj kulturi, čineći polje napetosti u kojem se ukrštaju uvriježena i neočekivana značenja. Nastojeći se kritički pozicionirati prema navedenim problemima same discipline, analiza će stoga pokušati tradicionalna imagološka pitanja proširiti i nekim novima koja se prvenstveno tiču oponiranja ili pregovaranja sa stereotipnim predodžbama Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima za što u posljednjem desetljeću jugoslavenskog socijalizma pronalazim nekoliko zanimljivih primjera koji podupiru navedenu tezu.

Kada je riječ o samim tekstovima koji će biti uključeni u ovu analizu, potrebno je naglasiti još jedan metodološki problem koji zadaje najviše glavobolje. Riječ je o klasičnom problemu širine koja se nadaje u izboru korpusa tekstova koji u sebi sadrže predodžbu neke strane zemlje. Gotovo da nema teksta u socijalističkom razdoblju koji posredno ili neposredno ne referira na značenje Amerike ili "Zapada" te je stoga iz želje za jasnijom problemskom fokusiranošću nužno ograničiti izbor odabranih predložaka. Taj je izbor ovdje sužen na poeziju što, dakako, nije napravljeno bez određenog predumišljaja. Naime, stihovi pjesama nerijetko se nadaju kao jedna od prvih asocijacija na neku stranu zemlju. Stihovi, posebice kad je riječ o popularnoj glazbi, imaju

²² Tog su problema itekako svjesni i neki od autora okupljenih u spomenutom zborniku. Tako, primjerice, Fischer navodi: "Moderna masovna 'komunikacija' tehničkog medijskog svijeta bit će sigurno neusporedivo djelotvornija nego što su to u prethodnim stoljećima bili prvotno književnost, putopisi ili osobni susreti s inozemstvom, njegovim građanima itd." Fischer, 45.

²³ Iz imagološke perspektive stereotip "pruža minimalni oblik informacija za maksimalnu, najmasovniju moguću komunikaciju". Usp. Peageaux, Daniel-Henri, Od kulturnog imaginarija do imaginarnog, u (ur. Dukić i dr.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, 131.

učinak lako pamtljivih *naratema*²⁴ i široko rasprostranjenih iskaza o nekoj stranoj zemlji. U ovome ću radu analizirati stihove u kojima Amerika zauzima centralno mjesto na estetskoj i značenjskoj razini, dodatno utvrđenoj i samom *paratekstualnom*²⁵ oznakom naslova kao što je to u pjesmama *Goodbye Amerika* Bijelog dugmeta, *Azrine Pit i to je Amerika*, *A gde je Amerika* Idola, kao i zbirke pjesama *Urlik Amerike* Dubravke Oraić Tolić te pjesme *Amerika* Borisa Marune i dr. Premda bi se u ovoj analizi metodološki bilo udobnije ograničiti samo na jednu od "ladica" tzv. visoke i tzv. niske kulture, odlučila sam se za dodanu problematizaciju njihova odnosa, nastojeći sagledati sličnosti i razlike kao i međusobne zone dodira i procijepe razilaženja u njihovoj tekstualnoj i ideološkoj artikulaciji Amerike kao kulturnog i društvenog znaka u desetljeću u kojem su objavljeni. Najveći se metodološki izazov, dakako, nalazi u činjenici da tekstovi popularne glazbe uključuju i dodatni sloj njihove izvedbe te se ne mogu isključivo svesti samo na tekstualnu formu. Kako tvrdi teoretičar popularne kulture Andrew Ross, analiza tekstova popularne glazbe svojevrsna je autopsija i govoriti o značenju stihova izvan konteksta njihove izvedbe može se doimati potpuno beskorisnim.²⁶ Važnost izvedbenog konteksta popularne glazbe ističe i Simon Frith, promišljajući razliku u samoj recepciji pjesme koja se čita i pjesme koja se sluša. U slušanju, naime, nema vremena za analitičku inkubaciju kao kod čitanja i tu se pjesma prvenstveno odnosi na ono "što se osjeća".²⁷ Pristup popularnoj glazbi stoga nužno mora voditi računa o toj dvostrukosti: popularna glazba s jedne strane jest književna (tekstualna) činjenica dok je s druge strane ona i izvedba sa specifičnim učinkom što će se prije na manje nego na više uspješan način nastojati uvažiti u ovoj analizi s obzirom da bi to podrazumijevalo i muzikološke kompetencije interpretatora koje u ovom slučaju nedvojbeno izostaju. No, dodatni argument za primarnu fokusiranost na tekstualnu analizu pronalazim kod oba spomenuta teoretičara koji nedvosmisleno ističu važnost riječi u popularnoj glazbi. Kako tvrdi Ross,²⁸ riječi su središnja komponenta svih popularnih pjesama i glazba

²⁴ Pojam upotrebljavam prema Easthope, Anthony, *Literary into Cultural Studies*, Routledge, London & New York, 1991., 94.

²⁵ Pojam paratekst upotrebljavam prema Genette, Gerard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge University Press, New York, Melbourne, Cambridge, 1997.

²⁶ Ross, Andrew, *Poetry and Motion: Madonna and Public Enemy, Contemporary Poetry Meets Modern Theory*, ur. Antony Easthope i John O. Thompson, Harvester Wheatsheaf, New York, 1991., 98.

²⁷ Frith, Simon, *Performing Rites. On the Value of Popular Music*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996., 178.

²⁸ Ross, 98.

koja nema riječi ne može se smatrati "popularnom". Bez obzira na visoku ili popularnokulturnu nišu što je, usput rečeno, kad je u pitanju pjesništvo vrlo problematična i promjenjiva kategorija,²⁹ sve se pjesme mogu promatrati kao svojevrsni narativi.³⁰ I premda ovdje odabrani tekstovi ne idu u isti "koš", barem ih se može proučavati "bok uz bok".³¹

Uži analitički fokus predstavljat će tako artikulacija Amerike kao estetskog, kulturnog i društvenog znaka u promatranim pjesmama pri čemu će nastojati pokazati kako takva artikulacija uvijek istodobno govori i o *kronotopu* u koji je smještena. Kontekst dekadentnog socijalizma neumitno prožima značenja Amerike u spomenutim pjesmama pa čak i kada je riječ o njegovom prisustvu *via negationem* kao što je to, primjerice, u pjesmi *Amerika* Borisa Marune u kojoj je lirskom subjektu, izmještenom iz matične sredine u Ameriku, Jugoslavija (uz njegovu vlastitu ženu) glavni izvor nesreće. Posljednje desetljeće jugoslavenskog socijalizma tako čini "strukturu osjećaja"³² društvenog imaginarija u koji su promatrane pjesme smještene pri čemu heteropredodžba Amerike uvijek nužno podrazumijeva i autopredodžbu matičnog konteksta.³³

²⁹ U odnosu poezije i popularne glazbe mogući su različiti hibridni oblici miješanja tzv. visokog i niskog žanra. Primjerice, popularni kantautor Arsen Dedić glasi i kao priznat hrvatski pjesnik koji je 2003. dobio prestižnu pjesničku nagradu Goranov vijenac dok su primjeri uglazbljivanja domaće poezije koja je stekla kanonski status mnogobrojni. Spomenimo samo uglazbljivanje Cesarićevih i Ujevićevih stihova ili pak cd *Ritam & rif*, 2011. objavljen uz časopis *Poezija* u kojem su uglazbljene pjesme Josipa Severa, Borisa Marune, Dorte Jagić, Ivana Slamniga i dr. I Camille Paglia u knjizi *Slomi, sruši, sprži: Camille Paglia tumači 43 najljepše pjesme svijeta* u svojim analizama, primjerice, obrađuje Shakespearea, ali i Joni Mitchell.

³⁰ Frith, 169.

³¹ Uz spomenute pjesme, analiza neće ostati zatvorena prema drugim tekstovima koji, doduše, neće zauzimati središnje mjesto u analizi kao navedeni naslovi. Kako tvrdi Leerssen, 2009 b., 117: "Želi li se u potpunosti zahvatiti prikladna diskurzivna kontekstualizacija bilo kojeg danog tekstnog iskaza u smislu neodređenih diskurzivnih shema koje tekst aktivira, tada mora nastojati popisati najveći mogući korpus intertekstualnih veza i uspostaviti prilično obuhvatan korpus drugih tekstova koji se bave karakterom dane nacije. [...] Štoviše, od svih područja, književnost je, svojom ulogom i pokoravanjem nizu konvencija koje su upravo njoj svojstvene, najgušće isprepletena s drugim oblicima diskursa. Pri kontekstualizaciji književnog teksta u njegov 'socijalni diskurs' i u tradiciju iz koje proizlazi njegov nacionalni imaginarij trebali bismo široko zahvatiti, obuhvaćajući sve od historiografije do političkog diskursa i od kulturne teorije do zabavlačkog 'sunda'".

³² Pojam *struktura osjećaja* upotrebljavam prema Raymondu Williamsu i njegovu tekstu *Analiza kulture*, ur. Dean, Duda, *Politika teorije*, zbornik rasprava iz kulturalnih studija, Disput, Zagreb, 2006., 41.

³³ Syndram, Karl Ulrich, *Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup*, u (ur. Đukić i dr.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, 79.

Obje su predodžbe povijesno promjenjivi konstrukti što posebice dolazi do izražaja u heterogenim desetljećima jugoslavenskog socijalizma. Kako tvrdi Leerssen u već spomenutom tekstu: "[...] protjecanjem vremena predodžbe o različitim nacijama podložne [su] znatnim oscilacijama i promjenama [...]. Te se promjene ne događaju falsifikacijom. Stare se predodžbe ne poništavaju novim pojavama, nego su samo privremeno smijenjene s dužnosti. Ostaju podsvjesno prisutne u društvenom diskursu i uvijek se mogu ponovno aktivirati ukaže li se prilika."³⁴ U tom smislu predodžbe o Americi u posljednjem desetljeću jugoslavenskog socijalizma samim time što posjeduju veći stupanj povijesnog pamćenja Amerike iz prethodnih desetljeća, posjeduju i veći stupanj složenosti. Pred društvenim imaginarijem 80-ih nalazi se bogat, nerijetko i kontradiktoran fond slika iz kojih svaki pojedinih tekst odabire i slaže vlastite iskaze. Stoga je za početak nužno, makar i u vrlo kratkom pregledu, promotriti s kojim to sve značenjima Amerike raspolaže posljednje desetljeće jugoslavenskog socijalizma.

Socijalistički imaginarij Amerike

Pregled socijalističkog imaginarija Amerike pa makar on bio i samo letimičan zasigurno se može činiti kao nemoguća misija jednog kraćeg poglavlja koliko prostora ovdje namjeravam posvetiti toj temi. Tim više što je riječ o izrazito dinamičnoj i kompleksnoj artikulaciji jedne specifične predodžbe koja se tijekom heterogenog razdoblja jugoslavenskog socijalizma nerijetko "hladila" i "podgrijavała" kako se mijenjala klima međunarodnih odnosa SAD-a i Jugoslavije na hladnoratovskoj geopolitičkoj pozornici. Problem također predstavlja i činjenica da su ideološki "pravovjerne" predodžbe Amerike nerijetko nailazile na otpore s različitih pozicija, a otpori su često znali postajati dio kulturnog *mainstreama*. Uz svijest o toj suptilnoj i složenoj dinamici, moguće je okvirno skicirati nekoliko važnijih tropa Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima jugoslavenskog socijalizma od njegova početka do 80-ih godina 20. stoljeća.³⁵ Ti tropi premda posjeduju stupanj vlastite estetske autonomije, nipošto nemaju isključivo estetski učinak, već su to i iskazi s posebnim društvenim djelovanjem u kontekstu ideoloških napetosti trenutka u kojem nastaju.

³⁴ Leerssen, 2009 b., 109-110.

³⁵ Ovdje će prvenstveno, premda ne i jedino, biti obuhvaćen hrvatski kontekst koji se nipošto ne može promatrati kao laboratorijski izdvojen od ostataka jugoslavenske cjeline. Daljnje istraživanje bi svakako trebalo uključiti primjere iz šireg jugoslavenskog konteksta.

U razdoblju od 1945. do 1948. predodžba Amerike i Zapada dominantno se odnosila na suprotnu stranu ideološkog pola i kao takva bila obilježena negativnim estetskim i ideološkim kvalifikacijama. U spektru negativnih metafora najčešća je bila ona o "dekadentnom Zapadu"³⁶ dok su njezini produkti redovito percipirani kao plitki i površni poput "gume za žvakanje."³⁷ Tako je, primjerice, u književnoj i kulturnoj kritici bila česta pojava negativnog vrednovanja onih kulturnih i umjetničkih tvorevina koje imaju bilo kakve estetske, ideološke i civilizacijske poveznice sa Zapadom,³⁸ dok se sama Amerika još nije znatnije i izravnije tematizirala književnim i popularnokulturnim tekstovima. Jedan od rijetkih primjera takve tematizacije u ranom razdoblju jugoslavenskog socijalizma je socrealistička novela *Sjeme iz Kalifornije* Ive Andrića, prvi put objavljena 1948. godine.³⁹ U spomenutoj noveli razrađena predodžba Amerike čini temeljni strukturni element priče na alegorijskoj razini.⁴⁰ Radnja novele smještena je u neimenovan gradić u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata. U vrijeme prodaje poljoprivrednih dobara poseban interes među građanima izaziva sjeme graha iz Kalifornije kome su pridodana neobična svojstva u tradiciji bajki u kojima se grahu pridodaju čudnovate karakteristike.⁴¹ Naime, kako se o sjemenu graha iz Kalifornije među narodom priča u mjestu, njegova "mahuna naraste

³⁶ Kako tvrdi Biljana Kašić, metafora "dekadentnog Zapada" bila je djelatna kad je bilo riječi o cjelini odnošenja spram druge ideološke slike svijeta koja se označavala buržoaskom, a semantički je pokrivala građanska strujanja, pravce i mišljenja kao što su egzistencijalizam, kubizam, nadrealizam, agnosticizam, personalizam i dr. Usp. Kašić, Biljana, *Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci, 1945. - razdjelnica hrvatske povijesti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, 5. i 6. svibnja 2006.*, ur. Nada Kisić-Kolanović i dr. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 132.

³⁷ U kritikama navedenog razdoblja negativne kvalifikacije su nerijetko bile oblikovane upravo od diskurzivnih sastojaka američke popularnokulturne metaforike premda sama američka popularna kultura u tom razdoblju još nije ostvarila svoj značajniji prodor u jugoslavensku svakodnevicu. Dovoljno je u tom smislu promotriti nekoliko važnijih i učestalijih civilizacijskih metafora povezanih s "Amerikom" kao što su *džez*, *žvaka*, *boogie-woogie*, koje su bile rabljene ne samo kao estetska, već prvenstveno negativna društvena i ideološka kvalifikacija. Više o tome sam pisala u Kolanović, 2011.

³⁸ Vidjeti, primjerice, negativnu estetsku i ideološku kritiku tekstova "zapadnjačkih dekadencata" Vesne Parun i Tina Ujevića u knjizi Marina Franičevića *Pisci i problemi*, Kultura, Zagreb, 1948.

³⁹ Odjeljenje za agitaciju i štampu Zemaljskog odbora Narodnog fronta za Bosnu i Hercegovinu, Oslobođenje, Sarajevo, 1948.

⁴⁰ U nevelik i manje poznat Andrićev socrealistički opus ubrajaju se i novele *Dedin dnevnik* i *Elektrobih*.

⁴¹ Primjerice, *Bajka o Marmontovom grahu*, *Janko i čarobni grah* itd.

do metra dužine”,⁴² ali ne samo o grahu, u mjestu počinju kružiti čudnovate priče o samoj Kaliforniji i Americi gdje po pričanju lokalnog poljoprivrednog stručnjaka: “dva čovjeka obgrle glavicu kupusa pa im se ruke ne mogu da rastave. I to nije priča ili laž, nego istina sto posto; on je svojim očima vidio takvu sliku u nekim novinama”.⁴³ Bajkoviti iskazi o Americi podupiru u uvodu ovoga teksta spomenuti mit o Americi kao utopijskoj zemlji. Tako spomenuti stručnjak govori: “U Americi ništa nije teško i nemoguće”.⁴⁴ Čak i lokalni učitelj, koji spada među tzv. napredni sloj građanstva, ne sumnja u valjanost takvih iskaza. Dapače, učitelj prednjači u štovanju “amerikanca”, kako narod naziva to neobično sjeme. Zbog svoje, iako još empirijski neprovjerene, kvalitete “amerikanac” je deset puta skuplji od domaćeg sjemena, ali narodu to ne smeta. Sâmo je pripovijedanje iz “druge ruke” uz pripovjednu, prožeto i ideološkom distancom pri čemu se kritičkim tonom opisuje bezrezervno prihvaćanje spomenutih bajkovitih iskaza o Americi: “Omađijan vizijom američanskih plodova fantastične veličine, traži sjeme i ne pita pošto je. Naprotiv, visoka cijena samo ga još više podstiče da se otima za strano sjeme”.⁴⁵ Glavni zaplet priče dolazi s problemom nedovoljne količine sjemena s obzirom na njegovu veliku potražnju potpirenu spomenutom famom zbog čega među stanovnicima izbija razdor: “Pozavadio se svijet oko tudinskog graha kao da je mana nebeska. Zla krv se stvorila a još nitko nije čestito vidio ni sjemena a kamoli ploda”.⁴⁶ Nakon određenog vremena koliko je bilo potrebno da sjeme proklija, mit o američkom grahu se, dakako, pokazao kao čista obmana: on na kraju nije ispao ništa bolji od domaćeg, bosanskog graha. Nakon što su to uvidjeli mještani, slijedi obrat u priči kada se svi počinju rugati s “bajkom” o čudesnom kalifornijskom sjemenu. Najteže je, dakako, bilo učitelju kojeg hvata “sramota i razočaranje u svoju pamet i Ameriku”.⁴⁷ Andrićeva je novela građena na značenjskom miniranju narativa o Americi kao utopijskoj zemlji blagostanja čiji su produkti redovito percipirani boljima od domaćih. Kritika tog narativa izvedena je u žanru socrealističke književnosti s jasnim moralnim i ideološkim poučkom u kojem se osuđuje slijepo obožavanje Amerike i njezinih produkata. Takav je negativan ideološki

⁴² Andrić, Ivo, *Sjeme iz Kalifornije, Sabrane pripovetke*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008., str. 368.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 369.

⁴⁷ Isto, 370.

rakurs simptomatičan za navedeno razdoblje u kojem je predodžba Amerike redovito semantički pokrivala većinu značenja u krilatici "dekadentni Zapad" bilo da je riječ o filmu, književnosti, glazbi, modi i sl. Kako je 1947. rekao Milovan Đilas u godinama prije sukoba s Titom i odlaska u zatvor, a potom i u emigraciju u SAD: "Amerika je naš zakleti neprijatelj kao i jazz, njezin proizvod".⁴⁸ No, vrijeme izrazito nesklono Americi kratko će trajati. Zaokretom u vanjskoj politici Jugoslavije 1948. na polju kulture i umjetnosti dolazi do značajne restigmatizacije ideoloških neprijatelja. Odnos prema sovjetskim piscima i umjetnicima se zaoštava o čemu se izjašnjavaju i hrvatski književnici predvođeni Andrićem;⁴⁹ očita dominacija ruskoga kao glavnog stranog jezika u školama postupno nestaje 1949. kad se uz ruski predaju i drugi strani jezici;⁵⁰ nakon 1949. u domaćim se kino dvoranama prikazuje sve više filmova sa Zapada; početkom 50-ih nestaje dominacija sovjetske literature u kazalištima i slično,⁵¹ a uvođenje samoupravljanja odredilo je specifičan jugoslavenski put u komunizam. Sve je to otvorilo put za novu *strukturu osjećaja* formiranu u 50-im godinama 20. stoljeća. Na razini svakodnevice to je razdoblje stvaranja specifičnog oblika jugoslavenske bastardnosti u kojoj se višestruko i na različitim razinama miješaju s jedne strane prozapadnjačke tendencije, a s druge strane, temeljne težnje dominantne ideologije bliske Istoku. Povjesničar Tvrtko Jakovina za ideološku klimu stvaranu u to vrijeme odabire sintagmu *socijalizam na američkoj pšenici*, naslovljujući tako svoju knjigu o vanjskoj politici Jugoslavije u razdoblju 1948-1963. Sama sintagma preuzeta je iz odgovora Josipa Broza Tita sovjetskom predsjedniku Nikiti Hruščovu da se socijalizam ne može graditi na američkoj pšenici. Kako ističe Josip Broz Tito u svom govoru u Labinu 1958: "Drug Hruščov često ponavlja da se socijalizam ne može graditi na američkoj pšenici. Ja mislim da to može učiniti onaj koji zna, a onaj koji ne zna ne može graditi socijalizam ni na vlastitoj pšenici. [...] Američka pšenica, uostalom, nije ništa gora od sovjetske – koju ne dobivamo,

⁴⁸ Đilas prema Vučetić, Radina, Džuboks (Jukebox) – the first rock'n'roll magazine in socialist Yugoslavia, *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar i Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington DC, 2010., 125.

⁴⁹ Ivo Andrić i dr., Odgovor jugoslavenskih književnika sovjetskim književnicima F. Glatkovu, N. Tihonovu i drugima, *Republika*, 2-3, 1949., 182-187; Rezolucija o klevetničkoj kampanji Informbiroa, *Izvor* 1, 1950.

⁵⁰ Usp. Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949 – 1955*, Globus, Zagreb, 1988., 134.

⁵¹ Usp. Đimić, Ijubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945.-1952.*, Rad, Beograd, 1988., 187; Barušić, Nikola, *Kazalište pedesetih, Pedesete godine u hrvatskoj umjetnosti*, ur. Zvonko Maković i dr., Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Zagreb, 2004., 172.

dok američku dobivamo – a to važi i za ostalu robu”.⁵² Cjelokupno jugoslavensko društvo, uključujući i kulturu i umjetnost, od tog vremena gradi svoju specifičnu poziciju između Istoka i Zapada, a vesternizacija se odvija na svim poljima pri čemu je književnost jedna od važnijih, ali ne i jedinih indikatora naznačene promjene. Kako tvrdi Syndram u već spomenutom tekstu: “Nacionalna stajališta ne iskazuju se samo na primarnoj razini književnoga teksta, već njihova prisutnost može biti djelatna i na metarazini književne kritike ili znanosti o književnosti, gdje oni često imaju normativnu ulogu i utječu na proces recepcije. Imagologija je u poziciji analizirati i korelirati procese i taksonomijske modele u okviru umjetničke, kulturne i nacionalne politike, stoga nazori (uključujući i skup vrijednosnih kriterija) ‘nacionalne’ književne historiografije (čak i danas) u velikoj mjeri mogu počivati na pretpostavkama imagotipične prirode.”⁵³ Tako se, primjerice, i književnoj kritici i teoriji kao i u prijevodnim odabirima, od tog vremena može primijetiti rast interesa za zapadnjačke, prvenstveno američke kulturne vrijednosti. Reprezentativan je u tom smislu časopis *Krugovi* koji je izlazio u Zagrebu između 1952. i 1958. Kako u prvome broju časopisa piše književnik i glavni urednik časopisa Vlatko Pavlečić u tekstu *Neka bude živost!* u kojem simbolički raskida s normativnom poetikom socrealizma, uvodeći nove teorijske pravce u književnoznanstveni diskurs: “Semantika je nauka o značenju riječi. No zanimljivija je kao pogled na svijet. Takvu pomirljivu filozofsku doktrinu mogao je stvoriti samo američki duh, duhovit i nedubok, kompromisan na svoj način i pruživ kao ‘chuingumm’. Proizašla iz specifično američkog osjećaja promjenljivosti i prolaznosti svih životnih vrijednosti, ona ne naginje skepsi, pesimizmu i rezignaciji, kao npr. evropski ili istočnjački relativizam, nego je bistro vrelo optimizma i pokretačka snaga aktivnosti, usmjerene na materijalnost, koja je stabilnija od labavih pojmova”.⁵⁴ U citatu se može primijetiti dominacija američke popularne estetike u opisu konotacija semantike kao što su “prolaznost”, “optimizam”, “aktivnost” i sl. pri čemu je osobito zanimljiva usporedba američkog duha s *chewingummom* jer se u odnosu na raniju upotrebu te civilizacijske metafore, simbolika i značenje gume za žvakanje po prvi puta upotrebljava s pozitivnim konotacijama koje, doduše, nisu lišene određene doze ironije. Navedeni je citat po svom euforičnom diskurzivnom efektu gotovo satkan po uzoru na reklamnu retoriku 50-ih godina koji afirmira ideje poletnosti, prolaznosti, optimizma i

⁵² Broz prema Jakovina, Tvrčko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., 128.

⁵³ Syndram, 2009., 81.

⁵⁴ Pavlečić, Vlatko, *Neka bude živost*, *Krugovi*, 1, 1952., 1.

zabave, kako primjerice u to doba glase reklame: "Svježiji i okretniji nego inače osjećat ćete se i vi, ako nosite rublje oprano u deterdžentu Plavi Radion! ili Brzo prolaze časovi razonode i zabave... Snimajte, jer fotografija je uvijek dragi podsjetnik tih sretnih trenutaka vaše mladosti. Fotokemika."⁵⁵ U *Krugovima* su se tako afirmirali autori okrenuti zapadnjačkom kulturnom toposu, među kojima su svakako najpoznatiji Ivan Slamnig i Antun Šoljan, intelektualno skloni "američkom duhu" o kojem piše Pavletić. Njih dvojica 1952. objavljuju prijevodnu zbirku *Američka lirika*, donoseći izbor pjesama četrdesetak antologijskih američkih pjesnika poput T. S. Eliota, Ezre Pounda, Roberta Frosta, Emily Dickinson, Waltra Whitmana, Hermana Melvilla, Edgara Allana Poea i dr. Objavljivanje zbirke kao i pojava časopisa *Krugovi* tih godina bili su simbolička gesta otvaranja prema simboličkom prostoru Zapada i angloameričkom modernizmu za što su u hrvatskoj sredini posebice bili zaslužni spomenuti autori.⁵⁶ No, i otvaranje Zapadu kao i proces amerikanizacije jugoslavenskog društva, kulture i umjetnosti nije bio jednoznačan i sasvim lagodan proces. Navedeno je otvaranje Zapadu redovito pratila istodobna kritika koja nije 1948. u potpunosti nestala s pozornice javnog diskursa. Dapače, ona se nastavljala i to nerijetko u vrlo žestokom obliku, ali nikada više nije imala onaj stupanj homogenosti kao što je to bilo u razdoblju do 1948. Spomenut ću ovom prilikom tek za ilustraciju tekst *Među-team Šoljan – Slamnig* književnika Nikole Milićevića koji može poslužiti kao reprezentativan u tom smislu. Milićević u tom tekstu oštro kritizira prozu spomenutih autora, a u diskvalifikaciji njihova djela se služi upravo američkom civilizacijskom metaforom. Kako tvrdi: "A zar takva literatura može zanimati čovjeka našeg vremena, koje je i te kako nabijeno težinom, a posebno našeg čovjeka, koji se s mukom bori za svagdanji kruh (a ni mnogi drugi nisu u boljem položaju). Zar se psiha našeg čovjeka (pa makar mislili i samo na intelektualca i građanina) može poistovjetiti sa psihiom američkog džeziste, odakle u stvari potječu korijeni Šoljan-Slamnigovih eksprimenata?"⁵⁷ Bez obzira na ovakvu i slične kritike i rasprave koje se od tog razdoblja redovito počinju voditi kada je u pitanju amerikanizacija jugoslavenskog društva, sjeme iz Amerike nepovratno je palo na jugoslavensko tlo koje se pokazalo osobito plodno za njegov razvoj. "Eksperimenti" Slamniga i Šoljana ubrzo su postali literarna moda poznata na širem prostoru socijalističkih zemalja srednje i istočne Europe kao "proza u

⁵⁵ Reklame preuzete iz Vukić, Feđa, ur., *Umjetnost uvjeravanja: oglašavanje u Hrvatskoj: 1835. - 2005.: kulturno-povijesni prikaz razvoja od sredine 19. stoljeća do početka 21. stoljeća*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 12. 6. - 16. 7. 2006, Hrvatski oglasni zbor, Zagreb, 2006.

⁵⁶ 1953. u Zagrebu se u Salonu likovnih umjetnika održava Izložba izabranih američkih knjiga.

⁵⁷ Milićević, Nikola, *Među-team Šoljan – Slamnig*, *Krugovi*, 8, 1953., 717.

trapericama";⁵⁸ od 50-ih na dalje javljaju se popularni časopisi kao što su *Plavi vjesnik* (1954-1973.), *Džuboks* (1966-1968. i 1974-1985.), *Pop Express* (1969-1970.), *Svijet* (1953-1992.) i drugi, koji su rasprostirali zapadnjačke, prvenstveno američke, utjecaje. Zemljom se širila zapadnjačka moda i glazba, a Amerika je sve više utvrđivala svoje utopijske konotacije. Kako tvrdi Siniša Škarica u svojoj knjizi *Kad je rock bio mlad*: "Amerika nam je u poraću izgledala poput mlade zavodljive nastavnice u koju su se manje-više svi daci potajno i beznažno zaljubili. Potom je Tito, okrenuvši leđa Rusima, razgrnuo zavjesu, koju su neki nazvali željeznom, iza koje smo ugledali moćnu Eiffelovu Statue of Liberty s visoko podignutom bjelokamenom bakljom. Baklja je zapravo bila jarko crvena i naveliko je isijavala svjetlost i toplinu po čitavu globusu, a kod nas je doduše znala dolaziti i kao zadah trulog kapitalizma. E, taj zadah nekim čudom osjećali smo kao svježinu Wrigleya, kao manihejsku svjetlost stripskih likova i superjunaka, kao zavodljivu toplinu kičeraja popa, i konačno, kao svečanu zvonjavu futurističkih gitara u čast Dana mladih bez granica. Sve što nam je nastavnica ponudila preuzimali smo zaneseno nekritički, srcem zavedene dječurlije, znanstveno bi objasnili naši paternalisti. Da izraz 'pokorio', ili svejedno 'osvojio', izazvao bi (pod) smijeh kod rockfoba jer im on crno na bijelom potvrđuje teoriju kako smo zlosretno amerikanizirani. Ja bih rekao da se radi samo o različitom kutu gledanja i definitivno krivoj vremenskoj perspektivi: u ono doba 'osvojio' ili 'pokorio' bespogovorno smo prihvaćali kao 'otvorio' ili 'oslobodio' ".⁵⁹ U tom je ranijem razdoblju amerikanizacije jugoslavenske kulture na snazi bio rad utjecaja pri čemu je u kulturnim i umjetničkim tvorevinama donekle izostala problematizacija same Amerike. Ameriku se još uvijek trebalo utvrđivati popularnokulturnim i književnim tekstovima jer se ona u ideološkim i intelektualnim raspravama tog vremena i dalje promatrala s podignutom obrvom.⁶⁰ Tako su, primjerice, pjesme domaćeg rock n' rolla iz tog razdoblja bile svojevrсна kopija američkih ritmova i stila s još donekle neautentičnim domaćim stihovima jer se abeceda Amerike prvo morala usvojiti da bi se uopće mogla kompleksnije problematizirati i kreativno iskorištavati. Pri tom pod "kompleksnije" mislim na ona problematiziranja koja se postavljaju onkraj uobičajenih euforičnih odobravanja ili pak simplificiranih ideoloških žigosanja. Izostanak problematizacije i magnetična privlačnost Amerike u tom se razdoblju može

⁵⁸ Flaker, Aleksandar, *Proza u trapericama*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.

⁵⁹ Škarica, Siniša, *Kad je rock bio mlad: priče s istočne strane 1956.-1970.*, V.B.Z., Zagreb, 2005., 34. Ovaj je Škaričin citat navela Radina Vučetić kao uvodni moto svoje knjige *Koka-kola socijalizam*.

⁶⁰ Usp. Kolanović, 2011.

protumačiti i činjenicom da u razdoblju 50-ih i početka 60-ih same Sjedinjene Američke Države doživljavaju kulminaciju poslijeratnog blagostanja i demokracije nakon čega će sve dubljim ulaskom u šezdesete, započeti i ozbiljno nagrizanje takve slike. Ubojstvo Johna Kennedyja i potom Martina Luthera Kinga kao i rat u Vijetnamu barem će u nekoj mjeri djelovati otrežnjavajuće u izgradnji utopijske slike Amerike. No, navedeni događaji u SAD-u nisu znatnije poljuljali samo usvajanje i obožavanje američke popularne kulture. Naime, simpatiziranje američke popularne kulture nipošto ne isključuje neslaganje s njezinom politikom pa će tako Ivan Percl u svojoj rock pjesmi naslovljenoj 1966 upravo u žanru američke popularnokulturne rock glazbe pjevati protiv rata u Vijetnamu.⁶¹ Slično možemo primijetiti i u omladinskom časopisu *Polet* u tekstu Zorana Franičevića 1976. godine, koji se u svom malom traktatu u obranu *jeansa* obračunava s kritikama obožavanja američke popularne kulture i traperica kod jugoslavenske mladeži. Kako piše Franičević, obraćajući se drugu I. Stojiću, novinaru koji napada traperice kao iskaz američkih simboličkih vrijednosti: "Stojiću, naša mladež nije tako plitko politički nebulozna i glupa, kao što ti misliš, i ne kupuje strane traperice zato što voli SAD i obožava njihovu vojsku. Kao što, nadam se, znaš, mi smo otvoreno društvo i, što smo otvoreniji, to više znamo i više vidimo što se to eventualno krije iza zapadne kozmetike, ali neki utjecaj se neminovno isprepliće, moda ponajlakše. Nazadno misliš da su traperice sa zapadnom etiketom nespojive sa Savezom socijalističke omladine. To da jeans 'postaje kamen razdvajanja među mladima', nikako ne mogu shvatiti. Istina je da ti nosiš jeans i da ja nosim jeans i da se ti i ja nikada ne bismo složili oko nekih stvari, ali ne valja generalizirati, jel' tako?! U novim 'Levi's'- icama bio sam jučer na partijskom, a odmah zatim na omladinskom sastanku svoje osnovne organizacije".⁶² Tako samo obožavanje američke popularne kulture nije znatnije poljuljano promjenama koje su od sredine 60-ih nagrizale stvarnost Sjedinjenih Država, no od tog se razdoblja utopijske sanjarije o Americi sve više počinju problematizirati. U tom će razdoblju, točnije 1976. Bijelo dugme, jedan od najpoznatijih jugoslavenskih pop rock sastava u SAD-u snimiti singl *Goodbye Amerika*,⁶³ koji potpisuje i izvodi Željko Bebek, a u kojem se na meti eksplicitne kritike našao američki materijalizam "bez duše": *Sve ovdje mogu*

⁶¹ To je, nostalgom, bio slučaj i u američkoj kontrakulturi tih godina, koja je dizala svoj glas protiv rata u Vijetnamu. Usp. Vučetić, 2012., 217.

⁶² Franičević, Zoran, *Za jeans, Polet* (Zagreb), 23. rujna 1977., 3.

⁶³ Bijelo dugme, *Singl ploče 1976.-1980.*, Jugoton, 1982. Tekst pjesme preuzet s <http://tekstovi-pesama.com/bijelo-dugme/goodbye-amerika/291/1/>

kupit / prijatelje, slavu, sjaj i snove / za dolar prodaje se sve. Toj se ideji suprotstavlja lirski subjekt retoričkim pitanjem: *Hej, ali znam li ovdje ikog / tuga moja da mu nešto znači / za dolar to ne mogu naći*, da bi se naposljetku simbolički oprostio od Amerike naslovnim refrenom pjesme.⁶⁴ Baladičan ton i etno aranžman pjesme s "mrtvačkim" zvonima u akustičkoj pozadini izvedbeno sugeriraju rekvijem za utopijsku sliku Amerika koja će na specifičan način biti česta tema stihova u posljednjem desetljeću jugoslavenskog socijalizma.

A gde je Amerika?

Nakon oduševljenja Amerikom u 50-im i 60-im godinama, koje slikovito sažima ranije naveden Škaričin citat, ulaskom u posljednje desetljeće jugoslavenskog socijalizma počinju se javljati i oni tekstovi koji dovode u pitanje njezinu utopijsku kvalitetu, ali to čine na kompleksniji način nego dotadašnje uobičajene i nerijetko simplificirane ideološke kritike čije sam primjere navela u prethodnom poglavlju. U razmatranju navedenih promjena u artikulaciji društvenog i kulturnog znaka Amerike u fikcionalnim tekstovima, potrebno je na trenutak zastati na samom kontekstualnom pragu promjena u kojima su se našle "stvarne" Sjedinjene Američke Države i Jugoslavija te postaviti pitanje *a gde je 'Amerika'* na početku posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma kao što su se 1981. zapitali Idoli u istoimenoj pjesmi s albuma *Paket aranžman*.⁶⁵ Naime, sam ulazak u 80-e godine za SAD nije bio odviše optimističan. Još na kraju 70-ih godina, tadašnji američki predsjednik Jimmy Carter u svom televizijskom govoru poznatom pod nazivom *Malaise speech* izrečenom 15. srpnja 1979, govori o krizi američkog samopouzdanja, između ostalog kritizirajući pobrkanu ljestvicu vrijednosti američkih građanina u kojoj su se materijalizam i konzumerizam našli na prvome mjestu. Postalo je važnije, kako kaže Carter, što netko posjeduje, nego što netko radi.⁶⁶ Nakon Vijetnama, ubojstva braće Kennedy i Martina Luthera Kinga Jr., afere Watergate i odstupanja Richarda Nixona s mjesta dužnosti američkog

⁶⁴ *Goodbye America* inače je i naslov nekoliko kritički intoniranih pjesama o SAD-u nastalih godinama kasnije od spomenute pjesme Bijelog dugmeta. Američki metal bend W.A.S.P. ima pjesmu istoimenog naslova na albumu *Still Not Black Enough* iz 1995., a američki punk rock bend The Unseen na albumu *Totally Unseen: The Best of The Unseen* iz 2000.

⁶⁵ Idoli, Električni orgazam i Šarlo akrobata, *Paket aranžman*, Jugoton, Zagreb, 1981.

⁶⁶ Cijeli Carterov govor dostupan je na <http://www.pbs.org/wgbh/americalexperience/features/primary-resources/carter-crisis/>

predsjednika, na pragu 80-ih SAD se suočava i s velikom ekonomskom krizom koju prate inflacija i nezaposlenost što je sve skupa poljuljalo sliku prosperiteta i demokracije kao glavnih utopijskih sastojaka američke privlačnosti ranijih desetljeća. Nakon Cartera, 1981. na čelo države dolazi Ronald Reagan koji zadaje nov pravac konzervativnoj politici što će značiti definitivan kraj jedne liberalne epohe u američkoj povijesti.⁶⁷ Istih je godina poljuljana i utopijska slika Jugoslavije kao zemlje koja se ne priklanja niti jednom od blokova i koja od 1948. na američkoj pšenici uspješno gradi vlastiti put u komunizam. Godine su to u javnom diskursu poznate kao godine dekadentnog socijalizma obilježene Titovom smrću, ekonomskom krizom i rastom nacionalnih partikularizama koji ugrožavaju utopijsku ideju jugoslavenskog "bratstva i jedinstva". Osim toga, 80-ih je godina popularnokulturno sjeme Amerike već duboko ukorijenjeno u socijalističkoj Jugoslaviji.⁶⁸ U tom je smislu i potencijalna subverzivnost Amerike, nesumnjivo djelatna proteklih desetljeća unatoč deklarativnoj otvorenosti zemlje prema Zapadu, sve više gubila na snazi.⁶⁹ Amerika je tako na svojevrsan način postala dio kulturnog *mainstreama* pa je bilo i za očekivati da će se kao reakcija javiti glasovi koji će takvu poziciju dovesti u pitanje.⁷⁰ Posljednje desetljeće jugoslavenskog socijalizma pred sobom na raspolaganju ima društveni imaginarij Amerike koji se kreće u širokom rasponu od stigmatizacije do *mainstreamizacije* i upravo ta kvaliteta ambivalentnosti dominantno karakterizira tekstove 80-ih

⁶⁷ Usp. Zinn, 2012., 610-650.

⁶⁸ Primjerice, od 1983. otvorena je tvornica Levi's traperica, od 1984. Jugoslaveni u večernjem programu gledaju seriju *Dinastija*, koja zadobiva status kultne serije itd. Usp. Milanović, Đurda, Jugoslaveni u trapericama, *Start* (Zagreb), 31. prosinca 1983.; Matić, Đorde, *Dinastija, Leksikon YU mitologije*, ur. Iris Adrić i dr., Rende, Beograd; *Postscriptum*, Zagreb, 2004., 95.

⁶⁹ Kako piše i Flaker u drugom izdanju svoje knjige *Proza u trapericama* 1983.: "[...] proljeće 1976., kada je hrvatsko prošireno izdanje u rukopisu dovršeno, donijelo je nešto novo: traperice, koje su nekad bile znak nekonformističke mladeži, preplavile su evropske ulice, trgovine i ceste: mogli smo u jeans-odijelima vidjeti domaćice koje idu na tržnicu i ugledne sveučilišne profesore. A to znači da se mladi junak ili pripovjedač našega proznoga tipa više neće moći pojaviti u modrim trapericama, znaku nekadašnje mlade pobune protiv konvencije odraslih. Traperice su same postale dijelom konvencionalnog oblačenja. A ova je knjiga nastajala u vrijeme dok je nošenje blue-jeansa nešto značilo: izdavačke su je prilike učinile očigledno knjigom o jednom razdoblju najnovije ali ipak povijesti književnosti". Flaker, 1983., 26-27.

⁷⁰ Nije suvišno spomenuti kako je tih godina, točnije 1985. u izdanju Nakladnog zavoda Matice hrvatske izašla *Antologija američke kratke proze* (Željko Ivanjek, prii.), u koju su uvršteni tekstovi T. Pynchona, J. Bartha, E. O'Connora, J. Hawkesa, J. Baldwin, S. Sontag, J. Cheevera, R. Coovera, D. Barthelmea i dr. Prijevod američkih pisaca koji su u svojim tekstovima kritički nastrojani prema suvremenom američkom društvu zasigurno je ostavio traga na politiku reprezentacije "Amerike" kod domaćih autora.

na koje ću se detaljnije osvrnuti u nastavku teksta. Iste te 1981. kad su se Idoli pitali *a gde je Amerika* u svojoj lucidnoj pjesmi psihodelična ugođaja u kojoj se opsesivno ponavlja jedna te ista rečenica, Dubravka Oraić objavljuje zbirku pjesama *Urlik Amerike*, a Azra na albumu *Sunčana strana ulice* ima pjesmu *Pit i to je Amerika* čije stihove potpisuje Mile Rupčić dok pjesmu izvodi frontman banda Johnny Štulić. U svim primjerima Amerika čini središnje strukturno i semantičko mjesto estetske poruke navedenih stihova koju ću promisliti u daljnjem tekstu.

Urlik Amerike Dubravke Oraić, Easthopovim pojmovljem rečeno, predstavlja kompleksnu i višeznačnu tekstualnost visoke kulture,⁷¹ a pjesme okupljene zbirkom nerijetko funkcioniraju kao jezični kalamburi u kojima se može primijetiti utjecaj ruske avangarde, primjerice pjesama Majakovskog o Americi u kojima se Amerika raslojava do čiste zvukovne apstrakcije u igrama riječi i pjesničkim grafizmima.⁷² Uz Majakovskog, zbirka je višestruko premrežena citatima: od Dantea i Baudelairea, preko Biblije i Homera sve do Kanta, Hegela, Nietzschea, Marxa, Gogolja, Hljebnikova i brojnih drugih na kojima lirski subjekt gradi svoju metaforičku viziju Amerike.⁷³ U ovoj ću analizi stoga neminovno osiromašiti uvid u kompleksnost tekstualnosti spomenute zbirke, fokusirajući se ovdje prvenstveno na strategiju gradnje predodžbi o Americi. Bez obzira što time u zagradu stavljam ostale osobine, taj aspekt ujedno smatram središnjim za njeno razumijevanje s obzirom da je predodžba Amerike provodni motiv i svojevrsna fiks ideja cjelokupne zbirke. U svojoj ću analizi stoga primarno obratiti pozornost na ono što Pageaux naziva *afektivnim arsenalom* odnosno riječima od kojih se sastoje predodžbe o nekoj stranoj zemlji te kako su one upregnute u *snopove odnosa* koje proizvode specifičan scenarij značenja.⁷⁴

Bez obzira na autohtonost svake pojedine pjesme,⁷⁵ navedenu zbirku ću ovdje promatrati kao cjelinu, svojevrsnu veliku pjesmu o Americi koja se sastoji od

⁷¹ Easthope, 1991., 89.

⁷² Usp. Ruland, 1976., 94-108.; Katušić, Bernarda, 'Totem totalnog čovjeka: ludistička poetika Dubravke Oraić-Tolić', *Republika*, 5/5, 2006., 55.

⁷³ Usp. Katušić, 2006., 59 i Vidan, Aida, Oraić-Tolić Dubravka, *American Scream: Palindrome Apocaplypse*, *World Literature Today*, 81/5, 2007., 75.

⁷⁴ Usp. Pageaux, 2009., 134.

⁷⁵ U *Urliku Amerike*, pjesme umjesto naslova imaju redni broj uz koji se nerijetko nalazi stihovni *motto*, grafijski izdvojen od ostatka pjesme.

više pjesničkih grozdova za što argumente pronalazim u dominantnom motivu koji spaja odvojene cjeline i čija se ideja nerijetko gradi, razvija, a pojedini motivi prenose i jedan na drugog referiraju iz pjesme u pjesmu. U tom smislu, temeljna diskurzivna strategija oblikovanja predodžbi o Americi sadržana je u radu napetosti između mitskog i društveno aktualnog značenja Amerike, između njezine "stvarne" i "metaforičke" slike, Ricoeurovim pojmovljem rečeno, između "ideologije i utopije".⁷⁶ Kao dominantni motiv zbirke može se izdvojiti opreka na Stari i Novi svijet iz čijeg oblikovanja proizlaze različiti snopovi hijerarhijskih odnosa. Ta se opreka nerijetko usložnjuje i kulturološki nijansira hladnoratovskom oprekom Istok – Zapad, najčešće oblikovanom konvencionalno zajamčenim društvenim i kulturnim kodovima. No ti prepoznatljivi kodovi postoje tek kao iskazi koje lirski subjekt aktivno razgrađuje. Navedena je strategija prepoznatljiva već u prvoj pjesmi zbirke čiji stihovi glase:

Amerika ima nasmiješeno lice / I uvijek dolazi s najboljim namjerama /
Obično u proljeće, kada cvijeta cvijeće / Mornara i mora. Kad se povraća
/ Od valova na kopnu / I kad stara kopna kopne // Amerika dolazi u ime
najslobodnije slobode / S podtekstom slonovače. I oslobađa / Za sretno
izrabljivanje bjeline // Amerika je kao dijalektika / U njoj je urlik kao što
su u dijalektici / I ja, i let, i klika // Amerika je strah i trepet // Nasukanih
pjesnika // Pjesnici, isprebijanih rebara / Leže u pijesku: / U krvi pjesama //
I kopna se lome.⁷⁷

Početni afektivni arsenal ili rječnik slika kojima je oblikovana Amerika u ovoj pjesmi upućuje na spektar kodificiranih predodžbi o Americi i Amerikancima koje se obično zamišlja kao ekstrovertirane optimiste (*nasmiješeno lice, najbolje namjere, sloboda*). Na te se stereotipe zatim nadovezuju motivi *podtekst slonovače* i *sretno izrabljivanje bjeline* kao nositelji negativnih konotacija trgovine i eksploatacije koje pripadaju značenjskom nizu velikog skupa hegemonijskih motiva. Nakon spomenutog kontrasta slijedi induktivno izvedena poredbena definicija Amerike: *Amerika je kao dijalektika* koja predstavlja svojevrsnu kulminaciju pjesme nakon koje se intenziviraju kolonijalni i hegemonijski motivi. Oni metaforički oblikuju sam odnos između Amerike i pjesnika s čime smo upoznati već u uvodnim, nenumeriranim stihovima zbirke: *Pjesnici su Indijanci. Stihovi/Rezervati*.⁷⁸ Strategija nizanja značenjskih ambivalentnosti

⁷⁶ Ricoeur prema Moura, Jean-Marc, Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze, ur. Đukić i dr., 162.

⁷⁷ Oraić, Dubravka, *Urlik Amerike*, Liber, Zagreb, 1981., 7.

⁷⁸ Isto, 5.

kroz nizanje stereotipa o Americi i njihovih značenjskih suprotnosti te artikulacija lirskog subjekta kao naizgled slabog i nemoćnog pred simboličkom veličinom Amerike kako je paradigmatično prikazano u analizi prve pjesme, provode se kroz cijelu zbirku.

U navedenom se značenjskom repertoaru odnosa Staroga i Novoga svijeta kao jedan od učestalih motiva javlja motiv Kolumba čiju obradu također karakterizira ambivalentna strategija oblikovanja. Monumentalnost otkrića Amerike tako supostoji sa slikama okrutnosti kao što je to, primjerice, u pjesmi pod brojem 63:

Kolumbo se našao u paklu mora, snašao i mašio / Jajeta kugle zemlja u malom bi kako / Vidljiva bila svakom. / I dokazao je zemaljsku / Kuglu pod cijenu budućih, sve manjih al / Sve jačih kugla, i top je počeo / Bacati kuglu za kuglom, i počeo je teći / Pot – kugla rada i strave / Čovjeku najdraža kugla glave / Zavrtjela se i još se vazda vrti / Kao da vrtinji nema kraja / I nitko nikad vidio nije, a svi su znali već / Da postoje i najmanje, nevidljive / Kugle atoma bez / Doma.⁷⁹

Arhetipska slika prvotnog nasilja *ubijanja kolumbijanja*⁸⁰ mjestimice se provodi epskom metaforikom kao što je to u pjesmi pod rednim brojem 25: *Dan drugi ili Indijo / Pjevaj mi svoju / Srdžbu // S vrhunskog čela liju čete / Minute frkću iz nosnica / S konjske usne, s azijatskog lica / Uniformirane ure lete // Hunska vremena na kazaljka sata / Pretučeni sastanci bježe / Golemi zabundani Atila / Grabi me iz prve veže.*⁸¹ Unatoč navedenim snopovima odnosa koji prikazuju drugu stranu arhetipske sanjarije o Novome svijetu, mit o njegovoj utopijskoj snazi pokazuje se kao najtvrdokorniji značenjski konstrukt što potvrđuje pjesma pod rednim brojem 97, smještena pred sam kraj zbirke: *Što smo mi Indiji / I što je Indija nama / Da za njom tako gorko / Plovimo // Indonamus et indonabimus.*⁸² Pritom se povijesno zabludjeli naziv Indija najčešće koristi kao označitelj Novoga svijeta tijekom cijele zbirke⁸³ što dodatno utvrđuje fikcionalne konotacije američkog konstrukta.

Spomenuti binarizam Staroga i Novoga svijeta u zbirci nerijetko poprima hladnoratovske attribute binarizma Istoka i Zapada. U njihovoj usporedbi,

⁷⁹ Isto, 78.

⁸⁰ Isto, 51.

⁸¹ Isto, 33.

⁸² Isto, 114.

⁸³ Npr. u pjesmama 5, 49, 44, 45, 48, 50, 58, 67, 101, 103.

lirski subjekt niže stereotipne karakteristike jedne i druge geopolitičke strane svijeta. Zapad pri tom označava materijalno, Istok misaono, Zapad je ideal blagostanja koji simbolički preplavljuje Istok. U tom neravnopravnom hijerarhijskom odnosu, Istokom pak vlada materijalna, pomalo romantizirana bijeda kako je to, primjerice u pjesmi pod rednim brojem 2:

Ideal djedova pretočen u krv sinova / San ljepote, zdravlja, izobilja / Napada
Istok /S boka // Na najistočnijem mjestu, o mač iz toka, braćo / Gdje Istok
umjesto žita nudi ideje / Gdje su gradovi siromašniji, niži, uži / A gadovi
divni i tužni ko i dobrične // Siroti Istok! / Tu se zlato brusi do usijana čelika /
Tu crvi sami uskaču pod zub pravednika / Tu vjetrovi pušu u dušu.⁸⁴

Nakon slijeda binarizama, lirski subjekt naposljetku relativizira navedene opreke i upravo u oblikovanju takvih i sličnih značenjskih obrata krije se moć njegova iskaza koja je prvotno artikulirana kao slaba i nemoćna: *O radosna kobi pjesnika! Brišu se razlike / Likuj u ovom brodolomu / Demokracija i cipela od lika.*⁸⁵ Istok ponekad poprima opipljive konotacije u čemu su najčešći semantički tragovi "Rusije"⁸⁶ dok je Zapad nerijetko oblikovan snopom motiva koji metaforički označavaju kapitalizam kao što je to, primjerice, u pjesmama pod rednim brojem 19: *A možda je Amerika ovo: / Krik do krika i opet ab ovo / Novo! Novo! Novo! / Najnovije Novo / čovječe Božji / Amerika je način na koji se množi*⁸⁷ i 21: *Strahom ovijena rulja / Huji kroz sjajne gradove / I kupuje i troši / Svoj nezarađeni groš // Samo se kamen još lomi / Na dodir ruke / Svuda je inače već plastika / Neuništiva kao krik.*⁸⁸ Socijalistički birokratski diskurs pritom je upotrijebljen tek kao jedan od niza diskursa u oblikovanju te predodžbe i sam upleten u navedene napetosti s jednako nesigurnim i nepredvidivim značenjskim ulogom.⁸⁹ Premda spomenuti mitski binarizmi dominiraju semantičkom gradnjom zbirke, oni se nerijetko dokidaju svojevrsnim efektom globalizacije artikulirane kao novi mit što je, primjerice, u pjesmama 22: *Natopljeni trudbenici/Isušeni zdenci / Zapad radi za Istok / Istok radi za Zapad // Und ewig rollt das Rad / AMERIKE; 80: I blista ISTOK bez K / Totem totalnog čovjeka / Od jutra do mraka / Raznosi na sve strane / Prah stucanih zemalja // Istok je Zapadu Zapad / Zapad je Istoku Istok / Jaje se*

⁸⁴ Isto, 8.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Npr. u pjesmama 6, 12, 76.

⁸⁷ Isto, 26.

⁸⁸ Isto, 28.

⁸⁹ Usp. pjesme 53, 46, 54, 61, 82.

*tako lako razbije // O kako je jedan Kolumbo jedno jutro / Gorko plakao u svom najnovijem / Bogu*⁹⁰ i 88: *Zatim mit: / Zapado Istok / Isto ko Zapad.*⁹¹ U gradnji novog mita povezanosti zemaljske kugle u kojoj jedna strana svijeta ipak vodi glavnu riječ posebno je zanimljiva zadnja pjesma cijele zbirke koja simbolički priziva negativnu predodžbu Amerike kao temeljnog kulturološkog sastojka globalizacije: *Amerika puše kao vjetar / I ruši se kao pravda platinasta / Amerika pada kao kiša / Po našim licima // I mi drhtimo od Amerike*⁹² dok se zametak te ideje može pronaći i u stihu nekoliko brojeva ranije pjesme: *Velika Vjero Veronike / Svuda već hara / Rak Amerike / OPERI RAJ!*⁹³

Premda nisu, dakako, sve pjesme iz navedene zbirke podatne za analizu predodžbi o Americi građenoj na specifičnoj napetosti između široko rasprostranjenih kulturnih i društvenih kodova i njihove suprotnosti, one koje se čine najudaljenijima od prepoznatljivih označitelja Amerike također sadrže refleks navedene strategije gradnje i razgradnje stereotipa unutar složenih odnosa napetosti utvrđenih i nepredviđenih značenja. U tim se značenjskim napetostima, kako sam nastojala prikazati, križaju utopijska, mitska, stereotipna slika i njihove suprotnosti koje sadrže konotacije imperijalizma, globalizacije i kulturne hegemonije. Kako tvrdi Aida Vidan, Amerika je u zbirci Dubravke Oraić Tolić artikulirana kao specifična geografska determinanta, ali i kao *locus* za kojim posežemo dok tražimo nešto drugo. Kao takva ona je istovremeno razočaranje i pobjeda⁹⁴ ili rečeno stihovima same zbirke:

Amerika nisu Sjedinjene Države / I ne zaprema 9 363 123 km² i nema 221 894 546 stanovnika / Amerika nisu Mountains s isklesanim likovima / Washingtona, Jeffersona, Roosevelta i / Lincolna / Ni slapovi Nijagare ni najveća tvornica automobila / u Detroitu / Amerika nije Deklaracija o nezavisnosti iz 1776. / Ni predsjednik ubijen u kazalištu / Ni predsjednik ubijen u Dallasu // Amerika – to smo svi mi / Gdje god bili / Što god učinili // Amerika je ono što se rađa / Iz naših snova bez našeg znanja / Amerika je ono što nam se događa / Na putu prema Indijama: // Naša jedina bit / Koju mi otkrivamo i otkrivamo / Slijedeći / INDIJADNINU NIT.⁹⁵

⁹⁰ Isto, 97.

⁹¹ Isto, 105.

⁹² Isto, 116.

⁹³ Isto, 112.

⁹⁴ Vidan, 2007., 75.

⁹⁵ Kako navodi Katušić, riječ je o pjesmi br. 18 u engleskom prijevodu za koju ne pronalazim ekvivalent u hrvatskom izvorniku. Katušić, 2006., 60.

Zbirka *Urlik Amerike* svojim pjesničkim jezikom tako na kompleksan način rastvara utopijsku i mitsku predodžbu Amerike pokazujući arbitrarnu prirodu Amerike kao društvenog i kulturnog znaka i arhetipskog simbola novovjekovne civilizacije pri čemu je takva strategija redovito izvor ironijskih značenja.⁹⁶ Kako sam nastojala prikazati u prethodnoj analizi, oblikovanje predodžbi o Americi u zbirci Dubravke Oraić, ne priklanja se niti jednom od dva pola veličanja i stigmatizacije, sadržanih u pamćenju društvenog imaginarija posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma, već balansira između navedenih krajnosti unutar cjeline pjesničke zbirke što se može promatrati kao novost u književnom oblikovanju predodžbi o Americi s obzirom da se do sada takva ambivalentna značenja nisu našla okupljena i problematizirana u jednome tekstu, već su pozitivna, utopijska slika ili pak ona ideološki kritička bile osobine kojima su se priklanjali zasebni tekstovi u cjelini. Kako tvrdi Leerssen “[...] Nacionalni imagemi definirani su svojom janusovskom podvojenosti i proturječnom prirodom. [...] Drugim riječima, kolanje nekog nacionalnog atributa znači da ga u diskurzivnoj tradiciji latentno prati njegova moguća suprotnost”.⁹⁷ Sve ovo, kako sam nastojala prikazati, ostvareno na razini jedne pjesničke zbirke.

Premda pjesma Mile Rupčića *Pit i to je Amerika* s Azrinog albuma *Sunčana strana ulice*⁹⁸ Easthopovim pojmovljem sadrži karakteristike tekstualnosti popularne kulture,⁹⁹ u mnogočemu različite od tekstualnosti ranije promatrane zbirke, spomenutu je pjesmu moguće promatrati na tragu slične značenjske strategije oblikovanja predodžbe o Americi kao i u zbirci Dubravke Oraić Tolić. Naime, i u Rupčićevoj pjesmi iskazi o Americi oblikovani su kroz krajnosti na način da se jednom stereotipu o Americi postavlja njegova suprotnost: *Amerika nije rad i znoj / postoje Hollywood i Frankie boy / Disneyland, baseball i rock'n' roll / Vrijeme očaja, vrijeme nade / jedni ruše a drugi grade / prolaze ratove, padaju vlade / Pitove ruke više nisu mlade*.¹⁰⁰ Smjenjivanje metaforički naznačenih društvenih prilika s široko rasprostranjenim popularnokulturnim američkim ikonama kao najčešćeg sastojka njezine utopijske kvalitete čine

⁹⁶ Usp. Isto, 62.

⁹⁷ Isto, 110.

⁹⁸ Azra, *Sunčana strana ulice*, Jugoton, Zagreb, 1981.

⁹⁹ Easthope, 1991., 89.

¹⁰⁰ Stihove pjesme preuzela sam s: http://www.hitovi.ba/id-1358-Azra_Pit_i_to_je_Amerika_pjesma.aspx

motivski sustav u koji se kao glavni akter pjesme smješta proleter Pit koji "crnči" negdje na dalekom američkom Zapadu. Pjesma je uglazbljena *country* melodijom dylanovske provenijencije, a u samom refrenu lirski se subjekt izravno obraća Pitu: *Od Aljaske do Meksikalto je ona druga slika / Pit, i to je Amerika*, otkrivajući mu tako "istinu" o Americi, točnije njezinoj zapadnoj obali kao primarnoj nositeljici utopijskosti američkog sna. Zapadna obala tako nije samo utopijska fikcija Hollywooda i popularne kulture, ona je isto tako i rudnici i farme na kojima naporno radi radnička klasa čija je sinegdoha u ovoj pjesmi Pit: *U buci, u larmi, u rudniku, na farmi / Pitove ruke više nisu mlade / šezdeset godina za dolar rade*. Iz prirode Pitova rada, lirski subjekt, mnogo eksplicitnije i nedvosmislenije nego što je to u zbirci D. Oraić Tolić, izvodi kritiku Amerike i kapitalističkog sustava čiji je Pit neznatan i potlačen sudionik. Od napornog rada Pit naposljetku nema nikakvu dobit: on ne uživa materijalno blagostanje zbog niske nadnice, ne uživa ni najjednostavnije nematerijalne stvari koje ostaju tek predmet njegove žudnje: *A negdje daleko u Ilinioji / nadgrobna ploča stoji / i prazan kovčeg čeka / da Pit stigne iz daleka // A kad umoran zaspe / i više se ne probudi / jedino za čime žudi / je da umjesto blaženstva i raja / vidi zoru kako rudi / i sunce starog kraja*. Svrha njegovog života je naporan rad, a ne užitak u blagostanju. Tako je utopijskoj, medijski posredovanoj popularnokulturnoj slici Amerike suprotstavljena slika Amerike "odozdo".¹⁰¹ Pitova perspektiva nije nimalo utopijska, dapače, slika je to Amerike iz perspektive potlačenih čiji se američki san nasukao o stvarne materijalne uvjete koji su daleko od idealnih. U gradnji predodžbe o Americi lirski subjekt tekstualno ukrštava široko rasprostranjene popularnokulturne stereotipe o Americi kojima postavlja njihovu značenjsku i ideološku suprotnost, eksplicitan i nedvosmislen u svojoj kritici Amerike i oblikovanja "druge" strane njene utopijske predodžbe.

Analizom navedenih pjesama nastojala sam prikazati novi ideološki i estetski sastojak u modusu oblikovanja predodžbi o Americi koji se sve češće pojavljuje u 80-im godinama i koji nije bio poznat u ranijim razdobljima jugoslavenskog socijalizma. Riječ je o tekstovima koji propituju stereotip o Americi kao utopijskoj zemlji, ali to rade na složeniji i razrađeniji način nego simplificirana

¹⁰¹ Za analizu Štulićevih stihova u kontekstu dekadentnog socijalizma vidjeti Duda, Dean, "Užas je moja furka". Socijalistički urbani imaginarij Branimira Štulića, *Devijacije i promasaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale-Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 95-120.

kritika Amerike i Zapada oblikovana prepoznatljivim ideološkim arsenalom kakva je dominirala prethodnim razdobljima. U navedenoj je tendenciji problematiziranja utopijske slike Amerike u promatranom razdoblju posebno zanimljiv i film *Nešto između* Srđana Karanovića iz 1983.¹⁰² čiji je temeljni sukob strukturno građen na usporedbi Amerike i Jugoslavije. Spomenuti ću film ovdje prikazati tek ilustrativno kako bih pokazala da je propitivanje američke utopije tendencija koja ima široku rasprostranjenost među simboličkim praksama 80-ih.

U Karanovićevu je filmu mlada američka novinarka Eva,¹⁰³ nakon što propusti let za Tursku preko Beograda, prisiljena ostati u jugoslavenskoj prijestolnici u kojoj živi njen prijatelj Janko.¹⁰⁴ Evin je prvi susret s Jugoslavijom prikazan kroz niz predrasuda koje ona ima prema komunističkim režimima¹⁰⁵ da bi nakon početne pomalo prepotentne (američke) distance ubrzo bila osvojena posebnošću Jugoslavije koja, kako iz prve ruke doznaje, nije nimalo tipična komunistička zemlja. Prije nego što stupi u kontakt sa starim znancem, mladim beogradskim kirurgom Jankom, vrijeme provodi s njegovim prijateljem Markom¹⁰⁶ koji joj pokušava objasniti kako je Jugoslavija zemlja koja nije ni Istok, ni Zapad, već nešto između. Marko je tipični amerikanizirani Jugoslaven koji dobro poznaje američku popularnu kulturu (filmove, glazbu) i koji želi jednog dana otići u Ameriku koja za njega predstavlja utopijski san o obećanoj zemlji. Na njegove sanjarije Eva mu daje otrežnjujući odgovor: - *Obećana zemlja? Bogatiji postaju bogatiji, siromašni siromašniji.*

Evin boravak u Jugoslaviji ubrzo sve više počinje pridobivati romantične konotacije pri čemu ona mijenja svoje unaprijed izgrađene predodžbe o Jugoslaviji. Nakon kratke i beznačajne afere s Markom, razvija se njezina "ozbiljna" ljubavna veza s Jankom i ona odlučuje do daljnjega produljiti svoj boravak u Beogradu. Eva postaje oduševljena Jugoslavijom i njezinom ležernijom varijantom komunizma, a nova ljubavna veza pogoduje romantičnoj percepciji Jugoslavije. No, kako ljubav dolazi u krizu, tako na površinu sve više dolaze nepremostive razlike u mentalitetu. U ljubavnoj krizi, Eva sve više počinje uviđati i drugu stranu Jugoslavije u "kriznim" osamdesetima, a to su redukcije struje, nestašica hrane, civilne vježbe za slučaj rata, loši radni i

¹⁰² Karanović, Srđan, *Nešto između*, Centar film, Beograd, 1983.

¹⁰³ Ulogu tumači Caris Crofman.

¹⁰⁴ Ulogu tumači Predrag Manojlović.

¹⁰⁵ Ona, primjerice, misli da su hotelske sobe u komunističkim zemljama ozvučene.

¹⁰⁶ Ulogu tumači Dragan Nikolić.

egzistencijalni uvjeti njezinog partnera Janka koji njezine prohtjeve smatra nereálnima i razmaženima. Kulminaciju filma predstavlja svađa između Eve i Janka u kojoj jedan drugome upućuju uvrede koje su više nacionalne i ideološke nego osobne prirode. Te se uvrede mogu promatrati i kao katalog stereotipa o Americi i Jugoslaviji koju Amerikanci i Jugoslaveni imaju jedni o drugima. Tako su iz Jankove perspektive, Amerikanci djetinjasti i nikada ne odrastaju, polovinom Amerike vladaju gangsteri, a polovina je ludnica, osnovele su je europske kurve i lopuže i slično, dok je iz Evine perspektive Jugoslavija prava zbrka u kojoj žive analfabete i snobovi, Europa je za nju muzej, a u Jugoslaviji – za razliku od Amerike – ne možete niti ubiti predsjednika kad ih postoji osam itd. Cijela se svađa odvija u kaotičnoj atmosferi obrambene vježbe koja se po vatrenoj buktinji, psihozi i simuliranim ranjenicima gotovo ne razlikuje od pravog rata. Film naposljetku nema *happy end*: Eva je napustila Jugoslaviju trudna s Jankovim djetetom, Marka je škarama ubila njegova prevarena zaručnica, a Janko je prekasno shvatio da mu je stalo do Eve. Iz imago-loške perspektive, film se može čitati kao svojevrsna komparacija mentaliteta i uvjeta života u Jugoslaviji i SAD-u te predodžbi koje stanovnici dviju zemalja imaju jedni o drugima. Posebno je u tom smislu zanimljiva gradnja i razgradnja utopijskih predodžbi jedne i druge zemlje koje su ovim filmom stavljene pod upitnik.¹⁰⁷

Tamo je Amerika

Unatoč razarajućoj kvaliteti stereotipnih predodžbi koju Eva i Janko imaju o zemljama svoga porijekla, znakovito je da su kulise jugoslavenske svakodnevice u Karanovićevu filmu počesto satkane od vesterniziranih, odnosno amerikaniziranih sastojaka. Tako, primjerice, domaći band u restoranu Klementina u kojem na početku filma borave Eva i Marko svira *country* s domaćim stihovima, u restoranu su izvještene slike zapadnjačkih popularnokulturnih zvijezda, Marko zna mnoštvo filmskih i

¹⁰⁷ Navedenim bi se primjerima specifičnih fikcionalnih oblikovanja predodžbi o "Americi" u 80-ima mogao pridružiti i roman *Made in U.S.A.* Gorana Tribusona u kojem je isto tako artikuliran "kratki spoj" utopijskih predodžbi o "Americi" i njezine društveno aktualne slike koja na simboličkoj razini prožima odnos dvojice glavnih likova romana: jugoslavenskog amerikanofila Nikole Politea i Amerikanca Lea Wolfa. Otkrivajući mu sliku "stvarne Amerike", Wolf narušava Politeovu utopijsku predodžbu "Amerike" kao obećane zemlje čija je utopijskost iz Politeove perspektive dodatno podcrtana u kriznim godinama dekadentnog socijalizma. Detaljniju analizu Tribusonova romana, koja bi ovdje mogla činiti poglavlje za sebe, ostavljam za neku drugu priliku.

popularnokulturnih citata koje rabi u različitim svakodnevnim prilikama, a prije svog tragičnog kraja kupio je kartu za definitivni odlazak u Ameriku. Njegova zaručnica nadimka Twiggy¹⁰⁸ "nasjela" je na njegove zavodljive priče o Americi, pa mu je, primjerice, na telefonskoj sekretarici ostavila poruku *Tamo u Kaliforniji se nikada nećemo rastaviti* što potvrđuje romantizirani utopijski karakter predodžbi o Americi. Nakon što ju je Marko ostavio, njezino je ljubavno razočaranje dodatno podcrtano i rušenjem snova o Americi zbog čega je naposljetku ubila škarama Marka neposredno pred njegov odlazak u Ameriku. U ovom je posljednjem primjeru sanjarija o Americi iz perspektive lika zaručnice posebno zanimljiva apostrofa Kalifornije kao savezne države koja nosi dodatni potencijal snolikosti i utopijskih mitskih značenja, poznate još iz Andrićeve pripovijesti, a i u Rupčićevoj pjesmi poseban je naglasak stavljen na zapadnu obalu, ali njezinu drugačiju sliku od one kakva je najčešće posredovana popularnokulturnim praksama. Narativ o "kalifornijskom snu" ima korijene još u 19. stoljeću u vrijeme trajanja tzv. zlatne groznice, kada se oko te savezne države počeo plesti mit o sreći i blagostanju podcrtanima ugodnom klimom s mnogo sunčanih dana. Takvoj je predodžbi u mnogočemu pridonio Hollywood, zasigurno najveći kalifornijski brand koji već skoro jedno stoljeće kreira i rasprostire mitska značenja Amerike. Kalifornija posebice u 80-im godinama bilježi veliki gospodarski rast, a potvrde sanjarija za Kalifornijom mogu se pronaći i u jugoslavenskoj *mainstream* popularnoj kulturi. Osim kao (nedo)sanjano mjesto zaručnice u Karanovićevu filmu, Kalifornija je 1985. artikulirana kao san još jedne djevojke u pjesmi *California* pop sastava Neki to vole vruće.¹⁰⁹ U toj pjesmi lirski subjekt u pop aranžmanu pjeva o kraju svoje ljetne avanture s djevojkom čiji je san bio Kalifornija. Kako glase stihovi popularne pjesme: *Plavo ljeto, suze na jastuku / sve je sad iza nas / zrele trešnje, njena Amerika / još i danas čujem joj glas // Plavo ljeto, bljesak u očima / ona gleda moj dlan / bijele ptice nose mi nesreću / ona priča sve što već znam*¹¹⁰ nakon čega slijedi poznati refren sanjarija o Kaliforniji nalik reklamnom spotu, poduprtih i najpoznatijim američkim potrošačkim označiteljem: *California, to je bio njen san / California, Coca-Cola i sjaj / California, lude noći za nas / California, samo ona i ja*. Zanimljivo je kako je sam lirski subjekt na svojevrsan način odmaknut od tih snova, naglašavajući kako je

¹⁰⁸ Ulogu tumači Sonja Savić.

¹⁰⁹ Pjesma je objavljena na albumu *Neki to vole vruće*, Jugoton, Zagreb, 1985.

¹¹⁰ Stihovi pjesme preuzeti s <http://lyricstranslate.com/en/Neki-vole-vruce-Kalifornija-lyrics.html>

Amerika njena, a Kalifornija njen san, prikazujući tako utopijske sanjarije o Americi, kao i kod Twiggy u Karanovićevom filmu, naročito prijemljivima za žene. Nije suvišno spomenuti kako će upravo tih istih godina utopijskost Amerike, posebice njezine zapadne obale biti problematizirana od strane jednog od najpoznatijih suvremenih teoretičara čiji se tekstovi danas smatraju kanonskima u dekonstrukciji američkog mita. Riječ je o putopisu *Amérique* Jeana Baudrillarda, koji je objavljen 1986. U tom djelu autor donosi tezu o hiper-realizmu i fikciji Amerike kao ultimativnom simulakrumu koji nije artifičijelna kopija originala, već beskonačan lanac kopija koje se referiraju jedne na druge. Baudrillard Ameriku promatra kao ostvarenu utopiju u kojoj je nemoguće postalo moguće upravo zbog njezinog fikcionalnog karaktera.¹¹¹ Iste godine kad Baudrillard objavljuje putopis po SAD-u koji je zadobio status kanonskog teorijskog teksta, Boris Maruna u svojoj zbirci *Ograničenja* kreira jednu drugačiju Kaliforniju oblikovanu kao negaciju utopije na razini intimne metaforike. U ovoj analizi ću se posebno osvrnuti na pjesmu *Amerika* iz istoimene zbirke, koja artikulira dramatičan prizor kada muškarac napušta svoju obitelj. U svojevrsnoj anatomiji sukoba i bračnog nezadovoljstva, lirski subjekt uz neuspjeh na intimnom planu posebno apostrofira i nezadovoljstvo vlastitom disidentskom sudbinom: [...] *Ženo, / Do sad je nekako išlo, ali ovako / Ne može dalje. Ako pravo / Prosudim, meni su se dogodile / Samo dvije neugodne stvari / U životu: ti i / Jugoslavija. / I rekoh: Tvoja prisutnost je dovoljna / Da ja poželim da nestanem, iskočim / Iz vlastite kože, prijedem u maglicu / Nad pamučnim strništima / Oko Bakersfielda.*¹¹² Patrijarhalni ton obraćanja supruzi u sebi sadrži i jednu znakovitu opservaciju na ženini ritual čitanja koji nosi specifično kulturološko značenje povezano s Amerikom. Naime, žena, u pjesmi prispodobljena zmiji, ignorira supruga za vrijeme njegovog obraćanja tako što čita knjigu. Ali to nije bilo kakva knjiga, to je ljubavni *bestseller* s petog mjesta aktualne top ljestvice čime se upućuje na banalnost ženina štiva kao i na banalnost sustava simboličkih vrijednosti američkog društva od kojeg je odmaknut lirski subjekt: *Zamotana u klupko kao zmija / Moja žena je hladnokrvno čitala / Stanoviti ljubavni roman / (Mislim da se nalazio na petom mjestu Bestsellera toga tjedna).*¹¹³ Nakon te opservacije, lirski subjekt napušta suprugu i kći koja mu posebno nedostaje. U jednom trenutku zastaje

¹¹¹ Godine 1986. izlazi i engleski prijevod esejja Umberta Eca *Il costume di casa* iz 1973. pod nazivom *Faith in Fakeness* u istoimenoj zbirci esejja. U spomenutom esejju Eco iznosi tezu da se Amerika sastoji od artifičijelnih kopija autentičnih originala.

¹¹² Maruna, Boris, *Ograničenja*, Knjižnica Hrvatske revije, München; Barcelona, 1986., 118.

¹¹³ Isto.

u sumraku kalifornijskog grada San Pedra, kolebajući se zbog svog postupka i zamišljajući *happy end* u hollywoodskoj maniri:

Kad sam ponovo sišao na ulicu / Već su se palila prva žuta svjetla / U luci San Pedra / I na usidrenim brodovima / I ja bacih pogled gore / I vidjeh našu djevojčicu kako me ukočeno gleda / Kroz rešetke na balkonu i ja joj mahnuh rukom / I ulazeći u automobil pomislih / Da bih se zbog nje trebao vratiti / I reći mojoj ženi: Život je uvijek bio / Prljava školska ploča; izbrisimo je, baby, / I počnimo iznova.

No, rasplet navedene situacije nema *happy end*: *Ali ne učinih ništa / Samo okrenuh ključ, ubacih u brzinu / I suznih očiju, priznajem, / Sa suzama u očima krenuh / Kroz prvi sumrak / Kroz pustinju zvanu Amerika*.¹¹⁴ Mogućnost utopije i ostvarenja idiličnog života pokazuje se kao nemoguća opcija, a Amerika je zadnjim stihom prisposobljena pustinji kao metaforičkoj oznaci odsustva smisla vlastite egzistencije. U cijeloj je zbirci motiv Amerike vrlo čest, a u njegovoj artikulaciji prevladavaju distopijske predodžbe koje dekonstruiraju američku medijsku banalnost i stereotipne popularno-kulturne predodžbe o Americi, posebice one o sunčanoj Kaliforniji.¹¹⁵

Kontekst egzila prisutan kao uzgredna opaska u Maruninoj pjesmi postaje jedan od čestih motiva u simboličkim praksama 80-ih. Odlazak iz zemlje zbog ekonomske i/ili političke krize tematiziran je u Karanovićevu filmu, a pridružiti mu se može i film *U raljama života* Rajka Grlića iz 1984, napravljen prema romanu *Štefica Cvek u raljama života*, koji također problematizira vesternizaciju jugoslavenske kulture kroz sve veću važnost konzumerističkih praksi, zapadnjačkog stila života i sustava vrijednosti.¹¹⁶ U Grličevom filmu lik koji nosi nadimak Pipo¹¹⁷ nalazi se u svojevrsnoj krizi srednjih godina, a svoje probleme želi riješiti odlaskom Ameriku o kojoj ima utopijske sanjarije o boljim uvjetima života. Pred sam kraj filma na pitanje prijateljice Dunje¹¹⁸

¹¹⁴ Isto, 119.

¹¹⁵ Vidjeti pjesme *Na kraju Amerike*, *It never rains in Southern California*, *Stanovnici New Yorka*, *Krpa*, *Pacific Coast Highway*, *Nikamo nisam išao*, *S obzirom na to da je ne živim u Beverly Hillsu* i dr.

¹¹⁶ Grlić, Rajko, *U raljama života*, Art film Beograd, Croatia film, Jadran film, Kinematografi Zagreb, Union film Beograd, 1984.

¹¹⁷ Ulogu tumači Bogdan Diklić.

¹¹⁸ Ulogu tumači Gorica Popović.

Ideš u Ameriku?, Pipo joj odgovara: *Znaš koliko je ljudi već otišlo? Tu bu Dunja grdo. Za ozbač.* Premda film ima *happy end* u ljubavnoj vezi Pipe i Dunje koji ne uključuje i njihov odlazak u Ameriku, spominjanje takvih odlazaka *pacova iz broda koji tone*, kako je to kazao lik Marka iz Karanovićeva filma, problematizira pjesma *Amerika* grupe Ekatarina Velika iz 1989. čije stihove potpisuje Milan Mladenović.¹¹⁹ Pjesma je građena na opreci stvarno/nestvarno mjesto pri čemu je stvarno mjesto krizna matična sredina koja neminovno proizvodi želju za eskapizmom i bijegom (a gdje drugdje nego) u Ameriku, kako glase početni stihovi, popraćeni melankoličnom melodijom: *Ljudi odlaze / I odlaze i odlaze / Ovdje je dosadno / Svi pobjegli su na neko zabavnije mjesto / Daleko je, daleko je Amerika / Daleko je, daleko je Amerika.* No, lirski se subjekt suprotstavlja ideji da je Amerika to utopijsko mjesto, postavljajući kao alternativu toj široko rasprostranjenoj čežnji unutarnji eskapizam koji paradoksalno naziva Amerikom: *I ako sam negde stigao, bilo je iznutra / U sebe, u sebe, u sebe i nikako spolja / I gore i dole i levo i desno u meni / U sebe, u sebe i nikako spolja / Tamo je put, tamo je cilj, tamo je znak / Tamo je put / Tamo je cilj / Tamo je znak / Tamo je Amerika.* Izvedba pjesme prati gradaciju od melankolične ka sve rockerski žešćoj melodiji koja kulminira stihovima: *Tamo je put, tamo je cilj, tamo je znak / Tamo je put / Tamo je cilj / Tamo je znak / Tamo je Amerika.* Premda svjestan da je nemoguće naći stvarnu utopiju u Americi, već da utopija jedino postoji kao unutarnji fiktionalni konstrukt, lirski subjekt taj unutarnji svijet naziva Amerikom, paradoksalno vraćajući Americi njezinu utopijsku vrijednost. Amerika u toj pjesmi tako funkcionira u dekonstrukcijskom smislu kao prekršten pojam, odnosno "ideja koju se ne može misliti na stari način, ali bez koje određena ključna pitanja uopće ne možemo promišljati".¹²⁰ Tako bez obzira na dekonstrukciju utopijske kvalitete Amerike u posljednjem kao i prije navedenim primjerima, Amerika nesumnjivo funkcionira kao petrificirani i duboko ukorijenjen označitelj utopije čije je značenje nemoguće dokinuti. Moguće ga je tek pokušati staviti pod upitnik.

Heteropredodžba o Americi iz spomenute Mladenovićeve pjesme tijesno je povezana s autopredodžbom Jugoslavije s kraja socijalizma kojoj su neke od ovdje promatranih simboličkih praksi već proricale kraj. Pred sam kraj desetljeća, zemlja se nalazila pred ekonomskim kolapsom i rastućom

¹¹⁹ Pjesma se nalazi na albumu *Samo par godina za nas*, PGP RTB, Novi Sad – Benkovac, 1989.

¹²⁰ Usp. Hall, Stuart, Kome treba "identitet?", *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturnih studija*, ur. Dean Duda, Disput, Zagreb, 2006., 358.

nacionalnom krizom koja pojačava utopijske i eskapističke čežnje čiji je Amerika simbol. Tih godina u Jugoslaviji je osobito popularna humoristična dramska serija simboličkog naslova *Bolji život* (1987-1991.), u potpunosti izgrađena u dijalogu s kodovima jugoslavenske krize, a pred sam kraj desetljeća u pjesmi *Amerika i Engleska (bit će zemlja proleterska)* u duetu Riblje Čorbe i Ramba Amadeusa¹²¹ također se proriče kraj jugoslavenskog komunizma, ugroženog sve većim prodorom kapitalizma: *Svi dobro vide, a niko da prizna / Klimu rasizma i liberalizma, side i homoseksualizma / Sve su to produkti kapitalizma / Kataklizma komunizma // 'Lošije danas za bolje sutra', ponavljaju meni od jutra do jutra / Bez takve žrtve Amerika i Engleska / Nikada neće postati zemlja proleterska.*¹²² Tih je godina kraj jugoslavenske utopije postao više nego izvjestan, a poznati je stih *Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska* s početka socijalističkog razdoblja, u pjesmi Ramba i Riblje Čorbe artikuliran u svojoj negaciji, naposljetku i ovjeren o stvarnost.

Zaključak: stigmatizacija, komodifikacija, modifikacija

U ovome sam radu nastojala promisliti fiktionalnu predodžbu Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima jugoslavenskog socijalizma s posebnim naglaskom na njegovo posljednje desetljeće. Nakon perioda u kojem je dominirala stigmatizacija Amerike i Zapada u početnom razdoblju jugoslavenskog socijalizma, od 1948. slijedi veliki ideološki preokret kada se zemlja se sve više počinje otvarati utjecajima Zapada. Zemlju je u narednim desetljećima zahvatio nepovratan val vesternizacije u kojem je Amerika igrala važnu ulogu. No, navedeni utjecaji nisu sasvim lagodno dolazili na ove prostore. Uz načelnu otvorenost prema Zapadu, simboličke tvorevine koje su pristizale s te strane bile pod lupom, naročito kada je riječ o popularnokulturnim utjecajima. U posljednjem je desetljeću jugoslavenskog socijalizma Amerika već donekle ukorijenjena u jugoslavenskom tlu kao dio kulturnog *mainstreama* i komodifikacije. U tom se razdoblju javljaju tekstovi koji propituju niz godina ukorijenjene utopijske predodžbe o Americi, koje su na svojevrsan način dominirale popularnom kulturom prethodnih razdoblja, ali je njihova problematizacija i kritika složenija od simplificirane ideološke stigmatizacije koja paralelno supostoji s utopijskim imaginarijem. Mogu ustvrditi da

¹²¹ *Hoćemo gusle*, PCGP RTB, Beograd, 1989. Pjesma je originalno nosila naziv *Kataklizma komunizma*, ali vlasti nisu dozvoljele taj naslov.

¹²² Stihovi preuzeti s <http://www.lyricsvip.com/Rambo-Amadeus/Kataklizma-Komunizma-Lyrics.html>.

navedene predodžbe modificiraju široko rasprostranjene slike, stvarajući ambivalentan i složen američki socijalistički imaginarij, nešto između kritičkog i utopijskog pola. Književni i popularnokulturni tekstovi tako čine plodno tlo za proučavanje ideoloških pretpostavki, nudeći bolje razumijevanje načina na koji se "neko društvo vidi, definira, sanja"¹²³ u specifičnom društvenom i povijesnom kontekstu.

Bibliografija

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

- Andrić, Ivo i dr., Odgovor jugoslavenskih književnika sovjetskim književnicima F. Glarkovu, N. Tihonovu i drugima, *Republika* 2-3, 1949., 182-187.
- Andrić, Ivo, Sjeme iz Kalifornije, *Sabrane pripovetke*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008., str. 368-370.
- Batušić, Nikola, Kazalište pedesetih, *Pedesete godine u hrvatskoj umjetnosti*, ur. Zvonko Maković i dr., Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Zagreb, 2004., str. 158-177.
- Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949–1955*, Globus, Zagreb, 1988.
- Betts, Raymond, *A History of Popular Culture: More of Everything, Faster and Brighter*, Routledge, London & New York, 2004.
- Brands, Henry William, *American Dreams: The United States Since 1945*, Penguin Books, New York, 2010.
- Cantor, Norman F. i Werthman, Michael S. ur., *The History of Popular Culture*, The Macmillan Company, New York & London, 1968.
- De Grazia, Victoria, *Irresistible Empire: America's Advance through Twentieth Century Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, London, 2005.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945. 1952.*, Rad, Beograd, 1988.
- Duda, Dean, "Užas je moja furka". Socijalistički urbani imaginarij Branimira Štulića, *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale-Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., str. 95-120.

¹²³ Pageaux, 127.

- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
- Duda, Igor: *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Easthope, Anthony, *Literary into Cultural Studies*, Routledge, London & New York, 1991.
- Fischer, Manfred S., Komparativistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 37-56. S njemačkog prevela Ivana Brković.
- Flaker, Aleksandar, *Proza u trapericama*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Franičević, Marin, *Pisci i problemi*, Kultura, Zagreb, 1948.
- Frith, Simon, *Performing Rites. On the Value of Popular Music*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.
- Genette, Gerard, *Paratexts: thresholds of interpretation*, Cambridge University Press, New York, Melbourne, 1997.
- Hall, Stuart, Kome treba "identitet"?, *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda, Disput, Zagreb, 2006., str. 35-63. S engleskog prevela Sandra Veljković.
- Hobsbawm, Eric John Ernest, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka: 1914-1991*, Dereta, Beograd, 2004.
- Jakovina, Tvrtko, Povjesničar kojeg se obožava ili mrzi, *Narodna povijest SAD-a*, Howard Zinn, V.B.Z., Zagreb, 2012., str. 9-16.
- Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Janjetović, Zoran, *Od 'Internacionalne' do komercijalne: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. Institut za noviju historiju Srbije, Beograd, 2011.
- Kašić, Biljana, Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci, 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, 5. i 6. svibnja 2006.*, ur. Nada Kisić-Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnik, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., str.123-137.
- Katušić, Bernarda, Totem totalnog čovjeka: ludistička poetika Dubravke Oraić-Tolić, *Republika* 5-5, 2006., str. 53-64.
- Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.

- Kooijman, Jaap, *Fabricating the Absolute Fake: America in Contemporary Pop Culture*, Amsterdam Universitij Press, Amsterdam, 2008.
- Leerssen, Joep, Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009. a., str. 83-98. S engleskog prevela Lahorka Plejić Poje.
- Leerssen, Joep, Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009. b., str. 99-124. S engleskog prevela Ivana Brković.
- Luthar, Breda i Pušnik, Maruša, ur.: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academia Publishing, Washington DC, 2010.
- Maltby, Richard, *Dreams for Sale: Popular Culture in the 20th Century*, Harrap, London, 1989.
- Marković, Predrag, *Beograd između istoka i zapada, 1948-1965*, Službeni list, Beograd, 1996.
- Maruna, Boris, *Ograničenja*, Knjižnica Hrvatske revije, München; Barcelona, 1986.
- Matić, Đorđe, Dinastija, *Leksikon YU mitologije*, ur. Iris Adrić, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić, Rende, Beograd; Postscriptum, Zagreb, 2004., str. 95.
- Miličević, Nikola, Među-team Šoljan – Slamnig, *Krugovi* 8, 1953., str. 714-721.
- Moura, Jean-Marc, Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 151-168. S francuskog prevela Sanja Šošarić.
- Oraić-Tolić, Dubravka, *Urlik Amerike*, Liber, Zagreb, 1981.
- Paglia, Camille, *Slomi, sruši, sprži: Camille Paglia tumači 43. najljepše pjesme svijeta*, Postscriptum, Zagreb, 2006. S engleskog prevela Vivijana Radman.
- Pavlerić, Vlatko, Neka bude živost, *Krugovi* 1, 1952. str. 1-8.
- Peageaux, Daniel-Henri, Od kulturnog imaginarija do imaginarnog, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 125-150. S francuskog prevela Sanja Šošarić.
- Reid, Susan E. i Crowley, David, ur.: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, Berg, Oxford-New York, 2000.
- Rezolucija o klevetničkoj kampanji Informbiroa, *Izvor* 1, 1950. i dr.

- Ross, Andrew, Poetry and Motion: Madonna and Public Enemy, *Contemporary Poetry Meets Modern Theory*, ur. Antony Easthope and John O. Thompson, Harvester Wheatsheaf, New York, 1991., str. 96-107.
- Ruland, Richard, *America in Modern European Literature: From Image to Metaphor*, New York University Press, New York, 1976.
- Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
- Škarica, Siniša, *Kad je rock bio mlad: priče s istočne strane 1956.-1970.*, V.B.Z., Zagreb, 2005.
- Tribuson, Goran, *Made in U.S.A.*, Znanje, Zagreb, 1986.
- Ulrich Syndram, Karl, Estetika alteriteta: književnost i imagoški pristup, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009., str. 71-97. S engleskog prevela Lahorka Plejić Poje.
- Vidan, Aida, Oraić-Tolić, Dubravka, American Scream: Palindrome Apocalypse, *World Literature Today* 81/5, 2007., str. 74-75.
- Vučerić, Radina, Džuboks (Jukebox) – the first rock'n'roll magazine in socialist Yugoslavia, *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar and Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington DC, 2010., 144-164.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Vukić, Feda, ur., *Umjetnost uvjeravanja: oglašavanje u Hrvatskoj: 1835. – 2005.: kulturno-povijesni prikaz razvoja od sredine 19. stoljeća do početka 21. stoljeća*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 12. 6. – 16. 7. 2006, Hrvatsko oglasni zbor, Zagreb, 2006.
- Williams, Raymond, Analiza kulture, *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda, Disput, Zagreb, 2006., str. 35-63. S engleskog preveo Višeslav Kirinić.
- Yurchak, Alexei, *Everything Was Forever, Until It Was No More: the Last Soviet Generation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2006.
- Zinn, Howard, *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb, 2012. S engleskog preveo Snježan Hasnaš.
- Zunz, Oliver, *Why the American Century?*, Chicago & London, The University of Chicago press, 1998.

PRILOZI IZ NOVINA

Franičević, Zoran, Za jeans, *Polet* (Zagreb), 23. rujna 1977., str. 3.

Milanović, Đurđa, Jugoslaveni u trapericama, *Start* (Zagreb), 31. prosinca 1983.

PRILOZI S NOSAČA ZVUKA, FILMOVI I EMISIJE

Azra, *Sunčana strana ulice*, Jugoton, Zagreb, 1981.

Idoli, Električni orgazam i Šarlo akrobata, *Paket aranžman*, Jugoton, Zagreb, 1981.

Bijelo dugme, *Singl ploče 1976.-1980.*, Jugoton, Zagreb, 1982.

Neki to vole vruće, *Neki to vole vruće*, Jugoton, Zagreb, 1985.

EKV, *Samo par godina za nas*, PGP RTB, Novi Sad – Benkovac, 1989.

Rambo Amadeus, *Hoćemo gusle*, PGP RTB, Beograd, 1989.

Grlić, Rajko, *U raljama života*, Art film Beograd, Croatia film, Jadran film, Kinematografi Zagreb, Union film Beograd, 1984.

Karanović, Srđan, *Nešto između*, Centar film, Beograd, 1983.

Ritam & rif: mala antologija hrvatskog pjesništva vol 1., Društvo hrvatskih pisaca, Zagreb, 2011.

PRILOZI S INTERNETA

Azra: *Pit i to je Amerika*, http://www.hitovi.ba/id-1358-Azra_Pit_i_to_je_Amerika_pjesma.aspx, 18. rujna 2012.

Bijelo dugme: *Goodbye America*, <http://tekstovi-pesama.com/bijelo-dugme/goodbye-america/291/1/>, 12. veljače 2013.

California Dream, http://en.wikipedia.org/wiki/California_Dream, 14. ožujka 2013.

Jimmy Carter: *Crisis of Confidence*, <http://www.pbs.org/wgbh/americalexperience/features/primary-resources/carter-crisis/>, 10. svibnja 2012.

Keulemans, Chris: *The American I never was*, <http://www.deamerika.nl/index.jsp?lang=en>, 10. ožujka 2013.

Neki to vole vruće: *California*, <http://lyricstranslate.com/en/Neki-vole-vruce-Kalifornija-lyrics.html>, 12. veljače 2013.

Rambo Amadeus: *Amerika i Engleska (biće zemlja proleterska)*, <http://www.lyricsvip.com/Rambo-Amadeus/Karaklizma-Komunizma-Lyrics.html>, 15. veljače 2013.

Questioning Utopia. The Image of "America" in the Verses of Decadent Socialism

Summary

The paper analyses the image of America in the literary and popular-cultural texts of Yugoslav socialism with a special emphasis on its last decade. These texts often represented the dominant ideological currents and the international relations of the two nations and had an important role in the creation and dissemination of a widespread notion of America as well as they negotiated and subverted the dominant meaning. After a period in which the stigmatization of America and the West dominated in the initial period of Yugoslav socialism, with the year 1948 a large ideological shift took place when Yugoslavia was more open to Western influences. With general openness towards the West, Western influences were still subject to ideological criticism, especially when it came to popular culture where America and West in some way still had a subversive meaning. However, in the last decade of Yugoslav socialism, America was already rooted in Yugoslav ground and became a part of the cultural mainstream. In this period, various literary and popular cultural texts and practices occurred from various artists (such as: Bijelo Dugme, Azra, EKV, Dubravka Oraić, Boris Maruna, Srdjan Karanović, Rajko Grlić, Goran Tribuson etc.) that examined the utopian image of America from earlier years, but their problematization and critique were much more complex than simplified ideological stigmatization of America that simultaneously coexisted with the utopian imagery in previous decades. The analysis shows how these perceptions, modifying stereotypical notions of America, were creating an ambivalent and complex American socialist imagery which balanced between utopia and critique. The methodological footing of the paper is the interdisciplinary intersection of literary history and theory, comparativist imagology and cultural studies.

Radina Vučetić

**Kauboji u NOB-u: Partizanski vestern i strip
u socijalističkoj Jugoslaviji**

Posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine Jugoslavija je bila, naročito kada je u pitanju popularna kultura, skoro u potpunosti okrenuta Zapadu. Primeri amerikanizacije mogu se pratiti u književnosti, muzici, slikarstvu, pozorištu, na filmu, kao i u različitim segmentima svakodnevice.¹ S druge strane, iako je na nivou forme izgledalo da se radi o jednom amerikanizovanom društvu u kome se slušaju džez i rokenrol, pije koka-kola, gledaju američki filmovi i izložbe pop-arta, na scene postavljaju američki pisci, u osnovi svega je ipak bila komunistička ideologija. Svirao se i pevao rokenrol, ali i revolucionarne pesme i pesme o Titu; gledali su se američki filmovi, ali su se gledali i filmovi o NOB-u i revoluciji; deca su gledala Diznijeve crtane filmove, ali su i polagala pionirsku zakletvu i nosila crvene marame; pila se koka-kola, ali se proizvodio i ruski kvas; išlo se na gitarijadu, ali i na slet povodom Dana mladosti; Beograd se dičio zgradom Doma sindikata, građenom u socrealističkom stilu, a sedište Partije je bilo smešteno u novoizgrađenom oblakoderu u američkom stilu; na ulicama je bilo najviše “fića”, ali je bilo i “ford-mustanga”. Otuda ne čudi što je američki list *Time* Jugoslaviju ocenio kao zemlju “polu Karla, a pola Gručo Marksa”.²

Svi ovi slučajevi pokazuju koliko je jugoslovenska vlast koristila popularnu kulturu za promovisanje poželjnih sadržaja, odnosno, da je režim prihvatio da se sadržaji i poruke, koje je čovek u socijalizmu trebalo da usvoji, upakuju u američko pakovanje, u formu svojstvenu kapitalizmu. Tako se već sredinom pedesetih godina u Jugoslaviji pojavljuju “partizanski vesterni” i “partizanski stripovi”, a šezdesetih godina jugoslovenski muzičari počinju da izvode pesme o Titu i akcijaške pesme, poput “Na prugu, na prugu”, u ritmu rokenrola.

¹ O fenomenu amerikanizacije u Jugoslaviji, opširnije u: Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

² Yugoslavia: Half Karl & Half Groucho, *Time*, May 7, 1965.
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,898778-2,00.html>

Kauboji s petokrakom

Kao filmski žanr, western se javio s počecima kinematografije, s jasno uočljivom poetikom sazdanom na jedinstvenoj ikonografiji i precizno razrađenim odnosima. Najkraća, najuopštenija, ali i najpreciznija njegova odrednica jeste da je to "svaki film akcionoga, pustolovnoga, ratnog karaktera čija se radnja zbiva u zapadnim predjelima SAD", a u kome se odvijaju sukobi divljine i civilizacije, došljaka i Indijanaca, te predstavnika zakona (šerif, "plemeniti revolveraš") i nasilnika (plaćeni ubica, odmetnik, pljačkaš).³ Osnovni i gotovo standardizovani rekviziti westerna jesu revolver, laso, konj, poštanska kočija, tek podignuti grad (od jedne ulice, s obaveznom *saloonom*), napušteno naselje, usamljeni jahač, dvoboj, stalni protagonisti (pozitivan i negativan lik) i njihovi verni pratioci (smešni starac, pijani lekar, neobuzdani mladić itd.).⁴ Sukob se, po pravilu, razvija u sudarima antagonističkih sila ("dobra i zla"), s glavnim junakom koji poprima oreol heroja. Ove kanonizovane karakteristike "kaubojaca" ostavile su trag i u jugoslovenskoj kinematografiji te zato nisu, u jugoslovenskom slučaju, samo "poetika" Holivuda, već su i deo prihvaćenih i od režima dobrodošlih američkih uticaja na jugoslovenske kulturne i stvaralačke tokove.

Pohod westerna na Jugoslaviju, započet još u Kraljevini Jugoslaviji, nastavljen je odmah posle Drugog svetskog rata, pa su Beograđani već 1945. osim svežih ratnih priča mogli da gledaju ostvarenja poput *Begunaca*, filma o američkom Divljem zapadu, koji je označio početak velike popularnosti ovog žanra u zemlji sa novom ideologijom.⁵ Pedesetih godina među rado i masovno gledanim westernima bili su i *Tačno u podne*, *Rio Grande*, *Šejn*, *Na Divljem Zapadu*, *Čejen*, *Zakon Divljeg Zapada* itd. Ekspanzija "kaubojskog" filma i njegovo prihvatanje u svim društvenim slojevima učinili su ga ubrzo i relevantnom kulturnom činjenicom te je tako već 1960. u izdanju Jugoslovenske kinoteke objavljen prevod knjige Žan-Luj Rjeperua i Andre Bazena *Vestern ili pravi američki film*.⁶ Ovo se radikalno razlikovalo od situacije u zemljama iza "gvozdene zavese", gde su i antologijski westerni, poput *Poštanske kočije* Džona Forda, posmatrani isključivo kroz ideološku prizmu. U Sovjetskom Savezu, recimo, Fordovo remek-delo opisano je kao

³ Opširnije u: Rjeperu, Žan-Luj, Bazena, Andre, *Vestern ili pravi američki film*, Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 1960.; *Vestern*, *Filmska enciklopedija* 2, ur. Ante Peterlić, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1990., 677.

⁴ *Vestern*, *Filmska enciklopedija* 2, 677.

⁵ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 126.

⁶ Pavlović, Živojin, *Istorija i legenda*, *NIN* (Beograd), 5. jun 1960., 9.

“saga o borbi Indijanaca protiv belih imperijalista koja se odvija na Divljem zapadu”, a film *Sedmorica veličanstvenih*, koji je pobudio masovnu histeriju za vesternima od Odeze do Sverdlovska, brzo je bio skinut sa repertoara.⁷ U Istočnoj Nemačkoj je, prema pisanju Ute Poiger, tek 1963. prvi put prikazan američki vestern *Sedmorica veličanstvenih*.⁸ S druge strane, u Poljskoj je, kao sa američkim filmom generalno, situacija bila znatno povoljnija, pa je poljska publika bila u prilici da gleda kultne američke vesterne – *Poštansku kočiju*, *Tačno u podne*, *Rio Bravo*, *Poslednji voz iz Gan Hila* itd.⁹

Mnogobrojne statistike, analize bioskopskih repertoara i revije filmova koje su organizovali distributeri ukazuju da je vestern bio omiljeni, a na neki način i privilegovani, filmski žanr u Jugoslaviji. Njemu je pridavana posebna pažnja i izdvajanje od ostalih inostranih ostvarenja. U Beogradu je, na primer, od 3. do 20. avgusta 1964. održana revija vestern filmova u okviru koje je prikazano 18 legendarnih dela.¹⁰ Svoje revije imale su, povremeno, nacionalne kinematografije, ali “žanrovske” revije predstavljale su pravu retkost. I popularnost glumaca iz “kaubojaca” neprestano je rasla, te su šezdesetih osnivani i klubovi njihovih obožavalaca. U Zagrebu je, tako, postojao Klub Džona Vejna.¹¹ O popularnosti vesterna svedoči i podatak da je 1966. Zagreb film, iako tada nije bio registrovan kao uvoznik, otkupio 20 američkih “kaubojaca” mimo kvota koje su unapred bile ugovarane preko jedinog zvaničnog uvoznika filmova, Jugoslavija filma.¹²

Magičnoj privlačnosti američkog filma, a naročito vesterna, nije mogao da odoli ni Josip Broz Tito, pokazujući to i najširoj javnosti kroz izjave da voli vesterne i da mu je omiljeni glumac Gari Kuper.¹³ Titovo iskazivanje ljubavi prema vesternima i Gari Kuperu sigurno nije predstavljalo njegovo nastojanje

⁷ Siefert, Marsha, *From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia, The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ed. Alexander Stephen, Berghahn Books, New York – Oxford, 2007., 196–197.

⁸ Poiger, Uta G., *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2000., 216.

⁹ Antoszek, Andrzej, Delaney, Kate, Poland: Transmissions and Translations, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ed. Alexander Stephen, Berghahn Books, Books, New York – Oxford, 2007., 225.

¹⁰ Revija vestern filmova, *Politika* (Beograd), 1. avgust 1964., 18.

¹¹ Iz pisama naših čitalaca, *Filmski svet* (Beograd), 27. avgust 1964.

¹² Arhiv Jugoslavije (AJ), 405, S-1, Zaključci doneti na 8. sednici Koordinacionog odbora za uvoz filmova, 21. novembar 1966.

¹³ Štaubringer, Zvonko, Tito o filmu – filmski radnici o Titu, *OKO* (Zagreb), 19. svibanj – 2. lipanj 1977., 14.

da se o ličnosti prvog čoveka države i partije znaju i privatne stvari, kao u zapadnom svetu, već je to, na neki način, moglo da bude i slanje određene političke poruke jer je takvim izjavama, zapravo, jugoslovenski predsednik pokazivao i domaćoj javnosti, ali i svetu, da su vesternima potpuno i širom otvorena vrata jugoslovenskih bioskopa. Službenik Jugoslovenske kinoteke Petar Stanojević nekoliko puta nedeljno snabdevao je Beli dvor filmovima iz arhive Kinoteke, među kojima je najviše bilo upravo vesterna.¹⁴ I uvid u knjige filmova, koje je jugoslovenskom predsedniku puštao njegov kino-operater, Aleksandar Leka Konstantinović, takođe ukazuju da je Tito često gledao vesterne, od kojih neke i po više puta.¹⁵ Analiza popisa filmova puštanih Titu, za koje postoji evidencija od 1949. godine, ukazuje da je do definitivnog preloma u izboru filmova puštanih Titu (apsolutna dominacija američkih filmova) došlo u proleće/leto 1949. kada, među mnogobrojnim američkim filmovima, Tito gleda i legendarnu *Poštansku kočiju*.¹⁶

O Titovoj naklonosti prema američkom filmu, naročito vesternu, svedoči i anegdota u vezi sa *Ranim radovima* Želimira Žilnika, filmom koji je izazvao polemike i kritike u vrhu Partije. U takvoj situaciji, film je odnet na večernju projekciju u Titovu rezidenciju, što svedoči o tome da je Tito na neki način ipak bio vrhovni cenzor kada je domaća filmska produkcija u pitanju. Po sećanju Želimira Žilnika, osvedočeni ljubitelj američkog filma Josip Broz Tito izdržao je dvadesetak minuta *Ranih radova*, a onda je iz mraka ispustio vapaj: "Šta hoće ti ludaci?" Brzo je upaljeno svetlo, "u projekcionu mašinu je stavljen neki kaubojac i tvorcu ondašnje Jugoslavije se povratilo poslovično dobro raspoloženje".¹⁷ I Titova zvanična poseta Americi 1971. imala je svoju "vestern dimenziju". Naime, odmarajući se u jednoj vili u Los Anđelesu, on je domaćinima izrazio želju da odgleda neki vestern. Na žalost domaćina, nijedan vestern im se nije našao u blizini, što je izazvalo Titov komentar: "Holivud, a nigde ni jednog kaubojskog filma!"¹⁸

Popularnosti ovog žanra među jugoslovenskom publikom doprinosile su i koprodukcije, naročito sa Nemačkom, kada su u Jugoslaviji snimani

¹⁴ Razgovor sa Borom Stanojevićem, bibliotekarom Biblioteke Jugoslovenske kinoteke (21. januar 2011, Beograd).

¹⁵ AJ, KPR, 837, V-13-d, K-948 (Popisi gledanih filmova)

¹⁶ AJ, KPR, 837, V-13-d, K-948 (Popisi gledanih filmova), knjiga I (1949-1950.).

¹⁷ Nikodijević, Milan, *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka jugoslovenskog filma*, Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 1995., 5.

¹⁸ Štaubringer, Tito o filmu, 14.

mnogobrojni vesterni, uglavnom kao ekranizacije romana Karla Maja, u kojima su junaci serijala bili indijanski poglavica Vinetu, u tumačenju francuskog glumca Pjera Brisa, i Old Šeterhend, u tumačenju američkog glumca Leks Barkera.¹⁹ Karl Maj se pokazao kao idealan i za istočnoevropsko tržište, jer je bio nemački pisac s kraja XIX i početka XX veka, iz vremena pre nego što je došlo do sukoba dve ideologije, a njegovi junaci, poput Old Šeterhenda i vođe Apača Vinetua, bili su prihvatljivi i "podobni" za komunističko tržište, jer su se borili protiv loših Indijanaca i pohlepnih belaca.²⁰

Zahvaljujući koprodukcijama, Jugoslavija je u Istočnu Nemačku "izvezla" "svog Pjera Brisa", nastavnika fizičkog vaspitanja iz Beograda, Gojka Mitića. Ovaj najpoznatiji Indijanac iz "gvozdene zavese" započeo je karijeru 1961. godine kao kaskader i dubler u britanskim i italijanskim koprodukcijama, koje su se snimale u Jugoslaviji, da bi mu mala uloga, koju je dobio u ekranizaciji jednog od romana Karla Maja u nemačkoj produkciji 1963, omogućila ulazak na velika vrata u istočnonemačku kinematografiju. On šezdesetih godina snima filmove *Old Šeterhend*, *Vinetu II*, *Među jastrebovima*, *Beli vukovi*, *Tragovi sokola*, *Apaši* i *Sinovi Velike Medvedice*,²¹ jedan od tipičnih "osterna" ili "crvenih vesterna",²² u kome su Indijanci prikazani kao heroji, a američki vojnici kao zločinci. U ovom filmu, tako, umesto tipične američke vestern situacije u kojoj Džon Vejn pobeđuje Indijance u preri na Divljem zapadu i pobedonosno jaše između kaktusa u pravcu zalaska Sunca, "prerija" je u jugoslovenskim planinama, kauboji su Nemci, konji su ruski, a kao pobednik iz sukoba izlazi Indijanac, u liku Gojka Mitića.²³ Film *Sinovi Velike Medvedice* bio je samo jedan od 12 filmova u produkciji istočnonemačke filmske kuće DEFA, snimljenih u periodu 1965–1983. (poznati kao "Indianerfilme"), u kojima su se, na Divljem zapadu, Indijanci borili protiv belaca, koji su predstavljeni kao pohlepni osvajači i imperijalisti.²⁴ Glumeći u filmovima po romanima Karla Maja, Gojko Mitić je napravio karijeru najpoznatijeg

¹⁹ Najveći deo ovih koprodukcija je sniman u Ulcinju, u blizini Dubrovnika, oko Sinja, u Paklenici, na Plitvičkim jezerima, na Kornatima i u dolinama reka Krka, Žmanja i Cetina.

²⁰ Poiger, Uta, G., *Jazz, Rock, and Rebels...*, 40.

²¹ Za kompletnu filmografiju Gojka Mitića videti <http://www.gojkomitic.de>

²² "Osterni" ili "crveni vesterni" bili su vesterni rađeni u istočnoevropskim zemljama. U ovu kategoriju "komunističkih vesterna" spadaju, na primer, *Limunada Džoz* (Čehoslovačka, 1964.) i *Sinovi Velike Medvedice* (Istočna Nemačka, 1966).

²³ Gemünden, Gerd, Between Karl May and Karl Marx: The DEFA Indianerfilme (1965–1983.), *New German Critique*, 82, East German Film, Winter, 2001., 25.

²⁴ Isto, 25–26.

Indijanca u “osternima” i do danas je ostao velika zvezda, naročito u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, gde još postoje klubovi njegovih obožavalaca,²⁵ a nalazi se, kao nezaobilazan deo istorije nemačke kinematografije, i u stalnoj postavci Filmskog muzeja u Berlinu (Die Deutsche Kinemathek – Museum für Film und Fernsehen).

Jugoslovenski Indijanac Gojko Mitić²⁶

Vestern filmovi su uticali i na svakodnevnicu u Jugoslaviji, pa i na ponašanje ljudi i na sadržaje dokolice. Pod njihovim uticajem, mnogi su pokušavali da imitiraju lokalne šerife ili heroje, a tih godina deca su se, uz igre partizana i Nemaca, igrala i kauboja i Indijanaca.²⁷ Popularnosti “kauboja i indijanaca”, osim filmova, doprinosili su i western romani, i stripovi, a ubedljivi favorit mlade čitalačke publike bio je roman *Vinetu*, koji je u partijskom glasilu *Borba* okarakterisan kao “zvaničan šampion” ankete o najčitanijoj knjizi među omladinom.²⁸ U identifikovanju sa western junacima u ponašanju Zadar je, tako, u lučkom radniku Boži Brdariću dobio svog “šerifa”, koji je zavodio red

²⁵ <http://www.gojkomitic.de/>

²⁶ <http://moveedo.com/movie/102989>

²⁷ Aleksić, Ž., Film i delikvencija mladih, *Gledišta* (Niš), 1 (1), 1960., 74.

²⁸ Jovanović, B., *Vinetu* – najčitaniji, *Borba* (Beograd), 8. januar 1963., 7.

po gradu "kad god je to bilo potrebno". Obučen u kaubojsko odelo koje je dobio iz Amerike, Boža Brdarić je, "skidajući" način hoda i gestikulaciju iz vesterna, glumio šerifa kružeći gradom, pozdravljan na korzu od sugrađana sa: "Zdravo, Šerife!". Nadimak Šerif je dobio kada se u Zadru prikazivao film *Najbrži revolveraš pobeđuje*, "jer voli vesterne u kojima obično trijumfuje pravda".²⁹ I Ivana Lučić Todosić navodi da je već krajem pedesetih godina "šerif" predstavljao vrh ulične supkulture i da su "gradski heroji ulice" postajali mladići čiji su uzori Gari Kuper i Šejn.³⁰ U modi su bili i "obični" kauboji, pa je tako i Novi Pazar imao svoje "kauboje mekog srca" – goniče stoke Hida Gegića i Hamida Lukića.³¹ U Vrnjačkoj Banji fotograf sa kaubojskim šeširom iznajmljivao je kaubojska odela i revolvare za decu, za slikanje.³² Kaskader iz sela Vrela kod Uba, Miroslav Bukovčić, proslavljen i u italijanskom cirkusu Liana-Orfei, zabavljao je jugoslovensku publiku kao jahač Rodžers, a čitaocima *Ilustrovane politike* predstavljen je kao američki rendžer koji kao da je sišao sa reklame za "Marlboro".³³

Najpopularnija lokalna "kaubojska zvezda" bio je, međutim, Hari Džekson, "kauboj iz Bijeljine". Reč je o fotografu Aljušu Musliu, koji je iz Tetova došao u Bijeljinu 1952. godine, gde je šezdesetih godina otvorio fotografsku radnju, iznad koje je stajala tabla s natpisom "Foto režiser westerna Hari Džekson".³⁴ U pitanju je bio autentični entuzijasta, koji je sve što bi zaradio, ulagao u kratke vesterne koje je snimao, i koje je posle prikazivao na projektoru u svojoj radnji.³⁵

Ne zna se tačno koliko filmova je snimio Hari Džekson,³⁶ ali se zna da su filmovi *Vješanje Harija Džeksona*, *Tragom zločina*, *Ispirači zlata* i *Osveta Hari Džeksona*, pratili uobičajene vestern priče (pljačka banke ili voza, usamljeni

²⁹ Bešević, I., Šerif iz Zadra zavodi red, *Ilustrovana politika* (Beograd), 8. januar 1963., 26.

³⁰ Lučić-Todosić, Ivana, *Od trokinga do twist. Igranke u Beogradu 1945-1963*, Srpski genaloški centar, Beograd, 2002., 104.

³¹ Bojić, M., Kauboji meka srca, *Ilustrovana politika* (Beograd), 21. april 1964., 30–31.

³² Banjski list, kauboj, benzinska pumpa i još ponešto u Vrnjcima, *NIN* (Beograd), 26. jul 1964., 6.

³³ Mladenović, M., Nisam ja Rodžers!, *Ilustrovana politika* (Beograd), 9. januar 1968., 36–37.

³⁴ Panjeter, Almir, Istinita priča o Hariju Džeksonu, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), 17. septembar 2012. http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/2412/istinita_prica_o_hariju_dzeksonu.html

³⁵ Isto.

³⁶ Po sećanju njegovih "kauboja-saradnika" bilo ih je 10–15. Šikuljak, M., Kauboji sa obale Drine, *Večernje novosti* (Beograd), 6. april 2010. <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.70.html:269870-Kauboji-sa-obale-Drine>

junak u sukobu sa zakonom, ispiranje zlata itd.).³⁷ Preuzimajući "model" velikih koprodukcija snimanih u Jugoslaviji, Hari Džekson je koristio kamenolom u Teočaku, Drina je bila Rio Grande, a jalova livada u Jablanuši je bila "bolja nego prava prerija", sa sve lokalnim Romima, kojima su stavljane ratničke boje, da glume Indijance.³⁸ Iz ljubavi prema vesternu, Hari Džekson je i ćerkama dao vesternizovana imena – Dženeta, Džanita i Virdžinija.³⁹

Uz uticaj na gledaoce, vestern je, znatno dublje i sa snažnijim efektima, uticao i na filmske stvaraocce. Ovom žanru nije odoljela ni Soja Jovanović, rediteljka posvećena domaćim temama, pa je segment filma *Put oko sveta* (1964), koji je rađen po komediji Branislava Nušića, smestila u vestern okruženje. Scena dolaska Jovančice Micića u Ameriku skoro u potpunosti je preuzeta iz *Poštanske kočije* Džona Forda, u kojoj grupa putnika poštanskom kočijom putuje kroz preriju i stiže u mali, kaubojski grad sa tipičnim *saloonom*. U "američkim scenama" u *Putu oko sveta*, Jovančica Micić obučen je u kaubojsko odelo, a u *saloonu* mu pevačica peva pesmu "Jovanča ti si kauboj prvi, budi nam šerif, štiti nas ti, uz tebe uvek bićemo svi".⁴⁰

Tumač lika Jovančice Micića u *Putu oko sveta*, Miodrag Petrović Čkalja, igrao je kauboja i 1967. u vestern parodiji *Zlatna pračka* Radivoja Lole Đukića, u kojoj dolazi do susreta kosmajskih seljaka sa stanovnicima Divljeg zapada. Ovaj "komični vestern" govorio je o srpskim iseljenicima na Divljem zapadu i prikazivao je kulturološki sudar stereotipno prikazanih Srba sa žanrovski stereotipno prikazanim stanovnicima Divljeg zapada.⁴¹

Najdublji trag koji je vestern kao žanr ostavio na jugoslovenske filmske stvaraocce vezan je za opus filmskog reditelja Živorada Žike Mitrovića (1921–2005).⁴² Biografija ovog značajnog jugoslovenskog filmskog stvaraoca ukazuje

³⁷ Hari Džekson – bosanski kauboj, <http://murvak.uceo.com/made-in-bih-vijesti/hari-dzekson-bosanski-kauboj>

³⁸ Šikuljak, M., Kauboji sa obale Drine, *Večernje novosti* (Beograd), 6. april 2010. <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.70.html:269870-Kauboji-sa-obale-Drine>

³⁹ Nišić Soko, Emir, Kauboji danas loše prolaze, <http://emirnisic.blogspot.ba/arhiva/2008/01/30/1355619>

⁴⁰ Uporedi Nušić, Branislav, *Put oko sveta*; *Gospoda ministarka*, Prosveta, Beograd, 1982., 73–89; Jovanović, Soja, *Put oko sveta*, Avala film, Beograd, 1964.

⁴¹ Đukić, Radivoje Lola, *Zlatna pračka*, Bosna film, Sarajevo, 1967. <https://www.youtube.com/watch?v=QV67QkYcIC8>

⁴² Filmografija Žike Mitrovića: *Ešalon doktora M* (1955.), *Poslednji kolosijek* (1956.), *Potraži Vandu Kos* (1957.), *Miss Stone* (1958.), *Kapetan Leši* (1960.), *Signali nad gradom* (1960.), *Solunski atentatori* (1961.), *Obračun* (1962.), *Nevesinjska puška* (1963.), *Marš na Drinu* (1964.),

na njegovu opčinjenost američkom popularnom kulturom i u međuratnom periodu, u vreme mladosti. On je, naime, još tridesetih godina, kao gimnazijalac, crtao stripove (najčešće Paju Patka),⁴³ a honorare je trošio da odgleda skoro svaki film koji je tada dolazio u Beograd, da plaća profesorku engleskog da bi bolje razumeo američke filmove, i da kupuje filmske časopise. Po Mitrovićevom svedočenju, osim filmova, na njega je već tada u velikoj meri uticao i strip, pre svih *Princ Valijant* Hala Fostera i *Flaš Gordon* Aleksa Rejmonda.⁴⁴

Prvi igrani film Žike Mitrovića, *Ešalon doktora M.* (1955), ujedno je i prvi jugoslovenski film rađen pod direktnim uticajem i po modelu američkog vesterna. Radnja filma odvija se na Kosovu (kao i radnja kasnijih filmova *Kapetan Leši*, *Obračun* i *Brat doktora Homera*) – balisti vode borbe protiv mlade Narodnooslobodilačke vojske i napadaju ešalon ranjenika koji Doktor M. vodi do obližnjeg grada. Svestan da je pravda na strani doktora M., Ramadan, sin vode balista, pridružuje mu se i tako doprinosi njegovoj pobi. Koristeći obrasce vestern žanra, Mitrović je u ovom filmu započeo stvaranje potpuno nove poetike jugoslovenskog ili, još preciznije, partizanskog vesterna.⁴⁶

U *Ešalonu doktora M.*, prvi put u jugoslovenskoj kinematografiji, gledaoci su mogli da vide mase većih dimenzija i širih pokreta te mnoge elemente "kaubojske" dramaturgije: žestoke obračune, neizvesnost njihovih ishoda, galop konja kroz klisure i trku kola kao u "kaubojcima" Džona Forda.⁴⁷ Kada se film pojavio u bioskopima, i filmska štampa je prvi put počela da se bavi "jugoslovenskim vesternom". Radnja filma, kako je pisalo, "odigravala se u divljim, ali neobično fotogeničnim predelima kakve smo navikli da gledamo u američkim vesternima, a mnoge scene, pune akcija, bile su snimljene tako živo i ubedljivo, da se poređenje s vesternima nametalo samo od sebe".⁴⁸ Već ovim

Curke trave (1965.), *Do pobede i dalje* (1966.), *Nuž* (1967.), *Operacija Beograd* (1968.), *Brat doktora Homera* (1968.), *Ubistvo na podmukao i svirep način iz niskih pobuda* (1969.), *Uzička republika* (1974.), *Savamlata* (1982.), *Timočka buna* (1983.), *Protestni album* (1986.).

⁴³ Marš na Drinu, *Filmski svet*, (Beograd), 2. jul 1964.

⁴⁴ Intervju Vladimira Crnjanskog s Žikom Mitrovićem, www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php

⁴⁵ Mitrović, Živorad Žika, *Ešalon doktora M.*, Udruženje filmskih umetnika Srbije (UFUS), 1955.

⁴⁶ Boglić, Mira, Spektakularna historičnost Žike Mitrovića, *Filmska kultura*, Zagreb, 48–49 (X), 1966., 128–129.

⁴⁷ Čolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Institut za film, Beograd, 1984., 544.

⁴⁸ Umetnički lik Žike Mitrovića, *Filmski svet* (Beograd), 23. novembar 1961., 4.

filmom Žika Mitrović uspeo je da “zamornu partizansku patetičnu epopeju zameni živim i privlačnim akcionim spektaklom”, što je kasnije nastavio i u filmovima *Kapetan Leši*, *Signali nad gradom*, *Obracun*, *Operacija Beograd* i *Brat doktora Homera*.⁴⁹

Scena iz filma *Ešalon doktora M.*, 1955.

Vestern poetika je, još više nego u *Ešalonu doktora M.*, razvijena u filmu *Kapetan Leši* (1960) u kome kapetan KNOJ-a⁵⁰ Ramiz Leši ima zadatak da likvidira zaostale balističke bande na Kosovu, među kojima se nalazi i Ramizov brat. Smelim akcijama kapetan Leši uništava baliste i vraća brata na pravi put.⁵¹ Jedno od najčešćih preuzimanja ikonografije vesterna u filmovima Žike Mitrovića, pa i u ovom filmu, vezano je za eksterijere, koji su bili skoro identični sa eksterijerima američkih vesterna, pa se tako kapetan Leši, partizani i balisti kreću konjima kroz kanjone i klisure, napadaju jedni druge iza stena i galopiraju kroz predele koji su identični preriji na Divljem zapadu. I scene koje su snimane u kafanama, preuzete su iz američkih vesterna (u filmu *Kapetan Leši* kafana je slična *saloonu* iz filma *Rio Bravo*), što se, takođe, poklapalo sa teorijom vesterna, po kojoj su u filmovima ovog žanra često prisutni i “tradicija gunplay-a (dvoboja pištoljima) i tradicija saloon-a punog dima i buke”.⁵²

I lik kapetana Lešija je lik koji se, po obrascima vesterna, pretvara u legendu – on je borac za “pravu stvar” i, kada ulazi u tuče i sukobe, iz njih izlazi i

⁴⁹ Munitić, Ranko, *Ešalon kapena Žike*, *TV novosti* (Beograd), 7. februar 1996.

⁵⁰ Korpus narodne odbrane Jugoslavije.

⁵¹ Mitrović, Živorad Žika, *Kapetan Leši*, Slavija film, Beograd, 1960.

⁵² Rjeperu, Žan-Luj, Bazan, Andre, *Vestern ili pravi američki film*, Beograd, 1960., 71.

kao pobednik, i kao nesporni autoritet. Stvaranjem određenog tipa junaka, koje je u filmovima Žike Mitrovića tumačio glumac Aleksandar Gavrić,⁵³ jugoslovenska kinematografija je, praktično, preuzela i ključni holivudski element komercijalnosti, pa se Milutin Čolić s pravom pitao da li smo na putu stvaranja “neke vrste našeg šerifa, ili Garija Kupera”.⁵⁴ Zahvaljujući činjenici da su mu uloge u filmovima Žike Mitrovića donele veliku slavu, Aleksandar Gavrić je stekao status jedne od prvih jugoslovenskih filmskih zvezda, o čemu svedoči i podatak da je bio prvi domaći glumac koji se pojavio na naslovnoj strani *Filmskog sveta*, “rezervisan” tada samo za filmske zvezde sa Zapada.⁵⁵ Po nedodirljivim postulatima vesterna da glavni protagonista ima i stalnog pratioca, “zaduženog” za relaksirajuće i komične scene, Aleksandar Gavrić je, kao kapetan Leši, dobio i tu vrstu “pojačanja” lika. Njegov pratilac u filmovima *Kapetan Leši* i *Obracun* postao je simpatični Šok, u tumačenju makedonskog glumca Petre Prlička, koji je donekle podsećao na lik Karlosa iz filma *Rio Bravo*, ili na strip-junaka Čika iz *Zagora*.

U teoriji vesterna, jedan od mitova je i “mit o Ženi”. Po teoretičaru ovog žanra, Andre Bazenu, u prvoj trećini filma “dobri kauboj” sreće čednu devojkicu i zaljubi se u nju; ljubav će mu biti uzvraćena, ali pred tom ljubavlju se ispreče nesavladive prepreke, koje “dobri kauboj” mora da savlada. Priča se pojačava još jednom ličnošću – pevačicom iz gostionice, takođe zaljubljenom u “dobrog kauboja”. Po teoriji o “mitu o Ženi” u vesternu, ovaj lik „prostitutke dobra srca” nekoliko minuta pre kraja filma spasava onog koga voli, žrtvujući život i beznačajnu ljubav sreći svoga kauboja.⁵⁶ I ovu vesternu formulu Žika Mitrović je potpuno i dosledno preuzeo u *Kapetanu Lešiju*. “Dobri kauboj” je, naravno, kapetan Leši, dobra devojkica je učiteljica klavira Vida, a Lola je pevačica iz gostionice, koja je istovremeno i devojkica baliste, glavnog negativca

⁵³ Aleksandar Gavrić (1932–1972.) glumio je u sledećim filmovima Žike Mitrovića: *Kapetan Leši*, *Signali nad gradom*, *Obracun*, *Solunski atentatori*, *Marš na Drinu*, *Operacija Beograd*, *Ubistvo na podmukao i svirep način iz niskih pobuda*. Volk, Petar, *Imenar srpskog filma*, Fond Milan Đoković, Beograd, 2008., 208–209.

⁵⁴ Čolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, 2, Institut za film, Beograd, 1984., 559.

⁵⁵ *Filmski svet* (Beograd), 29. avgust 1963. Te godine, od ukupno 51 naslovne strane, domaće zvezde su “zaule” samo četiri (osim Aleksandra Gavrića, na naslovnim stranama *Filmskog sveta* 1963. pojavili su se i Rade Marković, Milena Dravić i Špela Rozin). Sledeće 1964. na naslovnim stranama *Filmskog sveta* nije bilo jugoslovenskih zvezda, koje se na naslovne strane vraćaju 1965. i to samo u dva broja, fotografijama Bebe Lončar i Predraga Čeramila; nešto više domaćih zvezda pojavljuje se na naslovnim stranama *Filmskog sveta* 1967. – Beba Lončar, Špela Rozin, Snežana Nikšić, Eva Ras, Milena Dravić, Olivera Vučo, Bekim Fehmiu i Bata Živojinović.

⁵⁶ Rjeperu, Žan – Luj, Bazan, Andre, *Vestern ili pravi američki film*, 8–9.

u filmu. Na kraju, baš kako teorija o vesternu kao žanru govori, pet minuta pre završetka filma ona strada, a kapetan Leši odnosi konačnu pobjedu nad svojim neprijateljem.⁵⁷

Filmom *Kapetan Leši* dominirali su i sunce, i suva prašina, i znoj, što je učinilo da obronci Prokletija, dolina Drima i Đavolja Varoš, gde je *Kapetan Leši* sniman, u potpunosti liče na eksterijere vesterna. Da je oficir KNOJ-a Ramiz Leši, umesto partizanske uniforme, imao kostim kauboja i da su balisti, umesto albanske nacionalne nošnje, na sebi imali kostime Indijanaca, film se ni po čemu ne bi razlikovao od "kaubojaca" američke ili italijanske proizvodnje.

Reakcija kritike na pojavu partizanskih vesterna, i akcionih ratnih filmova uopšte, dobar je pokazatelj da je vlast, uz punu podršku javnosti, svesno koristila najpoznatiji američki filmski žanr za promovisanje sopstvenih ideja. Tih šezdesetih godina, negativne kritike, često i uz kvalifikacije "kič", bile su "rezervisane" za domaće komedije i psihološke drame, a retko su pratile akcione filmove. O *Kapetanu Lešiju* pisali su pozitivno skoro svi listovi, hvaleći i domete ostvarenja, ali i opredeljenje autora da mu američki film bude uzor. Među retkima koji su negativno ocenili *Kapetana Lešija* bili su zagrebački *Telegram* i beogradski *Student* ("rediteljev zanat je u okvirima američkog proseka"; "u filmu imamo domaći ambijent i rekvizite vesterna – publika je dvostruko raznežena ovim hibridom").⁵⁸ Kritički pogled na film uputio je i Hrvoje Lisinski, koji je žalio što je Mitrović "pokušao napraviti 'jugoslavenski vestern' (neki naivni su mu u tome povlačivali), a to je apsolutno nemoguće, kao što je bilo kakav vestern, osim američkog, potpuna besmislica".⁵⁹ Mitrović je, zaključio je Lisinski, "pokušao presaditi nešto, što kod nas ne može uspjevati, kao što limun ne uspijeva u Sibiru. Otuda mnoge konstrukcije, psihološke, a i akcione prirode, mnogi oblici individualnog sadržaja, koji ne odgovaraju našim običajima i prilikama".⁶⁰

Ovaj, u kritici ipak retko osporavani film, nastavio je seriju Mitrovićevog "kosmetskog vesterna", i karakterisan je kao "napet akcioni film u koloru, sa dosta masovnih scena, sa zapletom tipičnim za avanturističku literaturu,

⁵⁷ Mitrović, Živorad Žika, *Kapetan Leši*, Slavija film, Beograd, 1960.

⁵⁸ AJ, F-142, F-69, Komisija za politički i idejno-vaspitni rad, 1962.: Sastanak za politički i idejno-vaspitni rad i Komisije za izdavačku delatnost i štampu IO SO SSRNJ, 6. januar 1962.

⁵⁹ Lisinski, Hrvoje, *Kapetan Leši*. Jugoslavenski vestern, *Filmska kultura* (Zagreb), 19 (4), oktobar 1960., 79.

⁶⁰ Isto, str. 80.

sa glavnim junakom koji je prototip heroja, koji iz svih situacija izlazi kao pobjednik”.⁶¹ Kako je izjavljivao sam Žika Mitrović,

moji filmovi o partizanima nazivani su vesternima, a meni je bilo najvažnije da je publika zadovoljavala neke svoje potrebe: ono što je vidjela u američkom filmu, sada je mogla da vidi u domaćem, na svom jeziku, s našim glumcima, u domaćem ambijentu.⁶²

Nije, naravno, daleko od istine da je partizanski vestern mogao da deluje kao “limun u Sibiru”, ali to je režimu, koji će se ubrzo suočiti i sa drugačijim viđenjima rata i revolucije u ostvarenjima crnog talasa, poput *Zasede Živojina Pavlovića*, višestruko pogodovalo. U formi vesterna pričana je partizanska priča, čiji junaci imaju oreol neokaljanog heroja, ali i priča o bratstvu i jedinstvu. Ovakva “uvozna” poetika s domaćom tematikom imala je, kako je primetio Slobodan Novaković, i vaspitnu ulogu – da se deca upute na igranje borbe “partizana s balistima, umesto tradicionalnog sukoba kauboja s Indijancima”,⁶³ a smatralo se i da će zahvaljujući filmovima kao *Kapetan Leši i Obračun* “jednom delu naše fizički odgojene omladine umesto Tarzana i Herkula, ideal postati naočiti partizanski kapetan Ramiz Leši u liku Aleksandra Gavrića”. Svojevrsnom forsiranju “kaubojizovanja” partizana doprinela je, svakako, i činjenica da dotadašnji jugoslovenski partizanski filmovi nisu nailazili na veliko razumevanje mladih. Kako se tog vremena sećao Goran Tribuson,

I dok su Ameri u briljantnim strateškim potezima odsijecali njemačke tenkovske jedinice, izvodili spektakularne padobranske desante, podmornicama lukavo pronijedivali njemačku flotu, partizani su sve nešto perljali s ranjenicima, proživljavali nekakve duševne borbe, natezali se s topovima od hrastovine i bombama od petroleja, vukli se po sojenicama, jeli lišće i mahovinu, pa je jasno da smo stoga neusporedivo više voljeli američke ratne filmove, iako su nam nastavnici patetično pričali kako su domaći partizanski filmovi istiniti, te da je gledanje njih pravi ‘čas historije naših naroda’. Ali, tko šiša istinitost!, mislili smo, dajući deset *Desanata na Drvar* za jednog Tarzana ili Robina Hooda, koji su, kako smo već tada znali – posve neistiniti.⁶⁴

⁶¹ Boglić, Mira, Spektakularna historičnost Žike Mitrovića, *Filmska kultura* (Zagreb), 48–49 (10), 1966., 135.

⁶² Intervju Vladimira Crnjanskog s Žikom Mitrovićem, www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php

⁶³ Novaković, Slobodan, Quo vadis, Žiko Mitroviću?, *Filmska kultura* (Zagreb), 32 (7), 1963., 53.

⁶⁴ Tribuson, Goran, *Rani dani: kako smo odrastali uz filmove i televiziju*, Zrenjanin 2002., 17.

Da bi se bolje razumela pojava vestern/akcionog partizanskog filma, valja imati u vidu da je više od jedne trećine filmova iz jugoslovenske produkcije bilo posvećeno filmovima iz NOB-a, kao i da je samo u periodu 1960–1969. u Jugoslaviji snimljen 81 film sa partizanskom/revolucionarnom tematikom.⁶⁵ Izgledalo je da je zasićenje publike partizanima, ako se ne učine drugačijim i ne ponude u novom “pakovanju”, bilo pitanje trenutka. Od prvog ostvarenja s tematikom NOB-a iz 1947. godine (*Slavica*), partizanskom filmu davane su različite “školske” forme – drama svesti (*Prometej sa otoka Viševice, Delije...*), psihološka drama (*Veliki i mali, Praznik, Nebeski odred...*), epski spektakl (*Kroz granje nebo, Kozara, Bitka na Neretvi...*), komedija (*Mačak pod šljemom, Ne plači Petre...*), triler (*X-25 javlja*), pa je, neminovno, na red došao i film akcije (*Kapetan Leši, Oračun, Diverzanti...*).⁶⁶ Vremenom su se, međutim, iskristalisala dva žanra, koja su, očigledno, imala najviše simpatija publike – akcioni/vestern partizanski filmovi i partizanski spektakli.

Kada su posle 1960. snimljeni filmovi *Kapetan Leši, Signali nad gradom, Kota 905, X-25*, počela je i klasična komercijalizacija partizanskog filma, pa je time još jedan “zaštitni znak” Zapada (tržište i profit) preko kinematografije i njene amerikanizacije postao realnost i u socijalističkoj zemlji. Savet za kinematografiju je, inače, definisao ove filmove kao filmove “koji iz bogate riznice autentičnih akcija uzimaju građu i donekle je modeliraju na već oprobane šeme i rešenja svetske kinematografije, pre svega vesterna. Ma koliko uprošćeni, oni deluju snagom svoje motoričnosti.”⁶⁷ Autori ovih filmova, a najviše Žika Mitrović,

uspeli su da stvore ne samo naš osobeni stil (vezan za ambijent u prvo vreme, a kasnije sve više i za postupke glavnih junaka) već da pronađu veoma prikladnu formu za upoznavanje NOB-a, naročito u odnosu na mlade. Ovi filmovi dobijaju rekordan broj posetilaca a ne manje značajnu popularnost striče kapetan Leši, koji malo po malo postaje jugoslovenski Flaš Gordon i Tom Miks.⁶⁸

Ovakvo izjašnjavanje Saveta za kinematografiju, dakle državnog tela, u kome se mešaju estetske ocene i politički stavovi o akcionim i vestern partizanskim

⁶⁵ Kompletan partizanska filmografija 1947–1969. u: Munitić, Ranko, Jugoslavenski film o revoluciji, *Filmska kultura* (Zagreb), 66–67 (13), 20. jul 1969., 43–48.

⁶⁶ Munitić, Ranko, Jugoslavenski film o revoluciji, *Filmska kultura* (Zagreb), 66–67 (13), Zagreb, 1969., 4, 27.

⁶⁷ AJ, 405, S-28, Oto Dencš, Naše filmske veze s inostranstvom.

⁶⁸ AJ, 405, S-28, Oto Dencš, Naše filmske veze s inostranstvom.

filmovima, pokazuje da je režim prihvatio da se sadržaji i poruke, koje je čovek u socijalizmu trebalo da usvoji, upakuju u američko pakovanje, u formu svojstvenu kapitalizmu. I nije se u tome ostalo samo na partizanskim vesternima, nije "limun u Sibiru" bio samo stvar filma, jer su, ubrzo, zahvaljujući upravo pozitivnim efektima u kinematografskoj sferi, i jugoslovenski muzičari počeli da izvode pesme o Titu i partizanske i akcijaške pesme u ritmu džeza ili rokenrola, a u Jugoslaviji se pojavio i "partizanski strip".

U hvaljenju ostvarenja Žike Mitrovića jedan od argumenata je bio i odziv publike, dakle, opet holivudski ugao gledanja na film:

Zar tema naše Revolucije ne traži od nas da široko nalazimo ono što gledaoci žele, i način na koji žele da vide? Ljutili smo se na Žiku Mitrovića što se stilski odvojio od naše sredine, što je o ratu i Revoluciji progovorio na akcioni način, što je – kako smo rekli – počeo da stvara jugoslavenski vestern. Kako ga je publika dočekala u Areni i u dvoranama? To znamo. A da li smo ista izgubili s njegovom akcijom? Nismo. Naprotiv dobili smo, jer je kroz glavne junake tema naših slavnih dana postala publici bliža.⁶⁹

Uspesi Žike Mitrovića s partizanskim vesternima kod gledalaca, ali i kod kritike i vlasti, omogućili su ovom autoru da ide "iz filma u film" koristeći oprobani i prihvaćeni model, što je takođe holivudski recept po kome se reditelju koga "publika hoće" stalno daju novi poslovi. Tako je ono što je započeo *Ešalonom doktora M.* i *Kapetanom Lešijem*, Žika Mitrović nastavio i u filmu *Obracun* (1962).⁷⁰ I ovaj film je snimljen uz maksimalno korišćenje poetike vesterna, pa je kritičar *Slobodne Dalmacije* zabeležio da nas Žika Mitrović "sve više drži u uvjerenju da snima svoje filmove čvrsto držeći američki bukvar".⁷¹

Filmovi Žike Mitrovića su potvrđivali da je tražena prijemčiva forma za priču koja je bila od suštinske važnosti za održavanje "revolucionarnog zanosa" u socijalističkom društvu: "Naše ambicije u pogledu evokacije revolucije ne smeju se kretati samo u sveobuhvatnim sintezama i definitivnim sudovima, no i u popularnim herojsko-avanturističkim storijama".⁷² I iz svedočenja Žike

⁶⁹ Crnovršanin, S., Sa tribine potrošača, *Filmska kultura* (Zagreb), 28 (VI), 1962., 5.

⁷⁰ U ovom filmu balistički teroristi po završetku rata nemaju novca da se prebace preko granice, pa se njihov vođa Murtezi dogovara sa Hasan-begom da za novac napadne selo koje je nekada pripadalo ovom begu, a koje mu je agrarnom reformom oduzeto. Obojica, naravno, mrze Kapetana Lešija, što dovodi do konačnog obračuna, u kome pravda i kapetan Leši još jednom pobeđuju.

⁷¹ M. J., Filmovi koje gledamo: *Obracun*, *Slobodna Dalmacija* (Split), 29. januar 1963.

⁷² Čolić, Milutin, Signali pod gradom – priča iz rata, *Politika* (Beograd), 2. decembar 1960., 10.

Mitrovića jasno je da je državi ova vrsta partizanskih vesterna bila više nego dobrodošla: "Nadležni društveni i politički faktori, koji su najpre bili protiv toga, govorili su da je to laka zabava, ali posle mog drugog, trećeg filma, shvatili su da od toga može da bude političke koristi i od tada su me tolerisali".⁷³

U partizanske vesterne spada još jedan film Žike Mitrovića, *Brat doktora Homera*, čiji je glavni junak usamljeni heroj, hrabar, pošten, pravdoljubiv i naivan, koji želi da osveti ubistvo oca. Radnja se dešava u jesen 1945, na južnim granicama Jugoslavije, dok još štekću mitraljezi.⁷⁴ O spektakularnosti ovog filma svedoči i jedna od reklama za njega, u kojoj je najavljeno deset projekcija dnevno u obe sale bioskopa "20. oktobar", uz konstataciju da je to film u kome učestvuje "preko 2.000 statista i 250 konjanika", koji je za četiri dana videlo 25.840 gledalaca.⁷⁵ Film *Brat doktora Homera*, snimljen 1968, umnogome je rađen pod uticajem antologijskih vesterna Serđa Leonea *Za šaku dolara* (1964) i, još više, *Dobar, loš, zao* (1966). Glavni junak *Brata doktora Homera*, u tumačenju Velimira Bate Živojinovića, puši cigarilos na isti način kao Clint Istvud u ovim kultnim filmovima Serđa Leonea (što predstavlja potpunu bizarnost, budući da je radnja filma smeštena na Kosovu odmah po okončanju rata), a i scena konačnog obračuna s kruženjem kamere skoro je u potpunosti preuzeta iz filma *Dobar, loš, zao*.⁷⁶

U amerikanizaciji jugoslovenske kinematografije reprezentativno je učestvovao i reditelj Hajrudin Šiba Krvavac (1926-1992.). On je iza ostavio sebe neka kulturna ostvarenja koja imaju publiku iz generacije u generaciju. Njegovi akcioni filmovi *Diverzanti* (1967), *Most* (1969), i kasnije *Valter brani Sarajevo* (1972) i *Partizanska eskadrila* (1979), žanrovski su bili nastavak onoga što je započeo Žika Mitrović i zasnivali su se, kako je zabeleženo u *Filmskoj enciklopediji*, na iskustvima stripa i američkog akcionog filma (posebno vesterna).⁷⁷

Film *Diverzanti* je priča o koloni partizana koja sprovodi ranjenike, a koju, polećući sa sarajevskog aerodroma, ugrožavaju nemački borbeni avioni. Da bi neprijateljska vazдушna operacija bila osujećena, grupa diverzanata dobija zadatak da noću napadne aerodrom i spali avione.⁷⁸ Posle niza akcionih filmova

⁷³ Intervju Vladimira Crnjanskog s Žikom Mitrovićem, www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php

⁷⁴ B. O., Balada o Simeonu 'Bitangi', *Politika* (Beograd), 8. april 1968., 10.

⁷⁵ Reklama za film „Brat doktora Homera“, *Politika* (Beograd), 10 april 1968., str. 17.

⁷⁶ Uporediti Mitrović, Živorad Žika, *Brat doktora Homera*, Filmska radna zajednica, Beograd, 1968. i Leone, Sergio, *Dobar, loš, zao* (*The Good, the Bad and the Ugly*), PFA, Rim, 1966.

⁷⁷ Krvavac, Hajrudin, *Filmska enciklopedija*, 1, Zagreb, 1986., 730.

⁷⁸ Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 594.

Žike Mitrovića, jugoslovenska kinematografija dobila je ovim filmom još jednog autora formiranog pod američkim filmskim uticajem. S *Diverzantima* je, kako je pisala kritika, pred publiku stigao film "lak, zanimljiv, jednostavan, solidne tehnike, dobre glume, žive i dramatične akcije, jasnih likova i spretne režije". I *Diverzanti* su bili ono što je državi trebalo – pitko filmsko štivo koje indoktrinira na skoro nevidljiv način i "populariše povest, ne docirajući; živom i atraktivnom slikom zabavlja, te uspostavlja prirodnu ravnotežu između običnih i 'supermena' rata".⁷⁹ Cilj jugoslovenskog akcionog filma je, dakle, bio i da privlačnom formom ne samo relaksira, nego i da utiče na svest, što mu je davalo određenu pedagošku i didaktičku dimenziju.

Priča sledećeg Krvavčevog filma *Most*, čija se radnja odvija tokom završnih bitaka rata, smeštena je u planine Jugoslavije, gde most, jedinstveno arhitektonsko delo, postaje značajna strateška tačka. Grupa diverzanata-partizana dobija zadatak da most sruši, da spasi 5.000 ljudi i da tako dovede nemačke jedinice u bezizlazan položaj. U ovu akciju, diverzanti vode inženjera-konstruktora mosta, koji jedini zna gde treba da se postavi eksploziv.⁸⁰ Po pisanju kritike, *Most* je bio "dobro snimljena jurnjava s nekim poznatim šablonima (ima tu dramaturgije iz *Dvanaest žigosanih*, *Mosta na reci Kvaj*, iz ponekog vesterna itd.), međutim, to je sve prilično napeto. I, naravno, nije dosadno. To je pravi, pravcati film-strip za djecu i odrasle, potpuno neškodljiv i prihvatljiv, i u pedagoškom i moralnom smislu".⁸¹ I u ovom slučaju, pedagoški aspekt je posebno naglašavan, jer su počele da pristižu generacije za koje su rat i revolucija bili daleka prošlost. Sve ove kritike i ocene još su jedan pokazatelj šta je trebalo vlastima:

Možemo ovakve filmove nazvati i stripovima, oduzimati im svojstvo umetnosti i slično, ali njihova svrha ne dolazi u pitanje. U ovakvoj našoj repertoarskoj situaciji, *Most* i slični mogu biti korisno štivo preko koga, makar i uprošćeno i idealizovano, mladi saznaju ponešto od zanosa i podviga svojih očeva, te da u njihovom patriotskom i slobodarskom činu nađu podsticaj i za sebe.⁸²

Ili, kako je rezimirao Ratko Orozović u *Sineastu*: "Po ugledu na američku dramaturgiju, Krvavac nam je predočio nacionalno koristan vestern".⁸³

⁷⁹ Isto, 594–596.

⁸⁰ S. T., Krvavčev "Most", *Oslobodenje* (Sarajevo), 7. jul 1969.

⁸¹ Vuković, V., Film: od svega pomalo – pa gotovo ništa, *Telegram*, 26. septembar 1969.

⁸² Čolić, *Jugoslovenski ratni film*, 605.

⁸³ Orozović, R., Do klišeja i natrag, *Sineast* (Sarajevo), 8–9, 1969., 144.

Na Pulskom festivalu 1967. Hajrudin Krvavac je za *Diverzante* dobio nagradu publike, a na dobar prijem naišao je i film *Most*, jer su "i jedan i drugi film ratne priče, u kojima je ispričana akcija na način prihvatljiv i uzbudljiv":

Jedna bomba uništiće preko 50 Nemaca, šačica partizana pobeđiće nemački garnizon, Tigar, koga igra Bata Živojinović, i njegovi odvažni prijatelji rešavaju najkomplikovanije zadatke, koristeći poznavanje džiu-džice⁸⁴ i slično. Neko je rekao da su ovi filmovi bajka iz naše revolucije; tačnije, domaći vesterni koje Hajrudin Krvavac pravi vešto i sa oduševljenjem.⁸⁵

Oba reditelja partizanskih vesterna i akcionih filmova o NOB-u, Žika Mitrović i Hajrudin Krvavac, nisu samo reprezentativni akteri amerikanizacije jugoslovenskog filma, već se na njihovom primeru vide i mehanizmi koje je jugoslovenska vlast koristila da američke uticaje učini dobrodošlim i korisnim za sopstvene potrebe, čak i ideološke. Junaci komunističke revolucije s filmskog platna dobijali su, naime, najveće aplauze, i najviše su osvajali "srca i duše", kada su bili predstavljani po američkim receptima i na američki način. Pokazalo se, kao što će se videti i na slučaju rokenrola i stripa, da je privlačna, američka forma, naročito kada je masovna kultura u pitanju, bila idealan okvir za "pakovanje" sadržaja koji je odgovarao vlastima u datom trenutku, s jedne strane, a s druge je činjen ustupak publici, koja je dobijala ono što je htela da vidi. Partizanski i ratni filmovi, koji su u konkurenciji holivudskih filmova u jugoslovenskim bioskopima prestali da zanimaju mlade, "oživljeni" su upravo holivudskom formom.

Finansiranje, a još više glorifikovanje ovih filmova i od strane kritike, i od strane Partije (ideološke komisije, saveti za kinematografiju) pokazuju da je režim prihvatio da se sadržaji i poruke, koje je čovek u socijalizmu trebalo da usvoji, upakuju u američko pakovanje, u formu svojstvenu kapitalizmu. I nije se u tome ostalo samo na partizanskim vesternima, nije "limun u Sibiru" bio samo stvar filma, jer su ubrzo, zahvaljujući upravo pozitivnim efektima u kinematografskoj sferi, i jugoslovenski muzičari počeli da izvode pesme o Titu i akcijaške pesme, poput "Na prugu, na prugu" u ritmu rokenrola, a u Jugoslaviji se pojavio i "partizanski strip".

⁸⁴ Činjenica da partizani u filmu *Most* u slobodno vreme, usred rata, treniraju džiu-džicu, podjednako je bizarna kao i pušenje cigarilosa usred rata na Kosovu u filmu *Brat doktora Homera*.

⁸⁵ Neumorni Šiba Krvavac, *Filmski svet* (Beograd), 20. oktobar 1969.

Partizanski strip

Za razliku od filma, čija su ciljna grupa bile sve generacije, kod stripa je situacija bila drugačija, jer su stripove najčešće čitali deca i mladi. U socijalističkoj Jugoslaviji je velika pažnja posvećivana vaspitavanju mladih u duhu komunizma i negovanju tradicija narodno-oslobodilačke borbe (NOB-a) u najrazličitijim formama, od politizovanja obrazovanja, do programiranja slobodnog vremena. Svi učenici su, već u prvom razredu osnovne škole, na Dan Republike, ne savladavši ni sva slova, postajali članovi pionirske organizacije, uz ritualno polaganje pionirske zakletve i dobijanje pionirskih knjižica koje su bile crvene boje, kao i partijske. Simboli jugoslovenske stvarnosti, Tito, Partija, partizani i revolucija, bili su prisutni u nazivima škola, u udžbenicima, lektiri, nastavnim planovima i programima (...).⁸⁶ Međutim, ideologizacija detinjstva i mladosti se odvijala i kroz popularnu kulturu, pa se šezdesetih intenzivira popularisanje tekovina NOB-a i kroz strip. Na ovaj vid popularizacije NOB-a, sigurno su uticale analize ideoloških komisija CK SKJ, po kojima je NOB prestao da zanima mlade. U jednom od izveštaja sa sastanka Ideološke komisije navedeno je da je hrvatski političar Mika Tripalo upozoravao da su istorija Narodno-oslobodilačke borbe i KP dosadile mladima.⁸⁷ Upravo zato, s vrhuncem šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, mladi partizani i omladinci koji se bore "za pravu stvar", pored bioskopskih dvorana, počinju da osvajaju i tržište stripa.

Kao što je bio slučaj i sa američkim vesternima, i američki strip je imao svoju tradiciju još od Kraljevine Jugoslavije. Već tridesetih mnogi dnevni listovi,⁸⁸ ali i mnogi specijalizovani listovi posvećeni "devetoj umetnosti",⁸⁹ objavljivali su stripove "Bak Rodžers", "Beti Bup", "Bim i Bum", "Detektiv X-9", "Džim iz džungle", "Fantom", "Flaš Gordon", "Mika Miš" (Miki Maus), "Paja Patak", "Popaj", "Supermen", "Tarzan" itd.⁹⁰ *Politikin zabavnik*, koji je svoju prvu fazu izlazenja imao od 20. februara 1939. do 4. aprila 1941, od prvog broja je objavljivao "Mikija" i "Paju", a među već tada omiljenim strip-junacima bili su "Džim iz džungle", "Brik Bradford", "Popaj" itd.⁹¹

⁸⁶ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 306.

⁸⁷ AJ, 507, VIII, II/2-b (132-146), K8.

⁸⁸ *Politika*, *Vreme*, *Pravda*, *Vjesnik* itd.

⁸⁹ *Plavi zabavnik*, *Politikin zabavnik*, *Mika miš*, *Mikijeve novine*, *Oko*, *Mickey strip*, *Novi strip* itd.

⁹⁰ Draginčić, Slavko, Zupan, Zdravko, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Novi Sad, 1986., Online izdanje: http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-dragincic_1/index_1.html; Pavković, Vasa, *Naš slatki strip*, Narodna knjiga, Beograd, 2003., 109–115.

⁹¹ Pavković, *Naš slatki strip*, 109.

Strip je, možda upravo zahvaljujući popularnosti u predratnoj Jugoslaviji, ostao prisutan i za vreme rata, među partizanima, kada su štampane kratke satirične poruke o Hitleru, uz napomenu "pročitaj i šalji dalje".⁹² I u ratnim godinama partizani su se našli na strip tablama. Već u prvom broju lista za decu *Pionir* (1942), koji je izlazio na Kordunu, u Otočcu, Gorskom kotaru i na Petrovoj gori, pojavio se strip o spasavanju dece iz ustaškog logora u Jaski.⁹³ Najpopularniji su, ipak, tokom rata, bili stripovi koje su 1943. kreirali Branko Ćopić i Ivo Kušanić za list *Mi mladi*, u kome su glavni junaci bili pioniri Ćira i Mira, a od 1944. su u *Omladini* objavljivani stripovi o "akcijama neustrašivih pionira protiv fašističkog okupatora u neprijateljskoj pozadini".⁹⁴

Novo vreme i nova ideologija, uspostavljeni posle Drugog svetskog rata, nisu, naravno, na početku, zbog potpune okrenutosti Moskvi, imali razumevanja za američku popularnu kulturu, pa su mnogi njeni produkti, uključujući i strip, doživeli udarce. Već 1945. zabranjene su tri sveske stripa "Tri ugursuza za vreme okupacije", jer se

celokupno stradanje naših naroda i veličanstvena borba iznosi na takav način da može da zavede našu omladinu i da ima štetne posledice na njenu dušu, a isto tako ove su knjige veoma teške i negativne sa gledišta morala, odavanja pošte borcima velikog rata.⁹⁵

U isto vreme, na žestoku kritiku su nailazili strip-junaci Flaš Gordon i Mandrak, ali su se domaći autori stripova dovijali, pa su, da bi se "devera umetnost" održala, pravili stripove poput "Ratko-udarnik, čelični partijac", koji su likom nastavljali tradiciju upravo prokaženih američkih superheroja, samo u "pakovanju" poželjnih ideologiziranih sadržaja.⁹⁶ Generalno, nestanak stripa iz jugoslovenske štampe poklapao se sa periodom sovjetizacije i potpunom prevlašću sovjetskog kulturnog modela.⁹⁷

⁹² Ivkov, Slobodan, 60 godina stripa u Srbiji; http://www.rastko.rs/strip/60godina/60gstripa_03.html

⁹³ Zupan, Zdravko, *Vek stripa u Srbiji*, Kulturni centar, Galerija savremene umetnosti, Pančevo, 2007., 41.

⁹⁴ Isto, 41-42.

⁹⁵ Prema Zupan, Zdravko, *Vek stripa u Srbiji*, 44.

⁹⁶ Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996., 476.

⁹⁷ Janjetović, Zoran, *Od Internacionalne do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 262.

Novonastala situacija izazvana razlazom sa Moskvom otvorila je ponovo jugoslovensko tržište za strip, koji se, posle kratkotrajnog progona, pojavljuje početkom pedesetih godina. Na sajtu posvećenom stripu u Hrvatskoj navodi se da se, posle progona iz 1945/46, strip stidljivo vraća 1950, sa okupljanjem strip-crtača i sa nekoliko vestern-priča Andrije Maurovića.⁹⁸ O pojavi stripova već 1951. pisao je zagrebački *Vjesnik*.⁹⁹ Ovaj izdavač je u Hrvatskoj 1952. lansirao svoj prvi list u stripu – *Vjesnikov zabavnik*, ali se on brzo ugasio, a zatim su kratkotrajno izlazili listovi *Petko* (1952/1953) i *Miki strip* (1954), da bi pravi uspon stripa u Hrvatskoj obeležio *Plavi vjesnik* (1954-1973). U ovom listu su štampani Diznijevi stripovi, "Princ Valijant", "Brik Bradford", "Robin Hud", "Flaš Gordon", "Tarzan", i mnogi drugi stripovi američkih, engleskih i italijanskih autora. Osim njih, na vrhuncu popularnosti *Plavog vjesnika* stripove rade i domaći autori, braća Norbert i Valter Nojbauer, kao i "otac hrvatskog stripa" i po mnogim kritičarima najznačajniji jugoslovenski strip-autor, Andrija Maurović, koji je započeo svoju uspešnu karijeru još u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁰⁰ Već 1951. i 1952. Maurović je bio plodan kao u predratnim danima. Najprije u omladinskom listu *Horizont* po vlastitom scenariju objavljuje strip adaptaciju Džeka Londona, posle čega su sledili stripovi "Opsada Zadra", "Tri dječaka", "Cvijet u kamenu", "Baš-Čelik" i vestern "Jahači rumene kadulje" po Zaneu Greyu.¹⁰¹

I u Srbiji se već 1951. beleže prve strip-revije *Naš strip* i *Strip: ilustrovani zabavni list u stripu*. Krajem pedesetih godina jugoslovenski strip doživeo je dodatnu promociju osnivanjem *Dečijih novina* (1957), a iste godine partijski list *Borba* izdaje prvi broj *Kekeca*. Iako je politički upliv na razvoj stripa u Jugoslaviji teško utvrditi, jedna epizoda iz istorije stripa ipak govori o posrednom uticaju i o željenim modelima, koje je trebalo preuzimati. Kada je, naime, osnivan list *Kekec*, u godini velikih svemirskih trijumfa Sovjetskog Saveza (*Sputnjik* i slanje Lajke u kosmos), ideja osnivača bila je da ovaj list za decu nosi ime *Lajka*. Na ovakvu odluku usledila je burna reakcija političkog vrha (pre svih, Edvarda Kardelja), pa je list pre izlaska prvog broja preimenovan u *Kekec*.¹⁰² I u *Kekecu* su objavljivani mnogi stripovi stranih autora, među kojima i Diznijevi "Maza i Lunja" i "Petar Pan", kao i "Princ Valijant".¹⁰³

⁹⁸ 60 godina hrvatskog stripa, <http://comics.cro.net/hrtsr2.html>

⁹⁹ Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.*, Profil International, Zagreb, 2003., 459.

¹⁰⁰ *Plavi vjesnik*, <http://www.stripforum.hr/leksikon/magazin/plavi-vjesnik/#2>

¹⁰¹ Andrija Maurović, <http://www.stripovi.com/enciklopedija/autori/andrija-maurovic/330/>

¹⁰² Zupan, Zdravko, *Vek stripa u Srbiji*, 58.

¹⁰³ Pavković, Vasa, *Naš slatki strip...*, 116.

Očigledno je da se jugoslovenska vlast pedesetih lomila, kao i u mnogo čemu što je imalo veze sa Zapadom, između napada na strip i njegovog prihvatanja. Kako je o tom periodu svedočio novinar, esejista i publicista Bogdan Tirnanić, njemu je jedan od prvih zadataka u Gradskom komitetu Narodne omladine Beograda bio da napiše „interno upotrebljiv tajni materijal o Flašu [Gordonu] kao reklamnom agentu Pentagona“, a kad je to odbio, ponudeno mu je da napiše „pamflet protiv Bima i Buma“. Tirnanić, po sopstvenom svedočenju, nije hteo ni to, da bi brzo potom došlo do „neodoljivog talasa demokratizacije“, kada su stripovi „polako ali definitivno počeli da osvajaju mesto pod suncem“. ¹⁰⁴

Ljubitelji stripa kao jedan od ključnih momenata u istoriji stripa u Jugoslaviji beleže 1968. godinu, kada Dnevnik iz Novog Sada pokreće dve značajne strip-edicije *Zlatnu seriju* (1968-1992) i *Lunov magnus strip* (1968-1993), u kojima su objavljivani „Teks Viler“, „Zagor“, „Tim Dasti“, „Lun – kralj ponoći“.

Stripovi su šezdesetih bili prisutni i u specijalizovanim časopisima, ali i u skoro svim jugoslovenskim štampanim medijima, te se i zbog toga šezdesete smatraju zlatnim dobom stripa u Jugoslaviji. Njihovi tiraži dosežali su fantastične cifre u odnosu na broj stanovnika, jer se u zemlji štampalo više od 12 miliona primeraka stripova. ¹⁰⁵ Osim specijalizovanih časopisa posvećenih stripu, i mnogih pionirskih i omladinskih časopisa, stripovi su objavljivani i u dnevnoj i nedeljnoj štampi. U *TV novostima* su tako izlazili iz broja u broj („Braća Maverik“, „Teksas Džek“, „Ljubav u Las Vegasu“, „Tom Miks“ itd.), a *Ilustrovana politika* je jednu stranu u svakom broju posvećivala stripu. Sredinom šezdesetih, u *Mikijevoj almanahu* su objavljivane edicije „tankih svezaka uvoznih stripova“ američke agencije Marvel, ¹⁰⁶ što se dogodilo pre nego u nekim zemljama zapadne Evrope, poput Francuske, koja se „branila“ od amerikanizacije embargom na uvoz stripova iz SAD. ¹⁰⁷

Ubrzo je i strip, kao i film, kao i skoro sve što je predstavljalo amerikanizaciju i okretanje Zapadu, počeo da radi za komunizam – sama nadležna služba Agitpropa je priznavala da zvanični omladinski listovi objavljuju stripove, jer ih bez stripova niko ne bi kupovao. ¹⁰⁸ Prihvatajući da američki stripovi budu

¹⁰⁴ Tirnanić, Bogdan, *Ogled o Paji Patku: deset poglavlja jedne subjektivne istorije stripa*, Biblioteka XX vek, Beograd 1989., 9.

¹⁰⁵ Tomić, Svetozar, *Strip: poreklo i značaj*, Forum, Novi Sad, 1985., 10.

¹⁰⁶ Marvel Comics Group je osnovan 1939. kao kompanija koja se bavi objavljivanjem stripova. Među glavnim Marvelovim junacima su Spiderman, Iron-man, X-man, Captain America itd.

¹⁰⁷ Ivkov, Slobodan, 60 godina stripa u Srbiji...

¹⁰⁸ Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada...*, 477.

i "mamci" za domaće političke sadržaje, vlast kao da je pokazivala da čvrsto veruje u svoju politiku i ideologiju i u njenu superiornost.

Među prvim "partizanskim stripovima", izdavajaju se hrvatski stripovi Andrije Maurovića "Brodolomci na ostrvu Mega",¹⁰⁹ objavljen 1952. u Zagrebu u *Horizontovom zabavniku*, "prema istinitoj ratnoj epizodi", za koji je scenario pisao Marcel Čukli, i "Protiv smrti",¹¹⁰ po scenariju Vicka Raspora, koji je objavljen u beogradskom listu *Omladina*. Sredinom pedesetih i u Sloveniji je u *Ljubljanskem dnevniku* izlazio strip o NOB-u "Viharna" te upravo od tog perioda partizanski stripovi osvajaju najrazličitije pionirske i omladinske listove, ali i vojne.¹¹¹ Tako je u listu *Narodna armija* početkom 1956. raspisan konkurs za strip sa unapred preciziranim temama: "narodnooslobodilačka borba, naša istorija ili iz života savremenog vojnika", a u listu *Krila armije* izlazio je strip "Diverzanti".¹¹² U glasilu boraca NOB-a 4. jul stripove su plasirali Ivo Kušanić i Ivica Koljanin, a od 1962, istovremeno u listovima 4. jul i *Vjesnik*, Mihailo Habul i Ivica Koljanin objavljuju prvu epizodu serijala "Nesalomljivi", koja će trajati godinama, i u kojoj će gostovati različiti strip autori, sa stripovima "Herojski podvig Prve makedonsko-kosovske brigade", "Plavi partizanski putevi", "Osvetnik Sutjeske" itd.¹¹³ O sprezi vlasti i stripa, odnosno o potrebi vlasti da strip radi za sistem i za promovisanje određenih vrednosti svedoči i konkurs *Plavog vjesnika* iz 1960. kada je prva nagrada za najuspešnije ostvarenje "sa temom iz omladinskog života" iznosila 100.000 dinara.¹¹⁴ Tako su stripovi prenosili dominantnu političku retoriku socijalističke vlasti, veličajući tekovine NOB-a, bratstvo i jedinstvo, ideju žrtvovanja za ideju, i praveći "poželjne" uzore deci i mladima.

Teme iz NOB-a, kao jedna od poluga propagande u jugoslovenskom socijalizmu, i to "američkim oružjem", kao što je bio slučaj sa "partizanskim vesternom", bile su prisutne u jugoslovenskom stripu sve do sredine osamdesetih godina. Već pedesetih i šezdesetih, popularišući tekovine NOB-a, nastaju stripovi "Doživljaji Nikolettine Bursaća", "Skojevci iz male luke", "Kurir pete čete", "Partizanske priče", "Život za slobodu" itd.¹¹⁵

¹⁰⁹ Brodolomci na ostrvu Mega, *Hrvatski antifašistički strip*, Strip forum, Zagreb, 2012., 25-53.

¹¹⁰ Protiv smrti, *Hrvatski antifašistički strip*, Strip forum, Zagreb, 2012., 7-24.

¹¹¹ Janjetović, *Od Internacionalne do komercijale*, 267.

¹¹² Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, 56.

¹¹³ Isto, 64.

¹¹⁴ *Plavi vjesnik*, <http://www.stripforum.hr/leksikon/magazin/plavi-vjesnik/#2>

¹¹⁵ Ivkov, 60 godina stripa u Srbiji...

O čitavom nizu partizanskih stripova najznačajnijih hrvatskih autora svedoči antologija *Hrvatski antifašistički strip*, objavljena 2012. godine.¹¹⁶ U ovoj antologiji dat je pregled antifašističkog stripa, nastalog u periodu 1954-1983. godine, koji je svedočanstvo o ideologizaciji jugoslovenskog stripa, ali i o njegovom vrhunskom kvalitetu. Ovi stripovi su nudili čitav niz ideoloških poruka, uz stereotipno prikazivanje borbe dobra i zla kroz likove hrabrih partizana i od njih poraženih ustaša i Nemaca. Nizali su se tu junaci poput mladog metalskog radnika Mirka Hudeka, koji sa devojkom Dankom izvodi hrabre akcije i diverzije protiv ustaša, i na kraju, postaju borci narodno-oslobodilačke borbe,¹¹⁷ ili Nikole Demonje, koji "proslavljen borbama u Baniji, kreće u proljeću 1942. na čelu proleterske čete u borbu protiv Nijemaca i ustaša".¹¹⁸

A Mirko i Danka, sretni što su se ponovno našli na oslobođenom teritoriju, postali su borci narodno-oslobodilačke vojske. Pavle bio je ponosan na svoje omladinke.

Andrija Maurović, "Protiv smrti"
Hrvatski antifašistički strip, 2012.

¹¹⁶ *Hrvatski antifašistički strip* predstavlja najvažnije "partizanske stripove" hrvatskih autora Andrije Maurovića, Julija Radilovića-Julesa, Žarka Bekera, Borivoja Dovnikovića, Zdenka Svirčića, Ive Kušanića i Ivice Bednjanca, objavljivanih od 1954. do 1983. Prava je šteta što ovakva antologija nema nikakav propratni tekst, sem kratke uvodne reči predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića. Vidi: *Hrvatski antifašistički strip*, Strip forum, Zagreb, 2012.

¹¹⁷ Raspor, Vicko (scenarij), Maurović, Andrija (crtež), Protiv smrti, *Hrvatski antifašistički strip*, Strip forum, Zagreb, 2012., 7-24.

¹¹⁸ Oblak, Danko (scenarij), Beker, Žarko (crtež), Demonja I, *Hrvatski antifašistički strip*, Strip forum, Zagreb, 2012., 55-79.

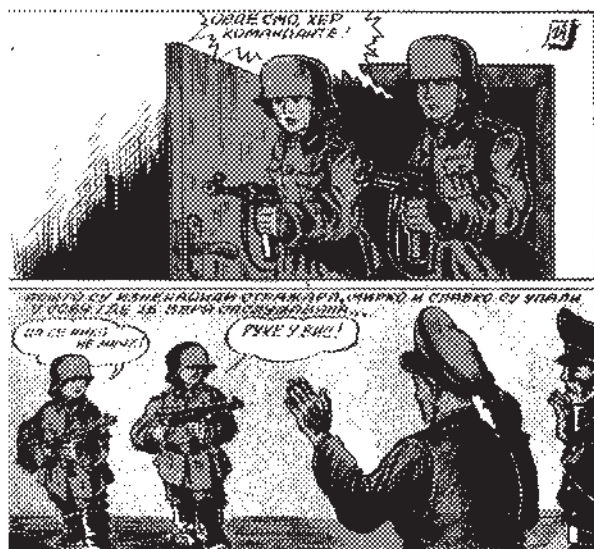
Žatko Bekker, "Demonja I"
Hrvatski antifašistički strip, 2012.

Čitav niz stripova je trebalo da od dece-partizana i hrabrih omladinaca iz NOB-a napravi heroje i uzore deci koja su odrastala u SFRJ. U tom smislu, "Mirku i Slavku" prethodi strip "Rankov odred" Andrije Maurovića iz 1962, objavljen u *Plavom vjesniku*, u kome se dečak Ranko sa svojim drugovima pionirima hrabro bori protiv ustaša i Nemaca.¹¹⁹ Pozitivan primer deci koja su odrastala u jugoslovenskom socijalizmu trebalo je da da i strip "Istinite priče o malim borcima" Andrije Maurovića, koji je objavljen 1967. u beogradskom listu *Kekec*.¹²⁰

¹¹⁹ Konjhodžić, Mahmud, Neugebauer, Norbert (scenarij), Maurović, Andija (crtež), Rankov odred, *Hrvatski antifašistički strip*, 119-134.

¹²⁰ Aljinović, Rudi (scenarij), Maurović, Andija (crtež), Istinite priče o malim borcima, *Hrvatski antifašistički strip*, 229-246.

Vrhunac "partizanskog stripa" sa možda najvećom recepcijom u javnosti predstavljao je strip Desimira Žižovića Buina¹²¹ "Mirko i Slavko", čiji su junaci bili dečaci, partizani-kuriri, koji su se hrabro borili protiv Nemaca. Ovaj strip prvobitno je izlazio u seriji stripova *Nikad robom*,¹²² koja je pokrenuta u maju 1963. godine i bila je posvećena različitim istorijskim događajima kroz koje se "isticao buntovnički, ustanički i nepokorni duh" stanovništva, a koja je 4. aprila 1969. transformisana u posebnu ediciju o Mirku i Slavku.¹²³ Već na samom početku čitaoci su na stranicama ovog stripa mogli da pročitaju parole "Živela KPJ", "Dole okupator!", "Smrt fašizmu", i već tada, dečaci-heroji dobijaju važne zadatke, poput oslobađanja "drugova iz tamnice".¹²⁴ Iz broja u broj, Mirko i Slavko su spasavali ranjenike, jurišali na Nemce, izvodili brojne diverzije, i svakim svojim herojskim činom doprinosili opštoj borbi partizana.

Mirko i Slavko u epizodi "Zemunica u planini"
Nikad robom, 1963.

¹²¹ Paradoksalno, ali tvorac najlegendarnijeg "partizanskog stripa" *Mirko i Slavko*, Desimir Žižović Buin, bio je pripadnik Ravnogorskog (četničkog) pokreta i ilustrator listova *Mladi Ravnogorac* i *Ravnogorski borac*.

¹²² *Dečije novine* su u sklopu ove edicije objavljivale stripove poznatih crtača stripa iz cele Jugoslavije. Tema je bila borba za slobodu jugoslovenskih naroda i narodnosti, od srednjeg veka, preko prvog do drugog svetskog rata.

¹²³ Ivkov, Slobodan, *Stripovi iz Nikad robom (1966-1968)*, Omnibus, Beograd, 2012., 112.

¹²⁴ *Nikad robom*, maj 1963.

Zbog velike popularnosti junaka Mirka i Slavka, i zbog tiraža koji su dostizali i 200.000, oni su od 1969. počeli da izlaze u okviru posebne edicije "Mirko i Slavko". U preuzimanju američke forme za "pakovanje" socijalističkog sadržaja sa stripom se otišlo možda i dalje nego, recimo, s "partizanskim vesternima", jer su likovi Mirka i Slavka, baš onako kako se s popularnim strip-junacima radilo u Americi, štampani na majicama, sveskama, omotima za udžbenike i na školskim torbama, a o njima je 1973. snimljen i igrani film *Mirko i Slavko* u režiji Branimira Torija Jankovića.

Zbog velike popularnosti partizanskih filmova, šezdesetih godina se javio i novi podžanr – partizanski stripovi rađeni na osnovu filmova. Tako na osnovu istoimenih filmova nastaju i stripovi "Kapetan Leši" Nenada Brixija i Julesa Radilovića, "Diverzanti" Marcela Čuklija i Julesa Radilovića,¹²⁵ "Valter brani Sarajevo" Đorđa Lebovića i Ahmeta Muminovića, a na osnovu TV serija "Otpisani" i istoimeni strip Dragana Markovića i Ahmeta Muminovića, kao i strip "Crni Roko" Ive Štivičića i Jelka Peternelj, na osnovu TV serije *Kuda idu divlje svinje*.¹²⁶

Tako su filmovima, stripovima, "stripovanim" filmovima i serijama, majicama, slikovnicama i ostalim tekovinama američke popularne kulture, sa komunističkim sadržajem, popularnost sticali partizani, te su postajali heroji i uzori mladima širom Jugoslavije. Dok su tokom postojanja SFRJ partizanski vesterni i stripovi bili važni jer su "oživaljavali" duh revolucije i NOB-a, oni danas bude (jugo)nostalgična sećanja na "bolju prošlost". Oni su sastavni deo Internet foruma o Jugoslaviji, socijalizmu i jugonostalgiji, nalaze se u *Leksikonu YU mitologije*,¹²⁷ a partizanski vesterni su sve češće nezaobilazan deo televizijskog programa u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Čuveni dijalog "Mirko, pazi metak!", nakon čega se Mirko baca u zaklon i odgovara "Hvala ti, Slavko! Spasio si mi život!", od nekadašnje šale na račun jugoslovenskog socijalizma, postao je danas nezaobilazni deo sećanja na odrastanje u socijalizmu. Tako i partizanski vesterni, i Mirko i Slavko, baš kao i u SFRJ, ostaju privlačna stvar, na nivou forme, za sećanje na Jugoslaviju, bez dubokog promišljanja te zemlje i tog društva.

¹²⁵ Vidi: Diverzanti, *Hrvatski antifašistički strip*, 101-118.

¹²⁶ Đurić, Predrag, Povratak antifašističkog stripa, *E-novine*, 20. 08. 2012. <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-tema/69973-Povratak-antifašistikog-stripa.html>

¹²⁷ *Leksikon YU mitologije*, Rende, Beograd; Postscriptum, Zagreb, više izdanja (2004, 2005, 2010, 2012).

Bibliografija

IZVORI

- AJ, 142, F-69, Komisija za politički i idejno-vaspitni rad, 1962: Sastanak za politički i idejno-vaspitni rad i Komisije za izdavačku delatnost i štampu IO SO SSRNJ, 6. januar 1962.
- AJ, 405, S-1, Zaključci doneti na 8. sednici Koordinacionog odbora za uvoz filmova, 21. novembar 1966.
- AJ, 405, S-28, Oto Deneš, Naše filmske veze s inostranstvom.
- AJ, 405, S-28, Jugoslovenski film – šta je to?
- AJ, 507, VIII, II/2-b (132-146), K8.
- AJ, KPR, 837, V-13-d, K-948 (Popisi gledanih filmova).
- AJ, KPR, 837, V-13-d, K-948 (Popisi gledanih filmova), knjiga I (1949-1950).

KNJIGE, ZBORNICI I ČASOPISI

- Antoszek, Andrzej, Delancy, Kate, Poland: Transmissions and Translations, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ur. A. Stephen, Berghahn Books, Books, New-York – Oxford, 2007., 218-250.
- Boglič, Mira, Spektakularna historičnost Žike Mitrovića, *Filmska kultura* (Zagreb), 48-49(X), 1966.
- Crnovršanin, S., Sa tribine potrošača, *Filmska kultura* (Zagreb), 28(VI), 1962.
- Čolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, 1-2, Institut za film, Beograd, 1984.
- Gemünden, Gerd, Between Karl May and Karl Marx: The DEFA Indianerfilme (1965-1983), *New German Critique*, No. 82, East German Film, Winter, 2001., 25-38.
- Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945.-1955.*, Profil international, Zagreb, 2003.
- Janjetović, Zoran, *Od Internacionalne do komercijalne. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
- Leksikon YU mitologije*, Rende, Beograd; Postscriptum, Zagreb, više izdanja (2004, 2005, 2010, 2012).
- Lisinski, Hrvoje, Kapetan Leši. Jugoslovenski western, *Filmska kultura* (Zagreb), 19(IV), 1960.

- Lučić-Todosić, Ivana, *Od trokinga do tvista. Igranke u Beogradu 1945-1963*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2002.
- Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.
- Munirić, Ranko, Jugoslavenski film o revoluciji, *Filmska kultura*, 66–67(XIII), 1969.
- Nikodijević, Milan, *Zabranjeni bez zabrane: zona sumraka jugoslovenskog filma*, Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 1995.
- Novaković, Mladen, ur., *Hrvatski antifašistički strip*, Stripforum, Zagreb, 2012.
- Novaković, Slobodan, Quo vadis, Žiko Mitroviću?, *Filmska kultura*, 32(VII), 1963.
- Nušić, Branislav, *Put oko sveta; Gospoda ministarka*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Pavković, Vasa, *Naš slatki strip*, Narodna knjiga, Beograd, 2003.
- Peterlić, Ante, ur. *Filmska enciklopedija*, 1-2, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1990.
- Poiger, Uta G., *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2000.
- Rjeperu, Žan-Luj, Bazin, Andre, *Vestern ili pravi američki film*, Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 1960.
- Siefert, Marsha, From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ur. Alexander Stephen, Berghahn Books, New-York – Oxford, 2007., 185-217.
- Tirnanić, Bogdan, *Ogled o Paji Patku: deset poglavlja jedne subjektivne istorije stripa*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1989.
- Tomić, Svetozar, *Strip: poreklo i značaj*, Forum, Novi Sad, 1985.
- Tribuson, Goran, *Rani dani: kako smo odrastali uz filmove i televiziju*, Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 2002.
- Volk, Petar, *Imenar srpskog filma*, Fond Milan Đoković, Beograd, 2008.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Zupan, Zdravko, *Vek stripa u Srbiji*, Kulturni centar, Galerija savremene umernosti, Pančevo, 2007.

PRILOZI IZ NOVIN

- Aleksić, Ž., Film i delikvencija mladih, *Gledišta* (Niš), br. 1, I, 1960.
- B., O., Balada o Simeonu 'Bitangi', *Politika* (Beograd), 8. april 1968.
- Banjski list, kauboj, benzinska pumpa i još ponešto u Vrnjcima, *NIN* (Beograd), 26. jul 1964.
- Bešević, I., Šerif iz Zadra zavodi red, *Ilustrovana politika* (Beograd), 8. januar 1963.
- Bojić, M., Kauboji meka srca, *Ilustrovana politika* (Beograd), 21. april 1964.
- Iz pisama naših čitalaca, *Filmski svet* (Beograd), 27. avgust 1964.
- Jovanović, B., Vineru – najčitaniji, *Borba* (Beograd), 8. januar 1963.
- M. J., Filmovi koje gledamo: "Obračun", *Slobodna Dalmacija* (Split), 29. januar 1963.
- Marš na Drinu, *Filmski svet* (Beograd), 2. jul 1964.
- Mladenović, M., Nisam ja Rodžers!, *Ilustrovana politika* (Beograd), 9. januar 1968.
- Munirić, Ranko Ešalon kapena Žike, *TV novosti* (Beograd), 7. februar 1996.
- Neumorni Šiba Krvavac, *Filmski svet* (Beograd), 20. oktobar 1969.
- Orozović, R., Do klišeja i natrag, *Sineast* (Sarajevo), br. 8–9, 1969.
- Pavlović, Živojin, Istorija i legenda, *NIN* (Beograd), 5. jun 1960.
- Politika* (Beograd), 1. avgust 1964.
- Politika* (Beograd), 10. april 1968.
- S. T., Krvavčev "Most", *Oslobođenje* (Sarajevo), 7. jul 1969.
- Štaubringer, Zvonko., Tito o filmu – filmski radnici o Titu, *OKO* (Zagreb), 19. svibanj – 2. lipanj 1977.
- Umetnički lik Žike Mitrovića, *Filmski svet* (Beograd), 23. novembar 1961.
- Vuković, V., Film: od svega pomalo – pa gotovo ništa, *Telegram* (Zagreb), 26. septembar 1969.

IZABRANA FILMOGRAFIJA

- Đukić, Radivoje Lola, *Zlatna pračka*, Bosna film, Sarajevo, 1967.
- Jovanović, Soja, *Put oko sveta*, Avala film, Beograd, 1964.
- Krvavac, Hajrudin Šiba, *Diverzanti*, Bosna film, Sarajevo, 1967.
- Krvavac, Hajrudin Šiba, *Most*, Bosna film, Sarajevo, 1969.

- Leone, Sergio, *Dobar, loš, zao* (*The Good, the Bad and the Ugly*), PEA, Rim, 1966.
- Mitrović, Živorad Žika, *Ešalon doktora M.*, Udruženje filmskih umetnika Srbije (UFUS), Beograd, 1955.
- Mitrović, Živorad Žika, *Kapetan Leši*, Slavija film, Beograd, 1960.
- Mitrović, Živorad Žika, *Brat doktora Homera*, Filmska radna zajednica, Beograd, 1968.

KAZIVAČ:

Razgovor sa Borom Stanojevićem, bibliotekarom Biblioteke Jugoslovenske kinoteke (21. januar 2011., Beograd).

INTERNET LINKOVI

- Andrija Maurović, <http://www.stripovi.com/enciklopedija/autori/andrija-maurovic/330/>, 28. maj 2013.
- Draginčić, Slavko, Zupan, Zdravko, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Novi Sad, 1986.
Online izdanje, http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-dragincic_1/index_1.html, 12. jul 2013.
- Đurić, Predrag, Povratak antifašističkog stripa, *E-novine*, <http://www.enovine.com/kultura/kultura-tema/69973-Povratak-antifaistikog-stripa.html>, 22. maj 2013.
- Gojko Mirić, <http://www.gojkomiric.de>, 4. april 2013.
- Hari Džekson – bosanski kauboj, <http://murvak.ueuo.com/made-in-bih-vijesti/hari-dzekson-bosanski-kauboj>, 22. maja 2013.
- Intervju Vladimira Crnjanskog s Žikom Mitrovićem, www.novikadrovi.net/razno/3-razno.php, 12. april 2008.
- Istinita priča o Hariju Džeksonu, *Slobodna Bosna*, Sarajevo, http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/2412/istinita-prica_o_hariju_dzeksonu.html, 17. septembar 2012.
- Ivkov, Slobodan, 60 godina stripa u Srbiji, http://www.rastko.rs/strip/60godina/60gs-tripa_03html, 9. januar 2011.
- Nišić Soko, E., Kauboji danas loše prolaze, <http://emirnisic.blogspot.ba/arhiva/2008/01/30/1355619>, 15. septembar 2009.
- Plavi vjesnik*, <http://www.stripforum.hr/leksikon/magazain/plavi-vjesnik/#2>, 6. januar 2011.

Šikuljak, M., Kauboji sa obale Drine. *Večernje novosti*, Beograd, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.70.html:269870-Kauboji-sa-obale-Drine>, 6. april 2010.

Yugoslavia: Half Karl & Half Groucho, *Time*, May 7, 1965.,

<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,898778-2,00.html>, 28. januar 2011.

Cowboys in NOB: Partisan Western and Comics in Socialist Yugoslavia

Summary

The analysis of the “Partisan westerns” and “Partisan comics” reveals the mechanisms used by the Yugoslav state to make American influences welcome and employ them for its own purposes. The “revival” of Partisans, as a sort of cowboys with a five-pointed star was achieved mostly through Partisan films and comics, and brave heroes as Captain Leši or the Partisan-boys Mirko and Slavko. Heroes of the communist revolution on the movie screen or in comics were the most effective in capturing the “hearts and minds” when they were represented according to the American model and in the American way. It has been revealed that the attractive American form, as seen most clearly in the case of movies and comics, and especially in case of mass culture, was the ideal framework for “packaging” the content suitable for the government. The Partisan and war movies, which in competition with Hollywood movies in Yugoslav theatres stopped to be of interest for the youth, were eventually “revived” within the Hollywood framework, consequently, thanks to America.

Boris Koroman

**Nostalgija modernosti: Predodžba
socijalističke prošlosti u suvremenim
hrvatskim romanima o tranziciji**

*Naučila sam nešto o istovremenosti: da je sjećanje
sadašnjost svih zapamćenih događaja.*

(Olja Savičević Ivančević: *Adio kauboju*, 2010)

Gotovo je četvrt stoljeća prošlo od povijesnog prijeloma koji je snažno utjecao na živote velikog broja građana Europe i nekadašnjeg Sovjetskog Saveza i tih dvadesetak godina intenzivnih društvenih i političkih promjena obilježeno je i sličnošću, ali i varijantama pojedinačnih nacionalnih iskustava “novoga doba” u zemljama bivšeg “Istočnog bloka”. To vrijeme procesa promjena, prilagodbi i reakcija na nove okolnosti uobičajeno se naziva “tranzicijom”, politološkim terminom kojim su se interpretirale promjene režima u južnoameričkim i europskim društvima u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, prevrati čiji su epilozi bili otvoreni i nisu nužno morali završavati dostignućem demokracije.¹ U istočnoeuropskim zemljama tranzicija označava prijelaz, promjenu i transformaciju iz socijalizma i, premda je naizgled pojam koji bi trebao biti usmjeren (pozitivnom) cilju, u dobu “protočne”, “tekuće” modernosti² također predstavlja “proces bez iščekivanoga izvjesnog svršetka”.³ U Hrvatskoj ranih devedesetih upisivanje raznih nacionalno-utopijskih sadržaja u imaginarij postsocijalističkog tranzicijskog trajanja, uz scenarije “epifanije” i “iznenadnosti” kojima su društvene znanosti pristupile tranziciji,⁴ prekinuto je iznenadnim konkretnim stvarnosnim prijelomom – ratom sa svim njegovim posljedicama, od materijalnog razaranja do “kulturnih procesa straha”.⁵ Ove društvene prekretnice s početka devedesetih sadržavale su tako izvanredne, izmještene, revolucionarne i preporodne, riječju, “liminalne”⁶ značajke te se sjećanje na prošlo svršeno vrijeme socijalizma u Jugoslaviji artikuliralo u mogućnostima koje su se pozicionirale, od radikalnog negiranja, institucionaliziranog prešućivanja, preko beskonfliktne komodifikacije

¹ Buden, Boris, Kada su slobodi bila potrebna deca, *Sarajevske sveske*, (27-28) 2010., 119-132.

² Bauman, Zygmunt, *Tekuća modernost*, Pelago, Zagreb, 2011.

³ Duda, Dean, Tranzicija i problem metode, *Quorum, časopis za književnost*, (25) 2009., 412.

⁴ Prica, Ines, In Search of Post-socialist Subject, *Narodna umjetnost*, (44) 2007., 174.

⁵ Povrzanović, Maja, Etnologija rata – pisanje bez suza?, *Etnološka tribina*, (15) 1992., 61-80.

⁶ Usp. van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, Chicago, 1960. i Turner, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1991.

do pojedinačne nekritičke nostalgije. Dio je tih artikulacija bio posljedica političkog konsenzusa i hegemonijskih učinaka, a dio vođen osobnim iskustvima i ideološkim odabirima.

Narativi nereda, izvanrednosti, izmještenosti, ne-strukturiranog vremena i "krize", usporedno s kolonijalnim pojmom tranzicije, dominantno obilježavaju dva protekla desetljeća. U tome se, i realnom i kulturalno zamišljenom, polju zajedničkoga iskustva odvija književna proizvodnja u Hrvatskoj.

Problem književne fikcije i njezina odnosa prema stvarnosti jedno je od složenijih pitanja književne teorije, povijest i njezina reprezentacija u književnosti nije nimalo jednostavnije, kao ni općenita tema predstavljanja vremenskih kategorija u književnosti⁷ ili problemi odnosa "diskurza povijesti", pripovijedanja i mimeze.⁸ Suvremena hrvatska proza dominantno je obilježena vezom između stvarnosti i književnosti te je ta veza legitimirana ne samo terminološki, u smislu nepreciznog ali medijski eksploatiranog pojma "stvarnosne proze" ili pak "urbane proze", već se može primijetiti da se takvu vrstu zahtjeva upućuje konsenzusom onoga dijela bourdieovskog književnog polja kojeg čine mediji, tržišni korporativni sektor pa i sama publika. Događa se negdje na prijelazu stoljeća nekoliko usporednih procesa u polju hrvatske književne produkcije: poetička dominacija, barem deklarativno, mimetičkog impulsa, uz teze o "procvatu" nakon desetljeća "krize hrvatskog romana", ali i "alternativna", opozicijska matrica dominantnih literarnih glasova u tome polju.⁹

Tema je ovoga rada pitanje na koji se način u literarnoj fikciji s namjerom prikazivanja "stvarnosti" i sadašnjosti konstruira predodžba prijašnjeg razdoblja i na koji način pripovijedanje ulazi u igru s elementima kulturalne memorije. Istraživanje polazi od uobičajenih naratoloških pristupa tekstovima pri čemu se u korpusu od petnaestak romana izdvajaju oni elementi koji se pojavljuju u više tekstova, oni koji su analitički poticajni i upućuju na posebne odabire u literarnoj artikulaciji prošlosti. Upravo ti raznorodni, a zajednički elementi, motivi, teme, aktantske situacije, motivacije i slično, u razmjerno reprezentativnom korpusu otvaraju mogućnosti interpretacije i mogu otkrivati

⁷ Usp. Currie, Mark, *About Time. Narrative, Fiction, and the Philosophy of Time*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007.

⁸ Usp. Biti, Vladimir, *Strano tijelo pripovijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.

⁹ Usp. tekstove Jagne Pogačnik, Vclimira Viskovića i Andree Zlatar u *Sanjčevskim Sveskama*, (13) 2006. te Ryznar, Aneta, Dezintegracija stvarnosne proze i novi pripovjedni modeli, *Vrijeme u jeziku. Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2013., 149-163.

složenu arhitekturu proizvodnje predodžbe tranzicije u literarnoj fikciji, ali i u širem polju kulture.

Tranzicija je očekivano i akademska tema domaće humanistike i društvenih znanosti i u nekoliko se desetljeća znanstvene produkcije razvila heteroglosija koja proizlazi iz različitih epistemoloških modela. Pritom bi nekoliko povjesničarskih i kulturoloških preglednih razdioba bilo korisno u ovoj analizi. Proces tranzicije u Hrvatskoj nije (bio) jednoličan i homogen, naslojen je različitim formativnim izvanrednim iskustvima, te cijenim kako razdioba hrvatske tranzicije koju je u članku "Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije" ponudio norveški povjesničar Marius Søberg uspijeva apstrahirati dio te složenosti.¹⁰ On navodi tri faze tranzicije: prvu čine "demokratizacija, neovisnost i rat" (1989–1995.), slijedi faza "lažnog buđenja"¹¹ (1996–1999.) te "drugi pokušaj" (od 2000. godine). Pritom znakovito opaža da se "neoliberalne tendencije" s procesima koruptivne privatizacije javljaju već u drugoj fazi tranzicije.¹² Toj kronološkoj i sadržajnoj razdiobi, koja je primjenjiva i na književnu fikciju, moguće je pridodati prethodno razdoblje socijalističke prošlosti. Hrvatska tranzicija zapravo je prožeta različitim slojevima iskustava te bi tako socijalistička prošlost činila *nulti sloj* artikulacije hrvatske tranzicije, označitelj velikog potencijala značenjskoga upisivanja.

Dio istraživača prepoznaje razdoblje *druge tranzicije*, koje nastupa poslije dvijetisućite godine.¹³ Sadržaj tog pojma odnosi se na kontinuitet ideje o slobodnom tržištu i kapitalizmu, koja nastupa odmah nakon raspuštanja socijalističke ekonomske paradigme. No taj bi narativ po važnosti čekao negdje iza "metanaracije o nacionalnoj državi" i "pripovijesti o parlamentarnoj demokraciji".¹⁴ U vremenu nakon 2000. on je reanimiran političkim promjenama koje donose, uz političko, i tržišno "otvaranje" Hrvatske i koje se beskonfliktno nadovezalo na globalne procese neoliberalnih rješenja i sve fleksibilnijeg kapitalizma.

¹⁰ Søberg, Marius, Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije, *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, ur. Ramet, Sabrina P., Marić, Davorka Alina, Zagreb, 2006., 35–64.

¹¹ Kriva pretpostavka da će nakon mira 1995. "prioriteti hrvatske politike sada biti mirnodopska politička pitanja dovršetka tranzicije u demokraciju i tržišno gospodarstvo, kao i nastavak rada na integraciji Hrvatske u zapadne političke strukture." Isto, 53.

¹² Isto, 54.

¹³ Usp. Prica, Ines, Na tlu trivijalnog: pismo iz tranzicije, *Narodna umjetnost*, (41/2) 2004., 141–156.

¹⁴ Duda, Tranzicija i problem metode, 415.

Razdoblje *druge tranzicije* iznimno je formativno za književnost, i to ne samo kao književni motiv i motivacijska pozicija u korpusu romana koji se istražuju, već i u statističkoj činjenici književne proizvodnje: romaneskna se produkcija nakon 2000. u Hrvatskoj zamjetno povećava. Romani koji ulaze u žarište analize i interpretacije u ovome radu odabrani su prema nekoliko kriterija. Odabirani su tekstovi koji tematiziraju sadašnjost tranzicije, no ne i oni koji se isključivo bave socijalizmom ili pak temom rata. Kako je ta produkcija u Hrvatskoj u posljednjem desetljeću dostigla brojke od više desetaka naslova godišnje, nastojao se ponuditi korpus koji bi bio kratak i pregledan, reprezentativan, tipičan i raznolik, različitih autora i autorica, pa i generacija, različitih žanrovskih uporišta te nejednake recepcije.

Stupnjevanje sadašnjosti

U suvremenim romanima o tranziciji konstruirati se i može se iščitati različiti niz varijanti odnosa prema povijesti; socijalističkoj su prošlosti u njima dodijeljene različite funkcije i u tom je očekivanome višeglasju moguće razaznati gradaciju odnosa. Funkcionalna upotreba anakronije, analeptičkih jedinica¹⁵ i "subjektivne retrospekcije",¹⁶ pripovjednog kretanja unatrag, "retroverzije"¹⁷ ostvaruje se u rasponu od njihove odsutnosti i prevladavajuće usmjerenosti na sadašnjost, preko čitavog niza tekstova u kojima se prošlost artikulira kao neutralna usputna obavijest, barthesovska "informanta",¹⁸ relativno "neopažljivi" sižejni postupak¹⁹ do romana u kojima prošlost čini središnji problem, motivacijsku strategiju i aktivnu funkciju teksta.

Jedan od primjera romana u kojima je prošlost zamjetljivo odsutna te se tranzicijska sadašnjost pojavljuje se kao nepovijesna datost, trenutnost, dekontekstualizirana sadašnjost bio bi *Soba za razbijanje* Tomislava Zajeca.²⁰ Riječ je o romanu višestruke fokalizacije, priči o hrvatskoj "zlatnoj mladeži" s kraja devedesetih i njihovoj generacijskoj izgubljenosti u *partijanju*,

¹⁵ Genette, Gérard, *Narrative Discourse. An Essay in Method*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1980.

¹⁶ Retrospekcija koju "sam lik prisvaja", Isto, 39.

¹⁷ Bal, Mick, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 1997.

¹⁸ Barthes, Roland, Uvod u strukturalnu analizu pripovjernih tekstova, *Suvremena teorija pripovijedanja*, ur. Vladimir Biti, Globus, Zagreb, 1992., 47-78.

¹⁹ Tomaševski, Boris, *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., 41.

²⁰ Zajec, Tomislav, *Soba za razbijanje*, Znanje, Zagreb, 1998.

kokainskome orgijanju i ulasku u velike kriminalne igre. Slično se izbjegavanje prošlosti oblikuje u još nekim tekstovima, primjerice u drugome romanu Alena Bovića, *Ljudožder vegetarijanac*,²¹ kratkoj i nabijenoj priči o korupciji u sektoru javnog zdravstva, te kod Milane Vuković Runjić, u tekstu *Demoni i novinari*.²² Prošlost je u tom tekstu o atmosferi i igrama moći u redakciji velikih dnevnih novina u vrijeme *druge tranzicije* toliko udaljena i predstavlja neki oblik neopažljive samorazumljive pozadine, da se upravo izdvaja mjesto na kojemu se protagonistica osvrće prošlosti: "Prvi put u životu, a sigurno i posljednji, provela je dan s nostalgijom misleći na prethodni režim".²³

Tranzicija u ovim romanima ne predstavlja prijelaz iz zadanog početnog stanja jer se sadašnjost u ovim romanima čini kao da nije uvjetovana prošlošću, ona se postavlja kao aktivna prisutnost i datost, dovoljno po sebi proturječna i poticajna za fiktionalnu obradu. Posljedica je takvih usmjerenosti teksta, i takvih čitanja, konstrukcija suvremenosti u kojoj odsutnost njezina prošlognog konteksta i uvjetovanja u prvi plan izbacuje egzistencijalne probleme likova. Teme izmicanja uporišta i neuhvatljivosti, izgubljenosti u procesima preslagivanja društvenih vrijednosti nisu tako posljedica (samo) socijalističkog naslijeđa već opisuju duh vremena opće globalne i Zapadne postmodernosti ili nestalne tekuće modernosti.

Takva je povijesna dekontekstualizacija ipak u velikoj mjeri iznimka; u korpusu od predloženih petnaestak suvremenih hrvatskih romana prošlost je prisutnija.²⁴ U dijelu romana ona čini dio koda tranzicijske sadašnjosti, no ti su kodovi pristupačni i razumljivi jer pripadaju zajedničkoj kulturnoj memoriji. Slojevi prošlosti koji se pojavljuju u tim romanima pretežno su takozvana "opća mjesta" socijalističkog prethodnog vremena. Povijest ovdje ne igra aktivniju ulogu, doista funkcionira poput barthesovskih informanata, katkad i indicija²⁵ te ih stoga i nije lako jasno razgraničiti od tekstova u kojima je prošlost aktivni uvjet sadašnjosti.

²¹ Bović, Alen, *Ljudožder vegetarijanac*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2010.

²² Vuković Runjić, Milana, *Demoni i novinari*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2010.

²³ Isto, 103.

²⁴ Posebno mjesto zauzima roman *Neka vrsta ljubavi* Aljoše Antunca. Komponiran iznimno velikim nizom kratkih isječaka, fragmenata, inserata stvarnosti različitih pripovjedača s krajnjih rubova društva, tekst neprestano upućuje na uvjete iz prošlosti no ona je gotovo bez iznimke obuhvaćena vremenskom granicom Domovinskog rata. Isključivo sloj prve, ratne artikulacije tranzicije aktivni je uvjet teksta u ovome primjeru.

²⁵ "Kod indicija, označeno je uvijek implicitno. Međutim kod informanata to nije slučaj, barem ne na razini priče: to su čiste datosti, s neposrednim značenjem. Indicije podrazumijevaju odgonetavanje. Radi se o tome da čitatelj nauči prepoznati karakter, atmosferu. Informanti daju gotovu spoznaju." Barthes 1992., 58.

Neki od takvih frekventnih, općih i uobičajenih "socijalističkih motiva" jesu obavijesti o stanovanju. Naslijeđe socijalističke politike stambenog zbrinjavanja,²⁶ stanovi dobiveni "od poduzeća"²⁷ i njihovo generacijsko nasljeđivanje ili dijeljenje²⁸ razmjerno su česte prošlosne informante. Ostali ilustrativni motivi javljaju se u pripovijedanju i odnose se na dijapazon sporednih likova koji referiraju na prijašnje vrijeme: likovi bivših oficira, pripadnici različitih nacionalnosti iz bivše Jugoslavije i njihove stereotipizacije, a razmjerno su česti i usputni motivi popularnokulturnih i potrošačkih primjera zajedničke memorije.

U najvećem dijelu odabranih romana prošlost se ipak predstavlja kao aktivna sastavnica i funkcija teksta. Tipični zapleti koji na to računaju su oni o "povratku u stari kraj" u romanima Olje Savičević Ivančević *Adio kauboju*,²⁹ *Posljednji dani pankaa* Gordana Nuhanovića,³⁰ ili u romanu *Metastaze* Alena Bovića.³¹ S tim je zapletom usko povezan i narativ o "nedovršenom poslu iz prošlosti", također kod Olje Savičević Ivančević, ali i kod Ivana Đikića u romanu *Sanjao sam slonove*.³² Tipovi bliski bildungsromanima, primjerice *Putovanje u srce hrvatskoga sna* Vlade Bulića,³³ logikom kompozicije pripovjednog vremena usmjereni su na artikuliranje prošlosti kao uvjeta sadašnjosti. I u onim romanima koji dominantno tematiziraju sadašnjost tranzicije te bi mogli pripadati drugoj, "informantnoj" skupini, *Gangabanga* Ivana Vidića,³⁴ *Uho, grlo, nož* Vedrane Rudan,³⁵ *Razbijeni* Gorana Gerovca³⁶ ili *Naš čovjek na terenu* Roberta Perišića,³⁷ pripovjedači se na više se mjesta u tekstu u esejiziranim ulomcima "razračunavaju" s idejama i praksama socijalističkog razdoblja i te monološke bujice upućuju na motivaciju koja je uvjetovana prošlošću.

²⁶ Rudan, Vedrana, *Uho, grlo nož*, AGM, Zagreb, 2002./V.B.Z., Zagreb, 2010.

²⁷ Bulić, Vlado, *Putovanje u srce hrvatskog sna*, AGM, Zagreb, 2006.

²⁸ Koščec, Marinko, *Wonderland*, V.B.Z., Zagreb, 2003.

²⁹ Savičević Ivančević, Olja, *Adio kauboju*, Algoritam, Zagreb, 2010.

³⁰ Nuhanović, Gordan, *Posljednji dani pankaa*, Profil International, Zagreb, 2006.

³¹ Bović, Alen, *Metastaze*, Konzor, Zagreb, 2006.

³² Đikić, Ivica, *Sanjao sam slonove*, Naklada Ijevak, Zagreb, 2011.

³³ Bulić, Vlado, *Putovanje u srce hrvatskog sna*, AGM, Zagreb, 2006.

³⁴ Vidić, Ivan, *Gangabanga*, AGM, Zagreb, 2006.

³⁵ Rudan, Vedrana, *Uho, grlo nož*, AGM, Zagreb, 2002./V.B.Z., Zagreb, 2010.

³⁶ Gerovac, Goran, *Razbijeni*, Profil, Zagreb, 2009.

³⁷ Perišić, Robert, *Naš čovjek na terenu*, Profil International, Ghetaldus, 2007.

Dakako, kroz čitavo vrijeme u romanesknoj proizvodnji objavljuje se i velik broj tekstova koji tematiziraju isključivo razdoblje socijalizma, no oni nisu u primarnom žarištu ovoga rada. Tako je izostavljen velik dio opusa Miljenka Jergovića, ili, primjerice, autobiografski tekstovi Pavla Pavličića, neki romani Gorana Tribusona, Ratka Cvetnića itd. Ovi su tekstovi značajni za pitanje konstrukcije prošlog vremena koja se ispisuje iz sadašnjosti, no namjera je ovoga rada drugačiji tip ispreplitanja – analizirati u kojoj su mjeri sadašnjost tranzicije i njezina literarna predodžba prožeti i uvjetovani socijalističkom prošlošću. Ovakav tip pristupa književnim tekstovima u obliku analize diskurza usmjeren je na pojmove prožimanja, odnosa i dinamike prošlosti i sadašnjosti te je, konačno, i u namjeri okrenut pitanjima aktualnosti tranzicije.

Razlomljeno vrijeme djetinjstva

Narativi o “bezbriznom djetinjstvu” ili “boljim vremenima” razmjerno su rijetko zastupljeni u romanima koji tematiziraju tranziciju. Nekoliko spomenutih naslova koji se tematski i žanrovski mogu prepoznati kao bildungsromani ili tekstovi sa zapletom o “povratku u stari kraj” računaju na aktivniji odnos prema prošlosti, a kada je riječ o mahom mladim pripovjedačkim svijestima, pripovjedačima i fokalizatorima, ta je prošlost vezana uz individualno vrijeme djetinjstva. Sjećanje na djetinjstvo predstavlja uvijek posebnu vrstu analepse, subjektivne retrospekcije, katkad i regresije te tako povratak u prostore odrastanja mora računati na pripovjedačku reinterpretaciju “integralnog krajolika” djetinjstva.³⁸

U romanu *Adio kauboju* Olje Savičević Ivančević odnos djetinjstva i osobnog prevrata, koji se podudara s povijesnim rezom, vrlo je izražen. U refleksijama se opisuje slojeviti svijet djetinjstva “u doba mira i privilegija”,³⁹ između ostalog dječje igre kauboja i Indijanaca u Malom Naselju. Reminiscencije se referiraju i na dječji jezik sastavljen, “sklepan” “od onoga što smo naučili doma od roditelja jednako kao i od neznanih prevoditelja filmskih titlova i sinkroniziranih crtića; jezik koji smo pokupili s ulice i od spikera na Dnevniku i ukrali od Dylana Doga, Grunfa, Sammy Jo Carrington i Zanea Greya, bio je naša uglazbljena *lingua franca* od zapada grada i centra preko Starog Naselja pa gore do pruge”.⁴⁰

³⁸ Gulin Zrnić, Valentina, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, Zagreb, 2009., 238.

³⁹ Savičević Ivančević, 183.

⁴⁰ Isto, 23, 24.

Otac glavne junakinje, Ruzinave, poseban tip muškoga lika, "ničiji posve, drugačiji",⁴¹ kinooperater i ljubitelj vesterna, u romanu umire upravo onoga ljeta kada započinje rat i time je "prijelaz" iz djetinjstva u odrastanje obilježen i osobnom, obiteljskom i širom kolektivnom društvenom tragedijom:

Još jedno najvruće i najduže ljeto u našim životima – zadnje prijeratno [...] Početkom kolovoza umro je otac. U svemu, bilo je to ljeto posred kojeg se naše vrijeme prekinulo i zauvijek razlijepilo na prije i kasnije. Takvo je razlomljeno, raspršeno vrijeme postalo nemoguće sastaviti pa čak i dovesti njegove dijelove u vezu, što neprekidno pokušavam. Usporedivo je možda samo sa životom u dva sasvim različita prostora, od kojih je jedan nestao, a u drugi se, kao u snu iz kojeg se ne budimo, dospijeva greškom.⁴²

Poigravanje sa žanrom vesterna, koje se u ovome tekstu provodi od razina motiva, likova i priče, do zasebnog izdvojenog poglavlja romana naslovljenog "Western", i koji funkcionira u metafikcijskom kodu žanra, ne znači samodovoljnu postmodernističku igru već se u označitelj "western" upisuje dvostruko, uz to i proturječno, značenje: "western" je i narativ o aktivnim i usamljenim (muškim) junacima koji se bore za pravdu i istinu, ali "western" predstavlja i utočište djetinjstva, bijeg u sigurnost i oblik regresije.

Premda u romanu prevladavaju ženski likovi, kritika se s pravom suzdržava povezivati ovaj roman sa "ženskim" artikulacijama, no rodna usmjerenost otvara mogućnost interpretacija ovoga romana u smjeru odsutnosti muških likova kao jednog od indikativnih zajedničkih motiva suvremene proze. Temeljni je motiv potraga za odgovorom o razlozima samoubojstva mlađeg brata, a tu je i spomenuto intimno sjećanje na očinsku figuru. Spomenuta je maturacija, dakle, uvjetovana povijesnim razlozima, ratom i dezintegracijom jedne male suburbane zajednice, no spomenute su osobne tragedije, kao i čitava ta zajednica, obilježene odsutnošću muških likova, ali upravo onih drugačijih, odnosno "ničijih posve".

Sličan se odnos uspostavlja i u romanu *Putovanje u srce hrvatskoga sna* Vlade Bulića gdje se jasnim pripovjednim *flashbackovima* u početnim odlomcima romana nagovještuje svijet sela protagonista Denisa Lalića. Surogatni očinski lik "dide", seoskoga svjetonazorskog i ideološkog autsajdera, i njegovo samoubojstvo također se u ovome romanu podudaraju s početkom devedesetih. Naknadna razvojna identifikacija lika i pripovjedača Denisa

⁴¹ Isto, 27.

⁴² Isto, 96, 97.

Lalića, u ovome slučaju “stvarnog” virtualnog *alter ega* Vlade Bulića,⁴³ upravo s pozicijom autsajdera i “drugačijega” u konzervativnoj i patrijarhalnoj, ali vrlo kompleksnoj sredini dalmatinskoga zaleđa i Splita, identitetski je signal i čvrsto uporište prisutno i motivirajuće kroz čitav tekst. I Bulićev protagonist mora sudjelovati u “obredu prijelaza”, ali ovdje se radi o prisili grupe: njegovi kolege splitski srednjoškolci za vrijeme zračnih uzbuna u gradu u gomili na ulici presreću usamljene “penzionere s vrećicama”, napadaju ih, ruše i udaraju nogama. Primarno značenje tranzicije je upravo prijelaz, a ovakav prijelaz u alterirani svijet nemotiviranog nasilja protagonist odbija i zaključuje: “[...] ja se nisan boja Srba, ja san se boja svoga razreda”.⁴⁴

Slika djetinjstva i mladalaštva provedenog u socijalizmu konstruirana u romanu *Metastaze* Alena Bovića / Ive Balenovića ponešto se razlikuje. Roman je smješten u radničko i srednjeklasno socijalističko stambeno naselje u Zagrebu. Odrastanje ovdje otkriva registre vezane uz generacijsku pobunu prema autoritetima i sustavu, koje ratnim i tranzicijskim rezom prerasta u priču o kvartovskom klapskom narkomanskom gubitništvu.

U tom smo podrumu živjeli svoj paralelni život. Dejan, Filip, Slaven i ja. Gore iznad nas živjeli su ljudi od kojih smo htjeli biti drukčiji. ... Kad smo imali sedamnaest, rat se nazirao kao slaba svjetlost ispod vrata. Jednog smo jutro oteli torbicu starici koja je hodala nagnuta naprijed kao da nešto traži. Novcem smo kupili heroin. Otišli smo u podrum, podijelili ga i ubrizgali.⁴⁵

O kontrakulturnim, subverzivnim i pobunjeničkim identitetima bit će riječi kasnije, a valja napomenuti kako i roman Gordana Nuhanovića *Posljednji dani panka* također pripada narativu o “povratku u stari kraj” te se analeptički inserti o odrastanju u Vinkovcima odnose na razdoblje mladalaštva protagonista i čvrste supkulturne identitetske odrednice. Upravo ovi primjeri pokazuju kako, zbog pozitivističke generacijske činjenice, dio predtranzicijske prošlosti do ratnoga prekida može obuhvaćati djetinjstvo ili doba buntovnog mladalaštva.

⁴³ Denis Lalić je blogersko-kolumnistički pseudonim početkom dvijetisućitih vrlo popularnog bloga-kolumne *Pušiona* na portalu index.hr

⁴⁴ Bulić, 2006., 71.

⁴⁵ Bović, 2006., 27.

Povijesni prijelom: "pravi kretenski pakao"

Nakon osamdesetih godina kao razdoblja djetinjstva ili odrastanja dolazi trenutak one silovite prekretnice, koji je vrlo često izravno apostrofiran u nizu tekstova:

A onda je stigla strašna sloboda i s njom strahovita konfuzija na slobodnom tržištu ideja.⁴⁶

Devedesete su bile pakao. Pravi kretenski pakao. Ili raj za kretene. Na ovu stranu svijeta, na istočnu obalu života, prvo što je doplovilo, doplutalo, bilo je zapravo smeće. Vratio se onaj krelac Kolumbo i otkrio nam Ameriku, makar sad sve više sumnjam da je to ipak Indija. Mi smo novi Indijci, niža kasta, čandale i zabavljači, gutači noževa i vatre, gutači govana. Droga, prostitucija, kockarnice, brza prehrana, ili, što je često još gore – zdrav život, boljitak, ambicije, nade, obećanja. Zemlja se otvorila kao rana i progutala to. Orada se rana širi i ta rupa guta sve što se u nju baci.⁴⁷

U to doba vidio sam kako se svijet ruši, kako ništa nije fiksirano, kako autoriteti blijede, kako se svi sklanjaju pred nama. Shvatili smo da pripadamo generaciji koja ima moralnu prednost jer brani sve te starce navikle na kalupe socijalizma. Bili su izgubljeni, tapšali su nas po ramenima kao da se na nečemu zahvaljuju.⁴⁸

U dijelu romana povijesni prijelom, a zatim i početak rata predstavljeni su kao traumatično iskustvo s elementima rasapa društvenih vrijednosti. U devedesetima se konstruira nova institucionalna pozornica za neki oblik anti-sustava, anti-poretka, ideološkog i vrijednosnog, nereda, "konfuzije na tržištu ideja", "žabokrečine tuđmanizma".⁴⁹ Sustav se urušio, a posljedice su po društvene vrijednosti dramatične, pripadnost "pogrešnoj" ili "suvišnoj" naciji ili školovanje u "pogrešnom" gradu predstavljaju egzistencijalnu opasnost:

Ili si Srkinja, ili te nema. Kužite? Naravno da kužite, niste budale. Ali niste vi Srbi pa vas boli kurac.⁵⁰

Što su mu ono našli? Beogradski student.⁵¹

⁴⁶ Vidić, 2006., 30.

⁴⁷ Isto, 30.

⁴⁸ Perišić, 2007., 42.

⁴⁹ Nuhanović, 2006., 20.

⁵⁰ Rudan, 2010., 34.

⁵¹ Nuhanović, 2006., 65.

Obični građani prilagođavaju se sustavu koji se ostvaruje u liminalnom polju pa susjedi postaju sumnjivci ili neprijatelji:

Na vratima našeg stana pisali su sprejem: 'Van iz Hrvatske!' Meni?! Koja ne znam geografiju i koja nikada nisam živjela 'van'. Susjedi su me prestali pozdravljati. A Mihajlo koji u našoj kući u prizemlju drži mesnicu postao je Miroslav. I preko noći jebeni Hrvat. I nije mi htio prodati pola kokoši, a tada u Gradu nije bilo bile (sic!).⁵²

Motiv nasilnih ulazaka u stanove i deložacije "nepoćudnih" javlja se u dijalozima i pripovijedanju, predstavlja i izdvojenju temu kod Vedrane Rudan, rješenje stambenog pitanja za protagonista romana Viktora Ivančića,⁵³ te čini važan dio podteksta i u zapletu romana *Mirna ulica, drvored* Nade Gašić.⁵⁴

Moguće bi bilo na taj način, u motivima nereda i kaosa, prepoznavati kulturalnu predodžbu "svijeta naopačke",⁵⁵ liminalnosti⁵⁶ te posljedično nalaziti odjeke često pojednostavljivane Bahtinove ideje "karnevalesknog".⁵⁷ Ovaj bi smjer mogao biti zanimljiv utoliko što je uobičajena interpretacija ideje karnevalesknog u kulturalnim studijima upućivanje na njegov subverzivni potencijal,⁵⁸ međutim svojevrstni paradoks tranzicije leži upravo u tome što takav zrcalni naopaki svijet tranzicije zapravo zahvaća i opisuje dominantne pozicije moći i trajanja hrvatskog društva. U tranziciji nema korizme, nema doba kada se na scenu svakodnevice vraća društveni poredak, postoji samo njegova izvrnuta slika – parodija. Simboličke pokladne teme, "hrana, spolnost i nasilje"⁵⁹ reducirane su, doduše, na račun hrane i spolnosti, ali su sublimirane u nasilje, strukturalno, psihičko i fizičko. Potisnut je Bahtinov karnevalski "smijeh" nasuprot "strahu" – tranzicija predstavlja tako negativnu parodiju, izvrnutu sliku karnevala samog.

Subverzivni potencijal karnevala i karnevaleskne obrade nalazi se uvijek u slojevima popularnog, narodnog otpora, a većina suvremenih hrvatskih

⁵² Rudan, 2010., 35.

⁵³ Ivančić, Viktor, *Vita activa*, Kultura&Rasvjeta, Split, 2005.

⁵⁴ Gašić, Nada, *Mirna ulica, drvored*, Algoritam, Zagreb, 2007.

⁵⁵ Burke, Peter, *Junaci, nitkovi i lude*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

⁵⁶ Usp. van Gennep, Turner, v. bibliografiju.

⁵⁷ Bahtin, Mihail, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978.

⁵⁸ Usp. npr. često navodene primjere kod Fiske, John, *Reading the Popular*, Unwin Hyman, Boston, 1989.

⁵⁹ Burke, 1991., 151.

romana modernističkim je potezom upućena na pojedinca i njegov sudar sa svijetom izokrenutih vrijednosti. Individualna pobuna rijetko je provediva i uspješna; razrješenja zapleta romana većinom su u okvirima rezignacije ili bijega,⁶⁰ individualna se akcija događa tek u zapletima krimića⁶¹ ili bliskim žanrovima.⁶² Ipak, ima i drugačijih primjera: roman *Osmi povjerenik* Renata Baretića opisuje upravo lokalnu narodnu pobunu i parodiranje državnih struktura, no i taj primjer valja čitati kroz upotrebu retorike i figura satirizacije, bizarnih efekata, hiperbola ili parodije one slike koju likovi političkog establišmenta, a to su upravo drugi Baretićeva romana, kao i popularnog romana Ante Tomića *Što je muškarac bez brkova*,⁶³ kreiraju o samima sebi.

Povijesni rez s početka devedesetih konstituira se kao radikalni početak novoga vremena te se novo društvo artikulira u neselektivnoj opoziciji prethodnome vremenu. Međutim, ta opozicija nije samo vrijednosna i bilo bi pojednostavljeno označavati prošlost kao isključivo pozitivnu; opozicija se nameće kao procesna i strukturalna, bliže bi joj sadržaj mogla određivati binarna opreka red/kaos. Prošlost je u romanima prigušena, nejasna, individualno filtrirana osobnim iskustvima, no ipak predstavlja sigurno utočište. To bi mogla biti i slika odnosa prema socijalizmu u hrvatskom društvu – određena je bijegom u individualne niše osobnog povijesnog iskustva, u fantazme o minulom redu i poretku. Uzmemo li u obzir primjerice promišljanja Dubravke Ugrešić o “konfiskaciji pamćenja”, odnosno prepoznat društveni i kulturni konsenzus tabuiziranja prošlosti u devedesetima, hrvatska tranzicija bi se u svojim počecima mogla opisati kao institucionalno preporodan i revolucionaran pojam koji omogućuje upravo i jedino takav, pojedinačan i osoban regresijski obračun sa sadašnjosti i prošlosti.

Narativ o neredu označava i kraj učinkovitosti velike naracije,⁶⁴ upućuje pogled ka odnosu modernizma i onoga poslije, postmodernizma ili tekućeg modernizma. Socijalistički modernistički projekt dovršen je s rezom devedesetih, upravo u vrijeme globalnog slabljenja modernističkih

⁶⁰ Kod Bulića, Bovića, Koščeca, Nuhanovića, Perišića, Savičević Ivančević, usp. bibliografiju.

⁶¹ Npr. Naprta, Robert, *Marševski korak*, Profil international, Zagreb, 2006.

⁶² Vidić, 2006.

⁶³ Tomić, Ante, *Što je muškarac bez brkova*, Hena.com, Zagreb, 2000.

⁶⁴ “Velika je priča izgubila svoju vjerodostojnost bez obzira koji joj način ujedinjavanja pridamo – spekulativnu ili priču o oslobođenju... U propasti priča možemo vidjeti učinak razvoja tehnika i tehnologija nakon Drugoga svjetskog rata, koji je naglasak premjestio s ciljeva djelovanja na njegova sredstva; ili učinak ponovnog razvoja razvijenog liberalnog kapitalizma nakon njegova povlačenja pod zaštitom kejnezijanzma od 1930 do 1960”. Lyotard, 2005., 54.

metanaracija o napretku. Tranzicija je tako ostala neka vrsta permanentnoga stanja fluidnosti i nesigurnosti, kolonijalni prazni označitelj kojim se jedino mogu opravdavati rubni lokalni neuspjesi.

Čini se da je potrebno upozoriti na ovaj tip reza, jaza i traumatičnog prijeloma koje se može detektirati u većem broju romana jer navedeni diskontinuitet jasnije upozorava na one motive u tekstovima koji opisuju upravo suprotnu situaciju – tranziciju kao poprište odabranih kontinuiteta.

Alternativci i štreberi

Jedan od tih izdvojenih motiva kontinuiteta predstavlja autolegitimacijsko uporište protagonista, likova i fokalizatora koji dominantan sloj svojega identiteta određuju pripadanjem opozicijskoj kulturnoj matrici koja se artikulirala još u vrijeme socijalizma. Taj je topos izrazito tipičan, može se prepoznati u većem broju romana, kod Nuhanovića, Bulića, ali i Perišića i Bovića. Riječ je o protagonistima koji ističu pripadnost raznim supkulturama naslijeđenim iz razdoblja socijalizma. Povijesni prijelom nije značio i diskontinuitet s ovim slojevima identifikacije te su različiti motivi na razinama informanti solidno sredstvo legitimacije identiteta u tekstu:

Po danu sam u uredno ispeglanoj košulji i s frizuricom na malog selju štrebera baratao s desecima tisuća kuna, a navečer se transformirao u ono što mi je Beka objasnio da se zove alternativac. Imao sam cijeli outfit – crne ofucane rebe, marše, ofucanu majicu na Joy Division, a iznad svega dugi crni mantil kojeg sam nosio i na plus 35. I, naravno, vokmen. Do tad sam već naučio razlikovati metal, pank, grandž, nojz, dark, hard rok i slične pravce.⁶⁵

Gledaj, ne očekujem čuda, to ne, ali nekakav savjet, recept... Pa sjeti se samo Britanije tih godina! Police and the thieves are on the street" – zapjevušio je te je nastavio: Varaš se ako misliš da su pankerima tada cvjetale ruže. Vjerojatno je i tamo postojao nekakav hirc koji je kao i Kifla bio na udaru nazadnih snaga [...].⁶⁶

Opozicijska legitimacijska matrica često je zapravo deklarativna, odnosno autolegitimacijska. Premda postoji razmjerno širok dijapazon istraživanja o potkulturama, posebno u okviru kulturalnih studija i srodnih disciplina,⁶⁷

⁶⁵ Bulić, 2006., 104.

⁶⁶ Nuhanović, 2006., 129.

⁶⁷ Usp. npr. Hebdidge, Dick, *Potkultura. Značenje stila*, Rad. Beograd, 1980. ili, Ken, Gelder i Sarah, Thompson, ur., *The Subcultures Reader*, Routledge, London, New York, 1997.

ipak je ovdje riječ o specifičnim artikulacijama supkulturnih i kontrakulturnih identiteta koji su se od sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća pojavljivali u matrici jugoslavenskog socijalističkog društva. Te supkulturne pokrete nastale prema zapadnim utjecajima u socijalističkom društvu opisuje u sociološko-povijesnoj studiji *Urbana plemena* Benjamin Perasović, a one vezane uz osamdesete godine i ove literarne primjere uglavnom se mogu identificirati u poglavlju "hašomani – punk/new wave scena".⁶⁸

Metonimiju tih višekratnih artikulacija opozicijskoga koda predstavlja upravo pojam *urbanoga* koji preuzima značenje identifikacije s opozicijskim kodom te kolonizira i polje književnosti i nekritički se širi na dobar dio suvremene književne proizvodnje, čime se posebno bavila Maša Kolanović u članku *Što je urbano u urbanoj prozi...* zaključujući kako *urbano* valja promatrati kao "prekrižen pojam".⁶⁹ *Urbanost* se u devedesetima postavlja kao dio opozicijskoga koda prema tranzicijskom kaosu i neredu no u vremenu *druge tranzicije* predstavlja manje konfliktno mjesto socijalističke prošlosti: "Takve su pozicije otpora sada u dvijetisućitima dvostruko određene prošlosnim procesima – jer se temelje na praksama potencijalnog otpora u kontekstu dekadentnog socijalizma odnosno na simboličke otpore koji se javljaju u devedesetima".⁷⁰ Socijalističko vrijeme tako se nanovo i u ovome slučaju otkriva kao sidrište čvrstih identiteta, no oni su ovdje artikulirani opozicijskim pozicioniranjem, kritikom i pobunom koje ipak, makar simbolički, preživljavaju te se nanovo aktiviraju u drugačijem socioekonomskom kontekstu u devedesetima kao reakcija na nacionalno-preporodne poteze društva. Međutim, supkulturno je legitimiranje u uvjetima tržišnog kapitalizma *druge tranzicije* medijski eksploatirano i komodificirano: hallovsku je, u ovome slučaju, trostruku "artikulaciju" u kružnom toku kulture⁷¹ doista moguće detektirati i potvrditi, dogodila su se nanošenja novih slojeva u novim kontekstima, međutim, otvoreno je u kojoj se mjeri sada doista može prepoznavati i subverzija.

⁶⁸ Perasović, Benjamin, *Urbana plemena*, Sveučilišna naklada, Zagreb, 2001., 231.

⁶⁹ Kolanović, Maša, *Što je urbano u 'urbanoj prozi'? Grad koji proizvodi i grad iz kojega proizlazi suvremena hrvatska proza*, *Umjetnost riječi*, (I. II) 2008., 87-88.

⁷⁰ Koroman, Boris, *Predodžba prostora u suvremenoj hrvatskoj prozi: prostori tranzicije kao mjesta postsocijalističke artikulacije*, *Komparativni postsocijalizam. Slavonska iskustva*, ur. Maša Kolanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2013., 138-139.

⁷¹ du Gay, Paul; Hall, Stuart i dr., *Doing Cultural Studies. The Story of Sony Walkman*, Sage Publications, London, 1997.

Zagrebačkom novinaru i bivšem vinkovačkom pankeru, pripovjedaču romana *Posljednji dani panka*, redakcijski "Big Chief" na ovaj način uspijeva uzurpirati potencijal moći supkulturnih identiteta:

Svi su oni nekada bili dio alternativne scene ovoga grada: rokeri, pankeri, neoromantičari... Urbani mladi intelektualci! – krepko je poentirao. Ja sam pak vidio samo kamarilu štrebera i karijerista čiji su preplašeni pogledi iza glomaznih kompjuterskih kućišta odavali spremnost da u svakom trenutku briznu u plač i potom, kroz suze, mole Big Chiefa za milost.⁷²

Problem potencijalne subverzivnosti ovako složenih narativa nameće se iz još nekoliko razloga. Uz spomenutu medijsku i ekonomsku eksploataciju opozicijskih označitelja identiteta iz vremena socijalizma, problem subverzivnosti vezan je i uz činjenicu o dominantno maskulinim nositeljima tih identiteta. Još jedan, poetički razlog jeste taj što se ovaj tip romana aktualizira kao suvremena varijanta modernističkog pisanja: fokalizatori se pozicioniraju u odnosu prema zbilji na način da ona nije pregledna i shvatljiva, karkada, kao u Nuhanovićevom romanu, a i kod Perišića, ona je odražena kroz bizarne kafkijanske prizore, ili je kao u primjeru Bulićeva romana posredovana i transcendirana opijatima i medijskom hipertrofijom. Protagonisti preuzimaju uloge pasivnih promatrača i komentatora stvarnosti kroz optiku superordinirane, intelektualno, povlaštene pozicije, no ta pozicija lišena je stvarne moći čime reproducira bačenost u liminalnu zonu tranzicije i vlastitu poziciju "spoznavanja sebe" kao "žrtve mogućnosti moći",⁷³ otkrivajući "sumnju u osobni identitet", "apsurd", "tragično osjećanje sudbine",⁷⁴ što su upravo značajke kojima se opisuju hrvatski egzistencijalistički romani dvadesetog stoljeća.

Takva translirana "reakcionarna" pozicija predstavlja literariziranu reakciju na destruktivnu sadašnjost i fluidnost tranzicije. Treba međutim istaknuti kako ta pozicija ipak nije bezazlena u naopakome svijetu hrvatske tranzicije devedesetih, ali i dvijetisućitih; "drugi" i "drugačiji" sumnjivi su i opasni, proizvodnja "drugih" dominantna je tema gotovo svih spomenutih romana. Nasilje prema "alternativcima" opisuje se u kod Nuhanovića i Bulića, a u romanu *Metastaze* literariziran je i stvarni grupni napad na zagrebački klub

⁷² Nuhanović, 2006., 114.

⁷³ Milanja, Cvjetko: *Hrvatski roman 1945.-1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1996., 49.

⁷⁴ Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2003., 31.

Močvara,⁷⁵ jedan od tranzicijskih prijelomnih momenata kojega, uz moguće slično motivirano tragično ubojstvo na Ribnjaku 2008, spominje i Andrea Zlatar u knjizi *Prostor grada, prostor kulture* u poglavlju "Ne-imaginarni Zagreb".⁷⁶

Kontinuiteti aktivnog zavjereničkog podzemlja

Drugi primjeri kontinuiteta, koji se kao slični motivi također mogu razaznati u više tekstova, sadržajno su gotovo oprečni spomenutima. Riječ je o dvije teme – kontinuitetu aktivnosti u obavještajnoj zajednici i kontinuitetu organiziranog kriminala. U romanima Ivice Đikića *Sanjao sam slonove, Vita activa* Viktora Ivančića te posebno u poglavlju romana *Razbijeni*, "Ovu je državu ionako stvorila Udba", Gorana Gerovca⁷⁷ središnji protagonisti su špijuni unovačeni u doba socijalizma, odnosno UDBA-e, koji u razdoblju hrvatske neovisnosti nastavljaju raditi za hrvatske obavještajne službe ispreplićući se s podzemljem, medijima i politikom. Taj je kontinuitet u ovim romanima posve eksplicitan:

To su bila vremena i to su bili ozbiljni poslovi, a mi profesionalci. Klincima smo trpali drogu u dupe, neka se pucaju, izmislili smo "novi val" i "TLN" i pustili ih u optjecaj, da se ljudi dive proročkim skečevima, a najavljivali smo im budućnost i gledali reakcije, stavljali smo u službu rockere, književnike, slikare, sindikaliste, neki nisu ni znali, zabavali se s disidentima taman toliko da se vatra drži stalno potpaljenom, one prepaljene, kako Dule kaže, kokali ko teroriste i zlotvore. Onda smo nakon rata postali sitni izvršitelji, špijunčići koji su se brinuli tko koga jebe, koji su daleko od svake prave akcije morali sudjelovati u frakcijskim obračunima, sitnim lopovlucima obrađivati još sitnije kriminalce, bez strateških poteza, publika stranim timovima što su vršljali, kreirali, upravljali, što su proizvodili i provodili [...].⁷⁸

U vezi s ovim motivom kontinuiteta jeste i neprekinuta aktivnost kriminalaca:

Ako se misliš ovim poslom ozbiljno baviti, onda moraš raditi i za policiju. Ako je već tako, bolje naša nego njemačka. S našim smradovima znamo.⁷⁹

⁷⁵ Bović, 2006., 132.

⁷⁶ Zlatar, Andrea, *Prostor grada, prostor kulture*, Ljevak, Zagreb, 2008.

⁷⁷ Gerovac, 2009., 95-144.

⁷⁸ Isto, 109.

⁷⁹ Đikić, 2011., 156.

Zanimljivo je stoga primijetiti, posebice ako se uzme u obzir imaginarij diskontinuiteta i njegove pozicije nemoći, kako se povijesno nasljedovanje iz vremena kasnog socijalizma odnosi na organizirane akcije usmjerene protiv individualnih građanskih sloboda. Aktivne su to pozicije, za razliku od semantički pacificiranih pozicija otpora. U primjeru pripovijesti o obavještajnoj zajednici ne radi se, dakako, o zapadnjačkoj glorifikaciji špijuna koji "štite poredak" (posebice hladnoratovski), već je u jugoslavenskom jednopartijskom kontekstu naglasak na opisu represije socijalističko-komunističkog sustava i njegovom premještenom kontinuitetu u devedesetima. Represija sustava u devedesetima i autoritaran režim⁸⁰ predstavljaju tako djelatne i aktivne pozicije moći i njezina kontinuiteta, usprkos povijesnom prijelomu i metanaraciji o nacionalnom preporodu. Primjer s organiziranim kriminalom nadograđuje se na prvi; riječ je samo o neinstitucionalnoj, podzemnoj varijanti organizirane represije, nasilja i kriminala te na drugoj razini diskretne isprepletenosti obavještajne zajednice, kriminalaca, medija i politike, što su glavne teme Đikićeva i Gerovčeva romana. Paralelni sustavi se prožimaju i djelotvorni su upravo u aktivnostima usmjerenima protiv građana te su aktivni nositelji kontinuiteta.

S takvih pozicija, pogled unatrag u socijalističku prošlost i uzroke njegova raspada moguće je graditi na hladnoj kritici i cinizmu:

Istina, komunizam je isprva trebao biti nešto vedro i lijepo, lijepa sloboda, reklo bi se, ali se ubrzo ispostavilo da su komunisti strašni debili. Naši komunistički debili isprva su bili srašni, a onda su pred svoj kraj bili samo debili. To je bilo, recimo, tih famoznih osamdesetih, i kasnije mi se dugo činilo da su to bile jedine koliko-toliko podnošljive godine za život. Istok je već otišao k vragu, a Zapad još nije došao, samo se pojavio na obzorju kao nekakvo obećanje i nada. Naravno, svi smo zajedno bili toliki glupani da nitko nije slutio kakva se strahota sprema. (I naravno da su osamdesete zapravo bile sumorne, teške i strašno banalne, samo što sam ja tada bio blesavo jare koje je cijeli dan skakuralo).⁸¹

Urvara se naprosto stropoštrala sama od sebe, bez glasa, bez ispaljenog merka. A oni su se u čudu našli na ruševinama, kao pokisle kokoši, istodobno i euforični – gle sloboda! vikali su sa strahom u očima – i sačekali prve fukare da im ponude zamjenska skloništa, gdje će do mile volje upražnjavati stare navike. Svaki im je kavez bio dobar – država, crkva, nacija [...].⁸²

⁸⁰ Usp. Šoberg 2006. i Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008.*, EPH – Novi Liber, Zagreb, 2008.

⁸¹ Vidić, 2006., 29.

⁸² Ivančić, 2005., 159.

Identiteti, drugačiji i ničiji

Ovih nekoliko izdvojenih tema iz korpusa tekstova upućuje analitički pogled ka sljedećem koraku prepoznavanja niti koje povezuju književne tekstove o tranziciji i predodžbu povijesti. Ti problemi zahtijevaju opsežniju obradu i ovdje će ih se samo dotaknuti, jer narativ koji se razmjerno često pojavljuje, onaj o odsutnosti očinske figure, otvara interpretativni zaziv za složenijim psihoanalitičkim pristupom. Upravo romani koji dotiču i temu djetinjstva, *Putovanje u srce hrvatskoga sna* i *Adio kauboju* povezuju povijesni rez s gubitkom očinske figure.⁸³ Kako je pojam Lacanovog "simboličkog poretka" usko vezan uz figuru oca,⁸⁴ moguće bi bilo ove romane iščitavati potvrđujući metanarativ o odsutnosti, gubitku i raspadu poretka. Pripovjedačke analepse o djetinjstvu pokazuju regresivne učinke te u ovome interpretativnom potezu valja podsjetiti i na značaj "dječjeg jezika" u romanu Olje Savičević Ivančević. Međutim, i jezik i očinske figure ne otkrivaju se kao strogi nositelji autoriteta, već kao zajednički, blagi, "ničiji posve, drugačiji", oprečni dominantnom neredu tranzicije.

Odsutnost očinskih figura, međutim, zamjetna je i u tipu romana o kontinuitetu obavještajnog podzemlja. Lik špijuna Edmorda u romanu Viktora Ivančića i Boško u romanu Ivice Đikića odrastaju bez oca i bez jasne predodžbe o njegovom identitetu. U oba romana odsutnost očeva zaostaje još iz vremena prije tranzicije i protagonistima izaziva probleme s vlastitim granicama osobnosti, što upravo čini pripovjednu okosnicu romana *Vita activa* u kojem se špijun, djelatnik Edmord sjedinjuje s predmetom istrage, opozicijskim intelektualcem Urednikom do mjere u kojoj potpuno gubi granice vlastitoga identiteta. U romanu Vedrane Rudan odsutan očinski lik i njegova "pogrešna" srpska nacionalnost motivator je čitave monološke tekstualne lavine koja i proizvodi tekst. I kod Ivančića i kod V. Rudan problem identiteta može se donekle kompenzirati jedino "igrom uloga", preuzimanjem tuđih identiteta i svodenjem sebe na glas ili tekst, baš kao što sebe opisuje pripovjedačica u *Uho, grlo, nož* – "jezik bez glave".⁸⁵

Romani o tranziciji tako u prvi plan postavljaju problem konstrukcije individualnog identiteta u novim okolnostima prevrata te se "potraga za

⁸³ Vrijedi primijetiti kako su i drugi očinski likovi u ostalim romanima u tranziciji smješteni na pozicije nemoći, primjerice kod Nuhanovića, Gerovca pa i Vidića i Bovića.

⁸⁴ Usp. Muller, John P. i Richardson, William J., *Lacan and Language. A Reader's guide to Écrits*, International Universities Press, New York, 1982.

⁸⁵ Rudan, 2010., 39.

identitetom" otkriva kao značajan metanarativ suvremene proizvodnje. Bilo da se radi o osobnim potragama (Savičević, Ivančić, Đikić), putovanjima kroz odrastanje (Bulić), aktivnom razračunavanju sa surovim "naopakim svijetom" (Vidić, Rudan) te srednjeklasnim zakašnjelo oporbenim preživljavanjem u novim okolnostima (Perišić, Nuhanović), model je sličan i pretpostavlja potrebu za (re)definiranjem subjekta, a ostvaren je kroz poziciju koju je moguće prepoznavati kao deklarativno mimetičku, a izvedbeno, posebno u smislu "samoodnošenja" i "subjektivnosti",⁸⁶ modernističku pa i egzistencijalističku. Potraga za usidriivanjem vlastitoga identiteta zrcali i kolektivni, društveni institucionalni problem "proizvodnje drugosti". U novome vremenu, za kojega se otkriva potpuno jednoglasan stav o prevratu, kaosu, lomu, traumi, izgubljenosti, "drugi" predstavlja društvenu prijetnju te suočavanje s vlastitom drugosti predstavlja dvostruko, i osobno i kolektivno, opasan i traumatičan poduhvat bez mogućnosti sretnog razrješenja. Maša Kolanović u poglavlju o književnosti tranzicije u studiji *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* ipak napominje kako su problemi s identitetom na različitim razinama u književnim tekstovima *druge tranzicije*, za razliku od homogenosti devedesetih, zadobili kolektivni karakter: "zajedničku karakteristiku heterogenih romanesknih tekstova predstavlja problematizacija promjena identiteta koje su nastupile na kolektivnoj razini".⁸⁷ U novome mileniju nastupaju naime i literarni identiteti vezani uz konzumerizam i kasni kapitalizam.

Zaključak: sadržaj književne prošlosti i upisivanje budućnosti

Ovih nekoliko izdvojenih, tipičnih zajedničkih problema i modela konstrukcije socijalističke prošlosti u suvremenim hrvatskim romanima o tranziciji otkrivaju očekivanu heteroglosiju, ali i usmjeravaju pogled prema mogućem zamišljanju povijesti te opisuju dio slagalice predodžbe koju hrvatsko društvo proizvodi o svojoj prošlosti. Na prvi pogled može se primijetiti pomak ka subjektivitetu, modernistički postupak, i individualno razrješavanje napetosti u konstelaciji prošlost-sadašnjost-identitet. Zamjetno je, dakle, odsustvo kolektivnih iskustava (osim kod Baretića) i kolektivnih akcija. Nadalje, većina je protagonista na neki način statusno određena, ako ničime opipljivijim, onda obrazovanjem, čak i u *Metastazama*, priči o gubitništvu s društvenog ruba. U romanima glavni protagonisti pripovjedači i fokalizatori gotovo bez

⁸⁶ Habermas, Jürgen, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988., 21.

⁸⁷ Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011., 341.

iznimke progovaraju iz povlaštene pozicije obrazovane osobe, a upravo se često aktualiziraju kroz novinarsku (Bulić, Perišić, Nuhanović, Savičević Ivančević) ili profesorsku (Koščec, Rudan) profesiju. Kako je žanr romana povijesno vezan uz građanstvo, moguće je kako se zajednička klasno-ideološka pozicija većeg dijela suvremenih hrvatskih romana nadvija oko široko shvaćenog polja vrijednosti i ideja liberalnog građanstva koje progovara o svojim identitetskim nelagodama.

Ako, dakle, tranzicija predstavlja *iskustvo liminalnosti koje traje*, ako je ona proces bez jasnoga ishoda i kraja, ako taj proces izdaje svoju implicitnu teleologičnost i u književnosti se konstituira "napetostima" u tekstovima u kojima se "subjekti, odnosno pripovjedne instance smještaju između mimetičkih nastojanja i modernističke aktualizacije, u svijetu, vremenu i prostorima, koji pripadaju postmodernitetu ili, moguće, još nedovršenom postmodernitetu",⁸⁸ kako se posljedično može oblikovati sadržaj predodžbe o socijalističkom vremenu u romanima?

Odgovor je moguće potražiti s nekoliko pozicija. Prošlost se u romanima javlja na različitim razinama teksta potvrđujući se kao legitiman glas u bahtinovskoj polifoniji. Prošlost proizvodi regresiju u djetinjstvo i mladalaštvo i konstruira se kao fantazam o nenasilnom i manje konfliktnom prošlom poretku. Ukoliko je i prošlost ispunjena traumama (kao kod Vidića, Ivančića i V. Rudan), tranzicijska sadašnjost je katalizator njihovih pokušaja razrješenja. Pozicija potrage za uporištima identiteta rezervirana je u književnim tekstovima mahom za privilegiranu skupinu obrazovanih kojima se prošlost otkriva kao utočište i sidrište čvrstih identiteta. Prošlost jeste postavljena kao uvjet sadašnjosti, ali nije njezin uzrok, kauzalitet u tekstovima nije eksplicitan – tranzicija sa svim slojevima artikulacije nešto je što se *dogodilo procesima izvan moći subjekata*.

Moguće je nadalje, tražeći odgovor o predodžbi prošlosti, uputiti analitički pogled na sadržajni i tematski manjak u tekstovima. Upravo ono što je krasilo ideološku perjanicu socijalističke prošlosti – pojmovi kolektiviteta i proletarijata, u većini je tekstova prigušeno i izostavljeno. I drugi tipični ideološki toposi socijalizma i jugoslavenske priče zamjetno su odsutni, dominantne teme uglavnom ne obuhvaćaju industrijalizaciju, ekonomiju, samoupravljanje, iznimno složeni problemi nacionalnih identiteta u prošlosti prikazuju se usputno i stereotipizirano a represivni je aparat sustava sveden na zloglasni kontinuitet obavještajnog i kriminalnog podzemlja. Romani kao da predstavljaju konstrukciju strukturiranog kompleksnog vremena prošlosti

⁸⁸ Koroman, 2013., 142.

u kojemu se građanstvo, dok iz obiteljskog albuma prošlosti upućuje pogled prema kaotičnoj stvarnosti, može osjećati sigurno i onda kada je njihov izbor u mogućnostima oporbenih kontrakulturnih artikulacija. Sjećanje na prošlost zapravo zrcali odnos literarnih subjekata prema dovršetku moderniteta, s njegovim pripadajućim metanarativima o napretku i budućnosti te s čvrstijim uporištima i jamstvom o poretku. Ako bi se iz te pozicije i mogao iščitati određeni emocionalni ulog nostalgije, tada se ona odnosi ponajprije na nostalgiju za "čvrstim modernitetom", manje za konkretnim prošlim režimom. Prethodni je sustav u svojim vrijednostima bio dovoljno proturječan da ga se u literarnoj fikciji podari distancom, filtriranjem iskustva djetinjstva ili cinizmom odraslih.

Moguće je krenuti i drugim putem, "povratkom u budućnost", literarnim pogledom unaprijed odabrati *fast forward* umjesto *rewinda*. U recentnoj romanesknoj produkciji u posljednjih su se nekoliko godina pojavila dva romana vrlo slične distopijske tematike s konstrukcijom budućnosti u koju se upisuje kolektivni strah od neoliberalne ideje i prakse apsolutne privatizacije. Riječ je o romanima Ede Popovića *Lomljenje vjetra*⁸⁹ i Josipa Mlakića *Planet Friedman*.⁹⁰ Socijalističko iskustvo vjere u mogućnost "upravljanja zajedničkim resursima" implicitno je prisutno u ovim distopijskim vizijama, međutim čini se da se ovdje ne radi o kritici upućenoj iz socijalističke političke pozicije, već o reprodukciji problema subjekata koji pokušavaju i u političko-ekonomskom polju u projekcijama budućnosti tražiti i iscrtavati granice svojih nestabilnih identiteta i maštati o mogućnosti moći.⁹¹

⁸⁹ Popović, Edo, *Lomljenje vjetra*, Oceanmore, Zagreb, 2011.

⁹⁰ Mlakić, Josip, *Planet Friedman*, Fraktura, Zaprešić, 2012.

⁹¹ Baš kao što opisuje Ines Prica pišući o neprestanim inverzijama trivijalnog i ozbiljnog u kulturi: "[o]dlika toga procesa neprestane redefinicije jest da je on u funkciji ljudskog inženjeringa nekoga socijalnog i kulturnog identiteta čija je projekcija paradoksalno sve neizvjesnija. Hrvatska, riječju, kroz postkonfliktno stanje svoje druge tranzicije ulazi u 'too-late capitalism'". Prica, 2004., 142., usp. Bey, 2003.

Bibliografija

KNJIGE, ZBORNICI I ČLANCI

- Bal, Mieke, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 1997.
- Bauman, Zygmunt, *Tekuća modernost*, Pelago, Zagreb, 2011.
- Bahrin, Mihail, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978..
- Bahtin, Mihail, *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.
- Barthes, Roland, Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova, *Suvremena teorija pripovijedanja*, ur. Vladimir Biri, Globus, Zagreb, 1992., 47-78.
- Biri, Vladimir, *Strano tijelo pripovijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.
- Bourdieu, Pierre, *The Field of Cultural Production*, Columbia University Press, New York, 1993.
- Buden, Boris, Kada su slobodi bila potrebna deca, *Sarajevske sveske*, (27-28) 2010, 119-32.
- Burke, Peter, *Junaci, nitkovi i lude*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Currie, Mark, *About Time. Narrative, Fiction, and the Philosophy of Time*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007.
- Duda, Dean, Tranzicija i problem metode, *Quorum, časopis za književnost*, (25) 2009., 409-427.
- Fiske, John, *Reading the Popular*, Unwin Hyman, Boston, 1989.
- du Gay, Paul; Hall, Stuart i dr., *Doing Cultural Studies. The Story of Sony Walkman*, Sage Publications, London, 1997.
- Gelder, Ken i Thompson, Sarah ur., *The Subcultures Reader*, Routledge, London, New York, 1997.
- van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, Chicago, 1960.
- Gennette, Gérard, *Narrative Discourse. An Essay in Method*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1980.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008.*, EPH Liber, Zagreb, 2008.

- Gulin Zrnić, Valentina, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, Zagreb, 2009.
- Habermas, Jurgen, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988.
- Hebidge, Dick, *Potkultura. Značenje stila*, Rad, Beograd, 1980.
- Kolanović, Maša, Što je urbano u 'urbanoj prozi'? Grad koji proizvodi i grad iz kojega proizlazi suvremena hrvatska proza, *Umjetnost riječi*, (I. II) 2008., 69-92.
- Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Koroman, Boris, Predodžba prostora u suvremenoj hrvatskoj prozi: prostori tranzicije kao mjesta postsocijalističke artikulacije, *Komparativni Postsocijalizam. Slavonska iskustva*, ur. Maša Kolanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2013., 125-146.
- Liotard Jean, François, *Postmoderno stanje. Izvještaj o znanju*, Ibis grafika, Zagreb, 2005.
- Milanja, Cvjetko, *Hrvatski roman 1945.-1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1996.
- Muller, John P. i Richardson, William J., *Lacan and Language. A Reader's guide to Écrits*, International Universities Press, New York, 1982.
- Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Prica, Ines, Na tlu trivijalnog: pismo iz tranzicije, *Narodna umjetnost*, (41/2) 2004., 141-156.
- Prica, Ines, In Search of Post-socialist Subject, *Narodna umjetnost*, (44) 2007., 163-186.
- Perasović, Benjamin, *Urbana plemena*, Sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Povrzanović, Maja, Etnologija rata – pisanje bez suza?, *Etnološka tribina*, (15) 1992., 61-80.
- Ryznar, Aneta, Dezintegracija stvarnosne proze i novi pripovjedni modeli, Vrijeme u jeziku. *Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2013., 149-163.
- Sarajevske sveske* (13), 2006.
- Søberg, Marius, Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije, *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, ur. Ramet, Sabrina P., Matić, Davorka, Alinca, Zagreb, 2006., 35-64.

- Tomaševski, Boris, *Teorija književnosti*, Matrica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Turner, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1991.
- Ugrešić, Dubravka: *Kultura laži*, Arkzin, Zagreb, 1996.
- Zlata, Andrea, *Prostor grada, prostor kulture*, Ljevak, Zagreb, 2008.

KNJIŽEVNA DJELA

- Baretić, Renato, *Osmi povjerenik*, AGM, Zagreb, 2003.
- Bović, Alen, *Metastaze*, Konzor, Zagreb, 2006.
- Bović, Alen, *Ljudožder vegetarijanac*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2010.
- Bulić, Vlado, *Putovanje u srce hrvatskog sna*, AGM, Zagreb, 2006.
- Đikić, Ivica, *Sanjao sam slonove*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Gašić, Nada, *Mirna ulica, drvoed*, Algoritam, Zagreb, 2007.
- Gerovac, Goran, *Razbijeni*, Profil, Zagreb, 2009.
- Ivančić, Viktor, *Vita activa*, Kultura&Rasvjeta, Split, 2005.
- Košćec, Marinko, *Wonderland*, V.B.Z., Zagreb, 2003.
- Mlakić, Josip, *Planet Friedman*, Fraktura, Zaprešić, 2012.
- Naprt, Robert, *Marševski korak*, Profil international, Zagreb, 2006.
- Nuhanović, Gordan, *Posljednji dani panku*, Profil International, Zagreb, 2006.
- Perišić, Robert, *Naš čovjek na terenu*, Profil International, Ghetaldus, 2007.
- Popović, Edo, *Lomljenje vjetra*, Oceanmore, Zagreb, 2011.
- Rudan, Vedrana, *Uho, grlo, nož*, AGM, Zagreb, 2002./V.B.Z., Zagreb, 2010.
- Savičević Ivančević, Olja, *Adio kauboju*, Algoritam, Zagreb, 2010.
- Tomić, Ante, *Što je muškarac bez brkova*, Hena com, Zagreb, 2000.
- Vidić, Ivan, *Gangabanga*, AGM, Zagreb, 2006.
- Vuković Runjić, Milana, *Demoni i novinari*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2010.
- Zajec, Tomislav, *Soba za razbijanje*, Znanje, 1998.

Modernity Nostalgia: Representation of the Socialist Past in Contemporary Croatian Novels About Transition

Summary

The paper discusses the image and representation of the socialist past in contemporary Croatian novels, with social and political transition as their main theme. Common and specific narrative elements, motifs, themes and other narrative strategies for the representation of time in texts, in about a dozen novels, have been analysed and interpreted: childhood in socialism, the historical breakdown of socialism and the rise of liminal experience of transition, the continuity of oppositional sub-cultural identities and the continuity of repressive intelligence activities and organised crime. The problem of the "identity quest" stands out as one of the most significant meta-narratives that can comprise contemporary Croatian literary production. This problem stands out in Croatian fiction as class-determined and deals with the existential anxieties of the well-educated middle class but in fact reveals the notion of a subject's "nostalgia for modernity", the specific search for solid identitary foundations.

Ana Hofman

**Ko se boji šunda još?
Muzička cenzura u Jugoslaviji**

“Komunistička cenzura”?

Jedna od dedinih priča iz mog detinjstva, koja mi je u više navrata ispričana na različite načine (sa različitim ispuštenim ili dodanim delovima), bila je ona o iznenadnoj noćnoj poseti “ljudi u kožnim mantilima”, koji su cela dva dana ispitivali dedu o razlozima pevanja ruskih pesama. Bilo je to 1951. godine, u vreme Informbiroa i razlaza sa Rusima, a dedu je prijavio komšija jer mu se to u tom trenutku činilo izdajničkim činom a u skladu sa Agitpropovim “Planom borbe protiv Informbiroa na kulturno-prosvetnom sektoru”. Mama je obično dodavala da su svi jednostavno voleli te pesme, a deda ih je odlično svirao na gitari.

Tridesetšest godina kasnije, kao solista školskog hora, 1987. godine, nedeljama sam se pripremala za nastup na proslavi dana škole, na kome sam pevala pesmu “Svaka naša petica”. U svom tom uzbuđenju oko priprema, a posebno oko uvežbavanja težih delova i refrena,¹ starija sestra drugarice koja je takođe pevala u horu, šalila se sa mojim ozbiljnim pristupom nastupu i tremom te je govorila da ću pogrešiti i umesto pravog teksta otpjevati: “op, cup, op, cup, Tito glup”. Danima posle nastupa, koji je inače bio prilično uspešan, a ja zadovoljna, drugarica i ja smo tihim glasom, smejući se i podcupkujući na lastišu pevušile “op, cup, Tito glup”, znajući da je to nešto što možemo deliti samo između sebe, nešto što je zabranjeno, ali baš zbog toga tako zanimljivo, skoro kao naš omiljeni sladoled u zimu. Ubrzo zatim u godinama koje slede niko se više nije opterećivao time, a naša tajna o pogrđnoj pesmici o drugu Titu više nije bila tako slatko zanimljiva.

Ove intimne priče navele su me da godinama kasnije, kada su se nizali i solo-nastupi i nastupi sa različitim horovima, budem naročito osetljiva na načine biranja repertoara, na to kako se on menjao, kako je bio prihvaćan što od strane nas, izvođača, što od publike. Uvek su me najviše intrigirali rezovi, radikalne intervencije i prelomi, njihov eho u svakodnevnom životu, ali i efekti tog

¹ Refren pesme glasio je: “Da učimo to želimo, da branimo to umemo, da volimo i to smemo, druže Tito, druže Tito, mi ti se kunemo”.

eha u novim strategijama prilagođavanja i oblikovanja zvaničnih politika. U ovom radu osvrnuću se na pitanja muzičke cenzure u Jugoslaviji sa težnjom da istaknem kompleksnost cenzorskih praksi. Oslanjam se na nove akademske pristupe autora kao što su Jansen, Holquist, Burt, Bulter ili Muller,² koji se distanciraju od svodenja i uprošćavanja koncepta cenzure na restriktivnu tehnologiju. Debata o "novoj cenzuri"³ preispituje uvreženo shvatanje cenzure kao skupa regulatornih i institucionalizovanih intervencija i tretira je kao skup intelektualnih praksi u određenom društveno-istorijskom kontekstu.⁴ Ovakvi pristupi ispituju binarni odnos između "cenzora" i "cenzurisanog", osporavaju njihove fiksne pozicije i ističu mnoštvo različitih aktera uključenih u cenzorske aktivnosti, umesto jedne institucije ili autoriteta. Takode, ovi pristupi osporavaju binarnu podelu na cenzuru i slobodu, uspešno ukazujući da je sva kulturna produkcija stvorena kroz proces regulacije i selekcije.⁵

Binarni diskurs o represiji/slobodi se najbolje odražava u naučnim razmatranjima o cenzuri u "totalitarnim", "zatvorenim" društvima državnog socijalizma. Nakon pada Berlinskog zida, dostupnost zvaničnih podataka i arhivskog materijala širom Istočne Evrope uvećao je interes za cenzorske prakse ne samo akademske već i šire javnosti.⁶ Mehanizmi cenzure "novodemokratizovanih" zemalja su naširoko razmatrani iz binarne

² Jansen, Sue Curry, *Censorship: The Knot That Binds Power and Knowledge*, OUP, New York, Oxford, 1991; Holquist, Michael, *Corrupt Originals: The Paradox of Censorship*, PMLA 109.1, 1994; Burt, Richard ur., *The Administration of Aesthetics: Censorship, Political Criticism and the Public Sphere*, (Cultural Politics 7), University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 1994; Butler, Judith, *Ruled Out: Vocabularies of the Censor*, *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation*, ur. Robert C. Post, Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities, Los Angeles, 1998; Müller, Beate, *Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory*, *Critical Studies*, 1(31), 2003.

³ Živa debata o učinkovitosti redefinisavanja cenzure kao sveprisutne prakse je u centru pažnje novih studija o cenzuri. Istraživači preispituju moguća uprošćavanja i trivializacije njenog poimanja, kao i gubitku njene mobilizatorske snage u politici. Vidi: Hearn, Kirsten, *Exclusion is Censorship*, *Feminism and Censorship. The Current Debate*, eds. Gail Chester i Julianne Dickey Bridport, Prism P, Dorset, 1988. Na ovom mestu, ja bih se radije složila sa Michaelom Hardtom, koji smatra da insistiranje i rasprava oko ovog koncepta, u cilju očuvanja dobrog nasleđa povezanog sa istim, upravo doprinosi vitalnosti njegovog značenja. Vidi: Hardt, Michael, *The common in communism*, *The Idea of Communism*, eds. Slavoj Žižek i Costas Douzinas, Verso, London, 2010., 131.

⁴ Boyer, Dominic, *Censorship as a Vocation: The Institutions, Practices, and Cultural Logic of Media Control in the German Democratic Republic*, *Comparative Studies in Society and History*, 45(3), 2003., 539.

⁵ Fish, Stanley, *There's No Such Thing As Free Speech*, OUP, Oxford, 1994.

⁶ Müller, Beate, *Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory*, 3.

perspektive opresije/oslobođenja, *a priori* pripisujući cenzuri negativno i pežorativno značenje. Fokusirajući se na državno-regulativne prakse, ove studije istraživale su zvanične podatke i opisivale cenzorske institucije, propise i aktivnosti. Takav pristup bio je u skladu sa pogledom na kulturnu produkciju sa "istoka" kao nametnute, rigidne i nadzirane od strane države ili kao pukog proizvoda refleksije i prisvajanja matrica zapadne kulture. Cenzura u društvima državnog socijalizma je sagledavana kroz suprotstavljeni odnos između državnog aparata (partijskih funkcionera, birokrata) i disidenata (subverzivnih društvenih snaga – slobodnih intelektualaca, umetnika), koji su se pozicionirali protiv zvanične ideologije ili pravili kompromis sa istom. Javna sfera je okarakterisana kao mesto prezasićeno restriktivnim praksama dok su privatni i poluprivatni prostori bili smatrani jedinim mestima za "slobodne i necenzurisane aktivnosti".⁷ S obzirom na to da je uglavnom shvatana kao regulatorna praksa autoritarne države koju sprovode cenzorske institucije, obično se podrazumevalo da osoba koja je cenzurisana predstavlja pasivni objekat, bilo u slučaju tzv. preventivne ili suspenzivne cenzure.⁸

Suprotno od postojećih viđenja ove problematike, ovaj rad predlaže nijansiranije i dinamičnije interpretacije cenzorskih praksi u socijalističkim društvima i ističe čitav spektar osobenosti koje destabilizuju ustaljeno shvatanje pozicija autoritarnog cenzora i slobodnog disidenta. Isto tako, tekst se oslanja na nove studije koje prevazilaze dualističko shvatanje neoliberalnog kapitalizma i slobodnog tržišta sa jedne strane, i državnog socijalizma sa druge – koncepcije koja je dominirala u periodu hladnog rata, i u isto vreme ukazuje na raznovrsnosti unutar samih socijalističkih društava.⁹ Domen popularne muzike se čini savršenim prostorom za proučavanje ovakvih procesa s obzirom da je ona imala važnu, a ipak, ambivalentnu ulogu. Ona je služila kao medij za širenje dominantnih vrednosti, ali i za izražavanje interesa različitih socijalnih grupa i njihovih identifikacija (mladi, žene, etničke manjine). Popularna muzika bila je bitan deo dominantne ideologije, ali, u isto vreme, i mesto suprotstavljanja sistemu i eksperimentisanja sa istim. Iz ugla produkcije

⁷ Yurchak, Alexei, *Everything Was Forever, Until It Was No More, The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2006.; Hofman, Ana, *Staging socialist femininity: Gender politics and Folklore in Serbia*, Brill Publishing, Leiden, 2011.

⁸ Cenzura koja nastaje pre ili nakon nastanka umetničkog dela ili čina izražavanja.

⁹ Videti Goldman, Wendy Z., *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.; eds. David Crowley i Susan E. Reid, *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Berg, Oxford, 2002.; Haney, Lynne, *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*, University of California Press, Berkeley, 2002.

jugoslovenske popularne muzike, izražajni potencijal afektivnog¹⁰ omogućava stvaranje ideja, značenja i senzibiliteta, kojima se može manipulirati i koji istovremeno mogu delovati na više nivoa uz produkciju višeslojnih značenja i dvosmislenosti. Jugoslovenski slučaj zahteva usmeravanje pažnje sa institucionalnih cenzorskih mehanizama na lične, neizrečene i nenapisane norme i prakse. To delom proizilazi iz činjenice da je cenzura delovala u međuprostoru između zvaničnog negiranja i faktičkog prakticiranja, a s obzirom na to da su je više praktikovali pojedinci nego institucije, uključivala je radije fluidne afektivne mehanizme nego striktnu strategiju. Emotivni i lični nivoi koji se dovode u vezu sa njima su u većoj korelaciji sa Levinovim shvatanjem *autorske samo-cenzure* (*authorial self-censorship*) koja ukazuje na poigravanje sa "sveščenošću o cenzuri".¹¹ Na taj način, cenzura postaje deo procesa samosubjektivizacije kroz nesvesno usvajanje normi bitnih za samoreprezentaciju i samopercepciju.

Inače mali broj studija koje se bave muzičkom cenzurom u Jugoslaviji¹² fokusira se na dve glavne kategorije, koje se iz aspekta cenzorskih praksi čine najparadigmatičnijim. Kako Svanibor Pettan ističe, posle Drugog svetskog rata posebno su bila cenzurisana dva muzička žanra: pesme koje su na određeni način tematizirale nacionalni identitet konstitutivnih naroda Jugoslavije (imale jaku nacionalnu simboliku), i pesme sa religijskim sadržajima, izvođene van mesta gde su se obavljali religijski obredi. Prema njegovim rečima ovo su bile *ideološki motivisane zabrane* izvođenja nacionalističkih, antikomunističkih i religioznih pesama; same pesme su percipirane kao napad na multikulturalni jugoslovenski identitet, Komunističku partiju i politički sistem uopšte.¹³ U ovoj analizi primenili obrnuto analitički pristup koji se neće fokusirati na mogući subverzivno-disidentski sadržaj, koji se percipira *a priori* zabranjenim u

¹⁰ Teorije afekta promišljaju postojeće poststrukturalističke teorije koje su "neizmerno posvećene u proglašavanju subjekta mrtvim i zbog toga neosetljive na afekt i emocije" (vidi Clough, Patricia, *The Affective Turn: Theorizing the Social*, ed. Patricia Ticineto Clough, Jean Halley, Durham, N.C., 2007. Prema teorijama afekta moć većine medija leži ne toliko u ideološkim efektima, već u sposobnosti da stvore afektivne rezonance nezavisne od sadržaja i značenja, Shouse in Leys, Ruth, 'The Affective Turn: A Critique', *Critical Inquiry*, 37 (3), 2011.

¹¹ Levine, Michael G., *Writing Through Repression. Literature, Censorship, Psychoanalysis*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1994.

¹² Većina studija analizira slobodu govora i štampe, kao i cenzuru u književnosti i delimično filmu, ali je i tu doprinos relativno skroman, tako da je problematika cenzure u bivšoj Jugoslaviji do sada samo fragmentarno ispitivana.

¹³ Pettan, Svanibor, Music and Censorship in ex-Yugoslavia – Some views from Croatia, <http://www.freemuse.org/sw26648.asp>, (rad prezentovan na prvoj Freemuse World konferenciji u Kopenhagenu, 20-22. novembar 1998.).

javnim diskursima, već na visokoideologizovane sadržaje (politički angažovane patriotske sadržaje), koji se smatraju neophodnim elementom kulturne produkcije u socijalističkim društvima. Glavni cilj je da predložim delikatniji pristup kompleksnosti cenzorskih normi kao i da ukažem na činjenicu da kulturna produkcija deluje simultano kroz internalizovane forme cenzure (shvaćeno u duhu Freuda i Lacana, kao "svakodnevno situaciono-iskustvena cenzura") i eksterne norme (poput institucionalnih ograničenja), ne samo u socijalističkim već i u svim drugim društvima. Da bi se postigao postavljeni cilj posegla sam za dijaloškim istraživačkim pristupom koji u sebi kombinuje različite metode. Koristila sam lične izjave mojih ispitanika, zvanične (državne i naučne) narative i medijske diskurse koji su činili ondašnji okvir za istraživanje i analiziranje socijalističke muzičke cenzure.¹⁴ Ipak, konsultovanje zvaničnih dokumenata se nije pokazalo naročito korisnim budući da je zvanična kulturna politika garantovala apsolutnu slobodu svim umetničkim i kulturnim aktivnostima: "[...] u SFRJ ne postoji cenzura štampe i drugih oblika informacija, osim u slučaju ratnog stanja ili kad je aktom nadležnog organa utvrđeno da postoji neposredna ratna opasnost".¹⁵ Negiranje cenzure bila je uobičajena praksa u većini društava i sistema, kao izostanak njenog pominjanja u pravnim dokumentima, što je otežavalo praćenje tragova njene primene. Sa druge strane, posle raspada Jugoslavije, kao deo preovlađujućih revizionističkih interpretacija socijalističke prošlosti, istraživanja o cenzorskim aktivnostima bila su zasićena narativima o "komunističkim progoniteljima" ili "kulturnom zločinu," koji su uskraćivali prostor za bilo kakvu slobodnu i nekontrolisanu kulturnu produkciju u Jugoslaviji:

Komunistička se vlast pritom koristila svim oblicima i vrstama cenzure, a neke je metode i patentirala [...]. Nakon 1990. i pada režima, ti tajno čuvani dokumenti postali su dostupni javnosti, te se o toj tematici tek tada moglo otvoreno pisati, te dobiti detaljniji uvid o kakvim je razmjerima riječ kada se govori o cenzuri u Jugoslaviji. Tisuće i tisuće dokumenata potvrđuju sustavno zatiranje slobode javnog govora, ali žrtve se ne broje samo u broju zabranjenih, ispravljenih ili sakrivenih kartica teksta, već i u životima.¹⁶

¹⁴ Uzela sam u razmatranje izvore iz Arhive Jugoslavije, značajne časopise iz perioda socijalizma kao i lične arhive mojih sagovornika.

¹⁵ Cenzura. *Opća enciklopedija*, sv. 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1977., 45.

¹⁶ Parišić, Ivan, *Cenzura u Jugoslaviji od 1945. do 1990. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Sveučilište u Zagrebu, 2007., 2. <http://darhiv.ffzg.hr/545/1/714BIB1.pdf>

Postojeći pristupi bili su dobar osnov za analitičku intervenciju koju ovaj rad teži da primeni, kao deo dominantnih narativa koji su zajedno sa zvaničnim kreirali dominantno mišljenje o cenzuri u stvaranju tzv. intelektualne "atmosfera" u kojoj se taj koncept menjao i oblikovao.

Jugoslovenski slučaj

Bez želje da se romantizuje kao "jedinstven slučaj",¹⁷ bitno je istaći da je u domenu produkcije popularne muzike Jugoslavija bila izuzetak naspram drugih zemalja Istočnog bloka. Liberalizacija muzičkog tržišta počela je već tokom pedesetih godina, napuštanjem centralizovanog modela državne uprave i oslobađanjem mnogih segmenata političkog, ekonomskog, javnog i kulturnog života.¹⁸ Stoga, sa okončanjem prve faze "revolucionarnog romantizma" početkom pedesetih godina, rukovodioci nisu smatrali korisnim zabranu muzičkih žanrova putem administrativnih regulativa. To dokazuje i primer jaza, gde njegovo posleratno sankcionisanje vođeno političkim i ideološkim motivima, nije zaustavilo osnivanje novih jazz orkestara u Jugoslaviji i njegovo slušanje (1946. godine je ustanovljen Plesni orkestar Radio Zagreba, a iste godine u Srbiji jazz bend Dinamo).¹⁹ Iako je u prvim posleratnim godinama cenzura zapadne popularne muzike bila prisutna "jer štetno utiče na odgoj omladine", čak ni tada ona nije sprovedena sistematski i organizovano: "kulturna politika je bila konfuzna i nekonsolidovana, dok su partijski rukovodioci međusobno izražavali suprotne stavove".²⁰ Početak šezdesetih bio je obeležen razvojem produkcije popularne muzike i jugoslovenske industrije gramofonskih ploča, kao i širenjem mreže lokalnih radio stanica (do kraja

¹⁷ Jugoslovenski socijalizam je već bio priznat od strane nekih istraživača kao "poseban" i "poznat po svojim protivrečnostima", Ramet, Sabrina P., In *Tito's Time, Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabrina Ramet, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1999., 90.

¹⁸ Naumović, Slobodan, Identity Creator in Identity Crisis: Reflections on the Politics of Serbian Ethnology, *Anthropological Journal of European Cultures*, 8 (2), 1996., 56.

¹⁹ Vučetić, Radina, Džez je sloboda: džez kao američko propagandno oružje u Jugoslaviji, *Godišnjak za društvenu istoriju*, XVI (3), 2009., 88. Sa druge strane, sami orkestri kreirali su repertoar tako, da bude u skladu sa zahtevima dominantne ideologije (pored američkih kompozicija, obavezne su bile i ruske pesme, kao i Kozaračko kolo), videri Lučić-Ildosić Ivana, *Od trinka do tuista. Igranke u Beogradu 1945-1963*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2002., 68.

²⁰ Vuletić, Dean, *Yugoslav communism and the power of popular music*, doktorska disertacija, Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 2010., 75.

šezdesetih godina i privatnih).²¹ Do sredine šezdesetih industrija ploča postala je jedna od najvažnijih privrednih delatnosti,²² što su državni funkcioneri pravdali argumentom da porast životnog standarda radnog naroda Jugoslavije dovodi do novih kulturnih potreba koji treba biti praćen novim načinima edukacije i uvođenjem novih kulturnih proizvoda, poput gramofonske ploče: "Gramofonska ploča kao kulturna tekovina, kao neizostavno oruđe pogodno za širenje i razvijanje muzičke kulture i edukacije uopšte".²³ Kako Ivan Čolović ističe, "kulturnim stvaraocima ostavljena je puna sloboda da se otvore prema modernim zapadnim umetničkim tendencijama i estetikama, a da vladajućoj ideologiji doprinose samo na pasivan način, tako što neće dovoditi u pitanje njene glavne simbole: Tita, bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda, socijalizam, a zatim samoupravljanje i nesvrstanost".²⁴ Popularna muzika, dakle, nije bila samo važan produkt kulturne politike, već i važan ekonomski faktor i jedan od unosnijih izvoznih proizvoda industrije zabave. Takođe, bila je dokaz uspešnosti jugoslovenskog socijalističkog projekta²⁵ i predstavljala svojevrstni "prozor ka zapadu" za zemlje bivšeg "Istočnog bloka".²⁶

Sve to je uslovalo fluidne i promenljive strategije kulturne politike u sferi popularne muzike, a naročito kada je u pitanju cenzura. U nedostatku okvira koji bi definisao poželjne i nepoželjne muzičke sadržaje, u odsustvu cenzure kao takve u zvaničnim diskursima, većina istraživača se slaže da je glavna strategija

²¹ Prema zvaničnim izveštajima, sa prvim koracima u uspostavljanju industrije ploča krenulo se već ranih pedesetih godina (u Srbiji 1952.). Sa proizvodnjom prvih gramofonskih ploča krenulo se 1959. Arhiv Jugoslavije, 475, *Peti kongres Udruženja muzičkih umetnika*, 5–7. 11. 1965.

²² Godine 1965. u Jugoslaviji je proizvedeno deset miliona primeraka ploča (isto).

²³ Gavarić, Dragoljub, Kulturna delatnost bez kulturne politike, *Kultura* (Beograd) 23, 1973., 154. Do 1987. godine bilo je jedanaest preduzeća koja su se bavila proizvodnjom i distribucijom ploča i kaseti, od kojih dva glavna locirana u Zagrebu (Jugoton) i Beogradu (Produkcija gramofonskih ploča Radio-televizije Beograd – PGP RTB), koja su izdala 75–80 procenata muzičkih izdanja prodavanih u Jugoslaviji, Vidić Rasmussen, Ljerka, *Newly Composed Folk Music of Yugoslavia*, Routledge, New York – London, 2002., 178.).

²⁴ Čolović, Ivan, Kultura i politika u Srbiji, www.balkan-scholar.com/images/slikenc/Ivan_Colovic/Kultura%20i%20p

²⁵ Vuletić, Dean, Generation Number One: Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s, *Nationalities Papers*, 36 (5), 2008., 862.

²⁶ Posebno tokom osamdesetih godina, ova je muzika korišćena kao simbol pobune protiv komunističkih diktatora, kada su jugoslovenski rok bendovi, ali i narodni pevači, počeli da nastupaju slobodno na stadionima, što se rumačilo kao pokazatelj demokratizacije ovih društava.

bila u stvari nemanje strategije ("non-policy policy"),²⁷ što je ostavljalo prostora za različite interpretacije i primene. Latinka Perović ističe da je nedostatak sistema u stvari bio sistem, što je rezultiralo sistemskim delovanjem, ali ne iz jednog centra ili instance sa kojih su inicirane zabrane. Radina Vučetić navodi njenu izjavu o tome da cenzura nije bila takva da neko iz CK direktno traži zabranu, već se stvarala takva atmosfera da su sami akteri dešavanja reagovali u odnosu na nju, bez bilo kakvih zabrana.²⁸ Tako je jedini dokaz o cenzuri u stvari bila tzv. "društvena atmosfera" kreirana kroz kolektivne afektivne mehanizme,²⁹ što je dovođilo do prećutnog razumevanja/konsenzusa i prakse da cenzuru izvode sami akteri (institucije kulture – izdavačke kuće, urednici na RTV, pozorišta, sami umetnici i autori).

Dekadu sedamdesetih, na koju se moje istraživanje posebno fokusira, obeležila je vrlo složena politička i društvena klima, kao i izrazite promene u domenu jugoslovenske kulturne politike. Godina 1971. označila je početak takozvane "kvazi-konfederalne faze" jugoslovenske istorije započete slovenačkom "aferom sa putevima", hrvatskog nacionalističkog masovnog pokreta iz 1971. i aktivnošću srpskih liberala.³⁰ Već posle 1968, a naročito nakon ovih dešavanja, cenzura je postajala sve intenzivnija, a samo u Srbiji je u tom periodu bilo više restriktivnih intervencija u oblasti kulture nego u prethodnih 20 godina.³¹ Zahtevi za nacionalnom nezavisnošću, međurepublički konflikti i rastuće tenzije između nacionalnih kulturnih elita potakle su izvesne administrativne mere, koje su za posledicu imale pravno regulisanje izvesnih vidova cenzure/ograničenja, po prvi put u jugoslovenskoj istoriji.³² U svom referatu na

²⁷ Mišina, Dalibor, *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*, Ashgate, Farnham-Burlington, 2013., 26.

²⁸ Vučetić, Radina, Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih, *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović-Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 698.

²⁹ Tereza Brennan u svojoj knjizi *Transmission of Affect* teoretizuje pitanje "atmosfera" i ističe da se upravo kroz prenos afekta omogućava okruženju/atmosferi da "obuzme" pojedinca, Brennan, Therese, *Transmission of Affect*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004., 1.

³⁰ Naumović, Slobodan, Brief Encounters, Dangerous Liaisons and Never-ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism, *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe*, eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev and Slobodan Naumović, IIT Verlag, Berlin, 2008., 220.

³¹ Pašić Feliks, Kako smo čekali Godoa kad su Cverale tikve, 1992., 54, u: Vučetić, Između avangarde i cenzure, 703.

³² Ipak, i u situacijama kada su se dešavale zabrane, javni prostor bio je otvoren za polemike i u okviru intelektualnih krugova i u medijima, Vučetić, 703. Ovo je na izvesni način moglo biti shvaćeno i strategijom sistema, da oda utisak javne debate, u kojoj će, na kraju, oni koji su pogrešili ipak naići na osudu.

21. sednici Predsedništva SKJ, Tito je osudio štampu i ukorio CK Saveza komunista Hrvatske na propuste u pogledu tolerisanja nacionalističkih, separatističkih i antidržavnih stavova.³³ Iste godine na Kongresu kulturne akcije, održanom u Kragujevcu, proklamovano je novo, restriktivno načelo zvanične kulturne politike praćeno administrativnom merama protiv "nekulturnih", "needukativnih" i kulturnih proizvoda "niskog kvaliteta".³⁴ Deseti kongres SKJ (*Savez komunista Jugoslavije*), održan u Beogradu od 27. do 30. maja 1974, najavio je borbu protiv svih oblika nacionalizma, kulturnog "kiča"³⁵ i "šunda",³⁶ kao reakcije na preovladavajuću intelektualnu krizu i nacionalne tenzije. Kao posebno problematični proglašeni su "kulturni žanrovi niskog kvaliteta" – časopisi, knjige, filmovi,³⁷ ali i komercijalni muzički pravci poput *novokomponovane narodne muzike*.

Narodna muzika kao narodni neprijatelj

Sve veća dostupnost zapadne popularne muzike i udaranje temelja jugoslovenskom muzičkom tržištu sredinom pedesetih godina uticali su na takozvanu "ideologizaciju" popularne kulture. Na taj način su, od šezdesetih godina naovamo, "ozbiljne teme" poput partizanske borbe, socijalističke revolucije, ideologije modernizacije ili jugoslovenskog identiteta našle svoje mesto u sferi popularnog, a ideološki sadržaji promovisani u okviru žanrova koje su bili smatrani lakoslušljivom konzumentskom kulturom. "Revolucionarne teme" više nisu bile isključivo rezervisane za formalne događaje, uključujući državne proslave sa simfonijskim orkestrima i horovima, već su sada mogle biti prezentovane novim generacijama preko njima prijemčivijih, pristupačnih i naširoko popularnih kulturnih proizvoda. U vezi sa tim, pitanje odnosa sadržaja i forme bilo je posebno razmatrano od strane istraživača, koji ističu

³³ Broz Tito, Josip, *Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo, 1977., 422.

³⁴ Osim toga, objavljeni su i još neki zakoni poput Zakona o sprečavanju zloupotrebe slobode štampe i drugih oblika informisanja 19. aprila 1973. godine. Parašić, 29. <http://darhiv.ffzg.hr/545/1/714BIB1.pdf>.

³⁵ Fenomen "kiča" u lokalnom kontekstu odnosio se na sve vrste umetničkih dela smatranih estetski osiromašenim i moralno sumnjivim, koja snižavaju estetski kvalitet nekog dela, Ivanović, Stanoje, *Narodna muzika između folkloru i kulture masovnog društva*, *Kultura* (Beograd), 23, 1973., 191.

³⁶ Koji vodi poreklo od nemačke reči "schund" – smeće, bofi.

³⁷ Prvi na udaru odluka Kongresa kulturne akcije bila je popularna štampa, časopisi, stripovi i pulp literatura, te su bili spaljivani javno. Posle akcija protiv "popularne štampe" iz 1972. godine Zakon je regulisao druge kulturne domene takode (filmove, knjige, muziku).

da je na nivou forme sve bilo dozvoljeno (i pop-art i apstrakcija, avangarda i eksperimentalna muzika), dok su ideologija bratstva i jedinstva, radnička klasa, samoupravljanje i komunistička partija bili nedodirljivi i čuvani svim sredstvima (uključujući i administrativna).³⁸ Ipak, kako će ovaj prilog pokazati, nisu sve forme bile dozvoljene i poželjne, bez obzira na to da li su na pravi način obrađivale simbole jugoslovenskog društva.

Žanr takozvane “zabavne muzike”³⁹ bio je prvi jugoslovenski žanr popularne muzike koji je počeo sa uvođenjem politički angažovanih i revolucionarnih sadržaja, i koji je korišćen kao glavno sredstvo za širenje patriotskih sentimenata. Jugoslovenska popularna muzika se, naime, razvijala zajedno sa samim jugoslovenskim projektom i bila, prema rečima Dalibora Mišine, “uzgajana” od strane zvanične politike.⁴⁰ Od sredine sedamdesetih rok muzika i prvi bendovi koji su se osnivali i koji su generalno (ne samo u socijalističkim društvima) smatrani žanrom posebnog subverzivnog potencijala upravo zbog mladih koji su ga slušali, u Jugoslaviji su vrlo rano postali deo zvanične propagande. Tvorci zvanične politike su prepoznali “snagu podkulture” i napravili “strateški obrt” ne samo time što su odlučili da tolerišu različite „disidentske tonove“ već i time da ovaj žanr koriste za promociju zvanične ideologije.⁴¹ Postupajući na ovaj način, oni su uspeali da demobilišu subverzivni potencijal ovog žanra i u obliku takozvanog “kontrolisanog otpora” učine ovu muziku sredstvom za usmeravanje i praćenje različitih glasova i subverzivnih stremljenja. Opšta politika tolerancije umesto represije, sa pažljivo definisanim granicama u stvari je proizvela bolje rezultate,⁴² a žanrovi popularne muzike su tokom vremena postali državni projekti.

U takvoj vrsti međuzanrovske politike, žanr novokomponovane narodne muzike (ili nova narodna muzika, komponovana narodna muzika, komercijalna narodna muzika) naizgled se držao van okvira zvaničnog nadzora. Zvanični stav prema ovoj vrsti muzike odražavao je svu dvosmislenost državne kulturne politike: prepoznajući snažan tržišni potencijal, država je tolerisala visoke tiraže muzičkih izdanja ovog žanra, ali se distancirala od njegovog

³⁸ Vučetić, Radina, *Između avangarde i cenzure*, 705.

³⁹ Nazivana takođe “laka muzika”.

⁴⁰ Mišina, Dalibor, *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*, 32.

⁴¹ Ramet, Sabrina P., *Shake, Rattle and Self-Management: Making the Scene in Yugoslavia. Rocking the state. Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, ed. Sabrina P. Ramet, Westview Press, Boulder, 1994., 107.

⁴² Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War of Kosovo*, Westview Press, Boulder, Oxford, 1999., 130.

“nekulturnog” i “needukativnog karaktera”, ograničavajući njegovu vidljivost u medijima.⁴³ Glavna manjkavost koji su državni funkcioneri, intelektualci i istraživači pripisivali ovoj muzici bio je njen “nizak kvalitet”, uočljiv u procesu kombinovanja lokalnih muzičkih izraza sa zapadnom produkcijom i tehnologijom: “jedna hibridna kreacija koja je zadržala nešto od ruralnog simbolizma i okruženja, narodna muzika namenjena popularnom tržištu”.⁴⁴ Prodor ovog žanra u masovnu kulturu nije smatran potpuno prikladnim što upravo upućuje na specifično sadejstvo vidljivosti i marginalizovanosti novokomponovane narodne muzike u javnom diskursu.⁴⁵ Bez obzira na činjenicu da je od samog početka imao ogromnu popularnost i najveće tiraže prodaje u poređenju sa ostalim muzičkim žanrovima,⁴⁶ ovaj žanr je predstavljao glavni poligon za složenu mrežu ideoloških i estetskih predrasuda. Izdavačke kuće koje su objavljivale izdanja novokomponovane muzike su kritikovane zbog svojih isključivo komercijalnih ciljeva, podstičući hiperprodukciju a time i smanjenje kvaliteta muzičkih izdanja:

Prodaja gramofonskih ploča služi kao izvanredni pokazatelj trendova u muzičkim ukusima jer je, primera radi, za razliku od radijskih i televizijskih programa, koji uglavnom sadrže izraziti kulturni i obrazovni momenat, vođena isključivo komercijalnim ciljevima. Zakoni tržišta, odnosno intenzitet tražnje, krucijalni su u određivanju broja primeraka ploča koji će biti proizveden, u svakoj pojedinačnoj kategoriji ili muzičkom žanru.⁴⁷

Kulturni radnici i intelektualci lamentirali su nad odsustvom jasne politike u domenu muzičkog izdavaštva, koje je, prema njihovim rečima, ostavljeno bez ikakvog državnog nadzora: samo nekoliko preduzeća imalo je “organe društvenog upravljanja”, dok je većina funkcionisala bez kontakta i saradnje sa udruženjima profesionalnih muzičara.⁴⁸ Ipak, bez obzira na javne i naučne

⁴³ Ovakva muzika je uglavnom izvođena u takozvanim “specijalnim programima” na nacionalnoj televiziji, u emisijama poput “Folk parada”.

⁴⁴ Vidi Rasmussen, xix.

⁴⁵ Isto, xviii.

⁴⁶ Jugoslovenska industrija ploča, posebno tokom sedamdesetih i osamdesetih, bila je zasnovana na produkciji tzv. “narodne muzike” (godine 1972. izdato je 427 ploča narodne muzike u tiražu od 5.887.028 primeraka, Gavarić, 155. Najveće izdavačke kuće bile su PGP RTB, Beograd disk i Diskos u Srbiji, Jugoton i Suzy u Hrvatskoj i Helidron u Sloveniji.

⁴⁷ Kos, Koraljka, *New Dimensions in Folk Music: A Contribution to the Study of Musical Tastes in Contemporary Yugoslav Society*, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 3 (1), 1972., 62.

⁴⁸ Gavarić, 158-159. U svakoj od izdavačkih kuća postojao odgovorni urednik (ili više urednika

debate posvećene ovim temama, retko su preduzimani konkretni koraci u cilju promene ovog stanja. Zvanična kulturna politika nastavila je da se bavi izazovima stvaranja nove narodne kulture, koja bi predstavljala simbiozu narodne (masovne) i visoke (elitne) kulture, od kojih ni jedna ni druga *a priori* nisu odbacivale ni tržišno orjentisane niti različite netržišne oblike kontrole.⁴⁹ Ovakva situacija proizvela je vrlo složen i često kontradiktoran skup strategija i njenih primena. Šezdesetih i početkom sedamdesetih bilo je težnji, vođenih inicijativom Udruženja estradnih umetnika Jugoslavije, da se ova produkcija uredi, muzičko tržište legalizuje i ponudi joj se formalno i zvanično priznanje.⁵⁰ Takođe, kroz festivalizaciju ove vrste muzike,⁵¹ ali i organizovanjem jugoslovenskih turneja izvođača novokomponovane muzike (zajedno sa kolegama iz drugih žanrova, pre svega zabavne), učinjeni su pokušaji da se ona uvrsti u određena "formalna" kulturna dešavanja.⁵²

Sve ovo bio je rezultat delikatne ideološke pozicije koju je novokomponovana narodna muzika zauzimala u okviru jugoslovenskog društva. Iako okarakterisana kao kulturni proizvod niske estetske i umetničke vrednosti, komercijalni žanr namenjen potrošnji kojeg odlikuje konformizam, površnost, neznanje i diletantizam, ipak joj se nije mogla osporiti tesna povezanost sa društvenom svakodnevicom: "istina, a ne laž, realnost, a ne uspavanka – (ova muzika) približava ljude umetnosti i briše razliku između narodne umetnosti i umetnosti za narod".⁵³ Prema nekim interpretacijama, upravo je ova muzika bila glavno mesto/prostor emancipacije "odozdo" i refleksija

na različitim nivoima) koji je neretko bio član partije, i od koga je zahtevano da oceni svu muziku pre njenog objavljivanja, Ramet, *Balkan Babel*, 138. Nije bilo jasne politike u odnosu na estradu, niti formalnog odbora Saveza komunista Jugoslavije u Udruženju estradnih radnika (Majkić, *Estrada*, godina I, oktobar 1963.) iako je, po rečima mog sagovornika Milutina Popovića Zahara, poznatog jugoslovenskog violiniste, tekstopisca i kompozitora, u svakom muzičkom udruženju bilo članova partije koji su pažljivo pratili sve aktivnosti. Sami estradni radnici su često zahtevali više pažnje od strane zvanične politike, što bi doprinelo unošenju reda i organizacije u muzičku profesiju, kako ista ne bi funkcionisala u neregulisanom prostoru i svojevrsnom "vakumu"; ipak, ovi zahtevi nisu naišli na razumevanje na drugoj strani.

⁴⁹ Madžar, Ijubomir, Ekonomski aspekti kulturnog razvika, *Kultura*, 26, 1974., 116.

⁵⁰ Hofman, Ana, Kafana Singers: Popular Music, Gender and Subjectivity in the cultural space of socialist Yugoslavia, *Narodna umjetnost*, 47 (1), 2010., 151.

⁵¹ Vidić Rasmussen, 59.

⁵² Primer za ovu tvrdnju je proslava dvadesetperogodišnjice Drugog zasedanja AVNOJA u Jajcu (30. 11. 1968.), kada su izvođači sa festivala narodne muzike *Jesen 1968.* bili uključeni u program zvanične proslave. *Estrada*, godina IV, decembar 1968.

⁵³ Ivanović, 169.

svakodnevnog života i relanosti novoformirane jugoslovenske radničke klase.⁵⁴ Kroz novokomponovanu narodnu pesmu ona je ispoljavala svoju kreativnost i našla prostor za umetnički izraz, posebno imajući u vidu da je većina izvođača dolazila iz siromašnih, "radničkih" porodica i onih iz ruralnih sredina. Štaviše, sa korenima u tradicionalnoj narodnoj muzici, novokomponovana narodna muzika je doslovce predstavljala *par excellence* odraz socijalističke transformacije od ruralnog ka modernom industrijskom društvu, i posebnu vrstu autohtonog žanra.⁵⁵ Pesme novokomponovane muzike ovaploćivale su preobražaj jugoslovenskog društva, ciljajući upravo na društvenu grupu koja je bila glavni akter promena – urbanizovane zemljoradnike, koji su na zanimljiv način opisani jednim od termina koji se koristi za ove pesme – "poljoprivredni šlageri".⁵⁶ Naime, smatralo se da je preovlađujući deo publike koja je slušala ovu muziku sastavljena od tzv. "gradskih pridošlica", koji su došli iz ruralnih područja, te da je novokomponovana muzika bila nostalgичni izraz njihovog pređašnjeg seoskog života, kao i otpor prema bezdušnim i surovim uslovima gradskog života.⁵⁷ Prema dominantnim narativima, publika regrutovana iz redova pridošlica i stanovnika industrijskih centara koji se navikavaju na nove životne uslove i promene koje oni nose, još uvek je nenaviknuta "na najviše kulturne forme koje se u gradu nude, kao što su koncerti ili pozorišne predstave".⁵⁸ Neki intelektualci su čak definisali novokomponovanu narodnu muziku kao "folklor prelaznog perioda" – kao fazu do punog osvešćenja jedne klase i njene umetnosti: "koja predstavlja prelaznu formu između izvorne narodne i pop muzike".⁵⁹ Prikazujući svakodnevni život, i njegove manifestacije, ljubavne probleme ili pastoralnu seosku idilu, ove pesme nisu bile samo jedan vid bekstva iz socijalističke stvarnosti, kao kakvog "paralelnog univerzuma", već suprotno, najbolji pokazatelj opšte društvene klime u Jugoslaviji, "odražavajući duh vremena i njegove glavne kulturne i estetske karakteristike".⁶⁰

⁵⁴ Jugoslovenski samoupravni narativ bazirao se na konceptu radničke klase, brišući bilo kakvu klasnu diferencijaciju i ističući značaj masovne kulture. Predstavnici novokomponovane narodne muzike i sama muzika bili su oличење upravo takve ideologije.

⁵⁵ Vidi Rasmussen, xxv.

⁵⁶ Ivanović koristi termin *poljoprivredni šlageri* u svojoj studiji o pesmama novokomponovane narodne muzike u Jugoslaviji, Ivanović, 190.

⁵⁷ Grujić, Marija, *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-folk in Post-Yugoslav Serbia*, Central European University, PhD dissertation, 2009., 85.

⁵⁸ Kos, 69.

⁵⁹ Isto, 63.

⁶⁰ Dragičević-Šešić, Milena, *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*, Stremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1994., 23.

Sa druge strane, uprkos činjenici da je ovakva kulturna produkcija uključivala "široke narodne mase radnog naroda", upravo taj inkluzivni potencijal je zapravo smatran njenim najznačajnijim nedostatkom. Bez obzira što su teme novokomponovanih pesama proizilazile iz stvarnosti koja, prema zvaničnim narativima, "treba da pruži najbogatiji materijal za stvaralačko-umetnički rad", ipak su procenjene kao zabava bez šireg društvenog značaja, ograničena isključivo na sferu uživanja. "Društveno-prosvetni momenat" koji bi ovoj muzici dao dodatnu vrednost je izostao, što je predstavljeno kao glavna razlika između "prave kulture" i "pseudo-kulturnih" ekspresivnih praksi.

Sve ove okolnosti uticale su da se novokomponovana narodna muzika nađe u svojevrsnom vakumu kulturne politike. Tome u prilog govori činjenica da, iako su patriotski sadržaji i političke poruke našli put do "banalne" svakodnevnice, ova vrsta muzike nije smatrana pogodnom za prenošenje politički angažovanih sadržaja. Kako tvrde muzički novinari, bilo je potrebno voditi računa da Tito, Jugoslavija i ostale bitne tekovine jugoslovenskog socijalizma ne budu predstavljeni neukusno,⁶¹ posebno u komercijalnim žanrovima rezervisanim za banalne i svakodnevne teme. Najčešće su pesme koje su se dotakle nekih "osetljivih tema" odnošene u radio na "profesionalnu ekspertizu", a onima sa neprikladnom tematizacijom patriotskih simbola ili osećanja bilo je zabranjeno emitovanje.⁶² Dok su svi drugi žanrovi do sedamdesetih počeli sa uvođenjem revolucionarnih tema, izvođačima novokomponovane narodne muzike nije bilo dozvoljeno da pevaju u čast Titu, partiji ili Jugoslaviji.⁶³ Dešavalo se, tako, da autori novokomponovane narodne muzike, koji su pokušali da uvedu patriotske sadržaje u svoje pesme početkom sedamdesetih, naiđu na ozbiljnu javnu osudu. Svakako, važno je još jednom naglasiti da ove cenzorske intervencije nisu bile rezultat neke organizovane strategije, već konfuzne i nedefinisane kulturne politike prema jugoslovenskoj muzičkoj produkciji, koje su često dovodile do kontradiktornih i nekonzistentnih odluka.

⁶¹ Lopušina, Marko, *Crna knjiga: cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Fokus, Beograd, 1991., 251.

⁶² Isto.

⁶³ Sve do pojave najveće jugoslovenske zvezde Lepe Brene, ova muzika, smatrana od strane zagovornika visoke kulture trivijalnom, nije se bavila političkom i društvenom stvarnošću. Hofman, Ana, Lepa-Brena: Re/politization of Musical Memories on Yugoslavia, *Glasnik Etnografskog instituta*, 60 (1) 2012., 29. U svom radu o ratnom folkloru, Ivan Čolović navodi postojanje veze između ovog žanra i kulturne glorifikacije vladajuće grupe. Treba napomenuti da se njegovo istraživanje prevashodno odnosi na devedesere i "turbo-folk" žanr kao i na povezanost folkloru sa narodnim pokretima. Čolović isto tako napominje da novokomponovana muzika u doba socijalizma nije imala izrazito "angažovanu" produkciju. Čolović, Ivan, *Bordel ratnika*, SlovoGraf, Beograd, 1993., 23.

Većina gorenavedenih slučajeva bile su samo sporadični činovi motivisani konkretnim problemima ili trenutnim društvenim i političkim dešavanjima, koji su oblikovali dominantne diskurse/ili društvenu atmosferu o podobnosti određenih umetničkih dela, koja su u jednom društvenom trenutku mogla biti odobravana, da bi već u drugom njihova sadržina bila problematizovana, u zavisnosti od novih čitanja uslovljenih promenom društvene klime.

“Šund” komisije: cenzura kvaliteta

Kao što je pomenuto, postojanje institucionalne cenzure u Jugoslaviji nikada nije otvoreno proklamovano; isto tako nije bilo državnog tela uspostavljenog sa zadatkom sistematskog praćenja kulturne produkcije. U nedostatku centralizovane institucije, udruženja ili komiteta za cenzuru u jugoslovenskom društvu, kao i zakonske regulative, cenzorske prakse su u stvari bile skrivene iza drugih vidova restriktivnih strategija. Najefikasniji način kontrolisanja muzičke produkcije bilo je sporenje umetničkog kvaliteta određenom delu. Iako su ovakve intervencije bile nerazdvojni deo muzičke produkcije od njenog začetka (praktikovane u nedefinisanoj formi), od 1971. i takozvanog “Zakona protiv šunda”, one su uvrštene u zvaničnu zakonsku regulativu. Ovo je bio pokušaj da se uvođenjem restriktivnijih pravila najavi kraj “nesređene kulturne politike” i rastućeg nacionalizma u svim domenima društva. Takođe, Zakon je trebao da označi i specifičan povratak ideološkim korenima i autentičnom marksističkom nasleđu. Predstavljen javnosti kao poseban oblik “kulturne revolucije”, Kongres kulturne akcije (KKA), najavio je rat protiv svih kulturnih proizvoda imperijalističko-buržoaske propagande. Negativna procena konkretnog muzičkog dela kao “šund” bila je dovoljan razlog da se obustavi njegovo snimanje ili da ono bude zabranjeno u medijima. Glavni argument koji bi se navodio bio je da cenzurisani sadržaj ne deli “univerzalni umetnički kvalitet”: “Ovo je značilo da ako je kulturni proizvod etiketiran kao *šund*, mogao si ga odmah staviti u orman – jer niko ga neće kupiti i tri puta je skuplji”.⁶⁴ *Zakon o republičkom porezu na promet robe na malo* stupio je na snagu 30. decembra 1969. godine samo u okviru Republike Srbije,⁶⁵ ali je 31. januara 1971. donet novi *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o republičkom porezu na promet robe na malo*,⁶⁶ u kojem je dodata nova tačka 3. po kojoj se određuje republički porez u visini od 31,5% (a kome je dodat federalni u visini

⁶⁴ <http://www.jutarnji.hr/ispovijest-clana-sund-komisije/13019/>

⁶⁵ Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije, br. 53, 1272.

⁶⁶ Isto, 1310.

od 12,5%, sa mogućnošću opštine da uvede dodatni porez u visini do 50%, što je bilo proglašeno maksimumom).⁶⁷ U istom članu su takođe dodata još dva nova, a ključna za tzv. "borbu protiv šunda i kiča": da se porez na promet ne plaća na proizvode koji su od "posebne društvene i kulturne vrednosti".⁶⁸ Član 5. Zakona takođe je dopunjen sa dva stava koji regulišu usmeravanje sredstava od poreza na promet a koja pripadaju opštinskoj zajednici kulture na čijoj teritoriji je porez ostvaren (22%) i Republičkoj zajednici obrazovanja (6,5%), dok se sredstva mogu koristiti za kupovinu knjiga, za biblioteke i univerzitetske udžbenike.⁶⁹ Na taj način, prema mišljenju zagovornika zakona, glavni cilj bio je davanje prilike "visokoj" kulturi da se nadmeće sa komercijalnim i sveprisutnim kulturnim proizvodima, a novac od njih direktno je ulagan u razvoj kulture. Iako načelno zakon nije interpretiran i predstavljen kao "ideološki" već se odnosio "isključivo na kvalitet" umetničkih dela, mnogi aspekti kulture (kao na primer strip ili krimi-romani, tzv. šund-literatura) bili su sankcionisani na najrigorozniji mogući način od kraja Drugog svetskog rata.

Međutim, kao što je to bio slučaj sa kulturnom politikom generalno, Zakon je sam po sebi ostavio mnoga pitanja nerešenim, izbegavajući da precizno odredi šta je *šund* i ko su glavni i odgovorni pojedinci i institucije nadležni za procenu problematičnih kulturnih proizvoda (po Zakonu, ovu funkciju je trebalo da obavlja "republički organ uprave nadležan za poslove kulture").⁷⁰ Reakcije javnosti povodom Zakona bile su podjednako višeglasne. Protivnici Zakona su odmah ukazali na problem izostavljanja definicije *šunda* time što se isticalo samo ono što je smatrano vrednim kulturnim proizvodima: "Zakon o šundu je donet pre definisanja samog *šunda*!".⁷¹ Takođe su upozoravali na činjenicu da je *šund* sastavni deo masovne kulture u industrijskom društvu kojeg je nemoguće zanemariti ili eliminisati. Posebno su bili jaki glasovi onih koji su kritikovali licemerje Zakona i kulturne politike uopšte, tvrdeći

⁶⁷ Administrativne mere kroz dodati porez primenjivale su se najpre na takozvanu *šund* literaturu (brošure, novine, časopise i druge periodične informativne i stručne štampe).

⁶⁸ To je utvrđivao republički organ uprave nadležan za poslove kulture. Predlog su mogli podneti izdavač, organizacija udruženog rada i druga društveno-pravna lica, ali i građani i građansko-pravna lica, *op. cit.* 38. Službeni glasnik, 1310.

⁶⁹ Službeni glasnik, 1311.

⁷⁰ Specijalni odbor od sedamnaest članova, sačinjen da ponovno razmatra slučajeve u kojima je kulturni proizvod pogrešnom odlukom proglašen šundom, bio je takođe osnovan. Taj odbor trebao održavati sastanke redovno, Sergije Lukač, Bitka za šund, *Nin* (Beograd), 1122, 9. 7. 1972., 18-20.

⁷¹ Isto.

da ovakav postupak u stvari doprinosi legitimizaciji *šunda* na višem nivou, umesto njegovoj redukciji: "Po Zakonu možete proizvoditi i konzumirati *šund*, ali za tu privilegiju morate dodatno platiti".⁷² Neki od intelektualaca izrazili su strah zbog korišćenja hajke oko *šunda* za uništavanje potencijalno novih, svežih i avangardnih kulturnih praksi (stvorenih u "kulturnim nišama", kao reakcija na postojeću kulturnu ponudu).⁷³ Zagovornici zakona, sa druge strane, tvrdili su da je lako slušljiva, zabavna kultura pogubnija za društvo pošto promoviše društvenu neaktivnost, pasivnost i manjak interesovanja za društvenu zbilju, što je posebno štetno za mlađe generacije.⁷⁴ U ovom smislu, Zakon je bio pokušaj suzbijanja komercijalnih kulturnih produkcija koje su postajale sve popularnije, a novokomponovana narodna muzika je bila jedna od glavnih meta.

Na planu samog funkcionisanja muzičkog tržišta, "komisije za šund"⁷⁵ samo su formalizovale već postojeće prakse. Ono što je već bilo sastavni deo muzičke produkcije (da su urednici u izdavačkim kućama procenjivali "ideološki i umetnički kvalitet dela") sada je bilo ozvaničeno i javno vidljivo. U praksi su sada komisije bile zvanična tela koja su odlučivala o tome šta je šund, umesto dotadašnjih urednika koji su uglavnom snosili odgovornost za internu cenzuru. Ipak, Zakon je doneo jednu novu praksu – da je objavljivanje i konzumiranje kulturno nepodobnih sadržaja "penalizovano", tačnije finansijski sankcionisano. Prema rečima producenta i vlasnika izdavačke kuće Dallas records, Gorana Lisice-Foxa, dok su od izdanja sa malim tiražima (kao npr. punk ili drugi srodni žanrovi), koja su proglašavana šundom, zarade za državu bile male, a u njihovom slučaju "borba protiv šunda" bila niša za sankcionisanje nepodobnih ideološko-političkih sadržaja, izvođači novokomponovane muzike donosili su državi najveći profit (kao svojevrsna "kolateralna šteta").⁷⁶ Imajući u vidu da je država u sferi muzičkog izdavaštva i dalje bila neprikosnoveno dominantna, cene tiraža direktno su uticale na državni budžet, dok je dodatni porez na dohodak naplaćivan i od samih izvođača novokomponovane muzike. Kako su se mnoge od zvezdi ovog žanra

⁷² Zakon je uticao na širenje crnog tržišta štampe izvan republičkih granica, pošto su u drugim republikama (poput Bosne i Hercegovine) *šund* izdanja časopisa bila daleko jeftinija. Klarin, Mirko, Na stubu srama, *Nin* (Beograd), 1114, 14. 5. 1972., 45-46.

⁷³ Muzika elektronske generacije – kultura ili subkultura?, *Nin* (Beograd), 1005, 12. 4. 1970., 32-36.

⁷⁴ Sergije Lukač, Bitka za šund, *Nin* (Beograd), 1122, 9. 7. 1972., 18-20.

⁷⁵ Osnivane u radio-televizijama i izdavačkim kućama.

⁷⁶ Goran Lisica – Fox, intervju, 19. 4. 2013.

žalile, budući da se njihova delatnost često odvijala u sivoj zoni “ugostiteljskih usluga” ili nastupa po privatnim zabavama, često su od strane nadležnih bili pozivani na “informativne razgovore” o izbegavanju plaćanja i utaji poreza. Kako Zahar u svojoj knjizi piše: “Moja opština je posebno volela narodnjake. Iako većina nas nije imala prihode, nijedno oporezivanje nije prošlo bez maltretiranja od strane poreskih službenika”.⁷⁷

Upravo na primeru novokomponovane muzike sistem je pokazao zavidnu spretnost da već postojeće prakse koje su se razvile upravo zbog njegove nekonzistentne i neuređene politike, iskoristi za sebe, u ovom slučaju da od te “neregulisanosti” zaradi (ranije pomenuta strategija nemanja strategije). Sa druge strane, intelektualna elita i tzv. “kulturni puritanci,” bili su ovim Zakonom zadovoljni. Država je uspešno prilagodila svoje strategije različitim društvenim akterima i kroz vitalnu interakciju/intervenciju u svakodnevno konzumiranje popularne kulture, potvrdila zavidnu prilagodljivost zvaničnih diskursa, a ne samo njihovu stihijsku prirodu: “Na kraju su svi bili zadovoljni. Država je obezbedila dodatni profit, elitni kulturni radnici su i zvanično dobili polje u odnosu na koje definišu ‘visoku kulturu’ dok je publika i dalje kupovala ploče svojih omiljenih izvođača”.⁷⁸

Ipak, da li je socijalistička kulturna politika svoj restriktivniji stav prema “muzici bliskoj radnim ljudima”, koja je smatrana zabavom, crpela isključivo iz želje da na njima zaradi? Zašto je problematičan bio žanr koji nije imao za cilj da bude društveno angažovan ili da prenese bilo kakvu političku poruku? Bitno je naglasiti da je tzv. “idejni neutralizam” u okviru socijalističke ideologije smatran podjednako opasnim za društvo kao i neadekvatno upošljavanje političkih i ideoloških sadržaja. Takav “buržoaski pozitivizam” tretira kulturno/umetničko delo kao spiritualni proizvod i transformiše kreativnost u vrstu instrumenta.⁷⁹ I to je bila još jedna problematična karakteristika novokomponovane muzike koja je proizilazila iz njene komercijalne prirode povezivane sa kapitalističkom tržišno orijentisanom ekonomijom.⁸⁰ Ovaj muzički žanr se razvio u spontanom preduzetničkom okruženju,⁸¹

⁷⁷ Popović, Milutin-Zahar, *Ljudi iz šume*, Beograd publik, Beograd, 1990., 139.

⁷⁸ Goran Lisica – Fox, intervju.

⁷⁹ Tanović, Arif, Stvaralaštvo i sloboda (Tribina X kongresa), *Kultura* (Beograd), 24, 1974., 191.

⁸⁰ Za više informacija o uvođenju “neoklasične” liberalne ekonomije u Jugoslaviji videti Bockman, Johanna, *Markets in the name of Socialism: The Left-Wing origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, 2011.

⁸¹ Vidić Rassmussen, xxiv.

u muzičkom biznisu koji je nalikovao kapitalističkom, koji je uključivao menadžere, agente, izdavačke kuće i otvoreno potsticao konzumerizam. Osim toga, veliki deo muzičkih aktivnosti se odvijao u *kafani*,⁸² prostoru koji je omogućio da ta vrsta muzike bude manje finansijski kontrolisana u odnosu na "zabavnu muziku" ili rok. I upravo te "liberalne karakteristike potpomažu cvetanje pseudokulture, kiča i šunda"⁸³ što je okarakterisano kao posebno opasno za emancipaciju radničke klase. I šund i elitna kultura su podjednako ocenjeni kao glavni krivci za produbljivanje klasnih razlika – prvi kao anti-kultura, a druga zbog svoje elitističke orijentacije i isključive usmerenosti na određene društvene slojeve. Iako je novokomponovana muzika imala korene u tradicionalnom folkloru, ona nije smatrana njegovim "pravi" nasleđem usled manjka obrazovnih i "prosvetiteljskih" elementa kao glavnih postulata socijalističke kulturne politike. U skladu sa tim, dok je "institucionalizovani folklor" smatran uobičajenim žanrom za izražavanje patriotskih sadržaja u javnosti, novokomponovana narodna muzika, njegov komercijalni pandan, nije. Kako ističe Ivan Čolović, "novokomponovana" muzika nije se bavila političkim temama i nije "dirala vlast", ali je ona ipak bila predmet žestoke kritike establišmenta zato što narod prikazan u tekstovima novih pesama, kao i onaj koji čini njihovu publiku, navodno prihvata vrednosti zapadnog potrošačkog društva, te se tako odvaja i od svoje autentične kulturne tradicije i od vrednosti koje izgrađuje socijalističko samoupravno društvo u Srbiji.⁸⁴ U tom smislu, Zakon protiv *šunda* obezbedio je savršeni okvir za primenjivanje takozvane "meke" cenzure i olakšao kontrolisanje ovog vida kulturne produkcije. Nekoliko meseci nakon ratifikacije Zakona, radio-stanice su se u velikoj meri ustručavale od emitovanja novokomponovanih narodnih pesama

⁸² Glavni socijalni kontekst u kome se izvodila novokomponovana narodna muzika bila je kafana (ili privatne proslave), prostor koji je ostao marginalizovan u odnosu na zvaničnu društvenu arenu, ali koji je istovremeno bio najomiljenije mesto za svakodnevno uživanje u muzici. *Kafana* je bila središnje mesto za neformalno druženje, povezivanje i zabavu u ruralnim, polurbanim i urbanim okruženjima, od osamnaestog veka naovamo. Nudeći prostor za specifični vid društvenosti, kafana je bila mesto na kome su posetioci mogli da piju alkoholne napitke, jedu, slušaju muziku, igraju i lepo se provode u društvu svojih prijatelja. Sve do sredine dvadesetog veka klijentelu kafana sačinjavali su uglavnom muškarci, dok u novijem periodu nju sačinjavaju pojedinci različitih socijalnih profila. Muzika uživo jedan je od najbitnijih elemenata i predstavlja specifični način zabave koji se može naći u *kafani*. Kao vrsta kulturnog pribežišta, ona je bila znatno manje kontrolisana u poređenju sa drugim izvođačkim prostorima poput koncerata ili festivala (za svojevrsnu politiku prostora vezivanu za *kafanu* videti Hofman, *Kafana Singers...*, 155.)

⁸³ Stojičić, Đoko, Radnička klasa i kultura, *Kultum* (Beograd), 23, 1973., 215.

⁸⁴ Čolović, Kultura i politika u Srbiji.

i davale su prednost "ozbiljnijim" i "kulturnijim" muzičkim žanrovima poput klasične muzike i opere: "U posljednjem trenutku i pod pritiskom Kongresa kulturne akcije pokušali smo da uklonimo sve ono što je neukusno iz programa [Radio-Beograda]".⁸⁵ Ipak, posle inicijalnih nastojanja primene zaključaka sa Kongresa kulturne akcije i Zakona protiv šunda, u prvo vreme vrlo obazrivo a potom sve slobodnije, radio stanice su se vratile pređašnjoj programskoj politici, shvatajući da elitizam ne donosi nikakvu zaradu i da "od nečega, konačno, oni moraju živeti".⁸⁶ Tako se, i pored oštarih ideoloških kritika njihova prisutnost već posle kratkog vremena ponovo vratila na isti nivo. Iako je sam Zakon i njegov eho u javnom diskursu delovao striktno, njegova primena u stvari je samo nastavila da bitiše u sivoj zoni. U kasnijim primenama zakona, kao i delovanjima komisija za šund, bilo je dosta primera gde su određene pesme prvo proglašavane šundom, a potom je, često u kratkom vremenskom roku, ta odluka preinačivana.⁸⁷ Sa druge strane, Zakon je služio kao izgovor izdavačima "da igraju na sigurno" i ne objavljuju muzičke sadržaje koji su mogli biti percipirani kao problematični, a posebno one koji su se doticali delikatnih, politički angažovanih tema.

Dve pesme o Jugi

Jedna od prvih "žrtava" Zakona protiv šunda bila je pesma *Jugo moja, Jugo* koju je izvodila Silvana Armenulić, po rečima Petra Lukovića, izvođačka ikona novkomponovane narodne muzike tokom sedamdesetih godina: njena muzika donela je pomak u recepciji novokomponovane muzike i privukla novu publiku na širem prostoru Jugoslavije, u poređenju sa drugim izvođačima čije su muzičke aktivnosti uglavnom ostale regionalno ograničene (poput Lepe Lukić, čija se popularnost uglavnom svodila na Srbiju i Bosnu).⁸⁸ Silvanina pojava uticala je na stvaranje novog imidža zvezda narodne muzike: nosila je moderne, stilizovane haljine tipične za izvođačice zabavne muzike,⁸⁹ vozila brze

⁸⁵ Stojanović, Petar, Dogodilo se u Radio-Beogradu, *Nin* (Beograd), 1097, 16. 1. 1972., 19-21.

⁸⁶ Isto. Stojanović, Petar, Dogodilo se u Radio-Beogradu, 19-21.

⁸⁷ Primer koji upravo ilustruje karakter primene ovog zakona je slovenačka grupa Pankrti, čiji je album "Dolgeciji" inicijalno proglašen šundom, a potom u kratkom vremenskom roku nagrađen odličjem Sedam sekretara SKOJ-a, Kolanović, Maša. *Udarnik! Buntovnik? Porrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Ljevak, Zagreb, 2011., 118.

⁸⁸ Luković, Petar, *Bolja prošlost: Prizori iz muzičkog života Jugoslavije 1940-1989*, Mladost, Beograd, 1989., 123.

⁸⁹ Hofman, Kafana Singers, 153.

automobile unoseći "urbanost" u postojeću sliku novokomponovanih pevača.⁹⁰ Pesma *Jugo moja, Jugo* pretendovala je da postane prva pesma o Jugoslaviji u okviru ovog žanra i potencijalno prva nezvanična himna. Tematika i način nastajanja pesme je u potpunosti bio u skladu sa "samoupravnim obrascem" – tekst je nastao u narodu, dok je izvođač izabran glasanjem čitalaca časopisa "TV Revija". Naime, časopis je primio pismo od Milenije Radovanović, žene na privremenom radu u Minhenu, sa tekstom patriotske pesme o Jugoslaviji. Milenija je bila bolesna i bio joj je neophodan novac za lečenje u Nemačkoj. Časopis je pokrenuo dobrotvornu akciju traženja adekvatne melodije na poslati tekst u kojoj su učestvovali čitaoci, ali i pesnici, pevači i muzičari. Svi zajedno su trebali da izglasaju izvođača koji će opevati pesmu kojoj je već unapred predviđan status hita i "zlatnog izdanja". Tekst pesme bio je izuzetno emocionalan, u nekim delovima čak patetičan, i izražavao je nostalgiju za domovinom ljudi na privremenom radu u inostranstvu:

*Jugo moja, puna svega dosta
u tebi mi sve najdraže osta:
muž i deca i rodbina cela
i svi drugi koje sam volela.*

*Jugo moja, rodni zavičaju,
ja za tobom večno ću da žalim.
Oj, da mi je grumen rodne grude
na umorne grudi da ga stavim!*

*Plačem, plačem i srce me boli
daleko je sve što tamo volim.
Ovde para i sve je bogato
al' je Juga moje pravo zlato.*

*Šest meseci tužni su i dugi
dok ja podem mojoj dragoj Jugi.
Jugo moja, moj najdraži cvetu,
najlepša si ti zemlja na svetu.⁹¹*

Čitaoci su doslovno zatrpali časopis predlozima oko potencijalnog izvođača pesme. Silvanini obožavaoci bili su najuporniji i najbrojniji te je odlučeno

⁹⁰ Silvana je bila jedna od ikona novokomponovane narodne muzike i najpoznatija pevačica tokom perioda kasnih šezdesetih i sredine sedamdesetih, kada je poginula u saobraćajnoj nesreći (1976.).

⁹¹ *Jugo moja, Jugo*, Jugoton, Zagreb, 1971.

da *Jugu* otpeva upravo ona. Pjesma je ubrzo snimljena u singl formatu, koji je izdat 27. 9. 1971. za Jugoton, a Silvana odmah otputovala u inostranstvo da održi turu koncerata radnicima na privremenom radu u Zapadnoj Evropi. Prva izvođenja *Juge* u Danskoj i Zapadnoj Nemačkoj bila su pravi spektakl: publika je plakala i pevala zajedno sa pevačicom. Kolege su bile pune reči hvale za Silvanu – kompozitor Arsen Dedić izjavio je da se na ovakvu pesmu u Jugoslaviji čekalo godinama. Sama Silvana je bila daleko opreznija: “Bojim se te pesme, velika je to odgovornost. Nikad dosad nisam pevala pesmu u kojoj je satkano toliko duša”.⁹² Ona je bila svesna činjenice da je njena numera bila prva novokomponovana narodna pesma sa patriotskim sadržajem.

Omot Silvaninog singla, *Jugo moja, Jugo*, 1971.

I upravo se to dogodilo. Posle prvih koncerata, muzički urednici Radio-televizije Sarajevo ocenili su da pesma nema nikakvih pesničkih kvaliteta. Naveli su da pesma manipuliše emocijama publike i zabranili Silvani da izvodi *Jugu* na koncertima organizovanim od strane RTV Sarajevo.⁹³ Posle njih Radio-televizija Beograd se priključila akciji protiv pesme, a ubrzo je ista zabranjena na svim drugim medijima. Ni izdavačkoj kući Jugoton nije bilo dozvoljeno da reklamira singl putem plaćenih reklama. Na kraju je pesma bila i formalno zabranjena od strane Mire Čonkić-Radović, urednice za muzička

⁹² <http://www.e-novine.com/index.php?news=17804>

⁹³ Prema pisanju Marka Lopusine, urednici RTV Sarajevo i organizatori turneje Dana Raković i Nikola Kaloper zabranili su pesmu jer je “bez pesničkih kvaliteta i jeftino navlačenje publike” (Lopusina 1991., 251).

pitanja u Radio-televiziji Beograd, zbog svog banalnog teksta: "Da, ja sam ta! Ja sam skinula 'Jugu'! Mogao je urednik to da učini i sam. Ali, konsultovao se sa mnom. Ovoga puta u pitanju je moj lični ukus i sud. Pesmu sam ja skinula i zato ja odgovaram. Silvanu ću pustiti sa bilo kojom drugom pesmom, samo sa ovom neću".⁹⁴

Kako je to objasnio Borivoje Ilić, urednik Radio Beograda i predsednik komisije za preslušavanje narodnih pesama, restriktivna akcija oko *Juge* bila je deo primene nove kulturne politike u Srbiji i restriktivnih mera uvedenih od strane Kongresa kulturne akcije.⁹⁵ Silvana je, zapravo, bila žrtva nove politike.

Toma Zdravković, poznati kafanski pevač i kompozitor, bio je suočen sa sličnim oblikom cenzure za pesmu *Jugoslavijo* iz 1978. godine:

*Baš si divna zemljo moja
kao bašta puna cveća
Jugoslavijo, Jugoslavijo
zelena su tvoja polja
mirne reke i planine
Jugoslavijo, Jugoslavijo*

*Refren:
Moja je zemlja najlepša za mene
u njoj su braća, drugovi moji svi
divno je leto kad ruža pocrveni
a jesen dodje kada grozđe zri*

*Kako ne bi bila lepa
kad su mnogi život dali
Jugoslavijo, Jugoslavijo
sa pesmom su umirali
plakali su i pevali
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*⁹⁶

Iako su urednici dozvolili snimanje pesme, pesma je po objavljivanju proglašena šundom i nikada nije emitovana u medijima. Glavni problem je bio imidž Tome kao kafanskog pevača. Njegova druga pesma "O Stari,

⁹⁴ Izjava Mire Čonkić-Radović, stručnjaka za "muzička pitanja" na Radio Televiziji Beograd (Luković 2008., <http://www.e-novine.com/index.php?news=17804>)

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Singl objavljen 1978. za Jugoton (autori T. Zdravković i B. Milošević).

Stari”,⁹⁷ posvećena Titovom rođendanu, koju je planirao da snimi 1979, imala je nešto drugačiju sudbinu. Prema navodima Marka Lopusine, povodom ove pesme je čak održan partijski sastanak na kome je odlučeno da je pesma “kičerska i neukusna glorifikacija predsednika”.⁹⁸ Za razliku od prethodna dva slučaja, snimanje pesme je sprečeno jer se doticala lika i dela Tita u delikatnom trenutku (Tito je preminuo 1980):

*O, Stari, Stari, o živi, živi.
Poletite golubovi preko sinjeg mora,
na krilima odnesite pozdrav srca mog,
nek nam Stari dugo živi s pesmom u srcu,
nek sa nama deli i dobro i zlo.
O, Stari, Stari, o živi, živi.”*⁹⁹

Nadležni prosto nisu želeli da rizikuju sa takvom tematikom i Tomi Zdravkoviću je preporučeno da promeni tekst kako bi ploča bila objavljena. On se odlučio za uobičajenu strategiju koja je preduzimana kada je u pitanju bio “problematični sadržaj” – reč “Stari” je u refrenu zamenio sa “majko”, a pesmu preimenovao u “Majčin rođendan”. Povodom svega ovoga, Zdravković je izjavio sledeće:

Da je tu pesmu o Titu komponovao Konjović, to bi prošlo iz cuga, ali pošto ju je komponovao jedan Toma Zdravković, onda nije! Ovo je razmišljanje miliona ljudi u Jugoslaviji, i neko ne mora biti Šekspir ili Andrić da bi napisao ovakve stihove. Obrad Jovović iz Jugotona i ja smo odlučili da stavimo pesmu ‘Jugoslavijo’ na drugu stranu ploče; zbog ozbiljnosti tematike nije bilo smisljeno stavljati ‘Ljiljanu’ ili ‘Buket belih ruža’. Posle svega, promenio sam naziv pesme u ‘O Majko, Majko’, pesma i dalje živi među narodom. Sve me ovo dosta pogađa jer sam imao iskrene i patriotske namere, a vidim kako su oni odgovorili.¹⁰⁰

Svi ovi primeri pokazuju da iako nije bilo nikakvih zvaničnih pritužbi na ove pesme (ili to bar nije javno saopštavano), urednik je snosio/la odgovornost za nepoštovanje granica. I ova vrsta cenzure bila je vrlo efikasna. Posebno u neregulisanim ekonomskim i tržišnim uslovima u kojima je produkcija

⁹⁷ “Stari” je bio Titov nadimak tokom Drugog svetskog rata.

⁹⁸ Lopusina, Marko, *Crna knjiga: cenzura u Jugoslaviji 1945-91.*, 252.

⁹⁹ Naslovna numeru na ploči pod istoimenim nazivom (O, Majko, Majko) iz 1979., RTV Ljubljana.

¹⁰⁰ http://www.titomanija.com.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=26

novokomponovane narodne muzike funkcionisala je nova kulturna politika postala plodno za demonstraciju ličnih afiniteta i pojedinaca na uredničkim mestima.

Od Vardara pa do Triglava: narodna himna, konačno

Godine 1977. Milutin Popović-Zahar, poznati violinista i kompozitor, zajedno sa tekstopiscem i pevačem Danilom Živkovićem, prilagodio je i prepevao originalnu pesmu *Makedonijo*, koju je napisao makedonski pevač Aleksandar Sarijevski. Zahar je napisao novi tekst posvećen Jugoslaviji, promenivši naziv pesme u *Jugoslavijo*, a Danilo Živković je pesmu snimio na singlu, koji je objavio 1978. godine.¹⁰¹ Melodija pesme bila je bazirana na južnosrpskom i makedonskom tradicionalnom muzičkom stilu u nepravilnom sedmoosminskom taktu, a aranžman je uključivao tradicionalne instrumente poput frule i tapana (drvenog bubnja), sa glavnom melodijom odsviranom na harmonici. Ženska pevačka grupa pratila je pevačev glas, posebno u refrenima pesme. Tekst pesme opevavao je glavne simbole jugoslovenskog društva – “bratstvo i jedinstvo”, partizansku borbu, radni narod i samoupravljanje:

*Od Vardara pa do Triglava,
od Đerdapa pa do Jadrana,*

*kao niska sjajnog Đerdana.
Svijetlim suncem obasjana,
ponosito sred Balkana,
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*

*Širom sveta put me vodio,
za sudbom sam svojom hodio,
u srcu sam tebe nosio.
Uvek si mi draga bila
domovino moja mila,
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*

*Volim tvoje reke i gore,
tvoje šume, polja i more,
volim tvoje ljude ponosne:
i ratara i pastira*

¹⁰¹ Singl Jugoslavijo, Jugoton, 1971. Druga strana singla sadržala je radničku pesmu “Radimo zajedno”.

*uz frulicu kad zasvira.
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*

*Krv se mnoga za te prolila
borba te je naša rodila,
radnička te ruka stvorila.
Živi sretna u slobodi,
ljubav naša nek te vodi,
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*

Omot singla sadržao je sliku pevača Danila okruženog članicama pevačke grupe, koje su bile odevene u narodne nošnje svih jugoslovenskih naroda.

Omot singla u izdanju Jugotona, 1978.

Milutin Popović-Zahar opisao je prve reakcije na pesmu kao izuzetno negativne. Urednici, novinari, intelektualci i javnost uopšte osudili su pokušaj komponovanja pesme o Jugoslaviji u novokomponovanom narodnom maniru, kao i izvođenje te pesme od strane pevača narodne muzike.¹⁰² Singl je smesta dobio etiketu šunda – pesme niskog kvaliteta, koja vređa glavne postulate jugoslovenskog socijalizma i koja je “jedna sramota za jugoslovenski radni narod.”¹⁰³ Zahar objašnjava da je u to vreme bilo krajnje nezamislivo da jedna takva pesma stoji “rame uz rame” sa radovima kompozitora klasične muzike, koji su smatrani najstručnijim u komponovanju pesama o Jugoslaviji i Titu (poput Nikole Hercigonje ili Oskara Danona). Javna kampanja protiv pesme i njenih autora naterala je Danila Živkovića da čak sudski tuži Zahara

¹⁰² Iz intervjua od 18. 7. 2012.

¹⁰³ Isto.

zbog toga što ga nije obavestio o tome da nije dobio zvanično odobrenje od Saveza komunista Jugoslavije za snimanje pesme o Jugoslaviji.¹⁰⁴

Ipak, okolnosti su se neočekivano promenile, a pokušaj uvođenja patriotskog sadržaja u žanr novokomponovane narodne muzike po prvi put bio je uspešan. Prema rečima Zahara, jedan trubač iz beogradskog vojnog orkestra i član orkestra koji je često nastupao na zabavama na poznatom Titovom brodu Galeb, jednom prilikom je zaskirao pesmu *Jugoslavijo* ne znajući za javnu debatu nastalu oko pesme. Kada je čuo pesmu, prema rečima Zahara, sam Tito je rekao da je ona sjajna kompozicija koja je upravo u tom trenutku potrebna jugoslovenskom narodu. Budući da je Zahara već poznao kao rukovodica istaknutog amaterskog narodnog orkestra "Lola" iz Beograda i violinistu koji je često nastupao tokom zvaničnih poseta i proslava u rezidenciji,¹⁰⁵ pesmu je okarakterisao pravom narodnom himnom. Istog trenutka, urednici koji su zabranili pesmu i pokrenuli javnu hajku na autore promenili su svoje stavove. Zahar ističe da je ljudima koji su ocenili ploču kao šund zbog "potencijalnih problema" vezanih za uvođenje "ozbiljnih tema" u kulturne proizvode "niske umetničke vrednosti", bila je potrebna samo jedna pozitivna Titova reč da krenu sa veličanjem pesme.

Za kratko vreme pesma je postala veoma popularna – prva nezvanična himna koja je, u odnosu na patriotske pesme izvođene na formalnim proslavama, mogla biti izvođena i u neformalnim prilikama i svakodnevnom životu: na proslavama, venčanjima ili u kafanama. Prema rečima muzičara, kad god je svirana, ona je donosila mnogo novca – emotivne asocijacije vezane za pesmu *Jugoslavijo* bile su intenzivne, što je učinilo pesmu savršenim proizvodom za publiku. Muzički novinari, kritičari i muzikolozi pripisivali su uspeh pesme njenoj tradicionalnoj melodiji i iskrenom inspirativnom tekstu. Štaviše, Danilo Živković je nagrađen *Ordenom drugog stepena za narod* od strane PGP RTB-a.

Pored pevljive melodije i emotivnog patriotskog teksta, lične biografije autora i pevača bile su još jedan od faktora koji je doprineo popularnosti pesme. Za razliku od Silvana i Tome, koji su uglavnom dovođeni u vezu sa *kafanom*, Danilo Živković je bio član partije i izvršnog odbora Udruženja estradnih umetnika, dok je Milutin Popović-Zahar bio jedan od vodećih violinista i rukovodilac jednog od najpopularnijih jugoslovenskih amaterskih orkestara

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Glavni razlog zašto je "Lola" amaterski orkestar bila je činjenica da je osnovan od strane *Saveza komunista omladine Jugoslavije* (SKOJ), Popović, 51. Zahar je lično nastupao pred Titom i Jovankom Broz više od sto puta (isto).

narodne muzike. Njihove društvene pozicije nosile su sa sobom izvesni legitimitet koji im je omogućavao više prostora za manevrisanje nepisanim cenzorskim pravilima. Čini se da je posebno Zahar bio svestan toga: on se sasvim otvoreno poigravao samocenzurom ne poštujući ustanovljene procedure – na primer, da traži dozvolu za snimanje pesme unapred. Imajući značajnu poziciju u orkestru koji je redovno nastupao pred Titom i njegovom ženom Jovankom, on je iskoristio mogućnost da se poigra i prekrši nepisana pravila koja su regulisala produkciju novokomponovane narodne muzike.¹⁰⁶ Kao rezultat, stvorena je “neo-folk” pesma, koja je u sebi uspela da promoviše patriotski sadržaj. Ova pesma je kasnije izvedena od strane mnogih poznatih pevača različitih žanrova popularne muzike (poput Zdravka Čolića, pevačke grupe Ladarice itd.). I ne samo to: pesma je najavila promenu stavova prema novokomponovanoj narodnoj muzici kao i novu poziciju koju će ona zauzeti u politici žanrova tokom osamdesetih godina.

Mi smo svi cenzori

Godine 1949. Oskar Davičo, jugoslovenski pisac i kulturni radnik, izjavio je da svaki samoupravni intelektualac treba da neguje u sebi jednog policajca, doprinoseći na taj način da policija postane izlišna.¹⁰⁷ Ova izjava najbolje opisuje pokušaje jugoslovenskog intelektualnog i političkog establišmenta da promoviše individualni, subjektivni pristup cenzuri, bez strogih pravila i institucionalne kontrole. Autoru je često prepuštano da odluči za sebe šta da učini sa svojim delom, čineći da cenzorske prakse operišu u domenu nezvaničnog. Sudski procesi su bili retki, a rukovodioci su retko raspravljali o vrednostima ili manama konkretne muzike ili ansambla.¹⁰⁸ Uzimajući ovo u obzir, čitav niz cenzorskih aktivnosti je preduziman u skladu sa “nepisanim pravilima”, što je otvaralo dosta prostora različitim tumačenjima, improvizaciji, individualnim percepcijama i afektivnim tehnologijama. Premda su postojali posebni komiteti za kulturu, umetnost i izdavaštvo, društveni i radnički odbori (urednički, umetnički odbori) ili pak grupe za procenu ideološke ispravnosti, mnoga ograničenja i zabrane zavisile su od lične odgovornosti samog pojedinca i njegovih/njenih afiniteta, hrabrosti i osećaja da se proceni trenutak (u jednom periodu izvesni sadržaj može biti smatran problematičnim, u nekom

¹⁰⁶ Milutin Popović-Zahar autor je tekstova najpoznatijih popularnih patriotskih pesama poput: *Živela Jugoslavija* (1980.) i *Hej Jugoslaveni* (1985.).

¹⁰⁷ Kešetović, Želimir, *Cenzura u Srbiji*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1998., 80.

¹⁰⁸ Ramet, *Balkan Babel*, 136.

drugom već ne). Jugoslovenski teoretičari kulture definisali ovaj vid takozvane "uredničke cenzure" kao specifični oblik autohtone "samoupravljačke cenzure", u kojoj se odgovornost za nadgledanje ideoloških sadržaja prebacivala sa institucija na pojedince.¹⁰⁹ Urednici su bili glavni čuvari ideološke, moralne i političke ispravnosti konkretnog kulturnog proizvoda, što je uticalo na to da se veći deo cenzorskih akcija dešava u svojevrsnom vakumu, u međugri između zvaničnog, međuličnog i subjektivnog. U želji da zadrže svoje pozicije, ovaj vid personalizovanog pristupa otvorio je prostor za promišljenije, ali i detaljnije i efikasnije cenzorske mehanizme. Sa druge strane, urednička angažovanja su često bila vođena njihovim ličnim težnjama i moralnim dilemama. Vrlo često su pokušavali da održe "ispravnost" svojih moralnih pozicija i balansiraju između ličnih stavova i onoga što bi bilo politički i društveno prihvatljivo gledište. To je zahtevalo konstantno pregovaranje između ličnih umetničkih i muzičkih preferenci, sa jedne strane, i stavova javnog mnjenja i političkih rukovodilaca sa druge. Sve ovo je zahtevalo posebnu vrstu intelektualne gimnastike. U mnogim slučajevima urednici su radili zajedno sa autorima i pomagali im u reorganizaciji "problematičnog dela" u skladu sa propisima.¹¹⁰ Na ovaj način, oni su čuvali svoju poziciju sigurnom ali i često postajali glavni akteri pri uvođenju novih, svežih ideja. U cilju da spreče zabranjivanje nekog dela, oni su se odlučivali na "štamparske greške" (brišući redove, reči), što je omogućavalo mnogim potencijalno "subverzivnim" delima da ugledaju svetlost dana. Štaviše, često se dešavalo da cenzor i cenzurisani potiču iz istog društvenog miljea, da su prijatelji ili da čak menjaju svoje uloge tokom određenog perioda, što je sve usložnjavalo problematiku cenzorskih praksi. Tako je "urednička cenzura" uključivala konstantno svesno baratanje (samo) cenzurom, na više nivoa.

Posle raspada zemlje, novoosnovane države tvrdile su da su oslobođene od kulturne diktature i represije te da se konačno ustanovila kulturnu produkciju bez državne kontrole. U periodu koji je sledio nakon raspada zemlje, etiketa "šund" bila je percipirana kao glavni pokazatelj disidentstva i "otpora protiv totalitarizma". U svojim biografijama bendovi i izvođači su ponosno naglašavali činjenicu da je socijalistička vlast zabranjivala njihovu muziku. Izvođači novokomponovane narodne muzike, pak, retko su pominjali ovakve stavke iz svojih biografija. Kao i u vreme socijalizma, njihova samoreprezentacija bazirala se na isticanju "apolitične" pozicije i činjenici da su pevali isključivo "ljubavne pesme" i promovisali "zabavne sadržaje".

¹⁰⁹ Golubović, Zagorka, O samoupravnoj cenzuri, *Književna kritika*, 3-4 (maj-jun), 1990., 24.

¹¹⁰ Đogo, Gojko, *Književna kritika*, 3-4 (maj - jun), 1990., 20.

Sa druge strane, neki od članova komisija koje su utvrđivale šta je šund a šta ne, tvrdili su da je Zakon (protiv šunda) u stvari doprineo poboljšanju tadašnje muzičke produkcije, primoravajući autore i izvođače da poštuju minimum postavljenih "umetničkih i edukativnih" uslova. Oni ne tumače ovakve pristupe kao vid državnih ograničenja već kao neophodne administrativne mere, koje su služile kao kontrolna linija distributerima i svima koji su bili deo muzičkog tržišta da ne slede isključivo zahteve istog. Pored toga, ovakvi pristupi su obezbedili prostor da se nezavisna i manje komercijalna muzička produkcija razvije, preživi i deluje relativno slobodno od zahteva tržišta. Međutim, svi oni izražavaju svoju svesnost o tome da je cenzura u "ime umetnosti" bila deo zvanične kulturne politike i odraz postojećih odnosa moći, koja na kraju, nije uspela da napravi značajne promene u domenu muzičke produkcije.¹¹¹

U postsocijalističkoj zbilji, obeležnoj komercijalizacijom javne kulture, izraženim konzumerizmom i dominacijom velikih medija, pojavom novih političkih i ekonomskih elita, uspostavljeni su drugi načini kontrole kulturne produkcije, samo naizgled neideološki. U atmosferi dominacije korporativnih globalnih brendova komisije za šund obeležje su "davno prošlih socijalističkih vremena". "Demokratskom tržištu" je dodeljena uloga glavnog cenzorskog činioca, sa ili bez svesti o tome da ono ustvari može biti najisključiviji faktor od svih drugih, kao i da ga je najteže pratiti. Danas se postjugoslovenska muzička tržišta čine centralizovanijim nego ikada pre: sa preovlađujućim uticajem dve domaće izdavačke kuće koje objavljuju izdanja novokomponovane narodne muzike u Srbiji (Grand produkcija i Produkcija gramofonskih ploča RTV Srbije) sa jedne strane, i globalnih muzičkih izdavača prilagođenih regulativama korporativne muzičke industrije, sa druge. "Cenzura tržišta" doprinela je da umetnici budu u potpunosti zavisni od "opšteg ukusa" i "rasta prodaje", ostavljajući istima sve manje umetničke slobode.

I opet, urednici nisu spremni da rizikuju, ovog puta zbog drugačijih "ideoloških" prepreka – ideologije "pospešivanja prodaje" koja rezultira velikim brojem cenzorskih aktivnosti preduzetih od strane različitih aktera. Ovo upravo potvrđuje Bourdieu-ovu misao koja kaže da "što je efektivniji proces regulacije i represije, isti postaje manje primeran jer se čini prirodnim načinom funkcionisanja sveta".¹¹²

¹¹¹ <http://www.jurnj.net/ispovijest-clana-sund-komisije/13019/>

¹¹² Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*, prev. John B. Thompson, ur. Gino Raymond i Matthew Adamson, Polity P, Oxford, 1991., str. 138.

Bibliografija

ARHIVSKI IZVORI

Arhiv Jugoslavije

Savez komunista Jugoslavije, Fond 507, VIII-1 – Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, zapisnici sa sastanaka Komisije.

Savez komunista Jugoslavije, Fond 475, Peti kongres Saveza muzičkih umernika 5-7.11.1965.

KNJIGE, ZBORNICI I ČLANCI

Bockman, Johanna, *Markets in the name of Socialism: The Left-Wing origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2011.

Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*, prev. John B. Thompson, ur. Gino Raymond i Matthew Adamson, Polity P, Oxford, 1991.

Boyer, Dominic, Censorship as a Vocation: The Institutions, Practices, and Cultural Logic of Media Control in the German Democratic Republic, *Comparative Studies in Society and History*, 45 (03) 2003., 511-545.

Brennan, Teresa. *The Transmission of Affect*, University Press, Cornell, Ithaca and London, 2004.

Broz Tito, Josip, *Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

Burt, Richard, ur., The Administration of Aesthetics: Censorship, Political Criticism and the Public Sphere, (*Cultural Politics* 7), University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 1994.

Butler, Judith, Ruled Out: Vocabularies of the Censor, *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation*, ur. Robert C. Post, Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities, Los Angeles, 1998., 247– 259.

Clough, Ticieto Patricia, Jean O'Malley Halley. *The Affective Turn: Theorizing the Social*, Duke University Press, Durham, 2007.

Crowley, David i Susan E. Reid, ur., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Berg, Oxford, 2002.

Čolović, Ivan, *Bordel ratnika*, SlovoGraf, Beograd, 1993.

- Dragičević-Šešić, Milena, *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
- Đogo, Gojko, *Književna kritika*, 3-4 (maj – jun), 1990., str. 20-23.
- Fish, Stanley, *There's No Such Thing As Free Speech*, OUP, Oxford, 1994.
- Gavarić, Dragoljub, Kulturna delatnost bez kulturne politike, *Kultura* (Beograd), 23, 1973.
- Goldman, Wendy Z, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Golubović, Zagorka, O samoupravnoj cenzuri, *Književna kritika*, 3-4 (maj-jun), 1990., 23-24.
- Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, Jurčić, Zagreb, 1998.
- Grujić, Marija, *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-folk in Post-Yugoslav Serbia*, doktorska disertacija, Central European University, Budimpešta, 2009.
- Hanc, Lynne, *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*, University of California Press, Berkeley, 2002.
- Hardt, Michael, The common in communism, *The Idea of Communism*, ur. Slavoj Žižek i Costas Douzinas, Verso, London, 2010., 131–144.
- Hearn, Kirsten, Exclusion is Censorship, *Feminism and Censorship. The Current Debate*, ur. Gail Chester i Julianne Dickey Bridport, Prism P, Dorset, 1988., 212–217.
- Hofman, Ana, Kafana Singers: Popular Music, Gender and Subjectivity in the cultural space of socialist Yugoslavia, *Narodna umjetnost* 47 (1) 2010., 141–161.
- Hofman, Ana, *Staging socialist femininity: Gender politics and Folklore in Serbia*, Brill Publishing, Leiden, 2011.
- Hofman, Ana, Lepa-Brena: Re/politization of Musical Memories on Yugoslavia, *Glasnik Etnografskog instituta*, 60 (1), 2012., 21-32.
- Holquist, Michael, *Corrupt Originals: The Paradox of Censorship*, PMLA 109.1, 1994., 14–25.
- Ivanović, Stanoje, Narodna muzika između folklora i kulture masovnog društva, *Kultura* (Beograd) 23, 1973., 166-196.
- Jansen, Sue Curry, *Censorship: The Knot That Binds Power and Knowledge*, OUP, New York, Oxford, 1991.
- Kešetović, Želimir, *Cenzura u Srbiji*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1998.

- Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Ljevak, Zagreb, 2011.
- Kos, Koraljka, New Dimensions in Folk Music: A Contribution to the Study of Musical Tastes in Contemporary Yugoslav Society, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 3 (1), 1972., 61-73.
- Levine, Michael G., *Writing Through Repression. Literature, Censorship, Psychoanalysis*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1994.
- Lopušina, Marko, *Crna knjiga: cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, Fokus, Beograd, 1991.
- Lučić-Todosić, Ivana, *Od trokinga do tvista. Igranke u Beogradu 1945-1963*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2002.
- Luković, Petar, *Bolja prošlost: Prizori iz muzičkog života Jugoslavije 1940-1989*, Mladost, Beograd, 1989.
- Madžar, Ljubomir, Ekonomski aspekti kulturnog razvitka, *Kultura* (Beograd) 26, 1974.
- Mišina, Dalibor, *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*, Ashgate, Farnham-Burlington, 2013.
- Müller, Beate, Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory, *Critical Studies*, 1-31(31), 2003.
- Naumović, Slobodan, Identity Creator in Identity Crisis: Reflections on the Politics of Serbian Ethnology, *Anthropological Journal of European Cultures* 8 (2) 1996., str. 39-128.
- Naumović, Slobodan, Brief Encounters, Dangerous Liaisons and Never-ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism, *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe*, ur. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev i Slobodan Naumović, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17, LIT Verlag, Berlin, 211-260.
- Opća enciklopedija*, sv. 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1977.
- Parašić, Ivan, *Cenzura u Jugoslaviji od 1945. do 1990. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Sveučilište u Zagrebu, 2007., 2. <http://darhiv.ffzg.hr/545/1/714BIBL.pdf>
- Pertan, Svanibor, Music and Censorship in ex-Yugoslavia – Some views from Croatia, rad prezentovan na prvoj Freemuse World konferenciji u Kopenhagenu, 20-22. novembar 1998, <http://www.freemuse.org/sw26648.asp>.
- Popović, Milutin-Zahar, *Ljudi iz šume*, Beograd publik, Beograd, 1990.

- Ramet, Sabrina P., *Shake, Rattle and Self-Management: Making the Scene in Yugoslavia, Rocking the state. Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, ur. Sabrina P. Ramet, Westview Press, Boulder, 1994., 103-132.
- Ramet, Sabrina P. In *Tito's Time, Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabrina Ramet, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1999., 89-105.
- Ramet, Sabrina P., *Balkan babel: The disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War of Kosovo*, Westview Press, Boulder, Oxford, 1999.
- Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije*, br. 53, str.1272.
- Stojičić, Đoko, Radnička klasa i kultura, *Kultura* (Beograd) 23, 1973., 214-220.
- Tanović, Arif, Svrataštvo i sloboda (Tribina X kongresa), *Kultura* (Beograd) 24, 1974., 190-193.
- Vidić Rasmussen, Ljerka, *Newly Composed Folk Music of Yugoslavia*, Routledge, New York – London, 2002.
- Vučerić, Radina, Džez je sloboda: džez kao američko propagandno oružje u Jugoslaviji, *Godišnjak za društvenu istoriju*, XVI (3) 2009., 81-101.
- Vučerić, Radina, Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih, *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović-Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 684-706.
- Vuletić, Dean, Generation Number One: Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s, *Nationalities Papers* 36 (5), 2008., 861-879.
- Vuletić, Dean, *Yugoslav communism and the power of popular music*, doktorska disertacija, Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 2010.
- Yurchak, Alexei, *Everything Was Forever, Until It Was No More, The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2006.

DISKOGRAFIJA

- Armenulić, Silvana, *Jugo moja, Jugo*, Jugoton, Zagreb, 1971.
- Zdravković, Toma, *O, majko, majko*, Jugoton, Zagreb, 1972.
- Zdravković, Toma, *Jugoslavijo*, Jugoton, Zagreb, 1978.
- Živković, Danilo, *Jugoslavijo*, Jugoton, Zagreb, 1978.

PRILOGI IZ NOVINA

NIN (Beograd) – br. 1005, 12.4.1970; br. 1114, 14. 5. 1972; br. 1122, 9. 7. 1972.

Estrada (Beograd) – Godina I, oktobar 1963; godina IV, decembar 1968.

KAZIVAČI

Milutin Popović-Zahar, intervju 18. 7. 2012.

Goran Lisica-Fox, intervju, 19. 4. 2013.

INTERNET IZVORI

<http://www.jutarnji.hr/ispovijest-clana-sund-komisije/13019/>, 3. travanj 2013.

Luković, Petar, 2008, Bolja prošlost: Silvana Armenulić (2), Embargo na smrt, <http://www.e-novine.com/index.php?news=17804>, 2. juli 2013.

http://www.titomanija.com.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=26, 16. april 2013.

Čolović, Ivan, Kultura i politika u Srbiji, www.balkan-schara.com/images/slikenc/IvanColovic/Kultura%20i%20p, 16. septembar 2013.

Who's Afraid of Šund? Music Censorship in Yugoslavia

Summary

From the perspective of the politics of censorship in the former Yugoslavia, the article highlights the potential of music to simultaneously convey the variety of potential interpretations, multiple layers of meaning and ambiguity. This expressive potential of “unspoken” (Lacan) allows the invoking of ideas, meaning and sensibilities, which are at the same time easy to be (mis) understood and manipulated with. The study of censorial practices therefore calls for the shifting of attention from the institutional censorial mechanisms to the more personal, unspoken, unwritten norms and practices. Focusing on the “Law Against Šund” from 1972, the article engages with the censorial practices as exercised through the inter-genres politics and particularly the newly-composed folk music (or the new folk music, the commercial folk

music, the neo-folk) through the so-called “quality censorship” exercised by individuals rather than institutions – often included much more affective technologies than strict strategies following the canon. The article shows not only the complex interplay between ideology, representational and social practices, but also the significant *authorial self-censorship* that indicates playing with an awareness of censorship (Levine 1994) which becomes a part of a self-subjectivization process through the unconscious internalizing of the norms important for self-representation and self-perception.

Martin Pogačar

“GAME OVER”: Računalniki, socializem in spomin

Leta 2012 je minilo 30 let, odkar sta svoj, okoli desetletje dolg osvajalni pohod, začela Commodore 64 in ZX Spectrum. Ta dva računalnika sta bila v prvi vrsti namenjena igranju računalniških igric, a sta bili vendarle eni prvih množičnih mašin, ki sta omogočali tudi programiranje.¹ Tako je določen del globalne populacije osvojil osnove in naredil prve korake v digitalni svet računalništva in komunikacijskih praks, ki se nam danes v njihovi vseprisotnosti zdijo samoumevne. Predvsem zaradi cele vrste "zasvojljivih" igric, kar predstavlja tudi gigantsko industrijo, ter vseočitnejše vseprisotnosti drugih računalniško-omogočenih naprav ter razvoja računalniške in igralne subkulture, in s tem popkulturnega tehno-kulta, sta se C64 in ZX Spectrum v zgodovino vpisala kot tisti mašini, ki sta ne nepomembnemu delu mlade populacije predstavljali pomemben del vsakdanjega življenja, odrasčanja in druženja. Igrice so bile "eden glavnih načinov, da so se ljudje spoznali z računalniki in digitalno tehnologijo",² in s tem vstopnica v digitalni imaginarij. Poleg tega so ob uporabi teh mašin nastajale mikro-skupnosti in, pomembno, tudi spomini, vezani tako na druženje pred zaslonom, na otroštvo, kot tudi (morda manj očitno) na širši družbeno-zgodovinski kontekst srednjih in poznih 80. let.

Vsaj na socialističnem Vzhodu sta prav Spectrum in C64, skupaj z igricami, fanovsko kulturo in brstečo ideologijo, za mladostnike predstavljala tudi pomemben simbolni in materialni stik s svetom onkraj "železne zaves". Z bolj kot ne ilegalnim uvozom in velikokrat še manj legalnim razpečevanjem "nečedne" zabavne tehnologije, ki je podpirala igranje igric in je "beznico" fliperjev in video-iger zanesla v dom, so se v socialistični vsakdan "prešvercali" obrisi logike digitalnega, tako v estetiki kot v načinu razmišljanja. Glede na tržno prisotnost obeh mašin (okoli 10 let) ter ob dejstvu, da danes nobenega od podjetij, ki sta jih izdelovali, ni več, pa nikakor ne moremo reči, da je bilo to

¹ Povedna je formulacija iz uvodnika prve številke slovenske izdaje revije *Moj mikro*: Računalniške igre naj bi bile uvod v bolj resne projekte, ki pa ne izgubijo prav nič zabavnosti, s tem da pridobijo na resnobi, Skupinski portret z računalnikom, *Moj mikro*, 1, 1984., 3.

² Swalwell, Melanie, 'The Remembering and the Forgetting of Early Digital Games: From Novelty to Detritus and Back Again', *Journal of Visual Culture*, 6 (2), 2007., 258.

desetletje v razmahu digitalnega in ideologije napredka kaj manj kot večnost. In kar je še huje, v primerjavi z dobo nenehnega posodabljanja produktov — od računalnikov, avtomobilov, do pralnih strojev in programske opreme — in s tem povezane tiranije vedno-novega, ki se poleg tega odraža tudi v osebnih preferencah, glasbi, filmu, osebnih stilih, se zdi oddaljenost tistega časa in tehnologije še toliko očitnejša. Lahko bi celo rekli, da je ta preludij digitalne dobe tam kjer spada, v pozabi. Pa je res?

Ob hkratni kontra-obsesiji, ki na videz vendarle nekoliko brzda in včasih zanika tiranijo novega (čeprav tudi s tem podlega komercializaciji in je v pomembni meri odraz iskanja zaslužka), s spreminjanjem in ob nezanemarljivem porastu komercialnih in ljubiteljskih retro-fascinacij, ni presenetljivo, da se povečuje tudi zanimanje za retro-mašine, retro igrice (angl. retro-gaming) in retro programiranje (angl. retro-computing).³ Fascinacija s "pra-mašinami" in z njimi povezanimi programskimi jeziki, okolji, 8-bitno estetiko, na nek način anahronistično vračanje v 1980-ta, tako nikakor ni nenavadno.⁴ Nasprotno, če verjamemo cikličnosti prebujanja nostalgije (na približno dvajset let se neka doba rada vrne), ali pa Heideggro, ki pravi, da je trenutek, ko se naprava polomi, trenutek, ko to napravo lahko ponovno izkusimo,⁵ nam pojav zanimanja za pozabljeno tehnologijo, naprave in programje, ki je vendarle (genea)logični predhodnik današnje visoko digitalizirane dobe, odpira tudi vprašanja o izkušnjah ljudi, ki s temi mašinami niso samo "zapravljali časa".

V luči tega je zastavljen tudi ta prispevek, v katerem preizprašujem odnos med "osvobajajočim" potencialom tehnologije, med vlogo in pomenom

³ Tukaj velja omeniti vsaj razstavo GOTO1982, ki je bila postavljena v Muzeju novejšje zgodovine v Ljubljani, kjer je bil prikazan razvoj računalništva od abaka do dancs, že sam naslov pa je eksplicitno začrtal konture največje fascinacije (glej: goto1982.si/). Obenem je prav tako indikativen, trenutno žal zamrznjen, reški muzej računalniške zgodovine Peck&Poke, ki je svojo dejavnost razširil tudi na (druge) igrice (glej: peckpoke.hr). V Leicesteru, Velika Britanija, deluje neprofitni Retro Computer Museum, ki je posvečen ohranjanju, razstavljanju in omogočanju preizkušanja igralnih konzol od 1960ih naprej (glej: retrocomputermuseum.co.uk/).

⁴ Naj samo za primer omenim finsko elektro-retro-psychedelično skupino Aavikko, ali pa 8-bitno glasbeno sceno, ki se bohoti v New Yorku in Philadelphiji, na kar me je prijazno opozoril Vladimir Lukić, email 2. april 2013; glej npr. <http://www.8bitpeoples.com/> in <http://8stratic.com/>

⁵ Gunning, Tom, Re-newing Old Technologies: Astonishment, Second Nature, and the Uncanny in Technology from the Previous Turn-of-the-century, *Rethinking Media Change: The Aesthetics of Transition*, ur. David Thorburn in Henry Jenkins, MIT Press, Cambridge, 2003., 45.

razumevanja bivanja skozi parametre in determinante sveta, prežetega s tehnologijo. Pri tem se v pomembni meri osredotočam na odnos danes odraslih "otrok socializma" do svoje tehno-preteklosti in tudi do življenja danes. Pri tem izpostavljam koncept "retro-identifikacije", s katerim želim opozoriti na konceptualizacijo spomina in spominjanja, ter posledično na še slabo preizkušeno polje raziskovanja, ki predpostavlja raziskovanje osebnih in kolektivnih spominov preko določene tehnologije. Pri tem gre za spomine, ki so vezani na določeno tehnologijo, mašino, oziroma za spomine in izkušnje, ki so nastajali ob uporabi določene mašine in skozi socialne interakcije, ki so se ob tem pletle in odvijale in ki niso zapisani oz. shranjeni s pomočjo določene tehnologije, ampak se rekonstruirajo skozi besede. Zanimajo me torej narativi o preteklosti (in deloma o sedanjosti) in o morda na videz nepovezanih tematikah, ki jih sproži in kanalizira eksternalizacija spomina skozi pripoved o različnih napravah in njihovih rabah. Skozi preplet raziskave implikacij računalniške tehnologije, retro-identifikacije in spomina ter jugoslovanskih 80. let se bom osredotočil zlasti na odnos posameznika do sebe, preteklosti in sedanjosti ter razumevanja sebe v svetu.

Zgodovina mikro- in osebnih računalnikov je relativno kratka (a daljša kot se morda zdi) in zato tudi raziskovanje "rab množične zabavne elektronike",⁶ sploh v odnosu do spominskih praks (to velja zlasti za izdelke pred dobo interneta), ni prav bogato. V 80. letih, ko lahko opazimo razmah igralne kulture in trga mašin in igrice, so se začele prve raziskave vpliva in družbenega pomena množičnega računalništva in računalniških iger, zlasti v značilni maniri problematiziranja porajajoče se tehnologije,⁷ čemur smo priča ob vsaki novi popularizaciji (komunikacijske) tehnologije, od pisave, filma, gramofona, radia, televizije in nazadnje interneta.⁸ Toliko manj pa je bilo narejenih raziskav na "komunističnem" Vzhodu. Tako mi ne preostane drugega, kot da se osredotočim na spomine generacije, ki je bila takrat rosno mlada, danes

⁶ Glej npr. Bull, Michael, *The World According to Sound: Investigating the World of Walkman Users*, *New Media and Society*, 3 (2), 2001., 209-227; Gay, Paul du, Stuart Hall, Linda Janes, Hugh Mackay and Keith Negus, *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman*, Sage, London, 2003.

⁷ Glej Greenfield, Patricia, *Mind and Media, The Effects of Television, Video Games, and Computers*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1984; Loftus, Geoffrey in Loftus, Elizabeth, *Mind at Play: The Psychology of Video Games*, Basic Books, New York, 1983.

⁸ Postman, Neil, *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*, Vintage Books, New York, 1993.

pa se zdi, da je digitalni bum (v nenavadni mešanici s propadom socializma) povozil del njihove preteklosti.

Na ta način morda ne bom dobil zanesljivih in visoko-preverljivih podatkov. Vendar pa to vzamem v zakup in poskusim obrniti v prednost: upam, da bom našel odgovore, ki bodo pokazali na odnos do preteklega-sebe in do širših procesov retro-identifikacije v luči razvoja računalništva in digitalnih komunikacijskih tehnologij v socialistični Jugoslaviji ter v preseku s širšimi družbeno-političnimi spremembami po letu 1991. Še več, ker to počnem iz post-socialistične pozicije, izrazito določene tudi skozi razmah digitalnih medijev, ki jo pri tem poskušam kritično ovrednotiti v odnosu do inkriminirane preteklosti, upam, da bodo ti rezultati nakazali tudi morebitni vpliv, ki ga je v določenem zgodovinsko-tehnološkem trenutku določena tehnološka inovacija imela na vzpostavljanje identitete "socialističnega mladostnega subjekta", tistega, ki danes pomembno sooblikuje post-socialistični vsakdan, zlasti v smislu izgrajevanja odnosa do drugih kultur, idej, družbeno-političnih alternativ itd. Če torej preoblikujemo Heideggrovo zgoraj omenjeno misel o pozabljenih mašinah: šele ko vemo kaj smo pozabili, lahko vidimo, kaj (nam) pozabljeno počne (in kaj s pozabljenim početi).

Zgodovinski in raziskovalni kontekst

Čeprav morda najbolj znana, C64 in ZX Spectrum nista bila sama, niti ne prva računalnika. C64, na primer, je bil naslednik modela VIC-20, ki ga je leta 1980 lansiralo ameriško podjetje Commodore Business Machines (CBM), ta pa je nasledil Commodore PET 2001 iz leta 1977, ki je imel integrirano tipkovnico, zaslon in "kasetar". CBM, ki ga je leta 1955 ustanovil Jack Tramiel in je sprva izdeloval kalkulatorje in se potem zaradi močne konkurence osredotočil na računalnike, je bil le eden od mnogih proizvajalcev domačih računalnikov. Med temi velja omeniti vsaj MITS-ov Altair 8800 iz leta 1977, ki velja za prvi osebni računalnik,⁹ pa čeravno mogoče malo tendenciozno zato, ker je bil prvi računalnik, ki je uporabljal Microsoftov operacijski sistem in dosegel prodajo, ki bi ji lahko rekli množična. Če sledimo razvoju osebnih računalnikov še dlje nazaj in se ustavimo ob letnici 1974, ko je revija *Radio Electronics* objavila načrt za prvi mikro-računalnik Mark-8,¹⁰ to še zdaleč ni konec poti. Leta

⁹ Laing, Gordon, *Digital Retro. The Evolution and Design of the Personal Computer*, Ilex, Cambridge, 2004, 15.

¹⁰ Ko omenjam načrt moram opozoriti na to, da je bilo do časa res množične proizvodnje osebnih računalnikov v prvi polovici 80. let 20. st., računalnike moč kupiti "po delih", ali pa si

1950/51 je Edmund Berkeley v isti reviji objavil načrte za računalnik Simon, ki velja za prvi mikro-računalnik.¹¹ Opisal ga je takole:

Pogledali bomo, kako lahko naredimo preprosto mašino, ki lahko misli [...] Poimenujmo jo Simon, po njenem prethodniku, ki se je imenoval Simple Simon [...] Simon je tako preprost in majhen, da bi ga lahko spravili v leseno gajbico; kakšne štiri kubične čevlje [...] Morda se vam bo zdelo, da mehanski možgani, kakršni so Simonovi nimajo praktične vrednosti. Nasprotno, Simon je enako uporaben v poučevanju, kakor kemijski poskusi: stimulira mišljenje in razumevanje, je primeren za vajo in produkcijo znanja. Program izobraževanja o mehanskih možganih bi tako zlahka vključeval izdelavo preprostega modela mehanskih možganov, samo za vajo.¹²

Za nas je zanimiv zlasti del opisa, ki govori o tem, da računalnik "stimulira mišljenje in razumevanje, trening in spretnosti". Najprej, ker že zelo zgodaj v razvoju računalništva implicira razmerje med mišljenjem in mašino (in vanjo polaga velike upe) in namiguje na preoblikovanje miselnih sposobnosti skozi interakcijo z "mislečo mašino".¹³ In posledično tudi zato, ker podpira argument, da računalniške mašine prek stimulacije mišljenja in razumevanja "odiprajo um", kar je toliko bolj pomembno v luči socialistične izkušnje oziroma blokvske delitve.

Preden grem naprej, naj na kratko kontekstualiziram raziskavo in pisanje, ki je nastajalo od marca do junija 2013, dobrih dvajset let po razpadu Jugoslavije in 30 let po začetku pohoda digitalnega računalnika, obenem pa je to tudi čas dobrih 35 let po mojem rojstvu. To niso nepomembni podatki, saj to

jih po načrtih zgraditi povsem doma. Ta DIY pristop, značilen za tehno-subkulture v vzponu se je s formalizacijo, komodifikacijo in industrializacijo računalništva kot tehnologije in zabave, ljubiteljstva in garažnega podjetništva deloma izgubil, vendarle pa ostaja prisoten v stiliziranih in izrazito omejenih "personalizacijah" osebnih računalnikov ter morda še bolj med hekerji.

¹¹ Glej, Blinkenlights archaeological institute, <http://www.blinkenlights.com/>

¹² "We shall now consider how we can design a very simple machine that will think [...] Let us call it Simon, because of its predecessor, Simple Simon [...] Simon is so simple and so small in fact that it could be built to fill up less space than a grocery-store box; about four cubic feet [...] It may seem that a simple model of a mechanical brain like Simon is of no great practical use. On the contrary, Simon has the same use in instruction as a set of simple chemical experiments has: to stimulate thinking and understanding, and to produce training and skill. A training course on mechanical brains could very well include the construction of a simple model mechanical brain, as an exercise", Public Information Office, "Fact Sheet on Simon", Blinkenlights archaeological institute, 18. maj 1950., <http://www.blinkenlights.com/classiccmp/berkeley/simonfaq.html>.

¹³ To fascinacijo lahko zasledimo že vsaj pri Descartu, glej Wood, Gaby, *Edison's Eve, A Magical History of the Quest for Mechanical Life*, Alfred A. Knopf, New York, 2002, 25.

raziskavo odločno postavljajo v perspektivo radikalnih globalnih sprememb in odraščanja. Že opredelitev izhodiščne zasnove in argumenta raziskave je tako pomembno določena po eni strani s takratnimi zgodovinskimi in političnimi okoliščinami v času družbeno-politične negotovosti in nacionalizirajočega vrenja v Jugoslaviji ter ravno tako pomembno iz perspektive trenutne vse-zahodne nestabilnosti, ki v pomembnih vidikih korenini prav v dramatičnih 80. letih in v takrat začetni razgradnji poveljnega sna, keynsejske socialne države na Zahodu in socializma na Vzhodu. Po drugi strani večina respondentov pripada generaciji, ki je v Jugoslaviji preživela vsaj del otroštva in danes lahko prakticira tako nostalgijo po otroštvu, kakor tudi določeno tehnostalgijo, nostalgijo po tehnologiji (morda po več različnih napravah), ki je pomembno vplivala na njihovo otroštvo, odraščanje, biti-v-svetu. Pa jih (nas) je res pomembno zaznamovala? Kakšen je pravzaprav preplet tehnostalgije in retro-identifikacije ter trenutnih tehnopolitičnih in zgodovinskih parametrov? Nam je igranje igrice dejansko odprlo vrata v prihodnost? Drugi svet? Svobodo? Ali pa smo skozi računalniško inicializacijo postali le del v globalni tehnologizaciji sveta?

Pričujoči prispevek je del širše raziskave o razmerjih med tehnologijo, spominom in jugoslovanskim socializmom, ki je šele v začetni fazi. Sloni na dvostopenjskem pristopu: prek Facebooka sem poslal povabilo k sodelovanju in prošnjo, da zainteresirani delijo obvestilo naprej. Tako se krog potencialnih sodelujočih razširi izven meja "mojih prijateljev". Zainteresirane osebe sem prosil, da mi najprej na za to priložnost odprt poštni predal pošljejo kratek zapis o tem, kar jim pade na pamet, ko preberejo "poziv".¹⁴ V naslednjem koraku sem jim poslal razširjen vprašalnik, kjer bolj podrobno sprašujem po podatkih, povezanih z raziskovano tematiko. Vprašalnik je zasnovan na principu odprtih vprašanj, odgovori pa so kvalitativno analizirani.

Interlude1: Retro-kontroverza C64 vs ZX Spectrum

Med precejšnjim številom naprav na polju domačih računalnikov in igralnih naprav v 80. letih sta, vsaj s stališča običajnega (takrat največkrat precej mladega) uporabnika in današnjih retro-frikov retro-gaminga in computinga, najhujšo poslovno in predvsem fenovsko bitko bila C64 in Spectrum.¹⁵

¹⁴ Draga bralka, če ti branje prispevka porodi kakšne misli, pomisli, dvome in vprašanja z obravnavano tematiko, prosim piši na: computers1980s@gmail.com.

¹⁵ Vojno za prevlado sta potem izgubila proti povsem drugim tekmečem, IBM-u, Applu, Microsoftu.

Pravzaprav se je okoli njiju oziroma med privrženci razvila verjetno ena prvih odmevnejših "tehno-ideoloških" vojn.¹⁶ C64 je bil sicer dražji (599 USD leta 1982),¹⁷ a je kljub višji ceni po številu prodanih primerkov, do začetka 1990-ih naj bi bilo prodanih 12,5 milijonov,¹⁸ prekašal Spectruma, ki je po nekaterih ocenah prodal nekaj več kot 5 milijonov naprav, ki so se prodajale po 125 GBP (okoli 200 USD).¹⁹ Cena očitno ni bila faktor, ki bi vplival na prodajo po svetu,²⁰ lahko pa utemeljeno domnevamo, da je cenovna dostopnost igrala pomembnejšo vlogo v Vzhodni Evropi, kjer pa sta obe mašini uspeli, tako kot na "Zahodu", ustvariti zveste privržence in oboževalce. Natančnih podatkov o številu posedovanih naprav verjetno ne bo mogoče nikoli izvedeti, saj je bilo neugotovljivo število računalnikov pretihotapljeno z Zahoda, zlasti iz Nemčije.

Mnenja o kontroverzi so deljena in morda najhujše bitke potekajo danes.²¹ Med respondenti pa prevladuje dokaj zadržan ton in večinoma ne zaznavajo kakršnekoli pretirane tekmovalnosti oziroma "sektaštva": *Ne znam si predstavljati, da bi bila kakšna igrača, vključno z računalnikom, v tem času (in družbi) objekt tekmovalnosti. Bili smo tudi taborniki, verjetno zaradi tega gledam tako na te zadeve*, pravi Printempo.²² Boki "kontroverzo" vidi podobno: *Meni in mojim ožjim prijateljem ta ni bila pomembna – vsi smo bili otroci blokovskega naselja in smo večino prostega časa preživeli na igrišču pred osnovno šolo*.²³ Tudi Stanislav (Vukovar/Cleveland, 40) ni puno razmisljal o tome tada, koliko se

¹⁶ To je treba sicer vzeti z rezervo in ob tem pomisliti na zgodovino tehničnih izumov, ki so praviloma rezultat daljših procesov, naključij in posledica povsem iracionalnih okoliščin. Če samo pomislimo na kinematograf in celo vrsto naprav, ki so opravljale podobne funkcije.

¹⁷ Computer/Game console history, "Commodore 64", http://www.maniacworld.com/game_console_history/commodore64.htm

¹⁸ Ocene se gibljejo precej visoko, do 17, 22 milijonov in celo do 30 milijonov. Glej "How Many Commodore Computers Were Really Sold?", pagetable.com, <http://www.pagetable.com/?p=547>

¹⁹ "ZX Spectrum: 30 Years Old and Still One of the Cheapest Computers Ever Made", extremetech, <http://www.extremetech.com/computing/127109-zx-spectrum-30-years-old-and-still-one-of-the-cheapest-computers-ever-made>

²⁰ Vprašanje je, kolikšen vpliv pri trženju je imela "nacionalna provenienca" ameriškega C64 in britanskega Spectruma in s tem povezani marketinški vzvodi.

²¹ Glej npr. <http://www.eurogamer.net/articles/digitalfoundry-face-off-zx-spectrum-vs-commodore-64>; <http://www.gamestage.net/english/test.html>; za jugoslovansko področje glej: <https://www.elitesecurity.org/t72264-Commodore-vs-Sinclair-ZX-Spectrum>.

²² Printempo, Beograd/Maribor, email, 22. maj 2013.

²³ Boki, Ljubljana, email, 14. maj 2013.

*sjecam, nisam se upustao u rasprave koji kompjuter je bolji a koji ne, čeprav danes pravi: Water under the bridge! Pretpostavljam da je C64 bio objektivno bolji kompjuter.*²⁴ Najbliže artikulaciji kontroverze pride Max Soft (Beograd/Berlin/Beograd, 39), ki pravi, da so se s prijatelji vedno *prepirali, branili naš pogled na stvari (ZX jeste imao lepše boje i tastaturu zgodniju za igranje ali je imao problem sa atributima i groznu pištalicu kojom je generisao zvuk).*²⁵

Še posebej v Jugoslaviji, kjer je bilo računalnikov vseeno relativno malo, je to verjetno tudi razlog, da neke resne "bitke" takrat ni bilo. Bolj je šlo za to, kar pravi Igor: *V tistih časih ocenjujem, da je lastništvo katerega koli računalnika dejansko pozitivno vplivala na odnose, kajti vsi ki smo imeli računalnik (amiga, schnider, zx, c64, atari) smo spadali v skupno množico 'računalničarjev' in ne morem reči, da so bile takrat te struje tako močne, da bi delile v različne klane.*²⁶ Se pravi, da je relativna redkost računalnike še pozicionirala kot določen, recimo, luksuz in predvsem noviteto, kar je pomenilo prioriteto interakcije s tehnologijo nasproti družbenemu pozicioniranju. Ločnica je potencialno obstajala med *haves* in *havenots*, vendar pa je tudi po mojih izkušnjah neutemeljena, saj je pomen druženja ob igricalah presegal faktor lastništva in s tem povezanega ekskluzivizma. Max Soft dodatno relativizira kontroverzo, ko pravi, da je bila *smešna ali potpuno razumljiva (Apple vs. PC, Canon vs. Nikon...)* *Uvek postoji to 'razumevanje' unutar grupe, dešava mi se da kad fotografisem nešto, da mi prilaze potpuno nepoznati ljudi i kažu mi da i oni koriste Canon.*²⁷

V Jugoslaviji računalnikov ni bilo malo zato, ker bi bili prepovedani in lastniki preganjani, ampak je bila to posledica slabo prepustnih meja in uvoznih omejitev, kar je ta segment izdelkov spravilo v prtljažnike in na črni trg. Kljub temu pa je špekulacija o potencialu in prihajajoči uporabnosti in dominaciji tovrstnih naprav ali pa morda zgolj fascinacija z računalniško tehnologijo, ki je počivala na povojnem evropskem oziroma zahodnem snu o napredku, osvajanju vesolja (računalniki so bili pomemben del literarne povojne raketne znanosti in tudi znanstvene fantastike ter kinematografije) in človeka, tudi na socialističnem vzhodu igrala pomembno vlogo. Razvoj računalnikov, tako gigantskih omar, ki so podpirale recimo bančne sisteme,

²⁴ Zabić, Stanislav, Vukovar/Cleveland, email, 28. april 2013.

²⁵ Max Soft, Beograd/Berlin/Beograd, email, 17. maj 2013.

²⁶ Mali, Igor, Trzin, email, 24. maj 2013.

²⁷ Max Soft.

kot kasneje mikro - oziroma osebnih računalnikov, je bil pomemben tudi v Sovjetski Zvezi, na Poljskem itd., kjer so izdelali nekaj dokaj uspešnih mašin. Zanimiva je jugoslovanska zgodba o računalnikih CER iz srede 1960-ih,²⁸ v začetku 80. let pa je Voja Antić razvil osebni računalnik Galaksija, ki je bil, po nekaterih ocenah, po načrtih objavljenih v reviji *Računar* sestavljen v več kot 8000 primerkih.²⁹ Prisotnost računalnika v vsakdanjem življenju in kulturnem imaginariju pa sta leta 1984, v glasbi in ljubezni, pomenljivo spletla Denis&Denis v hitu *Program tvog kompjutera*:

*Ti me slijediš, bježim i gubim dah
neka jaka želja opija mi strah
koji korak još i kraj ulice*

*Srce divlje lupa, želim te
ja ti brišem suze vodim te u stan
dok polako pogled moj spušta se*

*Ref.
Sada pratim ritam tvoj
ovu pjesmu novi broj
ako želiš bit ću ja
program tvog kompjutera*

*Mrak je, tražim svjetlo, ti spremaš ključ
u prazninu tonem tvoj je dodir vruć
dok mi diraš kosu ja gledam te.*³⁰

Vendar pa "vzhodni" računalniki, zlasti tisti potencialno zanimivi za množično proizvodnjo, v doseganju tehnoloških, oblikovnih in še manj prodajnih standardov, niso mogli konkurirati zahodnim tekmeccem. Slednji so si zato zlahka izborili prevladujoče mesto na vzhodnih geografskih in simbolnih koordinatah in tako predstavljali eno od globalnih tehnoloških ter ideoloških in popkulturnih povezav, tehno-ideoloških offline omrežij. Tako je bilo tudi množično računalništvo še ena v vrsti tehnoloških in kulturnih praks, ki so na Vzhod uspešno izvažale tudi ideologijo (tehno-ideologijo) in zabavo, skozi

²⁸ Glej Protić, Jelica in Ristanović, Dejan, Building Computers in Serbia: The First Half of the Digital Century, *ComSIS*, 8 (3), junij 2011. Glej tudi: <http://www.youtube.com/watch?v=IAU9joMChmw>

²⁹ Lily Lynch, Galaksija, cult Yugoslav DIY computer from the 1980s lives on, *Burn*, Tech, 4. december 2011, <http://burn.com/4614/galaksija-do-it-yourself-computer>, 8. julij 2013.

³⁰ Denis&Denis: Program tvog kompjutera, *Čuvaj se!*, Jugoton, Zagreb, 1984.

uporabo in aplikacijo katerih so se so-oblikovali svetovni nazori ter oblike potrošništva, ki so pomembno prispevale tudi k spraševanju o socializmu kot sistemu, o svobodi, demokraciji, posamezniku in njegovem mestu v svetu. In tukaj me zanima prav vznik ter razrast tovrstnih povezav, se pravi referenc na "Zahod" in "Vzhod" in svet na splošno, in ob tem retro-percepcija posameznikov v 80. letih, skozi uporabo in vrednotenje uporabe računalniških mašin.

Galaksija, prvi jugoslovanski množični domači računalnik
Vir: <http://brunn.com/4614/galaksija-do-it-yourself-computer>

Tehnologija in otroštvo

Bežen in zato tudi neustrezen pogled na jugoslovansko preteklost na splošno, pa tudi specifično na industrijsko, oblikovalsko, tehnološko zgodovino daje slutiti, da je bila to slabo razvita dežela, izven svetovnih koordinat razvoja in trgov, s praktično neobstoječo tovrstno infrastrukturo in znanjem. Tak pogled je morda samo-ponujajoč se skozi prizmo razpada države in vojn, skozi katere naj bi se pokazala prava bestialnost in s tem tudi domnevna ne-tehno-logičnost balkanskega uma. Vendar pa tak pogled predpostavlja, da je v jugoslovanski družbi prevladovalo nezanimanje za svetovne tehnološke trende in odkritja in v naslednjem koraku tudi, da se tehnika in razvoj mladih generacij nista dotikala. Vendar pa je treba pogledati onkraj te časovno-ideološke zaslombe in priznati (do določene mere), da je v povojnem obdobju Jugoslavija veliko

investirala, tako materialno kot simbolno (o uspešnosti se da debatirati) v tehnologijo.

I naša zemlja je, hteli-ne hteli, zahvačena poslednjih godina kompjuterizacijom. Računari su prodrli u sve oblasti života, od obrazovanja do fabričkih hala. Međutim, Jugoslavija i dalje kasni, kako u broju računarskih sistema različite namene, tako i u njihovoj primjeni, naročito za razvijenim zemljama. Nije nikakva novost, ako kažemo, da Portugalija, od koje smo i u drugim oblastima uvijek bili bolji, ima više kompjutera, da ne govorimo o najbližim susedima Madarima. Da bismo, međutim, uhvatili 'voz tehnološke revolucije' [...] moramo više da ulažemo u kompjuterizaciju – primenu računara i obrazovanje ljudi, rečju, u novo informatičko društvo koje dolazi.³¹

Fascinacija z avtomobili, vlaki, kozmonavtiko, inženirstvom in nenazadnje računalniško tehnologijo je del ideološkega ustroja socialistične ideologije in v obdobju po drugi svetovni vojni je, v duhu obnove in izgradnje boljšega sveta, še toliko odločnejše figurirala kot moment fascinacije in mobilizacije. In, zanimivo, v tem delu sta si bila Vzhod in Zahod precej blizu. Tudi zato, ker zgodovina razvoja računalništva, ki sega vsaj do luknjanih kartic in Lacquardovega predilnega stroja ter v naslednjem koraku do Charlesa Babbagea, ni bila razdeljena z železno zaveso, je zanimanje za komputacijo tudi po drugi vojni presegalo blokovsko delitev in fasciniralo inženirje in matematike na obeh straneh zavesa.

Ob tem pa že vsaj od začetka 20. stoletja, oziroma razmaha filma in še prej fotografije in vlaka (pa še dlje nazaj), tehnologija (in zlasti mašine) slej ko prej začara tudi otroke, saj predstavlja pomemben del življenja skupnosti, družine, staršev pa tudi njih samih. Ta širok spekter tehnologije in mašin je prva velika magija v človekovem življenju. In če nam je lahko približno jasno, kako se srečujeta tehnologija in kultura,³² tehnologija in odrasli, pa je bistveno težje razumeti, kako se s tehnologijo soočajo otroci. Kar je jasno je, da marsikatero napravo "poštekajo" bistveno hitreje kot njihovi "tehnološko-formirani" in zakrneli starši.³³

³¹ Stojilković, Stanko, Računari neophodno oruđe, *Svet kompjutera*, 2. februar 1985, 14.

³² Glej npr. prispevke Neila Postmana (*Technopoly*), Bernarda Stiglerja (*Technics and Time*), Jacquesa Ellula (*The Question of Technology*).

³³ S tem nočem reči, da imajo kakšen poseben vrojen občutek za tehnologijo, pač pa da se z njo spoprijemajo neobremenjeno. Iz več virov vem, da se otroci, ki se zgodaj srečajo z zaslonom na dotik (ponavadi prej kot s klasično fotografijo), s klasičnimi fotografijami spopadajo na "dorični" način... neuspešno in na razočaranje. Ob tem je treba tudi reči, da je to stanje začasne narave.

Poleg družine, vrstnikov, vrtca in šole, je širok spekter tehnologije, od avtomobila do tabličnega računalnika, eden ključnih posredovalcev zunanjega sveta. Avtomobilska vožnja je mediacija prostora in (re)definicija premikanja v njem, hkrati pa tudi determinanta medsebojnih odnosov. Na drugi strani digitalna tehnologija, na čelu z računalniki, otrokom odpira okno v svet, skozi katero v dom in um prihajajo podobe in zvoki algoritmiziranega sveta. Tako ljudje, in vse mlajši otroci, s seboj nosijo svetove podob, s katerimi se v precej primerih lahko tudi interaktivno soočajo, povezujejo, jih do neke mere tudi upravljajo, in skozi te podobe osmišljajo svet, ustvarjajo domišljajske prostore in se pozicionirajo v svetu, simbolnem in materialnem, in v tem procesu sooblikujejo svoja življenja. Ni odveč poudariti, da ko se posamezniki "soočajo/spoprijemajo z medijskimi produkti pri tem niso pasivni in ne sprejemajo vsega kar slišijo in/ali vidijo brezprizivno. Nasprotno, veliko (če ne večina) uporabnikov medijske tekste pozorno bere in preučuje, pri čemer ponujenih pogledov, idej in podob ne sprejema enako".³⁴ V tem prispevku je pozornost sicer posvečena zlasti računalniški tehnologiji iz 80. let, ki se pomembno razlikuje od načinov in obsega posredovanja sveta, ki ga omogočajo današnje komunikacijske tehnologije. Kljub vsemu pa prav zaradi svoje "prvosti", v smislu soočanja otrok socializma z zahodno tehnologijo, predstavlja pomemben mejnik v umeščanju računalniške tehnologije v post-Jugoslaviji kot tudi v osebnih spominih. Igor se spominja:

Začetni strah, da se ne bo kaj pokvarilo je bil precej prisoten. Računalnik je bil nekaj eksotičnega in razburljivega. Odprlo se je veliko novih možnosti, predvsem iz vidika zabave in tudi iz vidika učenja (programiranje, risanje...).³⁵

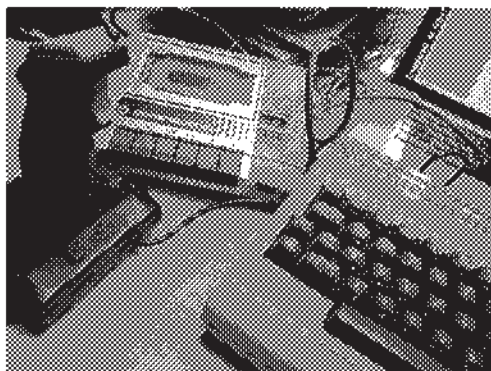
Interlude2: Računalniki in spomin

Debata o spominu in tehnologiji se je v zadnjem času precej razvila, predvsem zaradi skokovitega porasta digitalnih naprav in komunikacijskih omrežij. Hkrati se se spremenile in razvile tudi z njimi povezane uporabe digitalnih naprav in orodij za zajemanje realnosti, zunanjega sveta in potem za shranjevanje, deljenje in razpečevanje avdiovizualij. Vendar pa je pri vsem tem ponavadi osrednji poudarek na medijih za shranjevanje in

³⁴ Consalvo, Mia, *Zelda 64 and Video Game Fans: A Walkthrough of Games, Intertextuality and Narrative*, *Television New Media*, 4 (3) 2003, 326.

³⁵ Mali.

na shranjevalnih praksah oziroma uporabah shranjenega gradiva, kar pa me tukaj ne zanima preveč. Nasprotno, pri vsem tem se zdi fascinantno, kot sem nakazal v uvodu, razmerje med konstrukcijo spomina in uporabo tehnologije. V tej praksi je na delu naslednje: posameznik in/ali skupina (v tem primeru v 80. letih) se prek, v tem primeru računalnika, kaset, igrice in igranja igrice srečujejo, izmenjujejo izkušnje, skupaj preživljajo prosti čas. Kajti drugače kot si utegnemo predstavljati danes, računalnik predvsem zaradi svoje "neomreženosti" in primarne uporabe za igranje igrice (ko še ni bil komunikacijsko orodje), ni nujno predstavljal samotarskega zatočišča. Pobeg in umik pred svetom že, a ne rekluzije, kakršno, spet v zelo poenostavljenem pogledu, prek instantne povezljivosti omogoča (ne nujno tudi usepešno realizira) digitalna komunikacijska tehnologija danes. V veliko primerih je igranje igrice predstavljalo priložnost za druženje, obiske in je bilo v tem smislu "dopolnilna" dejavnost druženja. Kar seveda ne pomeni, da "otroci" pred monitorji niso presedeli ogromno časa, nekateri tudi v izolaciji. Vendar pa je v tem pogledu pomembno dejstvo, da je bila tehnologija na nek način zunaj posameznika, zunanje torišče dogajanja, medtem ko se je kasneje posameznik preselil v prostor, mnogo bolj determiniran s komunikacijsko tehnologijo, kar vključuje vse od vsakdanjih komunikacijskih praks do igranja igrice.

Moj Commodore 64
Fotografija: Martin Pogačar

Lahko bi rekli, da v nasprotju s situacijo danes, računalniška tehnologija takrat ni omogočala pretoka informacij, pač pa je šlo v tem oziru za formiranje in "klasični", analogni pretok idej, vrednostnih sistemov, ideoloških pozicij,

konzumerističnih praks, estetskih trendov. V pogledu nazaj izkušnja z računalnikom in z računalniškimi igricami pomeni v prvi vrsti soočanje s tehnologijo, pri čemer pa tehnologija, mašina oziroma upravljanje mašine predstavlja torišče delovanja, na nek način facilitator družbeno-kulturnih izmenjav. V začetkih pohoda množične računalniške tehnologije v domove, bi torej lahko rekli, da se je tehno-(sub)kultura izoblikovala zlasti ob mašinah in ne toliko skozi mašine. Na tem mestu se lahko spomnimo precej uspešnega slovenskega mladinskega film *Poletje v školjki*, kjer ima eno osrednji nalog računalnik Vedi (mimogrede, to je bil Iskrin sistem Delta Triglav), s čigar pomočjo skupina prijateljev reši detektivski zaplet. In če pustimo ob strani, da Vedi govori, je bistveno to, da se skupnost/prijateljstvo formira ob računalniku. Tako je bil računalnik le še ena od iger, družabnih iger, okoli katerih so se spletale socialne vezi.

Računalniki in otroštvo (v Jugoslaviji v 80. letih)

Na nek način je bil računalnik oziroma njegova "družbena vloga" precej podobna zgodnjim rabam radia in kasneje televizije, ko je en sprejemnik, ponavadi v gostilni, v določen socialni prostor uvažal zvok in/ali sliko. Ob tem, da je v neko okolje prinašal zunanji svet pa se je konstruiral tudi prostor socialne interakcije. S to razliko, da je bil v času radia in televizije prvenstveno namenjen odraslim, z računalniki pa se je ta prostor visoke tehnologije, kot rečeno na podoben način, prvič v zgodovini človeštva odprl otrokom.

Tudi iz odgovorov respondentov je razbrati, da je soočanje z mašinami vključevalo zelo tesno prepletanje vsakdanjega življenja s tehnologijo. Igor pravi, da je

Svet izgledal bolj preprost, vrednote so bile drugačne. Socializacija je potekala precej lokalno in osebno. Računalniki takrat niso imeli še tako velikih 'real life' uporabnosti, kot jih imajo sedaj, tako da ni bil impakt tako močan kot je danes.³⁶

Stanislav pa pravi takole:

Ja sam odrastao u Vukovaru. Imao sam ZX Spectrum od 1983 do 1988 i Atari 1040STFM od 1988 pa sve do 1999 (kada sam se preselio u SAD). Igrica za ZX Spectrum nisam imao puno, a nabavljao sam ih presnimavajući ih od

³⁶ Mali.

prijatelja ili rijetko naručujući preko 'mail order' presnimavača. Uglavnom, tata mi uglavnom nije htio dati novac za igrice, pa sam tako naučio da pravim svoje. Napravio sam pucačku igru 'Žuta podmornica', lavirint igru 'Lavirint', i mozgalicu tipa 'Master Mind'. Napravio sam i kartašku igru 'Sedmice' koja je imala neku logiku i moglo se desiti da kompjuter čak i pobijedi suigrača. Od presnimljenih igara sjećam se 'Chuckie Egg', 'Horazio', 'Maze In', 'Arkanoid' (ta mi je bila najdraža).³⁷

To nakazuje, recimo, tudi poudarek na dostopnosti iger, kar je predstavljalo pomemben vidik ukvarjanja z računalnikom. Stanislav v svojem zapisu opozori na dva pogosta načina, presnemavanje od prijateljev ter kupovanje (bolj/manj legalnih kopij), kar vključuje dva pomembna vidika. Najprej predpostavlja obstoj oziroma izoblikovanje neke skupnosti, ki si med seboj deli igrice, s tem tudi znanje, in skozi igranje igrice tudi določene estetske in celo, malce špekulativno, osebnostne preference, kar se odraža recimo v priljubljenih igrah. Drugi pomemben vidik pa je vloga staršev, ki so zlasti pri mlajših ekskluzivni vir financiranja, tako nakupa računalnika, kot tudi formiranja in širjenja zbirke igrice. Max Soft to lepo ponazori: *Kompjuter sam prvi put video kod jednog drugara, sećam se da sam se vratio kući i odmah krenuo da maltretiram roditelje da mi kupe kompjuter.*³⁸ Damjan se, recimo, spominja nedeljskih boljšakov z igricama,³⁹ Igor pa je igrice dobival preko piratov, nekaj časa v poznih 80. letih pa se je s piratstvom ukvarjal tudi sam.⁴⁰

Poleg tega je bil v Sloveniji prav tako popularen vir širjenja iger in programov Radio Študent, ki je v eter pošiljal signal, "uporabnik" na drugi strani pa ga je lahko posnel na magnetofonski trak (na kaseto). Podobno izkušnjo deli tudi Max Soft: *Stizali su kompleti (kasete) iz Slovenije, po cca 12 igara na jednoj kaseti, Zoran Modli je puštao programe na radiju pa smo ih snimali, nešto malo igara smo kupili kad smo odlazili u inostranstvo.*⁴¹ Tako so uporabniki na nek način sodelovali v skupnosti, ki jo je določala sočasnost prisotnosti pred radijskim sprejemnikom, razno-časnost igranja igrice in potem spet sočasno druženje ob igranju ali razpravljanju o strategijah in uspehih. Poleg tega jih je družilo tudi nespoštovanje avtorskih pravic ter tako subverzija trga, kar jih je

³⁷ Zabić.

³⁸ Max Soft.

³⁹ Zorc, Damjan, Ljubljana, email, 7. marec 2013.

⁴⁰ Mali.

⁴¹ Max Soft.

na nek način sililo v semi-legalnost, s čemer se ponavadi še dodatno utrjujejo parametri, zlasti subkulturne, skupnosti.

Zlasti pri otrocih, ki so živeli v zadnjem obdobju jugoslovanskega socializma in spoznavali sebe in svet tudi skozi računalniške igrice, se odpre pomembno vprašanje o njihovem današnjem odnosu do preteklosti, o razumevanju in individualnem konstruiranju preteklosti v prepletu procesov odraščanja, razpada države in prodora računalniške tehnologije v vsakdanje življenje.

Pri tem naj opozorim na sledeče:

Bilo nam je jasno da su se republike unutar SFRJ razvijale različitom brzinom i u različitim pravcima ali nismo očekivali tako burni raspad. Uopšte nismo očekivali raspad. Tada sam imao 18 godina i sve to me nije mnogo zanimalo. Zanimalo su me žurke.⁴²

Ta izjava odstira pogled na kompleksnost razmer v Jugoslaviji, ali pa tudi na današnjo Evropo, ko se kot težavno dejstvo pokažejo razmere, kjer prihaja do različnih dinamik razvoja in delovanja. Še več, pri mladini je to še dodatno zakomplicirano, saj je pozornost pogosto usmerjena stran od političnih tem in k vsakdanjim težavam in zabavam. Max Soft opozori na ta preplet tehnologije in vsakdanjega življenja, ko pravi:

Sve do PC-a, koji je faktički bio prvi kompjuter koji je mogao zaista da se koristi za neke ozbiljne stvari (obrada teksta i grafike), i koji je ubedio moje roditelje da to nije samo igračka, ukućani su kompjuter doživljavali kao spravu poslatu iz pakla da mi krađe vreme [...] moji roditelji su poprilično mrzeli tu spravu, doživljavali su je kao nešto što mi krađe vreme, što me odvlači od stola, ja sam naravno preterivao sa svoje strane, stalno sam bio za kompjuterom [...] Sećam se da su mi stalno prebacivali da previše vremena provodim sa tim čudom i da treba da prestanem da se igram i da sednem da učim. A ja sam u stvari sve vreme učio.⁴³

V tem zapisu je pomembna relacija med starši in otroci, med "kvarno" tehnologijo in vsakdanjim življenjem, kamor je tehnologija posegala in katerega je temeljito redefinirala. Ne samo v smislu preživljanja prostega časa, pač pa tudi v smislu, da je uporabnik prek "zapravljanja časa" mimogrede osvajal pomembna znanja in veščine, ki so, v Max Softovem primeru, pomembno vplivale tudi na njegovo poklicno pot, danes je grafični oblikovalec.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

Drugače pa je bilo pri Igorju, kjer je imel računalnik *močno povezovalno vlogo med mano in starši. Skupaj semo se učili, zabavali in raziskovali novosti.*⁴⁴ Drugače pa Stanislav pravi, da je bil zanj računalnik *Neka mješavina igračke i učila. Vremenom je bio sve manje igračka a sve više učilo* in dodaja, da: *Ja sam bio jedan medju prvima sa kompjuterom, ali vrlo brzo su skoro svi nabavili ili ZX Spectrum ili Comodorre 64. Nisam nikad razmišljao o kompjuteru kao statusnom simbolu.*⁴⁵ Podobno ocenjuje tudi Igor, ki pravi, da računalnik *Ni imel nekega bistvenega vpliva v tem kontekstu, ker računalnik še ni imel take 'prepoznavnosti' kot ga ima sedaj kakšen device.*⁴⁶ To odpre kompleksnejši pogled na rabe računalnika in percepcijo računalnika v osebni življenju. Max Soft, recimo, opozarja na pomemben korak vmes, namreč na vzpostavljanje oziroma redefinicijo družbenih odnosov v skupnosti (uporabnikov):

Vremenom, kako je sve više mojih drugara kupovalo kompjutere, počeli smo da se delimo, prvo na one koji imaju i one koji navodno nisu zainteresovani za kompjutere, onada Spectrum vs. C64, itd. S obzirom da su kompjuteri 80-ih bili relativno skupi, ako si imao kompjuter bio si 'dobrostojeći', ali uz određeni 'nerdy' atribut.⁴⁷

Multimedijska naslovnica revije *Računari* iz leta 1985

Vir: <http://pc.sux.org/indexRA.html>.

⁴⁴ Mali.

⁴⁵ Zabić.

⁴⁶ Mali.

⁴⁷ Max Soft.

Po drugi strani je Boki računalnik doživljal kot *zgodlj sprostitev, ko sem imel prosti čas (brez treningov po narejeni domači nalogi)*, niti ga ni razumel kot statusni simbol temveč kot sredstvo za prijateljsko druženje, še več, *ob treningih in druženju s prijatelji mi ni ostalo veliko časa za igranje igrice. Za računalnikom sem sedel, ko je bilo slabo vreme. Računalnik mi je pomenil priložnostno orodje za zabavo.*⁴⁸ To se sicer ne izključuje z drugimi odgovori, ampak osvetljuje kompleksnost vloge računalnika v življenju posameznika, družine, kroga prijateljev. Namreč, fokusi vsakdanjega življenja (družina, šola, druženje, šport) so sestavljali referenčni okvir, kamor so se računalniki vpisovali hkrati z drugimi dejavnostmi in se z njimi borili za svoje mesto. Boki opozarja, da *smo se pa otroci takrat veliko bolj družili v realnem svetu – igranje 'analognih' iger.*⁴⁹ Tudi Max Soft razmišlja v tem smislu:

Kompjuter je definitivno bio glavno sredstvo zabave. Pre podne bih igral igre ili programirao, popodne sa drugarima pričao o kampjuterima, igrama i sl. Dakle, uz video i bicikl, kompjuter je bio glavna tema.⁵⁰

Za razliko od danes, ko, kot rečeno, vsakdanje (in v veliki meri tudi poklicno) življenje v veliki meri določa in podpira računalniška tehnologija in in ga odločno postavlja v koordinate digitalnih komunikacijskih okolij.

Igrice so se v vsakdanje življenje vpisovale skozi "materialno" prisotnost drugih medijiranih podob na televiziji in filmu, se pravi, vedno znova brsteče intermedialnosti.⁵¹ Tako Boki, na primer, potegne vzporednico med *skoki! planica! mati nykanen!*, med igricama in v 80. letih izredno popularnimi zimskimi športi in športnim herojem, ki je zaznamoval tisti čas. Ob tem pa enako velja za "prerepaške" igrice: *ninja - vsi smo potem treniral neke borilne veščine*,⁵² ki so postale popularne sočasno s popularnostjo "prerepaških" filmov v 80. letih. Za razliko od "klasičnih" medijiranih podob, ki so bile do določene mere podrejene ideološkemu ustroju, še toliko bolj v socialističnih ureditvah, kar jih je postavljalo na mesto določevalcev ritma vsakdanjega življenja,⁵³ pa je

⁴⁸ Boki.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Max Soft.

⁵¹ Ti obrisi so se do danes izoblikovali v visoko optimizirane in premišljene prek-platformske produkte, glej Jenkins, Henry, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York, New York University Press, 2006.

⁵² Boki.

⁵³ Glej Lefebvre, Henri, *Rhythmanalysis, Space, Time and Everyday Life*, Continuum, London New York, 2004, 47.

razmah domačih računalnikov (in še prej/bolj tudi videa), skozi individualno soočanje z mašinami in igricali, začel obdobje "razkroja" tovrstnega ritma vsakdanjega življenja. Pri tem je pomembno, da gre pri igricali za sodelovanje igralca v (do neke mere) interaktivnem narativu, ki prav zaradi določene stopnje interaktivnosti, ki jo igrice omogočajo, ni toliko pripoved, kolikor gre za mediacijo prostorskega raziskovanja. Strinjam se lahko s Fullerjem in Jenkinsom, ki v igricali vidita določeno kontinuiteto s popotniškimi dnevniki, odkrivanji "čudnih novih dežel": "Igrice dovoljujejo igralcem, da raziskujejo nove in vizualno privlačne (a nevarne) nivoje, kar je do določene mere podobno popotniškemu dnevniku, ki beležijo dolgo in težko popotovanje v novo deželo, kjer se mora popotnik soočiti s preizkušnjami, zmagati [...] in se zmagovalno vrniti domov".⁵⁴ To je še zlasti zanimivo v povezavi s socialističnim igrajočim subjektom. Z omogočanjem vpisovanja individualnih temporalnosti v tehnološko posredovano izkušnjo, s ponovljivostjo in rekreacijo "imaginarnih" prostorsko-časovnih koordinat, sta namreč "ogrožena" red in mir sistema, ki za svoj obstoj potrebuje trdne, teleološke narative o svetli prihodnosti, katere podlaga je lahko samo sedanjost, ki ne trpi vedno novih začetkov po vsakem individualnem "game over".

Tako tudi aktivnosti, kot so recimo *presnemanje kaset [...] posojanje kaset [...] ki jih potem večinoma nisi več videl*,⁵⁵ in druge, omenjene zgoraj, kažejo na to, da "fani materiale popularne kulture berejo na sofisticirane načine in se sklicujejo na zunanje vedenje kot osnovo za povezovanje z drugimi ljudmi. Fani vzpostavljajo povezave med medijskimi vsebinami in širšimi družbenimi, kulturnimi in političnimi temami, ki niso direktno omenjene, hkrati pa ustvarjajo tudi svojo vsebino, ki odgovarja, dopolnjuje ali pa izziva njihovo prvotno medijsko potrošnjo".⁵⁶ S tega stališča bi lahko rekli, da računalniška tehnologija izziva vsako težnjo po vzpostavljanju sistema od zgoraj, in tako prek (ne samo za socializem značilne) semi-legalnosti, entuziazma in repetitije formira kolektivnost in individualnost, ki posredovano medijsko okolje razume in soustvarja kot nedokončano, procesualno, izrazito dinamično.⁵⁷

⁵⁴ Consalvo, 323.

⁵⁵ Boki.

⁵⁶ Ibid, 326. Ta citat se sicer bolj nanaša na medijska občinstva, vendar pa je prav tako uporaben za igralce računalniških igrice.

⁵⁷ Tukaj je treba opozoriti na močno prisotno drža "naredi-sam" (angl. DIY, do-it-yourself), ki, zanimivo, zaznamuje prihod novih tehnologij in jih, pomembno, navdaja z upanjem o novi prihajajoči demokratičnosti. To upanje zbledi, ko pride, na eni strani, standardizacije in na drugi s tem povezanega zavzemanja DIY prostora s strani korporacij. Kljub vsemu DIY ostaja in pomembno prispeva k vedno novi redefiniciji rab (medijskih/komunikacijskih) tehnologij.

S tem nočem reči, da računalniki sami po sebi omogočajo subverzivnost ali, v jugoslovanskem primeru, anti-sistemsost, ampak da stroj in logika delovanja računalniške tehnologije kot medija, predpostavljata oziroma strukturirata človekovo delovanje na način, ki možnost za delovanje od spodaj odpira veliko odločnejše kot prejšnji sistemi medijskih tehnologij (kar velja predvsem za začetno fazo posvojitve tehnologije in utopično prikazovanje tehnološkega potenciala osvobajajoče tehnologije).

Jugoslovanska preteklost in post-socialistična sedanjost skozi spomine o računalniški izkušnji

Zgoraj je nakazanih nekaj povezav med (računalniško) tehnologijo, otroštvom in vsakdanjim življenjem ter spominom, v nadaljevanju pa bom poskusil osvetliti razumevanje jugoslovanske preteklosti in post-jugoslovanske sedanjosti v izjavah respondentov. Osredotočil se bom na nekaj tem, ki niso neposredno vezane na računalnik/računalništvo/tehnologijo, pač pa na širšo sliko o razumevanju sveta skozi računalniško izkušnjo, na občutenje modernosti, sebe v svetu in Jugoslavije v svetu.

Ko govorimo o računalništvu, je ena prvih misli prav gotovo povezana z razvojem, napredkom in modernostjo, danes še toliko bolj, ker vemo, kaj vse je povezano z in odvisno od računalnika. Še posebej pa je to vprašanje zanimivo v jugoslovanski perspektivi, kot omenjeno zgoraj, saj pogled v preteklost iz post-socialistične sedanjosti zlahka zdrsne v vrednotenje preteklosti, ki jo enoplastno prikazuje kot nerazvito in brezperspektivno etapo na zgodovinski poti jugoslovanskih narodov. Vendar pa s takim pristopom spregledamo večplastnost vsakdanjega življenja in osebnih zgodb, poleg tega pa tudi zgodovinski in politični razvoj, ki je imel pred seboj drugačne cilje, kot so se potem uresničili (in po katerih ga najlaže presojava). Poleg tega ob tem spregledamo industrijski in tehnološki razvoj, ki v najboljšem primeru po letu 1991 postane nacionaliziran ali raje pozabljen in zanemarjen.

In zdi se, da pristop k tej temi skozi analizo individualnih zabeležk, predstavlja dodaten pogled k razumevanju tega obdobja tudi kot preteklosti, ki jo je zaznamovala izkušnja povezovanja ob vsakdanji rabi računalniške tehnologije in z vpisovanjem posameznika in skupnosti v imaginarni svet, ki ga prav zaradi principa digitalnega, interaktivnosti in možnosti intervencije v "drobovje", programje in jedro delovanja, v pomembni meri določa percepcija odprtosti, izpogajanja.

In v tem oziru je precej logično vprašanje o modernosti, oziroma posameznikovo razumevanje sebe (retro-identifikacija) v Jugoslaviji in posledično države v odnosu do preostalega sveta. Razumevanje in percepcija modernosti sta tukaj mišljeni v odnosu posameznika kot člana jugoslovanske družbe do globalnih, ali vsaj kontinentalnih, evropskih razsežij ideologije napredka. Tukaj je namreč pomembno vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način je (ne samo) mladina v 80. letih doživljala in razumela razmere v državi, pomanjkanje dobrin, goriva, odprave čez mejo po kavbojke, ipd. S precejšnjo mero gotovosti lahko trdim, da vsak čas pestijo nadloge, ki jih tisti, ki skoznje živijo, največkrat razumejo kot del življenja; in se tako v danih razmerah tudi obnašajo: iščejo najboljše možnosti. In, značilno, razmere se kot neživljenjske in neznosne največkrat pokažejo šele v pogledu nazaj, ko iz kvalitativno drugačne sedanjosti (drug politični sistem in druga starost) presojava preteklost. Tudi odgovori sodelujočih, do določene mere, to potrjujejo. Stanislav pravi:

Moje je mišljenje da je Jugoslavija u to doba bila prilično moderna zemlja i kulturološki i tehnološki. Čak neka vrsta finog balansa između nezajažljivog konzumerizma na Zapadu i pretjerane uniformiranosti Istoka. Ljudi koji su se učili kod nas programiranju i računarskoj tehnici iz moje generacije, danas se vrlo dobro snalaze kao stručnjaci u toj oblasti u svijetu.⁵⁸

Naslovnica revije Moj Mikro iz leta 1984
Vir: <http://pc.sux.org/indexMMSlo.html>.

⁵⁸ Zabić.

Podobno razmišlja Max Soft, ko pravi: *Mislim da smo tada, 80-ih, bili prilično moderni. Pri tem izpostavi določene probleme, npr. telekomunikacije koje su bile prilično zaostale, ali generalno smo pratili svetske trendove (muzika, moda, arhitektura...).*⁵⁹ Zdi se, da je pomemben faktor razumevanja preteklosti, pri današnjih okolištridesetletnikih, v pomembni meri prav prizma popularne kulture, arhitekture, pa tudi industrije, tehnologije in ne samo ali predvsem "problematika" političnega. Nasprotno, v svojih odzivih respondenti niti ne namigujejo na težave, v katerih se je Jugoslavija znašla v 80. letih. To gre pripisati predvsem mladosti in s tem povezani drugim usmerjeni pozornosti, do določene mere nostalgiji po otroštvu in, ne nepomembno, tudi razumevanju trenutne situacije oziroma post-socialistične sedanjosti. Printempo lepo zaokroži to razumevanje: *Mislim, da nam to takrat ni bilo pomembno, danes, mislim, da smo bili kar moderni v tem smislu. Imam veliko prijateljev po vsem svetu, vem kako so živeli takrat in kaj so imeli.*⁶⁰ Prav poudarek, da to ni bilo pomembno, namiguje na to, kar omenjam zgoraj, namreč, da življenje v vsakem trenutku išče normalnost, še sploh mladostniško. Poleg tega tudi referenca na poznavanje razmer drugje po svetu razkriva, da je bila vsaj v določenem delu, in vsaj v mladih očeh, jugoslovanska družba primerljiva s svetom.

Kljub jasni ideološki ločnici med socialističnim in kapitalističnim blokom, kar se je kazalo na več ravneh, nenazadnje v formiranju nakupovalnih navad, glasbenih in filmskih preferenc, privzemanja subkulturnih trendov, glasbenih žanrov in ob tem idiosinkratična redefinicija le-teh, se zdi, da je obdobje razmaha nacionalizma in pohoda računalniške tehnologije, vsaj v spominu respondentov, ostalo zapisano precej pozitivno. Stanislav:

Meni je moj grad bio tiješan tih godina. Bio sam opsjednut željom da odem, ali nisam imao neke jasne razloge za to niti sam imao jasnu predodžbu o tome šta se nalazi izvan mog grada i izvan Jugoslavije. Taj osjećaj je bila neka vrsta teenagerskog revolta kod mene. Moja slika o svijetu se formirala uglavnom kroz filmove, mahom teenagerske filmove Johna Hughesa, radio emisije (Po vašem izboru, Omladinski radio Sarajevo, Randevu sa muzikom, Niko kao ja, Dvadeset peti sat), muzičke magazine (Rock i kasnije Ritam) i računarske magazine (Moj mikro i Svet kompjutera). Znači, dosta nerealna slika, ali moglo je i gore!⁶¹

⁵⁹ Max Soft.

⁶⁰ Printempo.

⁶¹ Zabić.

Tukaj naj omenim, da je starost respondentov v rangi 30-45 let, kar pomeni, da so v precej ključnih trenutkih odrasčanja še doživeli "socialistično indoktrinacijo", hkrati pa so v letih, ki že dopuščajo refleksijo, ostali brez domovine. Zdi se, da so ostali v medprostoru ideoloških formacij, ne glede na to, ali so ob razpadu države emigrirali ali ne. Max Soft tako pripoveduje, da je bila *konfrontacija zapad - istok, čisto sam u to vreme bio u Berlinu, tamo je ta konfrontacija bila izuzetno primetna. 80-e su bile, uprkos toj konfrontaciji, izuzetno opuštene, zabavne, interesantne i ponekad tragične (Challenger, Černobil...)*.⁶² Ta izjava lepo ponazarja napetost in kompleksnost, ki je zaznamovala 1980ta leta odrasčanja t.i. zadnje generacije otrok socializma. Predvsem skozi množične medije, film, glasbo, pa tudi računalniško tehnologijo, igrice, so bili, bolj kot si danes upamo priznati, vpeti v globalen imaginarij povojnega sveta. Vendar pa se je ta svet krusil in drobil, jugoslovanski socializem je bil v velikih idejnih, ideoloških, političnih in ekonomskih težavah, podobno pa na primer tudi britanski model socialne države pod Thatcherjevo.⁶³ Še bolje pa konec povojnega tehnološkega sna povzameta dogodka, ki ju omenja tudi Max Soft, Černobil in strmoglavljenje Challengerja. Iz svoje izkušnje vem, da sta oba dogodka pomembno vplivala na moje doživljanje sveta, saj sem kot 10-letnik implicitno razumel, da se ti dve katastrofi tičeta ljudi na obeh straneh železne zavese. Vsaj v retro-identifikacijskem postopku pa sem slutil tudi, da sta ta dva dogodka pomembno redefinirala ranljivost človeka v razmerju do narave in tudi tehnologije, ki se je v teh primerih pokazala za težko obvladljivo.

Kljub vsemu lahko resno vzamemo izjave Printempo, ki je na svet v 80. letih gledala optimistično *bodočnost je delovala svetlo in lepo*,⁶⁴ pa tudi Stanislava *Bio sam stvarno sretno dijete (wau-ye!)*.⁶⁵ Trditi, da je bilo to povezano s specifično jugoslovansko pozicijo v svetu (recimo gibanje neuvrščenih) je morda pretirano, in je razlog verjetno treba iskati v mladosti respondentov. Kljub vsemu pa je iz izjav takratnih najstnikov razbrati, da so Jugoslavijo v odnosu do ostalega sveta razumeli kot specifično tvorbo: *Imao sam jasan utisak da je Jugoslavija superiornija*.⁶⁶ In čeprav je bil "zahod" za marsikoga

⁶² Max Soft.

⁶³ To so na plošči *The Final Cut* leta 1983 precej boleče ugotavljali tudi Pink Floyd: "Should we shout, should we scream 'What happened to the post war dream?' Oh Maggie, Maggie what have we done?". Pink Floyd, 'The Post War Dream', *The Final Cut*, EMI, United Kingdom, 1994.

⁶⁴ Printempo.

⁶⁵ Zabić.

⁶⁶ Ibid.

oddaljen "kraj", geografsko in simbolno: *O tome sam samo slušao od drugih. Imao sam utisak da se tamo svašta može kupiti, ali vršnjaci koji su nas posjećivali iz Austrije i Amerike su nam zavidili na slobodi da šetamo svuda po gradu, po parkovima, diskotekama,*⁶⁷ se vendarle zdi, da je bil prav tako oddaljen tudi "vzhod", dodaja Stanislav: *Ni tada, pa ni danas nemam utisak da je Jugoslavija bila dijelom istočnog bloka. Objektivno govoreći, Jugoslavija je bila takozvani treći put, dio nesvrstanog bloka.* Tudi Max Soft meni podobno:

Imali smo osećaj da smo mnogo napredniji u odnosu na zemlje Istočnog bloka [...] Zapad je nekako uvek bio za korak ispred ali smo osećali da nam je taj svet mnogo bliži u odnosu sa Istok. Še več, Istočni blok sam doživljavao kao ogromnu policijsku državu.⁶⁸

Iskanje razlogov takšnega razmišljanja in razumevanja svoje preteklosti ni enostavno, saj prepleta spomine generacije, ki je utrpela izgubo domovine, razpad sveta, v kakršnega je bila ta generacija primarno socializirana (tudi skozi popularno kulturo) in, ki je nezadržno odrasla v povsem drugačen svet. Vsekakor lahko rečem, da veliko pove tudi o sedanjosti. Printempo o svojem doživljanju življenja v Jugoslaviji pravi: *Meni je bilo lepo. S starši smo veliko potovali, po SFRJ in po tujini. V Jugoslaviji sem se počutila varno in svobodno.* Printempo se je v Slovenijo preselila v rosní mladosti in bila po razpadu države izbrisana, kar preplet med izgubo domovine, otroštva in hkrati človeškega dostojanstva naredi dovolj zgovoren indikator razlogov za vrednotenje preteklosti. *Poznala sem tudi 'zahodne države'. Njih nisem doživljala kot 'obljubljeno deželo' [...] Vzgajali so nas zelo 'nenacionalno' in svetovljansko, pacifistično. Skladno temu, cel svet je bil moj (in je :)).*⁶⁹

Če se osredotočimo na razmerje med spominom in tehnologijo – oziroma spominjanje ob tehnologiji – v zgodbi o Jugoslaviji in njenem razpadu, ne moremo mimo zanimivega dejstva, da je država razpadla ob koncu 10-letnega pohoda prvih mikro-računalnikov in igríc. Še več, razpadla je v času, ko je ta vrsta računalnikov izumirala, nadomeščali pa so jih prvi PC-ji, kmalu zatem pa je svet temeljito zatresel razmah med-mašinske povezljivosti, interneta in digitalnih komunikacijskih orodij in okolij. Tako je konec 80. let in začetek 1990-ih prelomen iz več razlogov: DIY (do-it-yourself) angažma 80. let, ki se je kazal v vzniku punka in njegovi politizaciji, vzniku okoljevarstvenih gibanj, borbe za človekove pravice, je, poleg padca berlinskega zidu, konca

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Max Soft.

⁶⁹ Printempo.

hladne vojne, privedel tudi do razmaha in globalizacije "participatorne kulture",⁷⁰ kar se je lahko zgodilo tudi skozi zasedbo vsakdanjega življenja s strani računalniške tehnologije in redefinicijo družbenega delovanja skozi poveztljivost. Takrat se ta prehod morda ni zdel tako korenit, vsaj ne v odnosu do komunikacijske revolucije in mediatizacije vsega. Nekaj let kasneje pa je računalniška tehnologija odločno prispevala k vzponu posmrtnega digitalnega življenja Jugoslavije, v katerem se zdi, da "pravila" časa in prostora ne igrajo bistvene vloge v razumevanju sveta, v recimo osebnih glasbenih preferencah pa tudi v pozunanjenih spominih. Vsaj ne na ravni, ki je pomembno zaznamovala 80. leta v odnosu do rabe računalniške tehnologije, ko se je participativnost dogajala, kot rečeno, okoli tehnologije.

Max Soft odnos med tehnologijo in socializmom opiše takole: *Uredjenje koje je prilično kočilo napredak tehnologije (planska privreda, carine koje su kočile tehnologije a nisu štatile domaću proizvodnju jer je u ovom sektoru i nije bilo). Generalno jedan nesrećan pokušaj realizacije jedne odlične ideje.*⁷¹ Stanislav pa pravi, da *Socijalizam nije tehnološki najefikasnije društveno uređenje, ali to društveno uređenje, barem teoretski, ima jedan ugrađen napor za ostvarivanjem jednakosti, što je vrlo bitno za slobodno društvo i demokratiju.*⁷² Tako se iz teh izjav vidi, da je razumevanje takratnega sveta v odnosu do tehnologije, in to respondentov, ki jima računalnik še danes predstavlja pomembno mašino tako za delo kot vsakdanje življenje, močno pogojeno z relativno zaprtostjo in togostjo sistema, omejitvami v dostopnosti, a vendarle sistema, ki je kljub vsemu zagotavljal druge vidike, pomembne za delovanje družbe. Te stvari vsi respondenti po letu 1991 pogrešajo. Še več, te spremembe, na osebni in kolektivni ravni, niso nepovezane z razumevanjem svobode in demokracije, o čemer Stanislav pravi:

Ljudi su kod nas naivno zamišljali da je za demokraciju dovoljno imati direktne izbore. To se pokazalo kao krajnje netačno. Naime, demokracija je stanje kada ljudi imaju kontrolu nad društvom u kojem žive. Politički izbori mogu, i najčešće su dio toga, ali nisu dovoljni. U demokraciji postoji izbor između različitih alternativa od kojih su većina dobre. Demokracija nije izbor između dobra i zla, ili još gore dva ili više zala, kao što je često kod

⁷⁰ Lovink, Geert, A World Beyond Facebook: Introduction to the Unlike Us Reader, *Unlike Us Reader, Social Media Monopolies and Their Alternatives*, ur. Geert Lovink in Miriam Rasch, networkcultures.org, 2013, 10.

⁷¹ Max Soft.

⁷² Zabić.

nas. Sloboda je protok ljudi i dobara bez ograničenja. Znač, putovati, tražiti posao i dobijati posao, trgovina bez obzira odakle se dolazi i gdje se ide. Slobodan znači biti u prilici da bez posljedica izraziš svoje mišljenje o bilo čemu, uz dovoljno samokontrole da se ne uvrijedi sugovornik.⁷³

Na drugi strani Max Soft osvetli temo in razpad države malo drugače, saj ga opredeli kot proces, ki je prinesel *izvesnu liberalizaciju i napredak tehnologije, ali pre svega zbog toga što se pojavila ogromna siva zona šverca i preprodaje, a ne zbog istinske liberalizacije*. V tem oziru jugoslovansko preteklost vendarle umesti v globalno sliko po sledenju svetovnim tehnološkim trendom: *Tehnološki je SFRJ skoro do samog kraja prilično uspešno pratila svetske trendove (video, satelitski prijemnici, kompjuteri...)*.⁷⁴ To je še posebej zanimivo z vidika "šverca" in preprodaje, praks, ki sta pomembno zaznamovali jugoslovansko konzumeristično realnost in ljudi, v želji po "zahodnih" dobrinah, postavljali v neregulirano sivo cono med DIY in nelegalnostjo. Iz današnje perspektive se zdi, da je v pomembnih (pop)kulturnih segmentih družba funkcionirala semi-legalno, in svoje pripadnike silila v prekršek. Na nek način bi lahko "šverc-pristop" razumeli kot odgovor na zaprtost sistema, poleg tega pa se ponuja tudi branje, da je šlo pri tem za določen pra-upor proti komodifikaciji vsakdanjega življenja, ki se odvija skozi komodifikacijo računalniških mašin in digitalnega imaginarija, in s tem proti komodifikaciji življenja, tesno prežetega s tehnologijo.⁷⁵

V odnosu do rabe v preteklosti in računalnika, Max Soft pravi, da danes uporablja računalnik predvsem za delo. Obenem pravi, da

mi je neverovatno koliko se moj Spectrum promenio i u šta se pretvorio. E-mail, obrada slika, pisanje muzike, crtanje [...] sve te, nekada odvojene stvari sada obavljam na jednoj mašini koja mi uz sve to još pušta muziku i filmove dok radim. I još je neverovatnije da sve to mogu da ponesem u svom džepu.⁷⁶

Tukaj je zelo jasno ne samo to, da se je računalniška tehnologija v zadnjih dveh desetletjih izjemno razvila, ampak da je vsaka preteklost oziroma sedanost, če jo gledamo skozi tempo razvoja računalniške tehnologije, hitro zastarela. Predvsem pa, da se pričakovanja o prihodnosti, v dobi pospešene digitalizacije,

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Max Soft.

⁷⁵ Lovink, 10.

⁷⁶ Max Soft.

zelo hitro izkažejo za zmotna. Stanislav tako pravi: *Nisam tada bio svjestan da ce kompjuteri moći da se umreže (iako sam gledao film War Games), ali sjećam se da sam jednom raspravljao sa društvom da ce se jednog dana moći muzika napisati, odsvirati, snimiti i distribuirati na kompjuteru.*⁷⁷ To mnenje je toliko relevantnejše, ker je očitno, da je Stanislav svojo takratno pozicijo reflektiral prav tako, kot jo tudi danes: *Kako tehnologija odmiče, programerski alati su sve manje dostupni na kućnim računarima, pogotovo tabletima i telefonima. Mislim da su time današnje generacije klinaca oštećene.*⁷⁸ Sodbe o "poškodbah", ki jih na generacijah pušča zgodovina, družbene spremembe, odraščanje ali pa tehnologija, pustimo tukaj ob strani, saj so vendarle preveč špekulativne.

Zaključek

Naj na začetku zaključka pojasnim, da ne glede na velikost vzorca izjav respondentov, ki so prijazno sodelovali s svojimi mnenji, teh rezultatov ne moremo posplošiti. Nasprotno, gre za zelo osebna mnenja in misli o problematiki, ki pa vendarle zadeva širšo, a generacijsko omejeno populacijo. Še več, razmerje med tehnologijo in družbo v času, ko postajamo vse bolj odvisni od obvladovanja tehnologije in soritranja podatkov in informacij, postaja vse pomembnejše. In še več, osnovna človekova dejavnost, pripovedovanje, ki je osnova komunikacije in pogoj za obstoj kakršnekoli skupnosti, odločno temelji na spominu in spominskih praksah. Spominske prakse pa so prav tako odločno vezane na (komunikacijsko) tehnologijo. In čeprav se zdi na prvi pogled tema tega prispevka malo razpršena, kar deloma tudi je, pa ji v prid govori to, da specifična geo-politična situacija, v kateri je ta prispevek nastal in specifično geo-politično-historična situacija katero raziskuje, zahteva vključitev premisleka tudi o družbeno-političnih spremembah v nekdANJI Jugoslaviji.

Zato je trikotnik spomin-tehnologija-socializem še kako ustrezen. Čeravno je to prvi poskus, in morda nekoliko neroden, pa je vendarle dal nekaj uporabnih razmislekov in idej. Zanimalo me je, če je mogoče, in v kolikšni meri, prek "banalnega" izhodišča, kot so računalniške igrice, sprožiti spomine o otroštvu v socialistični Jugoslaviji in pri tem vključiti razmislek o širši problematiki spremembe sistema in odraščanja; oziroma, če spomini, sproženi skozi razmišljanje o tehnologiji, v tem primeru računalnikov, lahko

⁷⁷ Zabić.

⁷⁸ Ibid.

generirajo podobe, ideje, razmišljanja, ki bi dodatno osvetlila to problematiko. Ta hip lahko rečem, da je raziskava premalo obsežna in, da ni zajela dovolj respondentov, s čimer bi dobil morda širšo sliko. Vsekakor pa lahko rečem, da je srečanje z računalniki v 80. letih izzvalo respondente, in sklepam lahko, da tudi marsikoga drugega, da so o svetu razmišljali drugače.

Pri tem ne mislim nujno, da so bili vsi zgodnji uporabniki kozmopoliti, pacifisti, ali celo disidenti, s pogledom obrnjenim prek železne zaves. Niti niso bili nujno vsi reflektirani mladostniki. Čeprav je ideja privlačna in se mi zdi, da to velikokrat drži, sploh če se spomnim svojega otroštva, ko smo pisali pisma za mir na svetu, spremljali eksplozijo Challengerja in s strahom katastrofo v ukrajinskem Černobilu. Max Soft, recimo, potrjuje, da *su kompjuteri prilično uticali na to da svet doživljam izvan nacionalnih okvira*,⁷⁹ kar je v skladu s predpostavko, da raba računalniške tehnologije v interakciji z drugimi povezanimi praksami (učenje programiranja, tujih jezikov) strukturira um in odprtost za novo in drugo: *Mislim da sam se bavio računarstvom zbog ambicija da se bavim naukom i tehnologijom, a istovremeno, bavljenje računarstvom je dodatno pridonijelo mojoj želji da se bavim naukom i tehnologijom*.⁸⁰

V perspektivi otroškega srečevanja s tehnologijo, ki je bila njihovim staršem popolna neznanka in jim je zato večinoma zagotavljala prostor, kamor so se lahko umaknili, sami ali z družbo, pa je v veliko primerih to predstavljalo možnost za dejavno učenje in spoznavanje z novim. V socialistični perspektivi srednjih 80. let je to toliko bolj intrigantno, saj namiguje na občutja dela zadnje generacije otrok socializma, ki je bila premlada, da bi izkusila krizo in dvom tistega časa, kar se je recimo dogajalo generaciji protagonistov punka in novega vala v glasbi, in spet večinoma premlada, da bi aktivno sodelovala v nacionalizirajoči atmosferi in potem vojni. Po drugi strani pa so bili prestari, da bi zlahka nekritično "podlegli" novim ideologijam in zamenjavi sistema, kar je poleg marsičesa drugega prineslo tudi slovo od otroštva. Stanislav tako ironično zaključí:

Nisam siguran koliko je moje bavljenje računarskom tehnikom uticalo na moje pogled na svijet i na moja politička ubjedenja. Zapravo, mislim da nemam nikakva ubjedenja. Preciznije, ništa nisam toliko ubijeden da ne bih mogao promijeniti mišljenje uz dovoljno dobru argumentaciju.⁸¹

⁷⁹ Max Soft.

⁸⁰ Zabić.

⁸¹ Zabić.

Bibliografija

KNJIGE, ZBORNIKI IN ČASOPISI

- Bull, Michael, The World According to Sound: Investigating the World of Walkman Users, *New Media and Society*, 3 (2), 2001., 209-227.
- Consalvo, Mia, Zelda 64 and Video Game Fans: A Walkthrough of Games, Intertextuality and Narrative, *Television New Media*, 4 (3) 2003., 321-334.
- Gay, Paul du, Hall, Stuart, Janes, Linda, Mackay Hugh and Keith Negus *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman*, Sage, London 2003.
- Greenfield, Patricia, *Mind and Media, The Effects of Television, Video Games, and Computers*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1984.
- Gunning, Tom, Re-newing Old Technologies: Astonishment, Second Nature, and the Uncanny in Technology From the Previous Turn-of-the-Century, *Rethinking Media Change: The Aesthetics of Transition*, ur. David Thorburn and Henry Jenkins, MIT Press, Cambridge, 2003, 39-60.
- Jenkins, Henry, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York, New York University Press, 2006.
- Laing, Gordon, *Digital Retro. The Evolution and Design of the Personal Computer*, Ilex, Cambridge, 2004.
- Lefebvre, Henri, *Rhythmanalysis, Space, Time and Everyday Life*, Continuum, London New York, 2004.
- Loftus, Geoffrey in Loftus, Elizabeth, *Mind at Play: The Psychology of Video Games*, Basic books, New York, 1983.
- Lovink, Geert, A World Beyond Facebook: Introduction to the Unlike Us Reader, *Unlike Us Reader, Social Media Monopolies and Their Alternatives*, ur. Geert Lovink and Miriam Rasch, networkcultures.org, 2013, 9-15.
- Postman, Neil, *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*, Vintage Books, New York, 1993.
- Protić, Jelica in Dejan Ristanović, Building Computers in Serbia: The First Half of the Digital Century, *ComSIS*, 8 (3), junij 2011.
- Swalwell, Melanie, The Remembering and the Forgetting of Early Digital Games: From Novelty to Detritus and Back Again, *Journal of Visual Culture*, 6 (2), 2007, 255-273.
- Wood, Gaby, *Edison's Eve, A Magical History of the Quest for Mechanical Life*, Alfred A. Knopf, New York, 2002.

SEZNAM INTERVJUANCEV IN DATUM KORESPONDENCE

Boki. Email, 14. maj 2013

Zorc, Damjan. Email, 7. marec 2013

Mali, Igor. Email, 24. maj 2013

Max Soft. Email, 17. maj 2013

Printempo. Email, 22. maj 2013

Zabić, Stanislav. Email, 28. april 2013

Lukić, Vladimir. Email, 2. april 2013

ČASOPISNI VIRI

Stojilković, Stanko, Računari neophodno oruđe, *Svet kompjutera*, 2. februar 1985, 14-15.

Skupinski portret z računalnikom, *Moj mikro*, 1, 1984, 3.

NOŠILCI ZVOKA

Denis&Denis: *Čuvaj se!*, Jugoton, Zagreb, 1984.

Pink Floyd: *The Final Cut*, EMI, United Kingdom, 1994.

INTERNETNI VIRI

Lily Lynch, Galaksija, cult Yugoslav DIY computer from the 1980s lives on, Bturn, Tech, 4. december 2011 <http://bturn.com/4614/galaksija-do-it-yourself-computer>, 8. julij 2013.

Blinkenlights archaeological institute, <http://www.blinkenlights.com/>, 25. maj 2013.

Computer/Game console history, Commodore 64, http://www.maniacworld.com/game_console_history/commodore64.htm, 25. maj 2013.

Razstava GOTO1982, <http://www.goto1982.si/>, 25. maj 2013.

How many Commodore computers were really sold,

pagetable.com, <http://www.pagetable.com/?p=547>, 25. maj 2013.

Peck&Poke, <http://www.peckpoke.hr/>, 8. julij 2013.

Public Information Office, Fact sheet on Simon, Blinkenlights archaeological institute, 18. maj 2013. <http://www.blinkenlights.com/classiccmp/berkeley/simonfaq.html>, 25. maj 2013.

Retro Computer Museum, <http://www.retrocomputermuseum.co.uk/>, 10. julij 2013.

ZX Spectrum: 30 years old nad still one of the cheapest computers ever made, extremetech, <http://www.extremetech.com/computing/127109-zx-spectrum-30-years-old-and-still-one-of-the-cheapest-computers-ever-made>, 25. maj 2013.

“GAME OVER”: Computers, Socialism and Memory

Summary

The author investigates the attitudes and relationship of a generation that in the 1980s was part of a globalising and digitizing world. Despite living in socialist Yugoslavia, the youth had access to “western” computer technology and games, which in the author’s view features as one of the key factors that shaped the understanding and perceptions of the world in the time of socialism and today. In doing so the author traces the wider contours of youth engagement with computers and games and poses the question whether in the former Yugoslavia contact with the technology significantly influenced the then children’s understanding of socialism, Yugoslavia, modernity, democracy, freedom, technology. He argues that contact with technology and the western “world of ideas” as represented by computer games had significant consequences for the “inscription” of the individual into the global. The latter in fact became a key characteristic of a generation that throughout the 1990s became the actors or “unaware” participants in the wholesale digitization that curiously coincided with the uneasy existence in the disenchanted post-youth, post-socialist period. The analysis is based on email interviews with respondents who at the time had a computer at home or played computer games at their friends’ homes.

Podaci o autorima

IVANA DOBRIVOJEVIĆ

Institut za savremenu istoriju u Beogradu

dobribojevicivana@ikomline.net

Ivana Dobribojević (1975) je zaposlena kao znanstveni suradnik na Institutu za savremenu istoriju. Doktorirala je 2011. na Katedri za istoriju Jugoslavije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Autorica je knjiga *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935* (2006) i *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955* (2013). Bavi se istraživanjem državne represije, procesa urbanizacije i modernizacije, kao i svakodnevice "običnih" ljudi u socijalističkoj Jugoslaviji.

IGOR DUDA

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Odjel za humanističke znanosti, Odsjek za povijest

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

igor.duda@unipu.hr

Igor Duda (1977) docent je na Odsjeku za povijest pri Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli i suosnivač sveučilišnoga Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Doktorirao je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2009). Područje njegova posebnog interesa su društvena povijest i povijest svakodnevice druge polovice XX. stoljeća. Objavio je dvije knjige: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (2005) i *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (2010) za koju je osvojio nagradu Kiklop u kategoriji znanstvena knjiga godine.

ANA HOFMAN

Centar za interdisciplinarno istraživanje

ZRC SAZU, Ljubljana

ahofman@gmail.com

Ana Hofman (1976) etnomuzikologinja, doktorirala je na poslijediplomskom programu Interkulturalnih studija na Sveučilištu u Novoj Gorici u Sloveniji. Radi kao znanstvena suradnica u Centru za interdisciplinarna istraživanja

SAZU u Ljubljani te kao predavačica na Fakultetu za humanističke znanosti na Sveučilištu u Novoj Gorici. Područje njezina interesa jest glazba u socijalističkim i postsocijalističkim društvima s naglaskom na zemlje bivše Jugoslavije, glazba i kultura sjećanja, glazba i rodna politika te primijenjena etnomuzikologija. Objavila je knjigu *Staging socialist femininity: Gender Politics and Folklore Performances in Serbia* (2011) u izdanju Brill Publishing, koja je 2012. godine prevedena na srpski jezik.

TVRTKO JAKOVINA
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
Tvrtko.Jakovina@ffzg.hr

Tvrtko Jakovina (1972) redoviti je profesor svjetske povijesti 20. stoljeća na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Predaje i na Diplomatskoj akademiji u Zagrebu, gost-predavač je na Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica Sveučilišta u Bologni. Napisao je knjige: *Socijalizam na američkoj pšenici* (2002), *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955* (2003), *Treća strana Hladnog rata* (2011), *Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX. stoljeća* (2013) i uredio *Hrvatsko proljeće, četrdeset godina poslije* (2012). Godine 2010. Jakovina je postao član Savjeta za vanjsku politiku i međunarodne odnose predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića.

NEBOJŠA JOVANOVIĆ
Central European University u Budimpešti
Odjel za rodne studije
jovanovic.nebojsa@gmail.com

Nebojša Jovanović (1973) student je doktorskog programa Odjela za rodne studije na Central European University u Budimpešti, gdje je obranio i magistarsku radnju. U svom radu historiju jugoslavenske kinematografije istražuje u svjetlu teorija roda i seksualnosti. Suradnik je časopisa *Studies in Eastern European Cinema* i *Hrvatski filmski ljetopis*, a tekstovi su mu uvršteni u zbornike *Horror Porno Ennui: Kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić (2011), i *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*, ed. Daniel Šuber i Slobodan Karamanić (2011).

ANA KLADNIK

Karlova univerza v Pragu

Institut za novejšo zgodovino, Potsdam

akladnik@gmail.com

Ana Kladnik (1977) je doktorirala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Od leta 2009 na Karlovi univerzi v Pragi predava novejšo zgodovino srednje in jugovzhodne Evrope, predavala pa je tudi na Univerzi v Pittsburghu. Njena glavna raziskovalna področja se osredotočajo na novejšo zgodovino srednje in jugovzhodne Evrope, zgodovino socializma in komunizma, še posebej perspektive vsakodnevnega življenja, ter socialne in kulturne zgodovine. Kot raziskovalka je bila vključena v številne mednarodne projekte, trenutno pa na Institutu za novejšo zgodovino v Potsdamu pripravlja svoj postdoktorski projekt o prostovoljstvu v času tranzicije.

MAŠA KOLANOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

mkolanov@ffzg.hr

Maša Kolanović (1979) viša je asistentica na Odsjeku za kroatistiku na Katedri za noviju hrvatsku književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i doktorirala. Njezin znanstveni i stručni interes obuhvaća problematiku novije hrvatske književnosti, popularne kulture, socijalizma i postsocijalizma iz čega je objavila niz znanstvenih članaka i stručnih radova. Do sad je objavila knjige: *Pijavice za usamljene* (2001), *Sloboština Barbie* (2008), *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije* (2011). Dobitnica je godišnje Državne nagrade za znanost 2010. godine.

BORIS KOROMAN

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Odjel za humanističke znanosti, Odsjek za kroatistiku

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

bkoroman@unipu.hr

Boris Koroman (1976) asistent je na kolegijima iz novije hrvatske književnosti na Odsjeku za kroatistiku Odjela za humanističke znanosti na Sveučilištu Jurja

Dobrole u Puli. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je kroatistiku i etnologiju te je radio kao kustos u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu. Na Poslijediplomskom doktorskom studiju književnosti, filma izvedbenih umjetnosti i kulture radi na doktoratu s temom *Politička i društvena tranzicija kao tema suvremene hrvatske proze*. Jedan je od suosnivača Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma.

ANDREA MATOŠEVIĆ

Sveučilište Jurja Dobrole u Puli

Odjel za studij na talijanskom jeziku

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

amatoševic@unipu.hr

Andrea Matošević (1979) docent je na Katedri za socio-humanističke znanosti Odjela za studij na talijanskom jeziku Sveučilišta Jurja Dobrole u Puli te jedan od osnivača Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju (2010). Objavio je dvije knjige: *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću* (2011) te u suautorstvu s Teom Škokić *Polutani dugog trajanja. Balkanistički diskursi* (2013).

MARTIN POGAČAR

Centar za interdisciplinarno istraživanje

ZRC SAZU, Ljubljana

martin.pogacar@zrc-sazu.si

Martin Pogačar (1977) doktoriral je 2012 na Univerzi v Novi Gorici na području interkulturnih studijev. Raziskuje spominske prakse v digitalnih medijskih okoljih, pri čemer se osredotoča na post-jugoslovanske prostore. Ob tem ga zanima tudi širše polje na preseku (medijske) tehnologije, socializma in spomina. V tem oziru se ukvarja tudi z digitalno zapuščino jugoslovanske popularne glasbe, digitalnimi vernakularnimi arhivi in avtomobilsko dediščino v post-socializmu.

RADINA VUČETIĆ
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju
rvucetic@f.bg.ac.rs

Radina Vučetić (1972) je docent na Katedri za opštu savremenu istoriju Odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Doktorirala je na temu *Amerikanizacija u jugoslovenskoj popularnoj kulturi 1960-tih*. Autorica je knjiga *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (2012), *Evropa na Kalemegdanu – Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918-1941* (2003), *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici 1988-1991* (koautorstvo sa Aljošom Mimicom, 2008). Oblasti njezina interesa su evropeizacija, amerikanizacija i modernizacija Jugoslavije u 20. v., jugoslavensko-američki odnosi, kulturna i društvena historija Jugoslavije.

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma osnovan je kao nova sastavnica Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli odlukom Senata od 9. srpnja 2012. godine. Okuplja djelatnike raznih sveučilišnih odjela i umrežava znanstvenike koji dijele zanimanje za istraživanje razdoblja socijalizma i postsocijalizma te socijalističke i komunističke ideologije i teorije. Znanstveno-istraživački rad odvija se u okviru područja humanističkih, društvenih i interdisciplinarnih znanosti, posebno na sljedećim humanističkim i društvenim poljima: povijest, etnologija i antropologija, filologija i znanost o umjetnosti.

ISBN 978-953-7963-07-1
Cijena: 189 kn

9 789537 963071